N12<522852620 021
ubTÜBINGEN

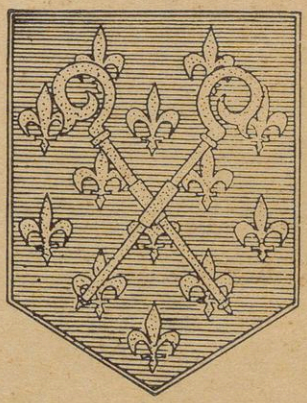
Utrecht

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

66
1990

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXVI 1990 FASCICULUS 1-2

CUM SUBVENTIONE GUBERNII
SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3281 SCHERPENHEUVEL-ZICHEM

253102
Gh 5334
11. OKT. 1990

SUMMARIUM HUIUS FASCICULI

Articulus:

Herman JANSSENS, De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw 5-47

Miscellanea:

W.M. GRAUWEN, Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde 48-53

Dirk VAN DE PERRE, De schenkingsoorkonde van het altaar van Denderwindeke aan de abdij van Vermand 54-59

L.C. VAN DIJCK, L'existence chimérique de l'abbé Henri II de Tongerlo (1207/1209) 60-64

Karel DOLISTA, Nochmals über die Beziehungen zwischen Speinshart und Tepl im späten Mittelalter 65-69

G.M. VAN DER VELDEN, Praemonstratensia in een kroniek van de stad en de meierij van Den Bosch 70-78

K.J. VANDER EYKEN, Vier schilderijen i.v.m. de Antwerpse Sint-Michielsabdij van P. Col(l)in 79-82

Bernard ARDURA et Cyril CAALS, Le rétablissement de la procure de l'Ordre à Rome au XIXe siècle 83-86

Recensiones:

Les Ecclesiastica Officia cisterciens du XIIème siècle, ed. Danièle CHOISSELET et Placide VERNET (C.L. Caals, O. Praem.) 87-89

Lexikon des Mittelalters, Band IV, Lieferung 5 bis 10 (L. Horstkötter, O. Praem.) 89-90

Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione dell'VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186-1986), Roma, 24-25 Giugno 1986 (L. Horstkötter, O. Praem.) 91-92

La Cristianizzazione della Lituania. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 Giugno 1987 (L. Horstkötter, O. Praem.) 92-93

Peter DINZELBACHER und Dieter R. BAUER (Hrsg.), *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter* (L. Horstkötter, O. Praem.) 93-95

Eugene J. HAYES, *Rightful Autonomy of Life and Charism in the Proper Law of the Norbertine Order* (B. Ardura, O. Praem.) 95-96

Chronicon 97-122

Editio textus

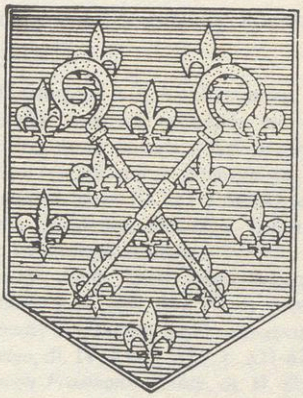
Acta et Decreta Capitulorum Generalium O. Praem. (1657-1738) (Ed. J.B. VALVEKENS (†), O. Praem. et L.C. VAN DIJCK, O. Praem.) . 317-348

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXVI — 1990

CUM SUBVENTIONE GUBERNII
SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3281 SCHERPENHEUVEL-ZICHEM

UNIV.BIBL.
TÜBINGEN
Gh 5334

De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw*

De abdij van Averbode, gesticht ca. 1134-'35 in het uiterste westen van het graafschap Loon, kende een rijke geschiedenis doorheen haar lange bestaan tot op heden, enkel onderbroken door de opheffing tijdens de periode 1797-1834[1]). In die hele tijd bouwde ze tevens een rijk archief op, welk voor het overgrote deel nog steeds te Averbode aanwezig is, de oorkondenverzameling hierin is zeer uitgebreid[2]). In het begin van deze eeuw begon J.H. Evers († 1939) met de uitgave van de oorkonden. Eenendertig akten, samen 48 p. tekst, kon hij publiceren. Hij had echter nog andere bezigheden en in 1909 vertrok hij als missionaris naar Brazilië. De publicatie werd nooit verder gezet[3]). De voorbije tientallen jaren maakte archivaris A.F. Caeyers honderden afschriften van de oorkonden. Deze studie, een deel uit onze licentiaatsverhandeling, wil enkele twaalfde-eeuwse stukken uit dit abdijarchief kritisch van nabij bekijken[4]).

*) Lijst van gebruikte afkortingen: A.A.A.: AVERBODE, Abdijarchief; de aanduiding «nr.» bij een oorkonde verwijst naar de oorkonde met dit nummer in: A.A.A., I, oorkonden; BSAHDL.: Bulletin de la Société d'Art et d'histoire du diocèse de Liège; BSSLL.: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg; BTFG.: Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis; KCG.: Koninklijke commissie voor geschiedenis; MGH., SS.: Momumenta Germaniae Historica, Scriptores; NBW.: Nationaal biografisch woordenboek; VO.: Verzamelde opstellen.

[1]) Averbode: prov. Brabant, kant. Diest, gem. Scherpenheuvel-Zichem. Voor de geschiedenis van de abdij moet men zich nog steeds behelpen met [L. BLOMME], *De norbertijner abdij van Averbode*, Averbode, 1920, aangevuld met M. KOYEN, *Abbaye d'Averbode*, in *Monasticon belge*, dl. IV, Luik, 1969, p. 621-676. Voor de bibliographie, zie vnl. N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952, p. 271-273 en J. BREUGELMANS, e.a., *Inleiding tot de geschiedenis van het kloosterwezen in de Nederlanden*. Dl. A.II.1.b: *De orde van Prémontré*. Dl. I: *Bibliografie (Studies verschenen tussen 1950 en 1986)*, (*Archief- en bibliotheekwezen in België*. Extranummer, dl. XXX), Brussel, 1987, p. 59-78.

[2]) A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, dl. III, Brussel, 1922, p. 41-64; zie ook T.J. GERITS, *De premonstratenzer kloosterarchieven in Vlaams België*, (*Archief- en bibliotheekwezen in België*. Extranummer, dl. I), Brussel, 1968, p. 134-136.

[3]) [J. EVERS, *De oorkonden van de abdij van Averbode*], s.l.s.d., 48 p. T. GERITS, art. *Evers, H.*, in *NBW.*, dl. IV, 1970, kol. 275-280.

[4]) H. JANSSENS, *De premonstratenzer abdij van Averbode. Ontstaan en vroegste ontwik-*

Voor die periode tot ca. 1207 vonden we drieënzeventig oorkonden die zich als originelen aandienen. De belangrijkste hiervan zijn uiteraard de oorkonden i.v.m. de stichting van de abdij. Aan de bespreking hiervan willen we ruime aandacht besteden. Ook van alle andere werd tijdens onze studie de echtheid nagegaan. Voor sommige stukken bleek een grondiger diplomatisch onderzoek noodzakelijk. Ook de resultaten hiervan worden in deze bijdrage meegedeeld.

De grootste moeilijkheid bij het onderzoek naar de echtheid is dat vele oorkonden nog niet van georganiseerde vorstelijke kanselarijen afkomstig zijn ofwel dat de kanselarijen waar ze werden geschreven nog niet werden bestudeerd. Hierdoor moest, wat betreft het uiterlijk voorkomen, eerder op inductieve wijze worden te werk gegaan, d.w.z. kenmerken moesten zelf eerst worden bijeen gezocht.

1. De oorkonden i.v.m. de stichting van de abdij van Averbode[5])

Hiertoe rekenen we de oorkonden
nr. 1, s.d., door Alexander I, bisschop van Luik
nr. 2, 1135, door Arnold II, graaf van Loon
nr. 3, 1136, door Stefan, bisschop van Metz
nr. 4, 1139, door paus Innocentius II
We zullen nu deze vier oorkonden achtereenvolgens uitvoerig bespreken.

1.1. Nr. 1, s.d., door Alexander I, bisschop van Luik[6])

1.1.1. *Kritiek van de inhoud*

1) De oorkonder
«*Alexander, ... in episcopio Leodiensi humilis custos ac provisor*»
Alexander I was bisschop van Luik van 1128 tot ongeveer begin juni 1135[7]).

keling (1134-1190), ontuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1988, p. 9-55; cfr. *APraem.*, LXV, 1989, p. 184, nr. 14.

[5]) De benaming «stichter» van een klooster kan aan meerdere personen worden toegekend die een verschillende rol vervullen, nl. aan de geestelijke vader van het klooster of de eerste abt, aan de grondheer door wiens schenking het ontstaan van het klooster mogelijk wordt of aan de bisschop in wiens bisdom en dus onder wiens toezicht de stichting plaatsvindt. Deze verschillen verklaren de noodzaak van de oorkonden nrs. 1-3. Over dit onderscheid, zie W. GRAUWEN, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *APraem.*, LI, 1975, p. 6. Nr. 4 is een pauselijke bevestigingsoorkonde, geen stichtingsoorkonde.

[6]) Regest in *Bijlage*, nr. 1.

[7]) J. CLOSON, *Alexandre Ier de Juliers, évêque de Liège 1128-1135*, in *BSAHDL.*, XIII,

2) Auteur

«*comes Ernulfus de Los*»

Dit is Arnold II, graaf van Loon. Wanneer zijn regering juist begon is onduidelijk, nl. tussen 1125 en 1135, op 6 april 1141 was hij zeker geen graaf meer[8]).

2bis) Mede-auteurs

1. «*Ernulfi de Arscot*»
   Dit is wellicht Arnold I, graaf van Aarschot (1115-1135), doch het zou ook zijn zoon Arnold II (1125-1155) kunnen zijn die zijn vader nog niet heeft opgevolgd, want de titel «graaf» wordt weggelaten[9]).
2. «*Ernulfi de Dist*»
   Dit is Arnold II, heer van Diest (ca. 1134 - ca. 1145)[10]).
3. «*Cunonis de Repe*»
   Cuno, heer van Repen en Diepenbeek, wordt elders vermeld in 1151-1155[11]).

1902, p. 403-473; J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale. XIe-XIIe siècles.* (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*, dl. CCXXVIII), Parijs, 1981, p. 157-164 en 499; O. ENGELS en S. WEINFURTER (ed.), *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII.* Serie V: *Germania.* Dl. 1: S. WEINFURTER, e.a., *Archiepiscopatus Coloniensis*, Stuttgart, 1982, p. 76-77.

[8]) J. BAERTEN, *Arnold II, graaf van Loon*, in *NBW.*, dl. II, 1966, kol. 9-10 en IDEM, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)*, (*Maaslandse monografieën*, dl. IX), Assen, 1969, p. 45, noot 3.

[9]) D'ARSCHOT SCHOONHOVEN, *Les d'Arschot de Schoonhoven des origines à 1600*, Brussel, 1955, p. 41. Aarschot: prov. Brabant, kantonhoofdplaats.

[10]) L. MARIEN, *De heren van Diest (1088-1296)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1970, p. 24-25. Onze oorkonde wordt hier gedateerd in 1136. De in dit werk voorgestelde indeling van de heren van Diest werd tot nu nog niet algemeen overgenomen.

[11]) Cuno van Repen is vooral gekend door zijn schenking aan de kerk van Luik in 1154, S. BORMANS, e.a., *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liége*, dl. I, (*KCG.*, in 4°), Brussel, 1893, p. 73: «acquisivi tria allodia que apud nos sunt cuiusdam viri nobilis Cononis nomine; hec autem allodia sic vocantur: Repe, Thiedenbecke, Scanz ...». Deze verworven goederen komen kort daarop opnieuw voor in de bevestigingen van de bezittingen van Sint-Lambertus te Luik in 1155 door paus Adrianus IV en keizer Frederik I, cfr. IDEM, *o.c.*, p. 74 en 79. Aldus weten we dat Cuno heer was van Repen, Diepenbeek en Schans. Voor Averbode komt Cuno nog voor als getuige in een akte van 1151 (nr. 8). Beter bekend is hij als getuige in 1155, opnieuw in een akte voor Averbode, nl. nr. 11.

Was Cuno een jongere broer van de heren van Duras en dus ook een familielid van de graaf van Loon? Want graaf Giselbert van Duras was een kozijn van graaf Arnold I van Loon, cfr. D. SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln. Neue Folge*, dl. VI, 1978, tabel 60 en dl. VIII, 1980, tabel 25, dit werk bevat vele onjuistheden! Dit zou dan steunen op de associatie van Cuno van Repen met een Cuno van Duras, zoals Mantelius die maakt, cfr. J. MANTELIUS, *Historiae Lossensis*, dl. I, Luik, 1717, p. 59 en 301. Hij steunt hiervoor op een akte van bisschop Adalbero II (1135-1145) van Luik uit 1140 waar echter enkel Bruno van Duras, later aartsdiaken, voorkomt, cfr. S. BORMANS, *o.c.*, p. 65. J. Baerten ziet ook

4. «*Radulfi abbatis Sancti Trudonis*»
Rodulf was abt van Sint-Truiden van 1108 tot 1138[12]).

3) Datering[13])
«*temporibus quoque Lugerii imperatoris*»
keizer Lotharius (4 juni 1133-1137),
«*Brunonis archiepiscopi Coloniensis*»
Bruno II, aartsbisschop van Keulen (1131-1137),
«*Pagani ducis Lenburgensis*»
Walram II de Heiden, hertog van Limburg (± 1119-1139),
«*Godefridi comitis Namucensis*»
Godfried, graaf van Namen (1102-1139).

4) Getuigen
Alle getuigen zijn kanunniken van het kathedraalkapittel van Sint-Lambertus te Luik[14]).
«*Steppo, prepositus in ecclesia beati Lantberti ac archidiaconus*»
aartsdiaken vanaf 1116, proost 1129-1138,

helemaal geen verband tussen deze heer van Diepenbeek en de familie van Duras. Moest dit wel zo zijn, dan hadden we een goede verklaring voor Cuno's aanwezigheid als medeauteur in de akte, nl. om toestemming te geven bij de afstand van nog overdeelde bezittingen door de families Loon en Duras, cfr. R. ULENS, *Les origines et les limites primitives du comté de Duras*, in *BSSLL.*, L, 1936, p. 53-54. Als dit hier niet zo is, kunnen we Cuno's optreden niet verklaren, cfr. J. PAQUAY, *Diepenbeek voorheen*, in *VO.*, VII, 1931, p. 46 en 50.

Na 1154 zullen de heren van Diepenbeek zich gedragen als leenheren van de bisschop van Luik, later ook van Brabant. Vanaf 1156 komt een Lodewijk, heer van Diepenbeek voor.

Over dit alles zie tevens C. DE BORMAN, *Notice sur le fief et les seigneurs de Repen*, in *BSSLL.*, IV, 1859, p. 143-145; J. PAQUAY, e.a., *Chartes et documents anciens concernant la paroisse de Diepenbeek*, in *BSSLL.*, XXVIII, 1910, p. 115-116 en 128-129; J. PAQUAY, *Diepenbeek voorheen*, in *VO.*, VII, 1931, p. 42-79, en vooral J. BAERTEN, *Les origines des comtes de Looz et la formation territoriale du Comté*, in *BTFG.*, XLIII, 1965, p. 471-472. In het *Naamregister* beschouwt J. Baerten — of is het een vergissing van zijn medewerker M. Magits — Cuno van Repen, Cuno van Heers — cfr. *infra*, p. 17-18 — en Cuno van Duras als één persoon, cfr. J. BAERTEN, *o.c.*, p. 255. Repen is Neerrepen: prov. Limburg, kant. en gem. Tongeren; Diepenbeek: gem. in de prov. Limburg, kant. Hasselt; Schans is Zussen — cfr. J. BAERTEN, *art. cit.*, p. 472 en J. PAQUAY, *Zichen*, in *Limburg*, XVII, 1935-1936, p. 123-124 —: prov. Limburg, kant. en gem. Riemst.

[12]) J. AERTS, art. *Rodulf(us)*, in *NBW.*, dl. III, 1968, kol. 707-715 en P. PIEYNS-RIGO, *Abbaye de Saint-Trond*, in *Monasticon belge*, dl. VI, 1976, p. 40-43. Sint-Truiden: prov. Limburg, kantonhoofdplaats. Zie ook *infra*, p. 23.

[13]) E. STRUBBE, e.a., *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, passim.

[14]) E. DE MARNEFFE, *Tableau chronologique des dignitaires du chapitre Saint-Lambert à Liège*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXV, 1895, p. 444-453 en XXXI, 1905, p. 115-117, aangevuld met E. SCHOOLMEESTERS, *Tableau des archidiacres du diocèse de Liège pendant le XIIe siècle*, in *Leodium*, III, 1904, p. 142.

«*Johannes archidiaconus*»
aartsdiaken 1125-1143,
«*Eilbertus archidiaconus*»
aartsdiaken 1126-1167,
«*Dodo archidiaconus*»
aartsdiaken 1126-1151,
«*Reinerus archidiaconus*»
Reinier van Aarschot, aartsdiaken 1126-1169[15]),
«*Herimannus archidiaconus*»
Herman van Horne, aartsdiaken 1123-1139,
«*Alexander archidiaconus*»
aartsdiaken vanaf 1129, proost vanaf 1145, tenslotte bisschop van Luik (1164-1167)[16]).

Besluit

Alle genoemde personen zijn gelijktijdig in functie tussen 4 juni 1133, de datum van de keizerskroning van Lotharius, en begin juni 1135, de afzetting van bisschop Alexander I, voor beide feiten geldt de tijdsduur voor berichtgeving vanuit Italië als bijkomende marge.

1.1.2. *Vergelijking met andere soortgelijke oorkonden*

Een studie van de kanselarij van de bisschoppen van Luik is nog steeds niet voor handen[17]). Toch willen we hier het formulier, het geschrift en het zegel van onze oorkonde vergelijken met de gegevens die we kunnen verzamelen over de oorkonden van bisschop Alexander I. Daarom hebben we zelf het formulier vergeleken met de verschillende oorkonden van deze bisschop[18]). Hieruit blijkt dat onze stichtingsoorkonde toch wel een aantal eigenaardigheden vertoont:

1. Er is geen *invocatio*.
   Dit is enkel nog zo in de nrs. 6 en 35[19]).
2. De *intitulatio* van onze stichtingsoorkonde is uniek, nl. «*Ego Alexander,*

[15]) D'Arschot Schoonhoven, *o.c.*, p. 47-54.

[16]) J.-L. Kupper, art. *Alexandre II*, in *Biographie nationale*, dl. XXXIX, 1976, kol. 31-35.

[17]) Idem, *o.c.*, p. 249, noot 217.

[18]) Deze oorkonden met de plaats van uitgave, worden opgesomd bij J. Closon, *art. cit.*, p. 448-461. We bekeken de uitgaven van alle hier opgesomde akten van de bisschop, behalve de nrs. 27 en 28.

[19]) Alle nummers die hier gebruikt worden verwijzen naar de regestenlijst van J. Closon.

divina ordinante clementia, dominici gregis in episcopio Leodiense humilis custos ac provisor»[20]).

3. In de *notificatio* die dan volgt is tevens reeds de *corroboratio* ingewerkt, achteraan is er geen meer. Ook dit is uniek.
4. Hierna komt de volledige *dispositio*.
5. De *datatio* volgt onmiddellijk daarop. Zij bevat geen plaatsbepaling en geen jaartal, enkel een opsomming van regerende vorsten. Alle andere akten van bisschop Alexander I bevatten een meer nauwkeurige datering, behalve nrs. 6 en 35.
6. Dan komt de getuigenlijst: de zeven aartsdiakens in de gebruikelijke volgorde[21]). Geen enkele andere oorkonde van de bisschop geeft ze alle zeven!
7. Tenslotte volgt de *sanctio comminativa*.
8. Een *apprecatio* en een totaal foutieve *datatio* (1140) werden veel later bijgeschreven[22]).

Wanneer we onze oorkonde vergelijken met de andere akten van bisschop Alexander I, dan is dit een vrij eigenaardig stuk. Alleen de akten nrs. 6 en 35 kunnen we er enigszins mee vergelijken. Misschien echter eerder op grond van negatieve elementen, nl. afwijkingen van het normale formulier, dan door overeenkomsten.

Oorkonde nr. 6 is het zogenaamde privilege van de kruisvaarders: Alexander I staat toe dat men een belofte van kruisvaart naar Jeruzalem ook kan voldoen in de kerk van Neufmoustier, indien het door armoede of ziekte onmogelijk is naar het H. Graf zelf te gaan[23]). Deze akte, bewaard als origineel[24]), bestaat uit een *intitulatio, inscriptio, arenga* en een *dispositio*, m.a.w. geen getuigenlijst of *datatio* en ook geen zegel. Bovendien vermeldt de *intitulatio* slechts de beginletter A. van de bisschopsnaam, zodat verschillende toeschrijvingen mogelijk zijn. Reeds meermaals werd deze akte besproken. J. Closon schrijft de oorkonde toe aan onze bisschop, maar als onuitgevoerd project, want slotformu-

[20]) Het eerste deel van deze *intitulatio* komt later ook in een Vlaamse abdij voor, cfr. W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)*, dl. I, (*KCG.*, in 4°), Brussel, 1966, p. 571. M. Parisse, *Les chartes des évêques de Metz au XIIe siècle*, in *Archiv für Diplomatik*, XXII, 1976, p. 298, merkt op dat in meerdere cisterciënzer-oorkonden «*episcopus*» in de *intitulatio* door «*humilis minister*» vervangen wordt.

[21]) Zie hierover E. Schoolmeesters, *art. cit.*, p. 140.

[22]) J. Evers, *o.c.*, p. 4.

[23]) Tekstuitgave in J. Closon, *art. cit.*, p. 466-467. Neufmoustier: abdij van reguliere kanunniken, gesticht begin 12de eeuw te Hoei, kantonhoofdplaats in de prov. Luik.

[24]) Luik, Archives de l'Etat, *Fonds Neufmoustier*, nr. 2. G. Hansotte, *Inventaire des archives de l'abbaye de Neufmoustier*, dl. I, Brussel, 1960, p. 109-110, nr. 3.

les en bezegeling bleven achterwege[25]). Volgens J. Niermeyer is zij van bisschop Adalbero I (1121-1128), «*naar alle waarschijnlijkheid echt en door de afzender uitgevaardigd*». Gelijkenis in woordgebruik met een andere oorkonde van dezelfde bisschop voor hetzelfde klooster zijn voor hem bijkomende argumenten[26]). C. Dereine onderzocht de akte vrij uitvoerig. Volgens hem is ze echt en is ze van bisschop Alexander I[27]). J. Stiennon kent de akte op grond van het geschrift toe aan bisschop Albert I van Leuven (1191-1192) of Albert II van Cuijk (1194-1200)[28]). Deze auteur onderzoekt echter het formulier niet. G. Hansotte spreekt zich niet uit[29]). We kunnen ook nog vermelden dat Maurits van Neufmoustier (13de eeuw) een deel van de *dispositio* overneemt in zijn kommentaar op de kronieken van Egidius van Orval. Ook hij zegt dat de oorkonde verleend werd door bisschop Alexander I[30]). Deze oorkonde bevat dezelfde *arenga* als nr. 7 in de lijst van de oorkonden van bisschop Alexander I, een akte t.v.v. Neufmoustier[31]). Deze laatste vormt dan weer met de nrs. 2 en 5 een geheel van akten, geschreven in genoemd klooster.

Akte nr. 35, overgeleverd in een *cartularium*, is een echte brief waarin de bisschop Alard van Chimay aanstelt tot voogd van een stuk land van de abdij van Floreffe[32]). Deze zeer korte akte bestaat uit een

[25]) J. Closon, *art. cit.*, p. 466.

[26]) J. Niermeyer, *Onderzoekingen over Luikse en Maastrichtse oorkonden en over de Vita Baldrici episcopi Leodiensis*, (O. Opperman, (ed.), *Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwsche geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht*, dl. XX), Groningen, 1935, p. 134-135. Voor ons is dit laatste juist een argument om de akte als destinatarisoorkonde aan te duiden.

[27]) C. Dereine, *Pierre l'Ermite le saint Fondateur du Neufmoustier à Huy*, in *La nouvelle Clio*, V, 1953, p. 428-431. Dit is het artikel waarnaar de auteur verwijst in zijn samenvatting in Idem, *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant Saint Norbert*, (*Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, dl. III,44), Leuven, 1952, p. 82.

[28]) J. Stiennon, *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle*, (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*. Série grande in 8°, dl. V), Parijs, 1960, p. 251 en 253.

[29]) G. Hansotte, *o.c.*, p. 110, nr. 3.

[30]) Zie Aegidius Aureaevallensis, *Gesta episcoporum Leodiensium*, ed. I. Heller, in *MGH., SS.*, dl. XXV, Hannover, 1880, p. 93; G. Kurth, art. *Maurice*, in *Biographie nationale*, dl. XIV, 1897, kol. 104-106. Egidius, monnik van Orval, leefde iets vroeger dan Maurits, cfr. art. *Egidius van Orval*, in *Grote Winkler Prins encyclopedie*, dl. VIII, 1980, p. 113. Orval: cisterciënzerabdij in de prov. Luxemburg, kant. en gem. Florenville.

[31]) Deze en volgende nrs., cfr. J. Closon, *art. cit.*, p. 448-461.

[32]) Uitgave V. Barbier, *Histoire de l'abbaye de Floreffe*, dl. II, Namen, 1892, p. 9. Chimay: prov. Henegouwen, kantonhoofdplaats; Floreffe: norbertijnenabdij (12de - 18de eeuw), prov. Namen, kant. Fosses-la-Ville, gem. Floreffe.

intitulatio, inscriptio, salutatio, dispositio en *apprecatio*. Ook hier zijn oorkonder en geadresseerde enkel met de beginletter aangeduid. Zulke korte brief van de bisschop is een typisch voorbeeld van een oorkonde die zeker door de bisschop zelf werd opgesteld. G. Despy, in navolging van J. Niermeyer, kon een duidelijk onderscheid bemerken in formulier en uiterlijke kenmerken tussen destinatarisoorkonden en kanselarijprodukten van de Luikse bisschoppen. Hij beweert nl. dat voor de akten van de Luikse bisschoppen kanselarijwerk eerder kort en niet plechtig is, terwijl door de destinataris opgemaakte stukken die aan de kanselarij ter bezegeling werden voorgelegd meestal lang en plechtig zijn. Hij legt er echter duidelijk de nadruk op dat dit onderscheid samenvalt met de graad van betrokkenheid van de Luikse bisschop bij de *actio*[33]).

Wanneer we het schrift van de stichtingsoorkonde van Averbode vergelijken met de juist besproken nr. 6 van bisschop Alexander I, dan herkennen we dezelfde twaalfde-eeuwse karolingische minuskel[34]). Nauwkeurige vergelijking toont echter dat beide handen zeker verschillen.

Het zegel van bisschop Alexander I vinden we beschreven in het werk van E. Poncelet, nl. een rond zegel met de zittende bisschop, zegenend met de rechterhand terwijl hij in de linkerhand een staf vasthoudt. Op een katheder ligt een missaal. Tevens geeft E. Poncelet een afbeelding[35]). Bovendien vermeldt hij dat in de eerste helft van de twaalfde eeuw de kleur van het zegel bruin was, het zegel werd toen zowel opgedrukt als aangehangen[36]).

1.1.3. *Besluit*

Oordelen of deze oorkonde al dan niet echt door bisschop Alexander I van Luik verleend werd is niet eenvoudig. Sommige argumenten pleiten voor echtheid, andere werpen toch een schaduw hierop. We zullen ze eerst nog eens op een rij zetten.

Voor echtheid pleiten:

1. De geringe werkelijke inhoud van de tekst: enkel de bevestiging van de oprichting door de genoemde auteurs en mede-auteurs. Ook de

[33]) G. Despy, *Contribution à l'étude des formulaires de chartes du XIIe s. en Basse-Lotharingie*, in *Federatie van de kringen voor geschiedenis en oudheidkunde van België. Jaarboek*. Dl. II: *Handelingen XXXVIe Congres. 12-15 april 1955 Gent*, Gent, 1956, p. 497-506 en J. Niermeyer, *o.c.*, p. 187-191.

[34]) Zie afbeelding bij J. Stiennon, *o.c.*, p. 253, fig. 251.

[35]) E. Poncelet, *Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège*, (*Publications de la Société des bibliophiles liégeois*. In 4°, dl. XVI), Luik, 1938, p. 160.

[36]) Idem, *o.c.*, p. 49-51.

omschrijving van de opgerichte — of op te richten — gemeenschap is zeer vaag[37]).

2. Voor de groten in de akte genoemd, evenals wat betreft de lange rij getuigen, werd geen enkele historische ongerijmdheid teruggevonden. De kleinere heren hierbij betrokken zijn moeilijker te situeren in hun historische context, omdat ze van elders te weinig bekend zijn.
3. Boekenschrift voor een oorkonde komt eigenaardig over, toch is het niet totaal ongewoon, J. Stiennon geeft meerdere voorbeelden hiervan in de twaalfde eeuw[38]).
4. De brokstukken van het zegel wijzen naar het zegel van de bisschop.
5. In vroegere studies werd de echtheid nog niet betwijfeld.

Twijfels worden opgeroepen door het stuntelig uiterlijk voorkomen van onze oorkonde. Het kleine formaat, het boekenschrift, de afwezigheid van *chrismon* en *invocatio* maken van het geheel zeker geen plechtige stichtingsoorkonde maar een zeer eenvoudige akte. Vanuit de theorie van Niermeyer en Despy, die nog niet bewezen is, zou dit alles toch toelaatbaar zijn bij een akte opgemaakt door de bisschop zelf i.p.v. door de destinataris. De uitgebreide en zeldzame *intitulatio* en de lange *notificatio* wijzen echter meer op een destinatarisprodukt. De stuntteligheid van het geheel, in tegenstelling tot de normale mooie destinatarisoorkonden, kan dan verklaard worden door de beperkte middelen van de aanvrager om een mooi document op te maken. De afwezigheid van een jaartal of regeringsjaar doet mij erg twijfelen, de volledige en correcte lijst van aartsdiakens wijst dan weer naar een schrijver ter plaatse.

Een definitief oordeel wil ik liever overlaten aan de algemene studie van de oorkonden van de bisschoppen van Luik vóór 1200[39]). Voor mij blijft het zeer moeilijk te kiezen tussen een «ja, maar» en een «neen, maar toch». Hierbij komt nog de vraag: in welke fase van uitvoering was de stichting van de abdij van Averbode op dat ogenblik? Wordt hier een bestaande gemeenschap bevestigd, of eerder de toestemming van de graaf van Loon samen met de andere betrokkenen dat op die plaats een gemeenschap mag worden opgericht? Ondertussen formuleer

[37]) Vergelijk dit met de *dispositio* in oorkonde nr. 2, cfr. *infra*, p. 15-17.

[38]) J. Stiennon, *o.c.*, o.a. p. 185-186: een oorkonde van keizer Lotharius voor de abdij van Stavelot (1137); p. 189 en fig. 181: een oorkonde van Wilbald, abt van Stavelot (1138); p. 213: drie oorkonden van de bisschop van Luik (1146-1151).

[39]) Hiernaar werd reeds dikwijls verwezen, o.a. door W. Prevenier, *o.c.*, p. 614, noot 1.

ik als voorlopig besluit: de oorkonde lijkt me opgesteld en geschreven in de tijd die ze voorwendt door iemand die zowel voor de *actio* als voor de referenties van tijdsaanduiding wist wat hij schreef. Om ze echter te catalogiseren als authentisch van de bisschop, als goedgekeurde destinatarisoorkonde of als nog iets anders blijft de twijfel overheersen. Misschien is het stuk opgemaakt in een bevriend klooster te Luik en dan bezegeld door de bisschop. Dit lijkt me een aanvaardbare hypothese, ook al druist ze enigszins in tegen de theorie dat destinatarisoorkonden veel mooier zijn. Sterker dan een hypothese durf ik het echter ook niet stellen.

1.1.4. *Historische waarde van de informatie uit dit document*

Daar de besproken oorkonde wellicht dateert uit de periode waarin ze beweert thuis te horen en bovendien het stuk een vrij algemene inhoud weergeeft — geen bijzondere privileges of eigendomstitels — lijkt me de algemene inhoud zeer goed aanvaardbaar. Wie op dat ogenblik op die plaats een stichting wilde beginnen, kon best niet handelen zonder toestemming van de hier genoemde heren. Alleen de heer van Repen, indien hij geen familielid zou zijn van de graaf van Loon, kunnen we hierbij moeilijk plaatsen. In zijn algemeenheid lijkt me de hier geboden informatie aanvaardbaar.

1.2. Nr. 2, 1135, door Arnold II, graaf van Loon[40])

1.2.1. *Geschrift*

Het geschrift lijkt eerder een speciaal geconstrueerd type, waarbij vooral de pauselijke bullen uit de eerste helft van de twaalfde eeuw tot voorbeeld hebben gediend. Ondanks de vergelijking met vele andere geschriften, konden geen andere verbanden worden gelegd, nog minder kon dezelfde hand elders worden teruggevonden.

1.2.2. *Kritiek van de inhoud*

1) Oorkonder en auteurs

«*Hinc est quod ego, Arnoldus, Dei gratia dictus comes de Los, cum Lodewico filio meo*»

De oorkonde zegt uit te gaan van graaf Arnold van Loon, tesamen met zijn zoon Lodewijk. Arnold II was graaf van Loon vanaf 1125-1135 en niet meer in 1141; Lodewijk I, vermoedelijk geboren in het

[40]) Regest in *Bijlage*, nr. 2.

begin van de twaalfde eeuw, volgde zijn vader op en overleed op 11 of 12 augustus 1171 tijdens een veldslag[41]). Hier is het wellicht de eerste maal dat Lodewijk in een oorkonde voorkomt.

2) Dispositio

1. «*ecclesiam sancte Marie sanctique Johannis Baptiste in Averbodio, allodio nostro, fundavimus*»

   Algemeen wordt aangenomen dat het kerkje dat voordien reeds bestond in Averbode, toegewijd was aan Sint-Jan de Doper[42]). Vanuit een Mariale spiritualiteit zouden de eerste norbertijnen de patroon van Maria vóór de reeds bestaande patroonheilige geplaatst hebben[43]).

   Ook in de oorkonde van bisschop Alexander I van Luik wordt Averbode als een allodium van de graaf betiteld, wanneer hij het schenkt aan de nieuwe kloostergemeenschap[44]).

   J. Baerten vermeldt het onder de kerkelijke bezittingen binnen het graafschap Loon[45]). Uiteraard bleef de graaf voogd van dit gebied[46]). Het behoorde tot de stukken die de graaf in het begin van de elfde eeuw had kunnen verwerven bij het uiteenvallen van de oude *pagus* Taxandrië[47]).

2. «*et in ea canonicos Premonstratensis ordinis, sub regula beati Augustini degentis, collocavimus*»

   Men kan zich afvragen sinds wanneer de leefwijze van Prémontré

[41]) Cfr. *supra*, p. 7; J. Baerten, art. *Lodewijk I, graaf van Loon*, in *NBW.*, dl. II, 1966, kol. 461-463 en Idem, *Het graafschap Loon*, p. 45-54.

[42]) Zie de akte van 1107 waarin door paus Paschalis II (1099-1118) de bezittingen van de abdij van Sint-Truiden worden bevestigd, C. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, dl. I, (*KCG.*, in 4°), Brussel, 1870, p. 30: «de ecclesia Averbodensi bisantum unum;» en M. Koyen, *art. cit.*, p. 626.

[43]) L. Blomme, *o.c.*, p. 19-20; Pl. Lefevre, *Le culte de saint Jean-Baptiste à l'abbaye d'Averbode du XIIe au XIXe siècle*, in *Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving*, VIII, 1968, p. 33-34. Zie ook het veelvuldig voorkomen van Maria als patroonheilige in b.v. de Brabantse norbertijnenabdijen, N. Backmund, *o.c.*, dl. II, 1952, p. 265-340. We vinden deze uitdrukking terug in Averboodse akten uit 1147 (A.A.A., I, reg. 1, fol. 5^r-v, nr. 11), 1149 (nr. 7), 1151 (nr. 9), enz.

[44]) Nr. 1: «allodium quod nominatur Averbode ... dederit».

[45]) J. Baerten, *De kaart ven het graafschap Loon ca. 1300*, in *Limburg*, XLIV, 1965, p. 213. Zie ook de kaart als bijlage bij Idem, *o.c.*

[46]) Idem, *o.c.*, p. 67.

[47]) Idem, *o.c.*, p. 35 en 105, zie ook de kaart bij Idem, *Les origines des comtes de Looz*, in *BTFG.*, XLIII, 1965, p. 1242.

op zulke manier aangeduid wordt. In elk geval niet vanaf de beginjaren[48]).

3. «*Quibus omnem terram cum nemoribus, a termino Endeberge usque ad terminum qui dicitur Ulrepath, cum pascuis circumjacentibus libere concessimus*»
«*Endeberge*» wordt traditioneel verstaan als Engsbergen, «*Ulrepath*» als de weg naar Veerle[49]).
Het aldus omschreven gebied is nog steeds zeer goed te herkennen op een kaart in het kaartboek van C. Lowis uit 1678[50]).
Zeer belangrijk is het tekstverband met de bevestigingsakte door paus Innocentius II uit 1139[51]).
4. «*Ecclesiam etiam de Tessenderlon cum decimis et appendiciis et cum omnibus ejusdem ville usibus, aquis videlicet et pascuis, predictis fratribus in usus proprios largiti sumus*»
Dit is de vermelding van de schenking van de kerk van Tessenderlo met haar tienden en al wat erbij hoort[52]). In de eerste statuten van de orde, geschreven vóór 1143, wellicht nog vroeger[53]), staat geschreven dat men geen kerken mag aannemen waar rond geen abdijgemeenschap kan worden gesticht[54]). Zeer

[48]) Zie H. MARTON, *De sensu termini «Ordinis», in fontibus saeculi duodecimi*, in *APraem.*, XXXVII, 1961, p. 314-318. In de pauselijke bul *Sacer Ordo vester* van 1134 vonden we een analoge formulering, doch deze bul blijkt vals te zijn, tekst: J. LE PAIGE, *Bibliotheca Premonstratensis Ordinis*, Parijs, 1633, p. 622-623, bespreking: L.C. VAN DIJCK, *Les origines du pouvoir de l'abbé général de l'ordre de Prémontré (1120-1177)*, Tongerlo, 1953, p. 42-46.

[49]) M. KOYEN, *art. cit.*, p. 626. Engsbergen: prov. Limburg, kant. Beringen, gem. Tessenderlo; Veerle: prov. Antwerpen, kant. Westerlo, gem. Laakdal. Zie ook R. VAN DESSEL, *Engsbergen. 850 jaar geschiedenis*, Engsbergen, 1984, p. 29-30.

[50]) A.A.A., I, reg. 106, fol. 5^{v}-6^{r}.

[51]) Nr. 4: «ecclesiam Sancte Marie site in Erebodio, quam utique nobilis vir Arnulfus, comes, ejusque consortes pie devotionis intuitu fundaverunt, et ad vestram sustentationem omnipotenti Domino pro animarum suarum remedio *libere* obtulerunt, a *termino* videlicet *Endeberge, usque ad terminum qui dicitur Ulrepat, cum pascuis circumjacentibus*, sub protectione beati Petri suscepimus ...». Vermoedelijk is onze tekst afhankelijk van nr. 4, cfr. *infra*, p. 27-28.

[52]) Tessenderlo: gem. in de prov. Limburg, kant. Beringen.

[53]) R. VAN WAEFELGHEM, *Les premiers statuts de l'Ordre de Prémontré*, in *Analectes de l'Ordre de Prémontré*, IX, 1913, nrs. 1-2, p. 14 en L. VAN DIJCK, *o.c.*, p. 7-9.

[54]) IDEM, *art. cit.*, p. 45: «Hec sunt quę proposuimus ammodo non recipere: ... altaria ad quę cura animarum pertinet, nisi possit esse abbatia. Unum tamen licebit habere unicuique ęcclesię, ubi sororum claustrum edificetur.»

lang werd dit echter niet volgehouden. De abdij van Grimbergen had trouwens reeds in 1131-1132 kerken verworven[55]).

Wanneer het klooster van Averbode in 1135 alle tienden van de kerk van Tessenderlo ontvangt, is het merkwaardig dat in 1178 nog een schenking van tienden van deze kerk kan gebeuren[56]).

5. «*Hanc etiam donationem nostram a patre nostro, universalis ecclesie pontifice, beati memorie Innocentio firmari fecimus*»

Wat betekenen deze woorden?

In de bul *Piae postulatio voluntatis* van 1139 neemt paus Innocentius II (1130-1143) de abdij met haar bezittingen onder de bescherming van de H. Stoel en kent hij haar tevens allerlei rechten toe[57]). Wordt hier gezinspeeld op deze bevestiging of op de goede herinnering die graaf Arnold nog heeft aan zijn ontmoeting met paus Innocentius te Luik in 1131[58])? De Bollandist Papebrochius is de eerste mening toegedaan en vraagt zich zelfs af of dit «*beati memorie*» wil zeggen dat paus Innocentius toen reeds overleden was[59]). Mantelius houdt het bij de tweede opvatting[60]).

3) Datering

De twee elementen jaartal (1135) en indictie (XIII) komen overeen[61]).

4) Getuigenlijst

Op het eerste zicht lijken de getuigen eerder kleinere figuren te zijn. Toch zullen we een ernstige poging ondernemen om hen in andere bronnen op te sporen[62]).

1-2. «*Waltcherus de Here, Cono frater ejus*»

In een akte die uit 1136 zou dateren lezen we: «*testes ... de*

[55]) A. VAN DEN HURK, *Norbertijnse zielzorg in Noord-Brabant*, in *Noordbrabants historisch jaarboek*, I, 1984, p. 38-39. Zie ook A. ERENS, *Parochiezorg der norbertijnen in Oost-Brabant*, in *Eigen schoon en de Brabander*, XVI, 1933, p. 162. Grimbergen: gem. in de prov. Brabant, kant. Wolvertem, norbertijnenabdij sinds 1128.

[56]) Nr. 37. In 1188 bevestigt Gerard, graaf van Loon, deze of een nog latere schenking, cfr. nr. 47.

[57]) Nr. 4, cfr. *infra*, p. 26-28.

[58]) Cfr. L. BLOMME, *o.c.*, p. 16-18.

[59]) D. PAPEBROCHIUS, *Ad acta vitae et translationum sancti Norberti commentarius praevius*, in *Acta Sanctorum*, juni, dl. I, Antwerpen, 1695, p. 962.

[60]) J. MANTELIUS, *o.c.*, dl. I, p. 103.

[61]) E. STRUBBE, e.a., *o.c.*, p. 117.

[62]) De studie van de lagere adel in Loon en omstreken in de 12de eeuw vraagt heel wat opzoekingen. We baseren ons hier vnl. op de bekende oorkonden van de graven van Loon, cfr. *infra*, p. 21, op de werken van J. BAERTEN, *o.c., register*, en J. COENEN, *Limburgsche oorkonden*, dl. I, Luik, 1932, en op de monografieën over de plaatsen waaruit de genoemde getuigen blijkbaar afkomstig zijn.

hominibus comitis Waltherus de Hairs liber homo et Cuno frater ejus»[63]). Cono komt ook voor in akten van 1111 en 1125[64]). We zien beiden echter nogmaals samen in 1180: «*duo nobiles de Here, Walterus et Cono, fratres*»[65]). Tenslotte meldt een akte van 1186 dat Cono het graafschap Heers in leen houdt van graaf Gerard van Loon[66]). Met dit «*comitatus*» worden wellicht grafelijke rechten bedoeld, b.v. op het gebied van de rechtspraak; Heers was geen afzonderlijk graafschap maar een leen van de graaf van Loon[67]). Merkwaardig is dat beiden als broers twee maal voorkomen. Omwille van het grote tijdsverschil zijn het wellicht verschillende personen. De namen Walter en Cono komen trouwens meermaals voor in de familie[68]).

3-5. «*Engramus de Los, Godefridus en Hildefridus fratres ejus*» Hildefried vinden we nergens meer, Godfried enkel nog in 1170[69]). Engram van Loon komen we nog veelvuldig tegen, vanaf 1147-1155 tot 1194[70]). Omdat hij in 1147-1155 al zonen

[63]) J. Daris, *Extraits du cartulaire de Saint-Laurent*, in *BSAHDL.*, II, 1882, p. 206, dezelfde tekst in Idem, *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liége*, dl. XI, Luik, 1882, p. 186. Ook graaf Arnold II van Loon komt in deze akte voor als getuige en voogd. Heers: gem. in de prov. Limburg, kant. Borgloon.

[64]) 1111: «Cuno de Hairs», een vervalste oorkonde, cfr. J. Niermeyer, *o.c.*, tekst p. 204-205, bespreking p. 75-77; 1125: «nomina presentium tam nobilium quam ministerialium nostrorum statuimus subnotari ... Cuno de Hers», Cono hoort bij de *nobiles*, cfr. J. Halkin, *Albéron Ier, évêque de Liége (1123-1129)*, in *BSAHDL.*, VIII, 1894, p. 344-345, volgens J. Niermeyer is ook deze akte vervalst, cfr. J. Niermeyer, *o.c.*, p. 193-194.

[65]) Akte van Gerard, graaf van Loon ten voordele van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen, P. Goetschalckx, *De abdij van S.-Michiel te Antwerpen tijdens de XIIe eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, IV, 1905, p. 61.

[66]) «Conone ... qui comitatum de Hers de me tenet», in J. Daris, *art. cit.*, p. 207 en Idem, *o.c.*, p. 187.

[67]) J. Baerten, *o.c.*, p. 51-52 en Idem, *Les origines des comtes de Looz*, in *BTFG.*, LXIII, 1965, p. 480-481; J. Daris, *o.c.*, p. 187-188 en J. Baerten, *De kaart van het graafschap Loon*, p. 206.

[68]) C. de Borman, *Chronologie historique des seigneurs de Heers*, in *BSSLL.*, IV, 1859, p. 26.

[69]) «Godefridus de Loen», J. Gessler, *La date du privilège de Colmont*, in *VO.*, X, 1934, p. 278.

[70]) 1147-1155: «Homines comitis de Los: Ingrannus et filii ejus», C. Piot, *o.c.*, p. 76; 1154: «Hincherammus de Los», nr. 10; 1160: «Heincherammus de Los», nr. 15; 1176: «de familia nostra et hominibus nostris: ... Engrannus et frater suus Arnulfus», J. Stiennon, *Etude sur le chartier et le domaine de l'abbaye de Saint-Jacques de Liège (1015-1209)*, (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*, dl. CXXIV), Parijs, 1951, p. 446; 1186: «de familia nostra ... Engrannus de Los», J. Daris, *art. cit.*, p. 207 en Idem, *o.c.*, p. 187; 1188: «Ingrammus dapifer», nr. 47; 1190: «Engeramus», *Documents relatifs à la léproserie de Cornillon lez Liége*, in *Analectes pour*

heeft, is het best mogelijk dat het hier om vader en zoon gaat. In twee van de latere akten wordt hij *dapifer*, d.w.z. seneschalk genoemd[71]).

6. «*Eggebertus de Rolengen*»
Deze getuige vinden we nergens anders, enkel nog «*Reinier de Rolengis*» in 1214[72]).

7. «*Odelricus de Bilrevelt*»
Ulrik van Binderveld komt eveneens voor in 1171[73]). In 1180 treffen we Arnold van Binderveld[74]).

8-10. «*Helyas de Gelmene, Sebaldus et Conradus de Gelmene*»
Elias van Gelmen vinden we nergens terug. Sebald en Koenraad komen ook in 1175 samen voor in het charter van de graaf van Loon voor Brustem[75]).

11. «*Godefridus de Mettencoven*»
Volgens C. Grandgagnage komt hij tevens voor als getuige in een akte van 1112[76]). Verder vond ik geen spoor van hem.

12-13. «*Robertus de Berlo, Hugo frater ejus*»
Robrecht van Berloz vinden we terug in akten van 1147-1155, 1171 en 1214[77]). Het is duidelijk dat we hier met meer dan één persoon te doen hebben. Van Hugo vinden we verder geen spoor,

servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, XXII, 1890, p. 149; 1194: «Ygrammus dapifer», G. KURTH, *Chartes de l'abbaye de Saint-Hubert en Ardenne*, dl. I, (*KCG.*, in 4°), Brussel, 1903, p. 171.

[71]) Zie ook J. BAERTEN, *o.c.*, p. 212 en p. 215, noot 2.

[72]) J. DARIS, *art. cit.*, p. 208; IDEM, *o.c.*, p. 188. Wellicht is hier met Rolengen bedoeld Rukkelingen-aan-de-Jeker: prov. Luik, kant. Riemst, gem. Bitsingen.

[73]) «Ulrico de Byelrevelt», C. PIOT, *o.c.*, p. 115. Binderveld: prov. Limburg, kant. Sint-Truiden, gem. Nieuwerkerken.

[74]) «S. Arnoldi de Bilrevelt», P. GOETSCHALCKX, *art. cit.*, p. 62. Cfr. R. ENCKELS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de heerlijkheid Binderveld*, in *Het oude Land van Loon*, XXIII, 1968, p. 5, deze auteur vond nog minder over de 12de-eeuwse heren dan wij.

[75]) «In testimonio ministerialium et fidelium nostrorum ... Seboldi et fratris ejus Conradi», J. GESSLER, *La charte de Brusthem (1175)*, in *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois*, XLIX, 1924, p. 94. Gelmen en Brustem: prov. Limburg, kant. en gem. Sint-Truiden.

[76]) C. GRANDGAGNAGE, *Vocabulaire des anciens noms de lieux de la Belgique orientale*, Luik, 1859, p. 154-155. Mettekoven: gem. Heers.

[77]) 1147-1155: «homines comitis de Los: ... Robertus de Berlo», C. PIOT, *o.c.*, p. 76; 1171: «facta est hec donatio in ipso castro de Berlos, Roberto presente», IDEM, *o.c.*, p. 115; 1214: «Roberto de Berlo», J. DARIS, *art. cit.*, p. 208 en IDEM, *o.c.*, p. 188. Een akte van 1180 die van Robrecht van Ghoer, heer van Berloz uitgaat is vals, cfr. J. COENEN, *o.c.*, dl. I, 1932, p. 218, nr. 542. Berloz: prov. Luik, kant. Borgworm.

tenzij misschien in 1186[78]). Later zal deze familie optreden als ministerialen van Luik[79]).

14.«*Herimannus de Buch*»

Deze Herman vinden we niet meer terug in de oorkonden i.v.m. het graafschap Loon. Wel zijn er nog een Arnold, een Giselbert en een voogd van Bucht[80]).

15.«*Herimannus de Bovingen*»

Ook Herman van Buvingen vinden we niet meer terug[81]).

Besluit: Het onderzoek bevestigt onze aanvankelijke indruk, de getuigen zijn kleinere figuren, allen uit de kring van de graaf van Loon[82]). Slechts vier personen vallen iets meer op, nl. de gebroeders Walter en Cono van Heers, Robrecht van Berloz en Engram van Loon, de seneschalk, zij waren iets meer dan gewone dienaren van de graaf.

Weinige van de getuigen kunnen we terugvinden ten tijde van de datum waarop onze oorkonde beweert geschreven te zijn. De meesten komen vnl. voor in de jaren zeventig van de twaalfde eeuw. Allen zijn het echter leken, zodat steeds een verwarring van gelijknamige vader en zoon mogelijk is.

De getuigenlijst levert helemaal geen bevestiging van de bovengenoemde datum, hij duidt eerder op argwaan. Sluitende conclusies kunnen we er echter niet zo maar uit trekken.

[78]) 1186: «de liberis hominis nostris ... Hugo procurator meus», akte van de graaf van Loon, J. Daris, *art. cit.*, p. 207 en Idem, *o.c.*, p. 187.

[79]) F. Ganshof, *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, (*Koninklijke Belgische academie. Klasse der letteren en der morele en staatkundige wetenschappen. Verhandelingen.* In 8°, dl. II, 20, afl. 1), Brussel, 1927, p. 150-152 en 162.

[80]) Arnold: 1154: «Arnoldus de Buch», nr. 10 en 1147-1155: «Homines comitis de Los ... Arnulfus de Bucc», C. Piot, *o.c.*, p. 76; voogd: 1160: «advocatus de Bucht», nr. 15; Giselbert: 1188: «Giselbertus de Bucht», nr. 47; 1194: «Gyslebertus advocatus de Bovek», G. Kurth, *o.c.*, p. 171; 1200: «Gilbertus de Buth et filius ejus Arnoldus», nr. 59; 1200: «signum advocati de Bucht, signum Arnoldi filii sui», nr. 60; cfr. ook nr. 24, *infra*, p. 34. In 1256 is er een voogd van Helchteren — een goed van de abdij van Sint-Truiden — met die naam, cfr. H. Pirenne, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)*, (*KCG.*, in 8°), Brussel, 1896, p. 315. Naar het einde van de 13de eeuw komt de naam voor onder de schepenen van Sint-Truiden, b.v. C. Piot, *o.c.*, p. 337 en 350-351.

[81]) «Bovingen» staat zeker voor Buvingen, G. Simenon, *Notes pour servir à l'histoire des paroisses qui dépendaient de l'abbaye de Saint-Trond*, in *BSAHDL.*, XVII, 1908, p. 51. Buvingen: prov. Limburg, kant. Sint-Truiden, gem. Gingelom.

[82]) J. Lyna handelt over hen in J. Lyna, *De oorsprong van den adel in het graafschap Loon*, in *BSSLL.*, XXXVII, 1923, p. 21-28.

Besluit van het onderzoek van de inhoud:

De persoon van de oorkonder wijst ons naar de aangeduide datum, zijn zoon Lodewijk komt hier voor het eerst voor. De gebruikte terminologie in het begin van de *dispositio* doet reeds twijfels oprijzen. De omschrijving van het gekregen gebied lijkt ons iets te nauwkeurig om eigentijds te zijn, hetzelfde geldt voor de opsomming van de rechten op de kerk van Tessenderlo, te meer daar in de jaren zeventig nog tienden werden verkregen. De verwijzing naar de bekrachtiging door paus Innocentius II in 1139 komt zeer eigenaardig over, zeker omdat er ook een letterlijke tekstovereenkomst is met deze oorkonde. De afhankelijkheid ligt hier vermoedelijk bij onze oorkonde. Tenslotte is er nog de getuigenlijst: die brengt meer onzekerheid dan bevestiging van de oorspronkelijke datering.

Aldus constateren we dat er nogal wat elementen aanwezig zijn die de oorkonde erg verdacht maken.

1.2.3. *Vergelijking met andere soortgelijke oorkonden*

I.v.m. de oorkonden van de graven van Loon in de twaalfde eeuw is er niet alleen nog geen studie van de kanselarij voorhanden, er zijn ook bijna geen akten bewaard die door hen werden uitgevaardigd. J. Baerten somt er zestien op, waarvan onze oorkonde met jaartal 1135 de oudste is, de tweede is van 1154[83]). Wij zelf vonden er nog één bij[84]). Dit is te weinig over een te grote periode om, rekening houdend met een verdeling tussen destinataris- en kanselarijoorkonden, tot een reeks met eigen kenmerken te kunnen komen. Uit de verdere studie zal trouwens nog blijken hoe authentiek sommige van deze stukken wel zijn.

1.2.4. *Bijkomende elementen*

1) In het oudste *cartularium* van de abdij, waarvan de laatste akte van de eerste hand in 1221 is gedateerd, is deze oorkonde overgeleverd[85]), m.a.w. in 1221 bestond ze reeds.
2) De Bollandisten trokken de echtheid van de oorkonde reeds in twijfel[86]), ook H. Camps doet het, echter zonder argumenten[87]). J. Evers verdedigde ze, zonder echt te overtuigen[88]).

[83]) J. Baerten, *o.c.*, p. 185.
[84]) Van 1174, J. Mantelius, e.a., *o.c.*, dl. II, 1717, p. 22-23.
[85]) A.A.A., I, reg. 1, fol. 1r.
[86]) Cfr. *supra*, p. 17.
[87]) H. Camps, *De stichtingsoorkonde van de abdij Berne (1134): diplomatische aantekeningen*, in *APraem.*, LIX, 1983, p. 259.
[88]) J. Evers, *o.c.*, p. 5.

1.2.5. *Besluit*

Vanuit de uiterlijke kenmerken kan niet veel over deze oorkonde worden gezegd: van oorkonden van de graven van Loon uit deze periode is niets bekend, als destinatarisoorkonde kon geen verwantschap in schriftgelijkenissen worden achterhaald. Het zegel is volledig verdwenen.

De inhoud van de oorkonde brengt geen bevestiging van de echtheid vanuit de getuigen: de hele lijst is met vaagheid omgeven en doet onecht aan. De *dispositio* levert echter de doorslag: een zó nauwkeurige omschrijving van de orde van Prémontré en van de gegeven bezittingen samen met de rechten in Tessenderlo is verdacht. De bepaling i.v.m. de tienden aldaar is er te veel aan: zij werden pas veel later verkregen. Nu kunnen we ook begrijpen dat deze oorkonde de pauselijke, nr. 4, als voorbeeld had. Men vond deze bulle zo belangrijk dat ernaar verwezen werd.

Als besluit kunnen we stellen: deze oorkonde is een vervalsing, uit de periode 1180-1220 — na de overdacht van de tienden, vóór het opmaken van het klein *cartularium*. De bedoeling was wellicht rechtszekerheid verschaffen.

1.2.6. *Historische waarde van de informatie uit dit document*

Het is niet omdat de oorkonde vals is, dat haar inhoud volledig onwaar moet zijn. Wellicht was de bedoeling over een duidelijk document te beschikken waarin de stichting door de graaf en de bevestiging door de paus worden verhaald en waarin vooral de grenzen van het bezit en de rechten te Tessenderlo worden vastgelegd. De inhoud van de oorkonde geeft dan ook de aanspraken en wellicht zelfs het werkelijk bezit van de abdij aan op het ogenblik dat ze vervaardigd werd. Het stichtingsverhaal komt overeen met dat uit oorkonde nr. 1, behalve de aanwezigheid van zoon Lodewijk. Dezelfde domeingrenzen zijn nog zeer duidelijk te herkennen in de zeventiende-eeuwse kaartboeken.

1.3. Nr. 3, 1136, door Stefan, bisschop van Metz[89])

1.3.1. *Kritiek van de inhoud*

1) Oorkonder, auteur en mede-auteurs van de *actio*
«Stephanus, divina miseratione Metensis episcopus»
«terram que Averbodium vocatur, ..., in qua cum aliis nobilibus viris

[89]) Regest in *Bijlage*, nr. 3.

porcionem aliquam ecclesia Trudonis habuit, consensu Radulfi, ejusdem ecclesie abbatis et fratrum, ecclesie sancti Johannis Baptiste, que inibi fundata est, libere possidendam contradidimus, eo quidem tenore, ut ecclesie sancti Trudonis singulis annis, in Epiphania Domini, aureum nummum, sive precium ejus, fratres ecclesie sancti Johannis superius memorate persolvant. Huic nostre tradicioni assensum prebuerunt advocati predicte sancti Trudonis ecclesie: Walerammus dux et marchio Lotharingie et Giselbertus de Duraco.»

De bisschop van Metz was in de twaalfde eeuw het eigenlijke hoofd van de abdij van Sint-Truiden[90]). In de periode 1120-1162 was dit Stefan van Bar[91]). Rodulf was abt van Sint-Truiden van 1108 tot 1138[92]). De abdij van Sint-Truiden had bepaalde rechten op Averbode, waar reeds een kerk was. De omschrijving zoals ze hier gebeurt, geeft zowel aan dat men bepaalde bezitsrechten heeft als dat de juiste verhoudingen onduidelijk zijn. De inhoud van deze tekst is helemaal niet in tegenspraak met deze van oorkonde nr. 1. Merk op dat voor de abdij van Sint-Truiden deze transactie geen verandering meebrengt wat betreft haar inkomsten uit de kerk van Averbode[93]). Tevens valt op dat hier nog enkel over de kerk van «Sint-Jan de Doper» wordt gesproken[94]).

De hertog van Limburg is voogd van de abdij van Sint-Truiden,

[90]) De abdij van Sint-Truiden ontstond in de tweede helft van de 7de eeuw. Trudo, stammend uit een voornaam Frankisch geslacht, schonk zijn bezit in Haspengouw aan de kerk van de H. Stefanus en de bisschop van Metz. De bisschop zond hem terug om op dit domein een kerk te bouwen en het monastieke leven te beginnen. Op het einde van de eeuw stierf Trudo. De abdij bleef enkele eeuwen in het bezit van de bisschoppen van Metz. De eerste eeuwen namen zij zelf het ambt van abt waar. In de tiende eeuw zien we eigen abten verschijnen, tegelijk gebeurt een opdeling van de abdijgoederen tussen de bisschop en de abdijgemeenschap. In 1227 zullen de bisschoppen van Luik en Metz bezittingen ruilen, waaronder de rechten op de abdij van Sint-Truiden. P. PIEYNS-RIGO, *Abbaye de Saint-Trond*, in *Monasticon belge*, dl. VI, Luik, 1969, p. 25-29 en 46; F. CLAES, *De voormalige abdij van Sint-Truiden en haar invloed tot het einde van de dertiende eeuw*, in *Limburg*, XXXVIII, 1959, p. 221-224; J.L. CHARLES, *La ville de Saint-Trond au Moyen Age*, (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*, dl. CLXXIII), Parijs, 1965, p. 76-80, 85-86 en 94; M. BUSSELS, *Verdeling en beheer van de goederen der St-Truidense abdij*, in *Het oude Land van Loon*, XI, 1956, p. 332-345.

[91]) G. ALLEMANG, art. *Bar, Etienne de*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. VI, 1932, kol. 539-540.

[92]) Cfr. *supra*, p. 8.

[93]) Cfr. *supra*, p. 15, noot 42.

[94]) Cfr. *supra*, p. 15.

de graaf van Duras ondervoogd[95]). In 1136 waren dit resp. Walram II (1119-1139), tevens hertog van Neder-Lotharingen (1128-1139)[96]) en Giselbert, graaf van Duras (1111-±1138)[97]).

2) Voorspreker

«*peticione nec minus Gerardi, venerabilis sancte Crucis cardinalis, tunc etiam apostolice sedis legati,*»

Dit is Gerard Caccianemici, kardinaal-priester met als titelkerk het H. Kruis (vanaf 1123), de latere paus Lucius II (1144-1145). Deze man speelde een hoofdrol in de Duitse politiek tussen 1125 en 1134. Hij was als pauselijk legaat aanwezig op de rijksdag van 1126 te Spiers en bewerkte toen mee de verkiezing van Norbert tot aartsbisschop van Maagdenburg[98]). Hij was aanwezig bij de ontmoeting van paus en keizer te Luik in 1131 waar ook Norbert was[99]). Gerard en Norbert komen vijf maal samen voor als getuige in oorkonden[100]). Blijkbaar kenden ze elkaar zeer goed[101]). Het is op vraag van deze kardinaal Gerard dat de bisschop van Metz zijn oorkonde verleent. Gerard is ook de eerste getuige.

3) Getuigenlijst, *recognitio* en *datatio*[102])

«*predictus cardinalis Gerardus*»

zie hiervoor;

«*Bruno Coloniensis archiepiscopus*»

Bruno II van Berg, aartsbisschop van Keulen (1131-1137);

«*episcopi: Albero Leodiensis*»

Adalbero II van Chiny, bisschop van Luik (1135-1145);

«*Andreas Trajectensis*»

Andreas, bisschop van Utrecht (1128-1139);

«*Nicolaus Cameracensis*»

[95]) C. Leclere, *Les avoués de Saint-Trond*, (*Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie*, dl. IX), Leuven, 1902, p. 110-111.

[96]) E. Strubbe, e.a., *o.c.*, p. 373-374 en 390.

[97]) J. Baerten, *o.c.*, p. 35 en D. Schwennicke, *o.c.*, dl. VIII, 1980, tabel 25. Duras: prov. Limburg, kant. en gem. Sint-Truiden.

[98]) W. Grauwen, *Norbertus aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren*, dl. LXXXVI), Brussel, 1978, p. 126-141.

[99]) Idem, *o.c.*, p. 418, noot 9 en p. 423-424.

[100]) Idem, *o.c.*, p. 418, noot 11.

[101]) Zie verder vanuit de *Index van persoons- en plaatsnamen*, in Idem, *o.c.*, p. 671.

[102]) Bij de situering van de getuigen werd tevens gebruik gemaakt van E. Strubbe, e.a., *o.c.*, en S. Weinfurter, *o.c.*

Nikolaas, bisschop van Kamerijk (gekozen op 22.3.1136-1167);
«*comites: Godefridus de Namuco*»
Godfried, graaf van Namen (1102-1139);
«*Arnoldus de Los*»
Arnold II, graaf van Loon (1125/1135 - 1141)[103]);
«*Walerammus dux*»
Walram II, hertog van Limburg (1119-1139)[104]);
«*Giselbertus de Duraco*»
Giselbert, graaf van Duras (1111-±1138)[105]);
«*Lantbertus de Monte Acuto*»
Lambertus, graaf van Montaigu (1106-1147)[106]).

Alle getuigen zijn in functie op het ogenblik van de *datatio*, nl. «*anno Incarnationis Verbi millesimo centesimo xxx°vi°, indictione xiiii^ma*», d.w.z. in 1136.

De gewichtige getuigenlijst wijst hierbij naar een bijeenkomst van hoogwaardigheidsbeklederS. De *recognitio* duidt ons de richting aan: «*Ego Raduardus, curie imperialis capellanus, vice cancellarii Metenssis* [sic] *recognovi*»[107]). Inderdaad, met Pasen 1136 — 22 maart — waren keizer Lotharius en pauselijk legaat kardinaal Gerard samen in Aken. Toen werd de nieuwe bisschop van Kamerijk aangeduid. Niet lang daarna is Gerard terug naar de paus vertrokken[108]). Bij deze samenkomst te Aken werd dus ook onze oorkonde opgemaakt.

[103]) Cfr. *supra*, p. 7.
[104]) Cfr. *supra*, p. 8 en 24.
[105]) Cfr. *supra*, p. 24.
[106]) Belangrijke heerlijke familie in de 11de en 12de eeuw met stamslot te Marcourt. Lambert verschijnt zeer regelmatig als getuige in oorkonden samen met de graven van Namen, Loon en Duras. Zijn zoon Godfried huwt met de erfdochter van Duras en zal in 1147 hierdoor ook de ondervoogdij over de abdij van Sint-Truiden verkrijgen, cfr. C.-G. ROLAND, *Les seigneurs et comtes de Rochefort*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, XX, 1893, p. 68-124, stamboom van de familie p. 330.
[107]) W. Petke kon kapelaan Raduard situeren als kanunnik van Mechelen, Kamerijk en Antwerpen. Hij was voordien reeds *scriptor* in de stichtingsoorkonde afgeleverd door de proost van het seculier kapittel bij de stichting van de Sint-Michielsabdij. W. PETKE, *Kanzlei, Kapelle und Königliche Kurie unter Lothar III. (1125-1137)*, (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters*, dl. V), Keulen, 1985, p. 88-90. Over Raduard zie ook E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O.L. Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *APraem.*, XLVIII, 1972, p. 51-52.
[108]) J. BACHMANN, *Die päpstlichen Legaten in Deutschland und Skandinavien (1125-1159)*, (E. EBERING (ed.), *Historische Studien*, dl. CXV), Berlijn, 1913, p. 47-48. Over de verkiezing van bisschop Nikolaas te Aken zie ook *Gesta episcoporum Cameracensium continuata*, ed. G. WAITZ, in *MGH., SS.*, dl. XIV, Hannover, 1883, p. 228-229 en

1.3.2. *Vergelijking met andere soortgelijke oorkonden*

Over de oorkonden van de bisschoppen van Metz in de twaalfde eeuw verscheen reeds een studie[109]). Daar onze oorkonde echter niet aldaar werd opgemaakt maar te Aken n.a.v. een rijksvergadering, onder toezicht van Raduard, kapelaan van de keizer[110]), moeten we eerder een vergelijking maken met oorkonden uit het keizerlijk milieu dan met de bisschoppelijke kanselarij van Metz.

Bij de bespreking van de keizerlijke kanselarij onder Lotharius vermeldt H. Bresslau onze oorkonde als conform aan de kanselarijprodukten[111]). W. Petke bestudeerde eveneens de kanselarij van deze keizer uitvoerig en besteedde ruime aandacht aan onze oorkonde. Hij uit geen twijfels[112]). Voordien had hij reeds aangetoond dat deze oorkonde een destinatarisoorkonde is, opgemaakt door een hand die we ook in andere stukken zullen aantreffen[113]).

1.3.3. *Besluit*

Deze oorkonde vertoont alle kenmerken van een echte oorkonde. Ze werd niet opgemaakt te Metz door de kanselarij van de bisschop, maar te Aken in de omgeving van de keizer. Alle gecontroleerde feiten komen overeen met de gegevens die we kennen uit andere bronnen. Hierdoor kunnen we de verlening zelfs nauwkeurig situeren, nl. met of kort na Pasen, 22 maart 1136.

1.4. Nr. 4, 1139, door paus Innocentius II (1130-1143)[114])

1.4.1. *Vergelijking met de uiterlijke kenmerken van pauselijke oorkonden*

Een plechtig privilege vertoont vanaf paus Innocentius II volgende kenmerken[115]):

1) de eerste regel in groter schrift
2) de *inscriptio* eindigt op «*in perpetuum*»

LAMBERTUS WATERLOS, *Annales Cameracenses*, ed. G. PERTZ, in *MGH., SS.*, dl. XVI, Hannover, 1859, p. 514.

[109]) M. PARISSE, *art. cit.*, p. 272-316.

[110]) IDEM, *art. cit.*, p. 298.

[111]) H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. I, Berlijn, 1912, p. 486, noot 3.

[112]) W. PETKE, *o.c.*, p. 88 en 92.

[113]) IDEM, *Provenienz und Datierung des Evangeliars von Averbode*, in *Scriptorium*, XXXIII, 1979, p. 210-212.

[114]) Regest in *Bijlage*, nr. 4.

[115]) H. BRESSLAU, *o.c.*, dl. I, 1912, p. 80.

3) drie maal «*Amen*» op het einde van de tekst
4) *rota*
5) handtekening van de paus
6) monogram
7) handtekening van de kardinalen
8) uitvoerige datering waarin de kanselier genoemd wordt.

Stukken die meerdere doch niet alle kenmerken vertonen, kunnen we eenvoudige privileges noemen.

In onze oorkonde treffen we alle kenmerken van een plechtige oorkonde aan, behalve de handtekening van kardinalen. Het is dan ook bijna een plechtige oorkonde.

In de *datatio* zien we kardinaal-diaken Haimerich optreden als kanselier. Hij is de normale kanselier in deze periode, tevens een van de allereerste en grootste aanhangers van paus Innocentius II[116]). Hij was een zeer goede bekende van Norbert en de beweging van Prémontré[117]).

De datum is 16 april 1139. Van 3 tot 8 april 1139 vond in Rome het tweede concilie van Lateranen plaats[118]). Hierna werden vele privileges verleend aan de aanwezige kerkleiders[119]). Averbode komt blijkbaar op 16 april aan de beurt. We weten niet of de abt van Averbode zelf in Rome aanwezig was. Wellicht kon hij de oorkonde ook hebben laten meebrengen.

1.4.2. *Tekstuele gelijkenissen met andere oorkonden*

Dit zijn er twee, van totaal verschillende aard.

Vooreerst is er de opsomming van de goederen die door de paus in bescherming worden genomen. Hier is een tekstovereenkomst met de oorkonde van graaf Arnold II[120]). We menen dat de tekst van de grafelijke oorkonde ontleend is aan deze tekst. De opsomming van rechten en bezittingen te Tessenderlo is daar uitgebreider, zodat de indruk wordt gewekt dat men recht heeft op alle tienden. Dit is niet zo in de pauselijke bul. Met deze wijze van afhankelijkheid is ook het

[116]) H. Bresslau, *o.c.*, p. 241 en P. Paschini, art. *Aymeric*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. V, 1931, kol. 1291-1294. Zie ook W. Grauwen, *o.c.*, p. 379-382.

[117]) Idem, *o.c.*, p. 432-434 en 560-562.

[118]) R. Foreville, *Latran I, II, III et Latran IV*, (G. Dumeige (ed.), *Histoire des conciles oecuméniques*, dl. VI), Parijs, 1965, p. 78.

[119]) Zie P. Jaffé/S. Loewenfeld, e.a., *Regesta pontificum Romanorum*, dl. I, Leipzig, 1885, p. 886 en volgende.

[120]) Cfr. *supra*, p. 16, noot 51.

probleem van de vermelding van de pauselijke goedkeuring verholpen. Het is wel degelijk deze bevestiging welke wordt bedoeld[121]).

Daarnaast valt een grote tekstuele gelijkenis op tussen deze oorkonde en de bul *Apostolici moderaminis clementiae* door paus Coelestinus II in 1144 aan Sint-Jansberg verleend. Bij het begin van de *dispositio* en in de *sanctiones* op het einde komen dezelfde zinnen en zinsdelen letterlijk terug[122]). Ook in een andere eerder willekeurig gekozen akte van paus Innocentius II uit 1134 komen deze tekstpassages voor[123]). Dit wijst op het gebruik van een formulier.

1.4.3. *Besluit*

We menen hier niet meer verder te moeten uitweiden. Deze oorkonde vertoont alle kenmerken van een originele pauselijke bul en waarschijnlijk is ze het ook. De echtheid van dit stuk werd voorheen trouwens nooit in vraag gesteld.

Besluit

De vier besproken oorkonden kunnen we beschouwen als de zgn. stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode. We hebben ze op hun waarde getoetst. Nr. 3, van de bisschop van Metz, bleek de meeste zekerheid te vertonen: het is een bisschoppelijke akte, opgesteld op een gekende rijksvergadering. Vanuit dit stuk mogen we besluiten dat de stichting van Averbode in 1136 een feit was. Met die zekerheid krijgt ook nr. 1, van de bisschop van Luik, een grotere geloofwaardigheid, althans voor de inhoud, voor de vorm van het document hebben we getracht een verklaring te geven. Vanuit die zekere nr. 3 bekeken moeten we tegenover nr. 4 ook niet veel twijfels meer hebben: het is een bijna plechtige pauselijke bevestigingsbul, een zuiver kanselarijprodukt. Nr. 2 echter, de oorkonde van de graaf van Loon, valt te licht uit. Ook al komen de argumenten misschien toch nog zwak over — een echt overtuigend bewijs was misschien reeds lang gepubliceerd geworden —

[121]) Cfr. *supra*, p. 17.

[122]) Nr. 5. Deze bul staat totaal los van Averbode, cfr. B. MERSCH, *Het kloosterdomein van Averbode op Sint-Jansberg in Maaseik in de 12de eeuw*, in *Limburg*, LXVIII, 1989, p. 53-54; tekst: J. EVERS, *o.c.*, p. 11-12, hij drukt ze zelfs niet volledig af. Sint-Jansberg: prov. Limburg, kant. en gem. Maaseik.

[123]) Akte van 16.11.1134, in J. MIGNE (ed.), *Patrologia Latina*, dl. CLXXIX, Parijs, 1855, kol. 211-213.

alle bij elkaar genomen vormen ze voor mij voldoende gewicht om de balans te doen doorslaan: deze oorkonde is een vervalsing.

2. De oorkonden nrs. 10, 15 en 24

Opmerkelijk is dat het geschrift bij de volgende oorkonden van dezelfde hand is:

nr. 10, 1154, Lodewijk I, graaf van Loon, i.v.m. Bolderberg
nr. 15, 1160, Lodewijk II, graaf van Loon, i.v.m. Hechtel
nr. 24, s.d., Lodewijk II, graaf van Loon, i.v.m. Koersel
nr. 61, 1200, Walter IV Berthout, i.v.m. Varendonk
nr. 71, 1201, Hendrik I, hertog van Lotharingen, i.v.m. Testelt-Messelbroek
nr. 73, 1201, idem, i.v.m. Wahanges.

Dit wijst er al minstens op dat we met destinatarisoorkonden te maken hebben.

Binnen deze groep van dezelfde hand kan nog onderscheid worden gemaakt tussen nrs. 10, 15 en 61 en de nrs. 24, 71 en 73, waarbij de eerste reeks de oudste schijnt te zijn. Bovendien zijn waarschijnlijk ook de nrs. 59, 60 en 62 van dezelfde hand.

Zowel bij nr. 10 als nr. 15 is de datum later bijgeschreven in een bijna gelijkaardig geschrift, maar met veel donkerdere inkt. De bezegeling van nrs. 10 en 15 gebeurde analoog: op een ineen gestoken dubbele lederen staart. Nrs. 71 en 73 dragen hetzelfde grote zegel van hertog Hendrik, bij nr. 71 bevestigd aan een smalle dubbele lederen staart, voor nr. 73 aan een gewone doorgestoken dubbele perkamenten staart.

2.1. Nr. 10, 1154, door Lodewijk I, graaf van Loon

We willen hier twee stukken samen bespreken[124]):

1) A.A.A., I, reg. 1, fol. 23^{r}, s.d., door Lodewijk I, graaf van Loon
2) nr. 10

2.1.1. *Kritiek van de inhoud*

1. Lodewijk graaf van Loon (oorkonder van beide teksten)
   Dit is Lodewijk I (1138/41 - 1171). De familie was in het bezit van Bolderberg als deel van het door haar aangehechte stuk van Taxandrië[125]).

[124]) Regest in *Bijlage*, nrs. 5 en 6.

[125]) J. BAERTEN, *Les origines des comtes de Looz*, in *BTFG.*, XLIII, 1965, p. 490 en 1242 (kaart). Bolderberg: prov. Limburg, kant. Beringen, gem. Heusden-Zolder.

2. Godinus, graaf van Duras (achterleenman in nr. 10)
   Dit lid van de familie is nergens anders bekend. Dit moet wellicht Godfried († 1147/61) zijn of anders Egidius († 1193)[126]).
3. Abt Andreas (aanvrager, enkel in nr. 10)
   Abt van Averbode, vermeld van 1139 tot 1166[127]).
4. Medebroeder Hildolfus, medicus (mede-aanvrager, enkel in nr. 10)
   Hij komt eveneens voor in oorkonde nr. 22[128]).
5. De schepenen van Zolder (in beide teksten)
   J. Baerten meldt dat in deze oorkonde voor de eerste maal Loonse schepenen voorkomen[129]).
6. Arnold van Cuiterce (getuige in nr. 10)
   Dit is Arnold van Kortessem, eveneens geciteerd in 1146 en 1150[130]). Vanaf 1175 komt Razo van Kortessem regelmatig voor[131]).
7. Diederik van Pietersem (getuige in nr. 10)
   We kennen deze heer ook uit andere oorkonden van de graven van Loon, nl. in 1180, 1188 en in het privilege van Kolmont[132]). Hij stierft in 1205[133]).
8. Giselbert van Lewe (getuige in nr. 10)
   Het betreft hier Giselbert van Gorsleeuw[134]). Hij komt eveneens voor als getuige in een oorkonde van 1173[135]).

[126]) D. Schwennicke, *o.c.*, dl. VII, 1979, tabel 109.

[127]) Resp. nrs. 4 en 19.

[128]) C. Renardy, *Les maîtres universitaires du diocèse de Liège*, (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*, dl. CCXXXII), Parijs, 1981, p. 137, nr. 54, en F. Vercauteren, *Les médecins dans les principautés de la Belgique et du nord de la France, du VIIIe au XIIIe siècle*, in *Le moyen âge*, LVII, 1951, p. 76, bespreken hem, enkel op basis van voornoemde oorkonden. Het *necrologium* vermeldt Hildolfus op 12 april, *Necrologium Monasterii S. Mariae Sanctique Joannis Baptistae in Averbode Ordinis Praemonstratensis*, ed. G. Slechten, in *APraem.*, LVI, 1980, p. 127 in afz. pag. Volgens L. Blomme vergezelde Hildolfus Lodewijk I, graaf van Loon, op zijn tocht naar Palestina, L. Blomme, *o.c.*, p. 34; cfr. art. *Hidolphe*, in L. Goovaerts, *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, dl. III, Brussel, 1907, p. 99.

[129]) J. Baerten, *o.c.*, p. 155, zie ook p. 159-160.

[130]) C. Piot, *o.c.*, p. 69 en 80; zie aldaar ook p. 3. Kortessem: prov. Limburg, kant. Borgloon.

[131]) Idem, *o.c.*, p. 123.

[132]) 1180: P. Goetschalckx, *art. cit.*, p. 62; 1188: nr. 47; J. Gessler, *La date du privilège de Colmont*, in *VO.*, X, 1934, p. 278. Pietersem: prov. Limburg, kant. Maasmechelen, gem. Lanaken.

[133]) D. Schwennicke, *o.c.*, dl. VIII, 1980, tabel 32.

[134]) A. Steenwegen, *De gelukz. Ida de Lewis of Ida van Gorsleeuw*, in *Ons geestelijk erf*, LVII, 1983, p. 109-110. Hier wordt tevens een stamboom van de familie afgedrukt. Gorsleeuw: prov. Limburg, kant. en gem. Borgloon.

[135]) E. Schoolmeesters, *Les regesta de Raoul de Zaehringen. Prince-Evêque de Liége*

9. Hincheram van Loon (getuige in nr. 10)
   Hem bespraken we hoger reeds[136]).
10. Arnold van Buch (getuige in nr. 10)
    Hij komt tevens voor in een oorkonde van 1147-1155 onder de mannen van de graaf van Loon. Vermoedelijk is ook hij de «*advocatus de Bucht*» in 1160[137]). Anderzijds kennen we ook een getuige met deze naam in 1200[138]).
11. David, prior, en Hendrik, proost van Averbode (getuigen in reg. 1, fol. 23^{r})
    Prior David wordt behalve in deze akte vermeld in oorkonde nr. 54 (1199) en treedt op als getuige in nrs. 57, 61 (1200) en 71 (1201).
    Proost Hendrik wordt nergens elders vermeld.

Besluit van het onderzoek van de inhoud.

Van de in de akten voorkomende personen zijn sommigen goed in de bedoelde historische periode (1154) te situeren, anderen niet. Vooral prior David, enkel genoemd in het *cartularium*, is moeilijk thuis te brengen, tenzij er twee prioren met deze naam zouden geweest zijn, in het *necrologium* komt echter maar één priester David voor[139]). Het voorkomen van de «*de Lewis*» is merkwaardig.

Ook het verhaal over gebeurtenissen die in de tijd ver uiteen liggen[140]) komt de geloofwaardigheid niet ten goede, zeker niet voor een tekst die zelf van vóór 1154 zou moeten zijn. Tenzij Bolderberg reeds meegegeven werd bij de stichting van de abdij ...

1167-1191, in *BSAHDL.*, I, 1881, p. 157-158. Toevallig is wel dat juist in nr. 73 (1201), een oorkonde door dezelfde hand geschreven als de onze hier, «Ida de Lewis» voorkomt. In nr. 49, s.d., vóór 1190, andere hand, is o.a. sprake van een grondgift te Genneville door «Ida de Levis», dochter van Walwanis en echtgenote van Franco, aan de kerk van Wahanges. In nr. 73, een bevestiging door hertog Hendrik I van zes schenkingen te Genneville en nog een andere aan de kerk van Wahanges, wordt ook deze schenking door Ida herhaald. Hier is het «Ida de Lewis». Behoort deze Ida tot dezelfde familie als Giselbert? Is ze een dochter, de schoondochter, een nicht of toch van Zoutleeuw? Walewanus en Franco kunnen we in de stamboom van A. Steenwegen niet thuisbrengen. De zeer sterk uiteen liggende jaartallen tussen enkele generaties — grootvader-kleinzoon 1132-1309 — doen ons toch nog vragen stellen bij deze stamboom.

[136]) Cfr. *supra*, p. 18-19.

[137]) Cfr. *supra*, p. 20.

[138]) Nrs. 59 en 60.

[139]) G. SLECHTEN, *o.c.*, p. 369.

[140]) A.A.A., I, reg. 1, fol. 23^{r}: «Post multum vero temporis ...»; nr. 10: «Post aliquantum vero temporis ...».

2.1.2. *Besluit*

Deze oorkonde blijft vooral verdacht door het samen voorkomen van dezelfde hand in de oorkonden nrs. 10, 15, 61 (1200), 71 en 73 (1201); ook al liggen er misschien enkele jaren tussen het schrijven van de nrs. 10 en 73, zeker geen zevenenveertig! Dit moet wijzen op een latere datum dan 1154.

Inhoudelijk is het niet de getuigenlijst of het verhaal van de twist rond de hoeve die de doorslag geven. Ook het eerste voorkomen van schepenen in Loon kunnen we moeilijk als argument gebruiken. De duidelijke overdracht van het allodium van de leenman via de leenheer aan de abdij zou wel de belangrijkste toevoeging en de reden tot vervalsing kunnen zijn. In hoeverre de tussenkomst van broeder Hildolfus hier ernstig te nemen valt, is een bijkomende vraag. Het dubbel voorkomen van de «*de Lewis*» blijft me boeien.

Op grond van al deze aanwijzingen samen meen ik te mogen besluiten dat nr. 10 duidelijk later werd geschreven dan in 1154, wellicht onder graaf Lodewijk II (vanaf 1194/97). Omdat in de tekst duidelijk naar de vraag van abt Andreas en dus naar graaf Lodewijk I († 1171) wordt verwezen, moeten we dan ook van een vervalsing spreken. Misschien is de tekst in het *cartularium* iets ouder dan de oorkonde, vanuit de getuige prior David is dit niet zeker.

2.2. Nr. 15, 1160, door Lodewijk II, graaf van Loon[141])

2.2.1. *Kritiek van de inhoud*

Voor dit beperkte gebied in Hechtel is dit een kwasi unieke bron, zodat controle vanuit andere hoeken zeer moeilijk is. E. Jacques gebruikte ze samen met andere elementen om de plaatselijke toestand te reconstrueren[142]).

De twee getuigen zijn de voogd van Bucht en Heincheram van Loon, ze werden hoger reeds besproken[143]).

[141]) Regest in *Bijlage*, nr. 7.

[142]) E. Jacques, *Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel*, in *Het oude Land van Loon*, XVI, 1961, p. 357. Zie ook Idem, *Bijdrage tot de toponymie van Hechtel*, in *Limburg*, XXXIX, 1960, p. 199-201, met bijgevoegde kaart in XL, 1961, p. 93-94. Hechtel: prov. Limburg, kant. Peer, gem. Hechtel-Eksel.

[143]) Cfr. *supra*, p. 20 en 18-19.

2.2.2. *Besluit*

Vanuit de inhoud kunnen we weinig aanmerkingen maken. De abdij verkreeg inderdaad bezittingen in dit gebied.

Deze oorkonde werd echter door dezelfde hand geschreven als de nrs. 61 (1200), 71 en 73 (1201)[144]). De datering werd zoals bij nr. 10 later aangebracht. Het zegel bevestigt al deze vermoedens. Dit is een oorkonde van graaf Lodewijk II — d.w.z. vanaf 1194/97 — doch wellicht van vóór 1201. De later aangebrachte datum is zeker vals.

2.3. Nr. 24, s.d., door Lodewijk II, graaf van Loon[145])

2.3.1. *Kritiek van de inhoud*

1. Lodewijk, graaf van Loon
   Theoretisch zou dit zowel Lodewijk I († 1171) als Lodewijk II kunnen zijn.
2. Arnold van Velpen
   Deze edelman (1141 - na 1180) is goed gekend vanuit de studies van E. Van Ermen[146]). Zijn laatste voorkomen is in een oorkonde uit 1180-1193[147]).
3. Elisabeth van Velpen
   Een «*Elyzabeth, sororis*» in het *necrologium* vermeld op 5 oktober, wordt in de uitgave ervan «*sine dubio*» vereenzelvigd met Elisabeth van Velpen[148]).
4. Bertha, echtgenote van Arnold van Velpen en Arnold van Wezemaal met zijn moeder Bertha — de laatste twee zijn getuigen.
   De literatuur vereenzelvigt beide Bertha's en ziet aldus Arnold van Velpen en Arnold van Wezemaal als verwanten[149]). Wanneer deze oorkonde in 1166-1171 wordt gedateerd, is dit de eerste maal dat

[144]) Cfr. *supra*, p. 29.

[145]) Regest in *Bijlage*, nr. 10.

[146]) E. Van Ermen, *De heren van Wezemaal (1166-1464)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, dl. II, Leuven, 1978, p. 7*-8*; Idem, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen*, dl. I, (*Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis*, dl. LXVIII), Leuven, 1982, p. 26 en 30-32. Velpen: prov. Limburg, kant. Hasselt, gem. Halen.

[147]) Idem, *De heren van Wezemaal*, dl. II, 1978, p. 7*; C. Piot, *o.c.*, p. 140.

[148]) G. Slechten, *o.c.*, p. 277-278.

[149]) M.-J. Tits-Dieuaide, *Un exemple de passage de la ministérialité à la noblesse: la famille de Wesemael (1166-1250)*, in *BTFG.*, XXXVI, 1958, p. 336. De auteur citeert foutief oorkonde nr. 25 i.p.v. nr. 24; E. Van Ermen, *o.c.*, p. 7* en Idem, *De landelijke bezittingen*, dl. I, 1982, p. 14, vooral noot 13, en p. 26.

Arnold van Wezemaal in een oorkonde voorkomt[150]). Het tweede verschijnen gebeurt pas in 1180-1183[151]). Doordat de oudste zoon in de eerste vijf generaties van de familie telkens Arnold heet, komt de naam Arnold van Wezemaal nadien regelmatig voor in de oorkonden[152]).

Verdere getuigenlijst:

5. Abt Steppo
   Abt van Averbode vanaf 1166/67 tot 1188/94[153]).
6. Clementia van Diest
   Dit is de echtgenote van Arnold IV, heer van Diest[154]). Ze komt voor in oorkonden vanaf 1163 tot na 1193[155]).
7. Gravin Adelheid
   Gravin Adelheid is de echtgenote van Gerard, graaf van Loon (1171-1194/97) en dus de moeder van graaf Lodewijk II[156]).
8. Giselbert van Buct
   Hij werd hoger reeds besproken[157]).

Het geschonken gebied:

9. Koersel
   Uit de twaalfde-eeuwse bronnen is het niet duidelijk om welke goederen het hier juist gaat[158]). In de zeventiende eeuw bezit de abdij haast geen grond in Koersel[159]).

[150]) Idem, *o.c.*, p. 7 en 14. J. Evers, *o.c.*, p. 38, dateerde deze oorkonde 1166/67 - 1171. Dit werd kritiekloos overgenomen door M.-J. Tits-Dieuaide, *art. cit.*, p. 336 en E. Van Ermen, *o.c.*, p. 7 en 14.

[151]) Idem, *De heren van Wezemaal*, dl. II, 1978, p. 118*.

[152]) Idem, *De landelijke bezittingen*, dl. I, 1982, p. 14.

[153]) De einddatum van het abbatiaat is gebaseerd op het laatste voorkomen van de abt in nr. 47 (1188) en het verschijnen van abt Sibert in 1194.

[154]) L. Marien, *o.c.*, p. 41 en 85.

[155]) 1163: M. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerloo*, dl. I, (*Commissie voor geschiedenis en folkloristische opzoekingen der provincie Antwerpen*), Tongerlo, 1948, p. 29, het betreft hier een oorkonde waarop veel kritiek mogelijk is. Oorkonden over dezelfde schenking met telkens dezelfde handelende personen en vele zelfde getuigen komen terug in 1164, 1166, 1183 en 1186-1187, cfr. Idem, *o.c.*, dl. I, 1948, p. 31-35, 41-42, 50-52 en 56-57, nrs. 20-21, 25, 32 en 35. Bovendien komt Clementia ook voor in twee ongedateerde oorkonden van omstreeks 1193, cfr. C. Piot, *o.c.*, p. 140, nr. 102 en p. 157, nr. 116.

[156]) J. Baerten, art. *Geraard I, graaf van Loon*, in *NBW.*, dl. II, 1966, kol. 238-240. Ook door het voorkomen van deze getuige is datering van de oorkonde vóór 1171 onmogelijk: onder graaf Lodewijk I was zij nog geen gravin, Gerard I was trouwens nog jong toen zijn vader stierf, cfr. Idem, art. *Lodewijk I, graaf van Loon*, in *NBW.*, dl. II, 1966, kol. 462-463.

[157]) Cfr. *supra*, p. 20.

[158]) E. Van Ermen, *o.c.*, dl. I, 1982, p. 31-32.

[159]) A.A.A., I, reg. 106, fol. 82^{v}, kaart fol. 84^{r} (klein kaartboek van C. Lowis). Koersel: prov. Limburg, kant. en gem. Beringen.

2.3.2. Besluit

Zowel het schrift als het zegel wijzen duidelijk op het auteurschap van graaf Lodewijk II van Loon voor deze oorkonde. Hiervoor moet echter het abbatiaat van abt Steppo verlengd worden, nl. tot 1194. Dit wordt moeilijk daar vóór maart 1194 zijn opvolger abt Sibert reeds verschijnt[160]). Daarenboven leverde Gerard, graaf van Loon, in dat jaar nog een oorkonde af[161]). Dan moest alles wel binnen de juiste limieten gebeuren. Bovendien blijft een verschil van zeven jaar in totstandkoming tussen de oorkonden nrs. 24 en 71 en 73 vrij groot. Uit dit alles willen we dan toch besluiten dat nr. 24 een vervalste oorkonde is, wellicht vervaardigd omstreeks 1201.

Hiermee hebben we niet bewezen dat er geen schenking aan de abdij door Arnold van Velpen te Koersel zou geweest zijn. Wellicht geeft de oorkonde een bezitstoestand op een bepaald ogenblik weer, met misschien op sommige onderdelen enkel gepretendeerde rechten, waarvoor de abdij onvoldoende authentiek bewijsmateriaal bezat.

Een bijkomend gevolg is dat deze oorkonde niet meer de oudste is waarin een heer van Wezemaal voorkomt. De uit haar afgeleide conclusies i.v.m. de afkomst van deze familie moeten worden herzien.

3. De oorkonden nrs. 27-29, 65 en 70 i.v.m. Sterksel

nr. 27, s.d., door Herbert, heer van Heeze
nr. 28, 1172, door dezelfde
nr. 29, 1172, door dezelfde
nr. 65, s.d., door Otto, aartsdiaken van Luik
nr. 70, s.d., door Reinard, heer van Heeze

Deze oorkonden handelen alle over de schenking van het domein Sterksel aan de abdij. Ze werden kritisch uitgegeven door H. Camps en

[160]) M. Erens, *o.c.*, dl. I, 1948, p. 75-77, nr. 42. De datum van deze oorkonde moet geplaatst worden tussen juli 1193 en 27 maart 1194, nl. in de periode tussen de vroegst mogelijke keuzedatum en de bisschopswijding van Adolf I van Berg, aartsbisschop van Keulen (1193-1205), voor deze datering, cfr. S. Weinfurter, e.a., *o.c.*, p. 41-42. We weten ook dat elect Adolf in februari 1194 de Engelse koning Richard Leeuwenhart (1189-1199) na zijn vrijlating vanaf Keulen via Leuven tot Antwerpen begeleidde. Wellicht werd toen dit smeekschrift door de abten van Heilissem, Park en Averbode bij hem ingediend, cfr. R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*. Dl. II; *1100-1205*, (*Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, dl. XXI,2), Bonn, 1901, p. 296, nr. 1472.

[161]) G. Kurth, *o.c.*, p. 170-171.

later nogmaals besproken door W. Steurs[162]). Beide auteurs komen echter niet tot identieke conclusies.

3.1. De oorkonden nrs. 28 en 29

Beide oorkonden, met identieke tekst, zijn zeker niet van 1172, het jaar dat ze aangeven. Ze werden immers geschreven door dezelfde hand als een oorkonde uit 1220 van hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) voor de abdij, eveneens i.v.m. Sterksel[163]). Hierover zijn Camps en Steurs het eens[164]). We konden trouwens hetzelfde vaststellen.

3.2. De oorkonden nrs. 27 en 65

Oorkonde nr. 65 regelt de overdracht van het allodium Sterksel door Otto, aartsdiaken van Luik, aan de abdij. Het document werd geschreven in boekenschrift, onderaan hangen de zegels van de abt, de abdij en de aartsdiaken. Het is ongedateerd. Vier van de zes getuigen komen niet meer voor in andere oorkonden van Noord-Brabant, een vijfde getuige, Alexander, deken, nog eenmaal in 1207[165]). De eerste getuige echter is Hubertus, abt van de norbertijnenabdij van Park. Deze oefende slechts korte tijd die functie uit, nl. van 1196 tot 1200[166]). Aartsdiaken Otto bekleedde zijn ambt van 1171 tot 1197[167]). Aldus dateert H. Camps deze oorkonde in 1196-1197. Nergens vindt hij een spoor van vervalsing.

In oorkonde nr. 27 verkoopt Herbert, heer van Heeze, Sterksel aan aartsdiaken Otto, opdat deze het goed aan de abdij zou bezorgen. Deze ongedateerde oorkonde met zegel van de heer van Heeze kan dan vóór

[162]) Tekstuitgave: H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*. Dl. I: *De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, 's-Gravenhage, 1979; de oorkonden nrs. 28-29: p. 105-107, nr. 68; oorkonden nrs. 27 en 65: p. 147-150, nrs. 87 en 88; oorkonde nr. 70: p. 186-187, nr. 118. W. Steurs, *La région entre Dommel et Peel (Brabant septentrional)*, in *BTFG.*, LX, 1982, p. 799-800. Sterksel: Nederland, prov. Noord-Brabant, gem. Maarheeze.

[163]) Nr. 95, ed. H. Camps, *o.c.*, p. 185-186, nr. 117.

[164]) Idem, *o.c.*, p. 106; W. Steurs, *art. cit.*, p. 799.

[165]) H. Camps, *o.c.*, p. 172.

[166]) R. Van Waefelghem, *Liste chronologique des abbés des monastères belges de l'Ordre de Prémontré*, in *APraem.*, XII, 1936, p. 23.

[167]) E. Schoolmeesters, *art. cit.*, p. 142. Een laatste maal komt hij voor in een oorkonde van 1197, J. Habets, *Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen*, in *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, XXV, 1888, p. 101-102.

nr. 65 gedateerd worden. Zo doet het H. Camps[168]). W. Steurs zwijgt over beide stukken. Na nauwkeurig onderzoek blijken nr. 27 en nrs. 28-29 schriftgelijkenissen te vertonen: de hoofd- en kleine letter h, de r, de versiering van de eind-s, de p, de l, sommige d's en de schrijfwijze van Sterksel. Opvallend is ook dat in *intitulatio, inscriptio* en *salutatio* opvallende overeenkomsten en verschillen te merken zijn[169]). Dit alles doet een zelfde opsteller vermoeden, tenzij nr. 27 als model diende voor de maker van nrs. 28 en 29.

3.3. Oorkonde nr. 70

In deze ongedateerde oorkonde erkent Reinard, heer van Heeze, de abdij als bezitter van het allodium in Sterksel. Er is een nieuwe heer van Heeze, ook deze gebruikt «*Dei gratia*» in de *intitulatio*. H. Camps dateert het stuk ca. 1220[170]).

3.4. Besluit

Al bij al blijft de schenking van het domein te Sterksel omgeven door heel wat tegenstrijdigheden[171]). Zelfs de degelijke oorkondenpublicatie van H. Camps biedt onvoldoende materiaal om het werkelijk verloop van de schenking duidelijk op te helderen. In elk geval had deze niet plaats vóór 1196. Aan de aard van de oorkonden nrs. 28 en 29 kan niet meer getwijfeld worden.

4. De oorkonden nrs. 34 en 35

nr. 34, 1174, door Godfried III, hertog van Lotharingen
nr. 35, 1174, door dezelfde[172])

Het merkwaardige is dat van deze oorkonde twee exemplaren werden bewaard. Beider schrift verschilt zeer sterk. Nr. 34 is van dezelfde hand als nr. 19, een oorkonde uit 1160 van Lodewijk graaf van Loon m.b.t.

[168]) H. Camps, *o.c.*, p. 148.

[169]) Nr. 27: «Herbertus, dominus de Hese, omnibus hanc paginam inspecturis in perpetuum»; nrs. 28-29: «Ego Herbertus Dei gratia dominus de Hese, omnibus ...».

[170]) «Dei gratia» verwijst naar het ontstaan in de hertogelijke kanselarij. Hier werd in 1220 een stuk i.v.m. Sterksel voor Averbode geschreven, cfr. *supra*, p. 36, noot 163 en H. Camps, *o.c.*, p. 186.

[171]) W. Steurs, *art. cit.*, p. 799-800.

[172]) Regest in *Bijlage*, nr. 8.

een schenking in Tessenderlo. Nr. 35 heeft duidelijk hetzelfde geschrift als de nrs. 47 en 48, oorkonden van hertog Godfried III en graaf Gerard van Loon uit 1188. Ook de wijze van bezegeling is dezelfde bij nrs. 35 en 47-48, nl. een doorgestoken streng van gevlochten zijdedraad. Nu zijn de zegels losgeraakt, dat bij nr. 48 ontbreekt. De oorkonden nrs. 19 en 34 werden beide op verschillende wijze met een lederen staart bezegeld.

De tekst van nrs. 34 en 35 komt meestal woordelijk overeen, ook de getuigenlijst. Kleine tekstverschillen in nr. 35 zijn meestal verduidelijkingen. Ook de datum werd verder aangevuld. Bovendien bevat nr. 35 één groot verschil: een verduidelijkende passage werd toegevoegd, nl. een nauwkeurige omschrijving van het gekregen goed «*ut idem mansus virga XX pedum mensuraretur et bonuarium in longitudine et latitudine XX virgas obtineret, statui*». Dit maakt de verhouding tussen beide oorkonden duidelijk: na enkele jaren had de abdij blijkbaar nood aan een nadere omschrijving van haar bezit. Er werd dan ook voor gezorgd... De eerste oorkonde toont wel alle tekenen van echtheid.

5. **Oorkonde nr. 44**

Nr. 44, 1185, door Filips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen[173])

5.1. *Bespreking van inhoud en datering*

1. Filips van Heinsberg (1167-1191) was een bekende aartsbisschop van Keulen[174]). De datering van genoemde oorkonde bevat enkel het regeringsjaar van de bisschop, dit geeft 1185. De oorkonde werd afgeleverd in Averbode. R. Knipping slaagde er goed in het bezoek aan Averbode in het *curriculum* van de aartsbisschop in te passen, nl. in september of oktober 1185[175]). In dezelfde periode bemiddelt Filips samen met de graaf van Vlaanderen en de hertog van Brabant bij de huwelijksproblemen van de graaf van Namen[176]).
2. De oorkonde is gericht aan abt Steppo en het convent van Averbode. Abt Steppo was abt in de periode 1166/67 - 1188/94[177]).

[173]) Regest in *Bijlage*, nr. 9.

[174]) S. Weinfurter, e.a., *o.c.*, p. 38-40.

[175]) R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II, Bonn, 1901, p. 244.

[176]) Idem, *o.c.*, p. 244, nr. 1248.

[177]) Cfr. *supra*, p. 34.

3. Er is een vrij lange *arenga*. Dit wijst eerder op een destinatarisprodukt[178]).
4. Het patronaatsrecht van de kerk van Tessenderlo, door graaf Arnold van Loon toegekend.
   Dit verwijst naar de rechten toegekend bij de stichting[179]). De uitdrukking «*ius patronatus ecclesie in Tessenderlo*» komt elders pas voor in de pauselijke bul nr. 58 van 1200.
5. Het patronaatsrecht van de kerk van Testelt.
   Dit is een verwijzing naar oorkonde nr. 54 (1199). Het uitdrukkelijk vernoemen van de zoon Salutarius van de hier genoemde schenker bevestigt dit. Tegelijk wordt hier verwezen naar oorkonde nr. 58 (1200). Evenals daar wordt hier enkel het patronaat van Testelt vernoemd en wordt niets gezegd over de kerk van Messelbroek[180]).
6. De toestemming tot uitbreiding van het grondbezit in Testelt.
   Dit recht wordt toegestaan in oorkonde nr. 39 (1180).
7. Het patronaatsrecht van de kerk van Koersel.
   Dit recht wordt verkregen in oorkonde nr. 51 (1198) en onmiddellijk bevestigd door de bisschop van Luik in oorkonde nr. 52 (1198). Ook dit recht wordt bevestigd in de pauselijke bul nr. 58 (1200).
8. De overdracht van goederen te Blaardonk en Varenriet.
   Alhoewel de schenking veel vroeger gebeurde, dateert de bevestigingsoorkonde i.v.m. deze zaak maar van 1200[181]).
9. De hoeve Keizerbosch.
   Wanneer en hoe Averbode dit bezit verkregen heeft, blijft onduidelijk. Een tweede vermelding vinden we pas in 1226. Het patronaat van de kerk van Neer werd in 1203 verkregen[182]).
10. Het beneficie dat Gerard, graaf van Loon (1171-1194/97), geschonken heeft te Tessenderlo.
    Dit zou kunnen verwijzen naar oorkonde nr. 47 (1188).
11. De aartsdiakens mogen geen bijkomende lasten opleggen bij de

[178]) W. PREVENIER, *o.c.*, p. 573-574.

[179]) Cfr. nr. 4.

[180]) Testelt en Messelbroek: prov. Brabant, kant. Diest, gem. Scherpenheuvel-Zichem.

[181]) Nr. 61. Blaardonk en Varenriet: prov. Antwerpen, kant. Westerlo, gem. Laakdal, voormalige gem. Varendonk.

[182]) Resp. A.A.A., II, oorkonden, nr. 2 en I, reg. 2, fol. 209^{r-v}, In Keizerbosch kwam het zusterklooster, afhankelijk van Averbode. Keizerbosch: Nederland, prov. Limburg, gem. Neer.

aanstelling van parochiepriesters in de genoemde parochies, zoals dat door de paus is toegezegd.
Dit verbod werd gegeven in oorkonde nr. 58 (1200)[183]).

Besluit

Alhoewel het best mogelijk is dat aartsbisschop Filips van Heinsberg in 1185 in Averbode is langs gekomen, zijn er toch te veel elementen uit de inhoud van deze oorkonde die een datering van dit stuk op dat ogenblik zeer onwaarschijnlijk maken. Voor meerdere bezittingen waarvan de latere schenkingsakten bewaard bleven, is het zo goed als onmogelijk dat ze toen reeds bevestigd zouden zijn. Vanuit de inhoud lijkt een datering rond de eeuwwisseling meer aanvaardbaar, wellicht na oorkonde nr. 58 (1200). Dan is echter een toeschrijving aan aartsbisschop Filips (1167-1191) totaal onmogelijk, het gaat hier dan niet om een vergissing in het aantal regeringsjaren, maar om een duidelijke vervalsing.

5.2. *Uiterlijk voorkomen*

Het geschrift lijkt reeds vrij ver geëvolueerd om van 1185 te zijn[184]). Het lijkt alsof oorkonde nr. 58 hier tot voorbeeld heeft gediend. Ook J. Stiennon merkte op het einde van de twaalfde eeuw een duidelijke invloed van de kleine pauselijke bullen op de plaatselijke akten. Zowel in lettertype als woordgebruik kunnen wij hier invloed vaststellen, zonder echter dat er van een volledig overschrijven sprake is. Natuurlijk kunnen voor de vorm ook andere oorkonden dan nr. 58 als model hebben gediend, de gelijkenis naar vorm en inhoud is hier echter treffend[185]).

5.3. *Besluit*

We menen hiermee bewezen te hebben dat oorkonde nr. 44 een vervalsing is, ook al kan aartsbisschop Filips in 1185 wel in Averbode

[183]) Nr. 58: «sub interminatione anathematis inhibentes ne a vestrorum quolibet successorum vel a personis per vos ad ipsas ecclesias processu temporis presentandis archidiaconus vel alius quispiam pecuniam investiture seu institutionis pretextu vel quicquam aliud extorquere presumat».

[184]) J. Stiennon, *L'écriture diplomatique*, passim.

[185]) Idem, *o.c.*, p. 288-289. Zie ook H. Nelis, *De l'influence de la minuscule romaine sur l'écriture au XIIe et au XIIIe siècle en Belgique*, in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, III, 1924, p. 5-30.

zijn geweest. Vooral op grond van de inhoud en nog verder ondersteund door vormkenmerken moeten we ze dateren na nr. 58 (1200).

Besluit

Het vals verklaren van de stichtingsoorkonde van de graaf van Loon is voor *insiders* geen verrassing meer, alhoewel het sinds de Bollandisten niet expliciet gebeurde. De oorkonden i.v.m. Sterksel waren reeds voor enkele jaren door de mand gevallen. De conclusies over de oorkonden nrs. 10, 15 en 24 wekken wel enige verwondering, evenals het afkeuren van de Keulse oorkonde. Hiertegenover staat dat tijdens het onderzoek heelwat andere oorkonden eveneens werden gewogen en goed bevonden. Dit geldt zowel voor de andere stichtingsoorkonden welke zeer expliciet behandeld werden — al blijven er i.v.m. het stuk van de bisschop van Luik nog steeds vragen over — als voor de andere twaalfde-eeuwse oorkonden voor de abdij van Averbode die impliciet getoetst werden op hun echtheid. Al te veel studies beperken zich tot het verzamelen van oorkonden, zonder zelfs maar alle in de tekstuitgave aanwezige gegevens op hun mogelijkheid na te gaan. Toch zal door het ontbreken van ernstige studies over de bisschoppelijke kanselarij van Luik en de landsheerlijke kanselarijen, in deze materie nog een hele tijd met eerder voorlopige uitspraken moeten worden gewerkt.

Ook voor de oorkonden van de graven van Loon heeft deze studie gevolgen, daar tot nu toe de nrs. 2 en 10 als de oudste gekende golden[186]). Voortaan is nr. 11 uit 1155 de oudst gekende oorkonde van een graaf van Loon, nl. Lodewijk I. Ook nr. 24 verliest haar plaats in deze lijst.

Abdijstraat 1
B-3281 Averbode

Herman JANSSENS, O.Praem.

[186]) J. BAERTEN, *o.c.*, p. 185.

BIJLAGE

Het is niet de bedoeling hier vooruit te lopen op een uitgave van de oorkonden van de abdij van Averbode. Daarom zullen de bestudeerde teksten hier enkel in regestvorm worden weergeven.

1. — (4 juni 1133 - juni 1135). — Alexander I, bisschop van Luik, bevestigt de schenking van het allodium dat Averbode wordt genoemd aan hen die daar God willen dienen, door Arnold, graaf van Loon, dit met instemming van andere edelen hierbij betrokken, nl. Arnold van Aarschot, Arnold van Diest, Cuno van Repen en Rodulf, abt van Sint-Truiden.

Getuigen: Steppo, prepositus in ecclesia beati Lantberti ac archidiaconus, Johannes archidiaconus, Eilbertus archidiaconus, Dodo archidiaconus, Reinerus archidiaconus, Herimannus archidiaconus, Alexander archidiaconus.

Datum anno incarnationis dominice M.C.XXXX^mo.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 170/165 mm; B. 230/237 mm). — Van het uithangend zegel resten nog twee brokstukken van iets meer dan twee cm doormeter in gele was, elk bevestigd aan de uiteinden van een perkamenten staart, gestoken door een gaatje in het perkament. Op het ene brokstuk staat een bisschopsstaf, op het andere herkende J. Evers een zegenend opgeheven arm. — Donkerbruine inkt, de laatste zin met de datum werd later in zwarte inkt bijgevoegd. Het geschrift is twaalfde-eeuws vroeggotisch boekenschrift. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 1.

UITG.: zie A. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 189. — [J. EVERS, *De oorkonden van de abdij van Averbode*], p. 1-4, nr. 1.

2. — 1135. — Arnold II, graaf van Loon, heeft samen met zijn zoon Lodewijk de kerk gesticht van de heilige Maria en de heilige Johannes de Doper op zijn allodium te Averbode. Hierin hebben zij kanunniken van de premonstratenzer orde geplaatst, levend volgens de regel van de heilige Augustinus. Aan hen werden alle landen en bossen vanaf *Endeberge* tot aan de grens die *Ulrepath* wordt genoemd, alsook de omliggende weiden, in vrij bezit afgestaan. Ook de kerk van Tessenderlo met de tienden en aanhorigheden en alle dienstbaarheden van die plaats, vijvers zowel als weilanden, werden aan de broeders geschonken voor eigen gebruik. Deze schenking hebben ze laten bekrachtigen door paus Innocentius II, zaliger gedachtenis.

Getuigen: Waltcherus de Here, Cono frater eius, Engramus de Los, Godefridus et Hildefridus fratres eius, Eggebertus de Rolengen, Odelricus de Bilrevelt, Helyas de Gelmene, Sebaldus et Conradus de Gelmene, Godefridus de Mettecoven, Robertus de Berlo, Hugo frater eius, Herimannus de Buch, Herimannus de Bovingen.

Acta sunt hec anno incarnationis Dominice M. C. XXXV, indictione XIII.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 303/312 mm; B. 243/228 mm — H. plica 30 mm). — Witte groflederen staart met twee verticale insnijdingen, waarbij alleen door het tweede het andere deel van de staart doorgestoken is. Van een zegel zijn slechts zeer minieme sporen te herkennen. — Twaalfde-eeuws oorkondenschrift, matig versierd. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 2.

UITG.: zie A. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 179 en dl. VII,1, 1885, p. 227. — J. EVERS, *o.c.*, p. 4-6, nr. 2.

3. — Maart 1136. — Stefan, bisschop van Metz, als eigenaar van de abdij van Sint-Truiden, draagt op vraag van Gerard, kardinaal van het H. Kruis en pauselijk legaat, het deel dat de abdij van Sint-Truiden heeft in het bezit van het land van Averbode, over aan de kerk van Sint-Jan de Doper aldaar opgericht, dit met instemming van abt Rodulf van Sint-Truiden en zijn medebroeders. De voorwaarde hierbij is dat de broeders van de kerk van Sint-Jan de Doper elk jaar met Driekoningen een goudstuk betalen aan de kerk van de H. Trudo. Ook de voogden van de benedictijnenabdij verleenden hierbij hun instemming: Walram, hertog van Lotharingen en Giselbert van Duras.

Getuigen: cardinalis Gerardus, Bruno Coloniensis archiepiscopus; episcopi: Albero Leodiensis, Andreas Traiectensis, Nicolaus Cameracensis; comites: Godefridus de Namuco, Arnoldus de Los, Walrammus dux, Giselbertus de Duraco, Lantbertus de Monte Acuto.

Recognitio: *Ego Raduardus, curie imperialis capellanus, vice cancellarii Metenssis* [sic] *recognovi.*

Actum anno incarnati Verbi millesimo centesimo xxx° vi°, indictione xiiii^ma^.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 435 mm; B. 285 mm — H. plica 23 mm). — Ovaal zegel in bruingekleurde was van bisschop Stefan. Het zegel hangt links van het midden aan een dubbele staart van witte, paarse en groene ineengevlochten zijdedraad. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 3.

UITG.: zie A. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 188 en dl. VII,1, 1885, p. 228. — J. EVERS, *o.c.*, p. 6-7, nr. 3.

4. — Lateranen, 16 april 1139. — Paus Innocentius II neemt, op vraag van abt Andreas, de kerk van de H. Maria in Averbode, opgericht door graaf Arnold en zijn deelgenoten, vanaf *Endeberge* tot aan de grens die *Ulrepat* genoemd wordt en de rondom liggende weiden, op onder de bescherming van de H. Petrus. Tegelijk maakt hij enkele duidelijke afspraken. Ook het bezit van de kerk van Tessenderlo wordt bevestigd.

Datum Laterani per manum ALMERICI, sancte romane ecclesie diaconus et cancellarius, XVI kalendas Maii, indictione II^{a}, dominice Incarnationis anno M^{o} C^{o} xxxviiii, pontificatus domni Innocentii pape II anno x.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 520/530 mm; B. 324 mm — H. plica 33 mm). — Het loden pauselijk zegel hangt aan een ongevlochten zijden draad. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 4.

UITG.: zie A. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 209. — J. EVERS, *o.c.*, p. 8-10, nr. 4.

REGEST: P. JAFFE/S. LOEWENFELD, e.a., *Regesta pontificum Romanorum*, dl. I, 1885, p. 888, nr. 8000.

5. — (vóór 1154). — Lodewijk, graaf van Loon, oorkondt dat de erfgenamen van Emelinus de Diclo en zijn broers Sigerus en Gerungus, na een betwisting over een hoeve te Bolderberg deze na een betaling aan hen, volledig aan de kerk van Averbode hebben overgedragen. Deze hoeve behoorde aan de broeders van Averbode, maar er was door Emelinus een hypotheek op genomen. Deze overdracht gebeurde in tegenwoordigheid van meier Elbertus en de schepenen van Zolder (*Surle*). De akte is niet gedateerd.

Getuigen: David prior, Henricus prepositus, Reinerus colonus, predictus villicus Elbertus cum scabinis, et alli quamplures.

AFSCHRIFT. — (13de e.) — L. — A.A.A., I, reg. 1, fol. 23^{r}.

UITG.: J. EVERS, *o.c.*, p. 18-19, nr. 10.

6. — 1154. — Lodewijk, graaf van Loon, meldt dat hij zijn allodium van Bolderberg dat hij in leen had gegeven aan Godinus, graaf van Duras, op vraag van deze laatste en op vraag van abt Andreas en broeder Hildulfus, medicus, vrij maakt van alle lasten en aan de kerk

van Averbode overdraagt. Hij is trouwens de wettige voogd van Averbode. Dan volgt letterlijk de inhoud van *narratio* en *dispositio* van vorig stuk. Tenslotte wordt nog de aankoop van drie bunder land door de kerk van Averbode vermeld.

Getuigen: Arnoldus de Cuiterce, Theodericus de Pithersen, Ghiselbertus de Lewe, viri nobiles; Hincherammus de Los, Arnoldus de Buch, Reinerus Hanegravus, aliique quamplures.

Anno millesimo centesimo quinquagesimo quarto.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 200/190 mm; B. 236/240 mm — H. plica ± 17 mm). — Het rode wassen zegel aan een dubbele lederen staart is op enkele onbeduidende fragmenten na geheel verdwenen. — De kleur van de inkt is bruin, behalve de datum die achteraan werd toegevoegd in veel zwartere inkt. Wellicht is deze datum van een andere hand, welke poogde het geschrift van de tekst zo goed mogelijk na te bootsen. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 10.

UITG.: zie J. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 376-377. — J. EVERS, *o.c.*, p. 19-20, nr. 11.

7. — 1160. — Lodewijk, graaf van Loon, verhaalt dat Rodulf van Hechtel, een edelman, samen met zijn broers Hendrik, Stecco en Winric hun allodium Briele en Cacerhit genoemd, naast het allodium Pipenspade, afstaat aan de graaf om het aan de kerk van Averbode te schenken.

Getuigen: advocatus de Bucht, Heincherammus de Los.

Anno millesimo centesimo sexagesimo.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 100/85 mm; B. 208 mm — H. plica 10/4 mm). — Het zegel in rode was, aan een dubbele doorgestoken witlederen staart, is maar voor een derde bewaard gebleven. Het stelt een ruiter te paard voor met een geheven zwaard in de hand. Na vergelijking blijkt dit het zegel van Lodewijk II (1194/97 - 1228), graaf van Loon, te zijn[187]). — Bruine inkt, de datum werd in donkere inkt bijgeschreven. Op de tweede lijn is er tussen de namen Stecco en Wiric een rasuur, wellicht werd hier een naam verwijderd. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 15.

UITG.: J. EVERS, *o.c.*, p. 25-26, nr. 15. — E. JACQUES, *Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel*, in *Het oude Land van Loon*, XVII, 1962, p. 94-95.

[187]) Dit is hetzelfde zegel als bij de nrs. 24 en 57 (einde 12de e.). Zie ook A. HANSAY, *Sigillographie des comtes de Looz*, in *VO.*, IV, 1928, p. 54, afbeelding tussen p. 56 en 57.

8. — 1174. — Godfried III, hertog van Lotharingen, oorkondt de schenking van een hoeve te Mélin aan de kerk van Averbode door Alardus Rape. Als achterleenman geeft hij daarom zijn leen terug aan zijn heer en deze aan de hertog. Deze laatste als eerste eigenaar doet hier afstand van dit goed.

Getuigen: Willelmus de Dungelberh, Manasses de Prele, Willelmus, Arnoldus dapifer, Goswinus de Haverle, Walterus de Holthem, Arnoldus Rape et frater suus Lambertus, Gerardus de Hildeberge.

Actum est hoc anno incarnati verbi m°.c°.lxxiiii.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 301 mm; B. 260/255 mm — H. plica 22 mm). — Zegel van Godfried III, afhangend aan een doorgestoken dubbele lederen staart. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 34.

AFSCHRIFT. — (12de e.) — L. — Perkament (H. 215 mm; B. 218 mm — H. plica 17 mm). — Het zegel van Godfried III, hertog van Lotharingen, afhangend aan een zijdedraad is losgeraakt. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 35.

UITG.: A. WAUTERS, *Analectes de diplomatique*, in *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. IV,7, 1880, p. 134.

9. — 1185. — Filips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen, bevestigt de bezittingen van het klooster van Averbode, dat arm is aan bezit, maar rijk aan godsdienstigheid.

Volgende bezittingen en rechten worden expliciet opgesomd:

1. het patronaatsrecht van de kerk van Tessenderlo, door graaf Arnold van Loon toegekend;
2. het patronaatsrecht van de kerk van Testelt, waarmee Hendrik van Latheim voordien door de hertog van Leuven Godfried beleend was, heeft men met instemming en zelfs met medewerking van de hertog bekomen, ook Salutarius, de zoon van Hendrik bevestigt dit;
3. dezelfde hertog bevestigde eveneens dat de abdij binnen het rechtsgebied van zijn hof te Aarschot haar bezit onbeperkt mag uitbreiden;
4. het patronaatsrecht van de kerk van Koersel, toegekend door Lodewijk, voogd van Haspengouw;
5. het leen met de gehuchten Blaardonk en Varenriet, afgestaan door leenman Gerard bijgenaamd Symot en door zijn leenheer Walter Berthout overgedragen;
6. al wat afhangt van het hof van de abdij van Averbode te Keizerbosch;

7. het beneficie en de goederen te Tessenderlo door graaf Gerard van Loon overgedragen;
8. bovendien, zoals het door de paus genadig is toegekend, mag in bovengenoemde kerken het personaat en de investituur worden gehouden zonder dat de aartsdiaken enige ongeoorloofde vergoeding kan opeisen.

Datum in Evrebodia Pontificatus nostri Anno xviij°.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 230/237 mm; B. 200 mm — plica schuin afgesneden vanaf 13 mm over 150 mm aan de rechterzijde). — Het zegel is volledig verdwenen, van de zijden staart resten slechts enkele franjes. — A.A.A., I, oorkonden, nr. 44.

UITG.: zie A. WAUTERS, *Table chronologique*, dl. II, 1868, p. 645-646 en dl. VII,1, 1885, p. 350.

VERMELDING: R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II, 1901, p. 244.

10. — S.d. — Lodewijk, graaf van Loon, deelt mee dat Arnold van Velpen een allodium van drie en een half *mansi* in Koersel aan de kerk van Averbode overdraagt. Dit met toestemming van diens echtgenote Bertha, zijn zoon Arnold en dochter Elisabeth. Laatstgenoemde neemt het habijt van religieuze aan in het klooster. Bij deze gelegenheid wordt de te betalen cijns, nog gedeeltelijk in natura, volledig in geld omgezet: de abdij zal jaarlijks twintig stuivers ontvangen, Arnold van Velpen acht.

Getuigen: domnus Steppo abbas, Arnoldus de Wisemale cum matre sua Bertha, Clementia de Dist, comitissa quoque Aleidis, Giselbertus de Buct et alii quamplures.

ORIGINEEL. — L. — Perkament (H. 95/87 mm; B. 250 mm). — Zegel van Lodewijk II, graaf van Loon (1194/97 - 1218). — A.A.A., I, oorkonden, nr. 24.

UITG.: J. EVERS, *o.c.*, p. 38-39, nr. 25.

Miscellanea

Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde

In een recent artikel heeft Prof. Dr. Stefan Weinfurter de stelling, die hij vroeger reeds uiteenzette over Norbert als *Eigenkirchenherr*[1]), verder uitgewerkt en beschreven hoe die opvatting voortsproot uit Norberts aard en hoe deze vroegste organisatievorm vanaf het abbatiaat van Hugo van Fosses werd gewijzigd en uitmondde in de statutenredacties. De auteur schetst dus de juridische ontwikkeling van de stichting vanaf het prille begin tot na 1150[2]).

Het artikel vangt aan met het citeren van drie bronnen uit het midden van de twaalfde eeuw, die een eerder negatief beeld van Norbert tekenen, nl. Idung van Prüfening in zijn *Dialogus*, Arno van Reichersberg in zijn *Scutum canonicorum* en de *Vita Godefridi comitis Cappenbergensis*. S.W. meent dat geen enkele ordestichter zulke kritische beoordeling kreeg omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. Dit kan juist zijn, hoewel de kritiek op Norbert in de drie genoemde bronnen uitsluitend terug te voeren is op zijn promotie tot aartsbisschop en de daaruit volgende aanpassing van zijn levenswijze aan de bestaande gewoonten. De andere ordestichters bleven zeker niet van kritiek verschoond. Vrij zware kritiek op het persoonlijk gedrag van Robrecht van Arbrissel was er enkele decennia vroeger ook geweest. Bernard van Tiron zou men veeleer dan Norbert onstandvastigheid en zelfs wispelturigheid kunnen verwijten. Bernard van Clairvaux was uiteraard geen ordestichter maar mag hier misschien toch ook worden vermeld. Hij kreeg misschien iets minder rechtstreekse kritiek, maar dat neemt niet weg dat ten minste drie gevallen bekend bleven van mensen die hij door zijn invloed moreel heeft gebroken, nl. Abaelard, Filips van Harveng en Gilbert van Poitiers. Daarnaast kan men dan nog zijn houding aanvoeren betreffende de Wendenkruistocht van 1147

[1]) S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten — Ordensstifter und «Eigenkirchenherr»*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1977, 59, blz. 66-98.

[2]) S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser* (*Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Band* 10), Göppingen, 1989, blz. 67-100.

en het feit dat ook de kardinalen hem terecht wezen wegens bemoeizucht. Dat alles kan van Norbert niet gezegd worden en toch blijft de traditie bij de Duitse historici voortleven hem eerder onvriendelijk te beoordelen. Het verwijt dat Norbert zijn overdreven boetepraktijken niet tot aan zijn dood heeft volgehouden, zou eerder kunnen worden omgekeerd, nl. dat hij door die extreme boete verantwoordelijk zou kunnen gesteld worden voor de dood van drie volgelingen tussen 30 maart en 6 april 1119 te Valencijn. Merkwaardig genoeg werd dit hem nooit verweten door de historici.

Tegen de achtergrond van deze kritiek zouden de *Vitae Norberti* het karakter hebben gekregen van verdedigingsschriften (bl. 68). Dit valt echter niet zo dadelijk in het oog. In ieder geval vindt men in de *Vita B* meer polemische accenten dan in de *Vita A*, maar deze blijven in beide *Vitae* vaag en bevatten nooit een duidelijk antwoord op kritiek die Norberts persoon zou betreffen. Het gaat eerder om een reactie tegen degenen die onvoldoende geloof zouden hechten aan de wonderverhalen in de *Vita B*[3]).

S.W. plaatst het ontstaan van beide *Vitae Norberti* te Prémontré (blz. 85), wat alleen voor de *Vita B* juist kan zijn[4]). Deze laatste tekst verdedigt dan ook duidelijk Prémontré als het geliefde *domus paupertatis* van Norbert en had dus inderdaad een functie in de centralisatiepolitiek van Prémontré, zoals S.W. scherp heeft gezien (blz. 85).

De auteur schijnt Norbert te beschouwen als een telg uit een familie van de hogere adel (blz. 68) en de vele familieverbanden die reeds werden aangeduid door Werner Bornheim gen. Schilling[5]) en Wilhelm Kohl te aanvaarden (blz. 72). Spijtig genoeg werd tot op heden niets daarvan bewezen. Dat Norbert *nobilis* was lijdt geen twijfel[6]), doch in de bronnen blijft Norberts familie volledig in het duister. Daarom juist zou men kunnen veronderstellen dat de adelsfamilie van Gennep niet tot het hoogste niveau behoorde. Anderzijds wijzen zijn functie van kapelaan van Hendrik V in 1112 en zijn promotie tot aartsbisschop wel op een meer dan gewoon aanzien.

[3]) Dit alles zal in een *Inleiding tot de Vita Norberti B* nader worden aangetoond. De *Inleiding tot de Vita Norberti A* verscheen reeds in de *Analecta Praemonstratensia*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 5-48.

[4]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 17-20: *Waar werd de Vita A opgesteld?* Als besluit van een gelijkaardige studie over de *Vita B* kan men stellen dat die tekst zeker in Frankrijk werd opgesteld en hoogswaarschijnlijk te Prémontré.

[5]) W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Heribertiner und Norbertiner*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 1978, IV, blz. 37-60.

Het succes dat Norbert kende bij de uitbreiding van zijn orde wordt ook hier verklaard door de vele families waarmee hij verwant of bekend zou zijn geweest (blz. 68). Dat is een aanlokkelijke verklaring, maar de fundering van die theorie in de bronnen ontbreekt spijtig genoeg totaal. Dat zijn adellijke afkomst daartoe onontbeerlijk was in de twaalfde-eeuwse sociale verhoudingen spreekt uiteraard vanzelf.

Dat Norbert in ruil voor de verzoening die hij bewerkte tussen Godfried van Cappenberg en Hendrik V de burcht Cappenberg zou hebben opgeëist (blz. 72), lijkt nogal sterk uitgedrukt. De totale goederenafstand van Godfried kan enkel maar een persoonlijk initiatief van hemzelf zijn geweest en kan niet anders dan uit religieuze motieven worden verklaard, hoewel het karakter van Godfried en de brand van de dom van Münster (2 februari 1121) daartoe natuurlijk de omstandigheden hebben geboden.

S.W. neemt aan dat de zogenaamde rit naar Vreden werkelijk Norberts «bekering» heeft veroorzaakt (blz. 68). Deze passage komt weliswaar in beide *Vitae* voor, doch in *Vita B* slechts in vier handschriften[7]), terwijl ze in zeventien hss. niet wordt aangetroffen. Prof. Pl. Lefèvre had in 1961 reeds zijn twijfels geuit en de richting voor verder onderzoek aangeduid[8]). Daaraan kan men nog toevoegen dat het verhaal in de *Vita B* onmiddellijk volgt na een zinspeling op *Exod.* 15,1 of 15,21: «... *dejiciens ascensorem* ...». Het is dan ook niet uitgesloten dat het verhaal een voortborduren is op die bijbeltekst. De passage bestond dus sedert de 12de eeuw, ten minste in één hs., nl. Soissons 12, doch daarmee is de historische betrouwbaarheid nog niet verzekerd.

In het twistgesprek tussen een monnik en een clericus, dat Rupert van Deutz neerschreef, zou met de clericus Norbert zijn bedoeld (blz. 69). Dat was ook de mening van M.L. Arduini, doch daartegen zijn o.i. ernstige opwerpingen te maken[9]).

De vormingsperiode van Norbert te Siegburg, Kloosterrade en bij de kluizenaar Liudolf wordt in dit artikel zeer degelijk beschreven. Alleen

[6]) Dit wordt ook duidelijk gezegd in de *Vita B*, *AA.SS.*, dl. I juni, blz. 814B, nr. 19: «... et maxime apud nobiles, qualis ipse erat, ...».

[7]) Nl. in Soissons 11 (13de eeuw), 12 (12de eeuw) en 13 (16de eeuw), alsook in Amiens 594 (17de eeuw); dus slechts in één hs. uit de 12de eeuw.

[8]) Pl.F. Lefevre, *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du «Vita Norberti»*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1961, LVI, blz. 813-826.

[9]) Zie de bespreking *Rupert van Deutz en Norbert van Gennep in de recente literatuur*, in *Anal. Praem.*, 1989, LXV, nr. 1-2, blz. 156-157. Wellicht verscheen dit artikel te laat om S.W. toe te laten er rekening mee te houden.

duurde deze incubatietijd slechts drie jaar in plaats van vijf (blz. 76: 1115-1120), nl. van Norberts priesterwijding tot na Fritzlar (28 juli 1118) of maximaal tot aan zijn vertrek naar Saint-Gilles in september van dat jaar.

Dit alles zijn echter slechts randbemerkingen die de hoofdstelling van de auteur niet onmiddellijk raken. Deze originele en belangrijke stelling van S.W. bestaat hierin dat hij aantoont hoe Norbert, bij de stichtingen die hij persoonlijk bewerkte, trachtte zelf eigenaar (*Eigenkirchenherr*) van het klooster te worden, met uitsluiting van de rechten van de plaatselijke bisschop (blz. 72vv.). Hij streefde dus blijkbaar naar een zo groot mogelijke exemptie. Men kan zich afvragen of hier het voorbeeld van Cluny een invloed heeft uitgeoefend[10].

S.W. wijst erop dat deze organisatievorm binnen het kanunnikenmilieu volledig nieuw was en duidt gedeeltelijke parallellen aan met Siegburg en Kloosterrade (blz. 74). Dat Norbert de onbetwiste en enige leider bleef van zijn stichting tot 1128, lijdt niet de minste twijfel. Toch was er vrijwel zeker in elke stichting een plaatsvervanger, uiteraard door Norbert aangeduid, onder welke benaming dan ook, hetzij prior[11]), of proost[12], of provisor[13]), of magister[14]). In de twaalfde-eeuwse verhoudingen zou een kloosterorganisatie zonder plaatselijke overste ondenkbaar zijn. Wel schijnt Norbert, althans volgens de *Vita B*, te Prémontré oorspronkelijk een dubbel leiderschap ingesteld te hebben. Daar wordt immers gezegd dat hij bij zijn vertrek op prediktocht twee confraters aanstelde voor elke functie[15]).

S.W. is van mening dat bij deze organisatievorm juridisch slechts één enkel *Grosskonvent* bestond verspreid over verschillende plaatsen, waarvan Norbert de overste was (blz. 74 en 89). Juridisch kan dat wellicht zo worden genoemd, maar in de praktijk en psychologisch bestond dit bewustzijn niet. Daarvoor waren er teveel onderlinge verschillen tussen de stichtingen inzake ligging, activiteit en nationaliteit. De eerste stich-

[10]) Dit was reeds de mening van A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. IV, Leipzig, 1925, blz. 374.

[11]) Aldus te Prémontré.

[12]) Aldus Emelricus te Gottesgnaden, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 450.

[13]) Zoals Evermodus als plaatsvervanger van Emelricus, cfr. *ibidem*, blz. 450-451.

[14]) Aldus S.W. blz. 73 betreffende Varlar.

[15]) *Vita B*, blz. 826B, nr. 61. Dit gebeurde uiteraard in navolging van Christus, zie *Mark.* 6, 7, maar deze bijbelse verwijzing maakt de zaak niet minder geloofwaardig. Integendeel, Norbert wenste steeds letterlijk de H. Schrift te volgen.

tingen hadden vaak een totaal tegengestelde oriëntatie, zoals b.v. Prémontré (contemplatie), Floreffe (parochies) en Sint-Michiels (prediking). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de *Vitae Norberti* in 1128 reeds spreken over een gevaar van *instans dissolutio ordinis*[16], hoewel hiermee volgens de context in de eerste plaats de observantie wordt bedoeld. De term *Grosskonvent* kan misschien ten onrechte insinueren dat ook Norbert een sterke centralisatie heeft beoogd, wat blijkbaar niet het geval was. De enige centralisatie vóór 1128 bestond in zijn persoon als centrale figuur; de enige uniformiteit in het volgen van de Augustinusregel en de strenge armoedebeleving.

Hugo van Fosses werd dan de eigenlijke organisator van de orde. Dat hij twee jaar lang (1126-1128) met Norbert zou hebben onderhandeld over de machtsoverdracht (blz. 77), vindt men niet in de bronnen en het lijkt minder waarschijnlijk gezien zijn onderdanige verhouding tot Norbert en zijn uiteindelijke verkiezing, die in feite wel een aanduiding door Norbert was. De reden van Hugo's reis naar Maagdenburg in 1128 zal wellicht eerder een vraag om oplossing van de gerezen problemen geweest zijn dan een bewust onderhandelen over de machtsoverdracht.

Opmerkenswaard in dit artikel is verder dat S.W., een specialist in statutenredacties, de eerste statuten, uitgegeven door R. Van Waefelghem, ca. 1130 dateert (blz. 78 en 79). Het ontstaan van de circarieën zou te plaatsen zijn kort na 1150 en niet pas ca. 1200 (blz. 84). De bewering dat Norbert zelf het jaarlijks kapittel zou hebben gesticht, die voorkomt bij Herman van Doornik en in de vervalste bul van 3 mei 1134, doet S.W. eveneens kaderen in de centralisatiepolitiek van Prémontré (blz. 85). De genoemde bul zou omstreeks het midden der 12de eeuw zijn vervalst om Norbert als stichter van het jaarlijks kapittel voor te stellen en aldus de Maagdenburgers daaraan te onderwerpen, alsook om de correctiemacht van de bisschoppen uit te schakelen en die aan het jaarlijks kapittel toe te kennen.

Met dit alles werd zeker niet de hele rijkdom van het hier besproken artikel voldoende weergegeven. Integendeel, uiteraard kwamen de omstreden punten het meest aan bod. Een lezing van de hele uiteenzetting blijft dan ook noodzakelijk. Wie over de oudste organisatie van de

[16]) *Vita A*, blz. 697; *Vita B*, blz. 839E, nr. 101.

premonstratenzers meer wil weten zal in ieder geval met dit belangrijk artikel dienen rekening te houden.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. Grauwen, O. Praem.

De schenkingsoorkonde van het altaar van Denderwindeke aan de abdij van Vermand[1])

1. De schenkingsoorkonde

De originele oorkonde is niet voorhanden. De hier gepubliceerde tekst betreft een kopie uit 1730, gemaakt te Vicoigne[2]). De kopie bevindt zich in het Rijksarchief te Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 23039. Dit nummer groepeert documenten van twee verschillende geschillen, maar waarbij eenzelfde persoon betrokken was, met name Andreas Le Cocq, ontvanger van de abdij van Vicoigne te Denderwindeke[3]). Een van die geschillen betrof het gebruik van de titel «proost van Denderwindeke», die Le Cocq zich toeeigende en die hij door het landsbestuur wou geofficialiseerd zien. De schenkingsakte diende als voornaamste bewijsstuk om aan te tonen dat reeds eeuwen voordien in Denderwindeke een gemeenschap van kanunniken aanwezig was[4]). Blijkens een verklaring van de Vicoignese abt Augustinus Bertin is de kopie gemaakt naar het origineel op 2 april 1730. In het archief van de abdij van Vicoigne, dat zich vandaag te Rijsel bevindt, is, althans volgens de inventaris, de originele schenkingsoorkonde niet meer aanwezig[5]). De nu teruggevonden kopie is het enig gekende exemplaar van die akte. Voor de geschiedenis van Denderwindeke en van Vermand is het een belangwekkend, nieuw document dat voorheen niet beschikbaar was.

[1]) Denderwindeke ligt in België, prov. Oost-Vlaanderen, nabij Ninove. De Romaanse naam voor Denderwindeke, die in deze akte gebruikt wordt, is *Winti*.

[2]) Vicoigne ligt in Frankrijk, nabij Valenciennes. De abdij van Vicoigne bezat van 1490 tot 1796 het patronaat over de kerk van Denderwindeke en het had er tevens een groot grondbezit.

[3]) Le Cocq, kloosterling van Vicoigne, verbleef te Denderwindeke van ca. 1714 tot aan zijn dood in 1742. Gedurende korte tijd was hij er ook pastoor. Hij was ambitieus van aard en had de intentie om van Denderwindeke een proosdij te maken. Zie ook D. Van de Perre, *Taalproblemen in 1734-1735 bij pastoorsbenoeming te Denderwindeke*, in *Het Land van Aalst*, 39, 1987, nr. 4-5, p. 251-254.

[4]) De titel van proosdij werd niet verleend, maar bleef toch achteraf officieus in voege.

[5]) Rijsel, Archives departementales du nord (ADN), *Repertoire numérique*, *Série H.*, dl. II,59 (Vicoigne).

2. De echtheid

De echtheid van de oorkonde lijkt onbetwistbaar. De dateringen zijn correct. De eerste indictie en het tweede regeringsjaar van bisschop Nicolaus van Kamerijk corresponderen met de datum 1138[6]). De kanselier Guerinboldus die de tekst redacteerde, oefende zijn ambt uit van 1100 tot 1148. De oorkonde heeft alle kenmerken van zijn stijl[7]). De naam van de Vermandese abt Goisbertus wordt door een andere oorkonde uit 1137 bevestigd[8]). De kopiist lijkt een vrij betrouwbaar afschrift gemaakt te hebben, hoewel hij enkele kleine transcriptiefouten heeft gemaakt.

3. De context

Documenten over de oudste geschiedenis van Denderwindeke zijn schaars. Voor de periode tussen 896, toen de Gentse Sint-Pietersabdij Denderwindeke verwierf, en 1214, toen de abdij van Vicoigne een deel van de tienden van Denderwindeke kocht, is dit document de enige, geschreven getuigenis[9]).

Als ontvanger van het altaar wordt de kloostergemeenschap van

[6]) Nicolaus I van Kamerijk werd op 19 of 20 dec. 1136 tot bisschop gewijd en overleed in 1167. Het jaar 1138, dat volgens de toenmalige Kamerijkse gewoonte op 25 dec. 1137 een aanvang nam (de kerststijl), was dus zijn tweede ambtsjaar. In Kamerijk was ten tijde van Guerinboldus een dubbele indictiestijl in voege. Ofwel gebruikte men de Bedaanse stijl (aanvang van de indictie op 24 september van het voorgaande jaar), ofwel een eigen Kamerijkse stijl (aanvang van de indictie op 24 september van het lopende jaar). Zie hierover E. Van Mingroot, *Indictio secundum stilum Cameracensum*, in *Handelingen van de Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXLII, 1977, 3de afl., p. 139-205. Onze indruk is dat onder Nicolaus vooral de Bedaanse indictie is gebruikt. Indien we die indictiestijl hier vooropstellen dan zou de datering van onze oorkonde tussen 25 dec. 1137 en 24 sept. 1138 vallen.

[7]) E. Van Mingroot, *Een keerpunt in de geschiedenis van Dikkelvenne: het Kamerijkse vonnis uit het jaar 1117*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, analyseert op exemplarische wijze het formulier en de stijl van Guerinboldus' oorkonden aan de hand van de schenkingstekst van het altaar van Dikkelvenne (1117). De analogie met onze tekst is groot.

[8]) Het betreft de schenking door bisschop Nicolaus van het altaar van Huizingen aan de abdij van Vermand; voor een kopie van de originele tekst zie Parijs, Bibliothèque Nationale, *Manuscrits, Collection Moreau*, 57, nr. 111. Zie ook noot 15.

[9]) Over de relatie van Denderwindeke met de Gentse Sint-Pietersabdij zie D. Van de Perre, *Onderzoek naar de echtheid van de schenkingsakte van Denderwindeke in het Liber Traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij*, in *Het Land van Aalst*, 41, 1989, nr. 4, p. 161-177.

Vermand en haar abt Goisbertus genoemd[10]). In 1138 leefde daar een gemeenschap van kanunniken volgens de regel van Augustinus onder het gezag van een abt. Goisbertus was de vierde abt. Hij regeerde van 1131 tot 1144. Hoewel het inkomen van het klooster beperkt was, ontwikkelde hij een grote bouwactiviteit. Het is op zijn verzoek dat het altaar aan het klooster geschonken werd. Dit gebeurde dus voor 1144. Toen werd de abdij van Vermand vanuit Mont-Saint-Martin hervormd en opgenomen in de orde van Prémontré[11]).

Formeel is de schenker van het altaar de bisschop van Kamerijk, Nicolaus van Chièvres (1136-1167), in wiens diocees Denderwindeke lag. Achter zijn naam moet men waarschijnlijk die van een lekeheer zoeken, met name die van de primitieve heren van Denderwindeke[12]). Ongetwijfeld was de kerk hun eigenkerk en restitueerden zij in 1138 het geüsurpeerde kerkelijke goed via de bisschop aan een kerkelijke instelling. Maar waarom werd Denderwindeke juist aan het verre Verwand geschonken en niet aan de nabijgelegen abdij van Ninove, die in 1137 van start was gegaan? Pas in 1214 hebben we zekerheid omtrent de naam van de heren van Denderwindeke. Het betreft het machtige Henegouwse geslacht «de Trazegnies»[13]). We veronderstellen dat dit in 1138 ook zo was. Bisschop Nicolaus van Chièvres stamde zelf uit de hoge Henegouwse adel en had familiebanden met «de Trazegnies»[14]). Het is opvallend hoe in de beginperiode van zijn episcopaat familiale elementen bij de schenking van altaren een rol spelen. We vernoemen het altaar van Huizingen, dat in 1137 eveneens aan de abdij van Vermand geschonken werd, met de verplichting tot het bidden van een jaargetijde voor de ouders van de bisschop, en het altaar van Silly, dat in 1138 geschonken werd aan de abdij van Ghislenghien, die door zijn moeder gesticht was en waar zijn zuster abdis was[15]). De familiale

[10]) Vermand ligt in Frankrijk nabij Saint-Quentin. Voor een gedetailleerde geschiedenis van de abdijgemeenschap aldaar, zie J. COQUELLE, *La memoire de Vermand, dl. 1: La communauté antique, La communauté canoniale*, Amiens, 1985. Merkwaardig is dat Le Cocq de schenkingsakte zo begreep, dat bij het altaar geschonken zag aan een kanunnikengemeenschap die hij te Denderwindeke situeerde (GENT, RIJKSARCHIEF, *Raad van Vlaanderen*, nr. 23039).

[11]) J. COQUELLE, *o.c.*, p. 273; Mont-Saint-Martin ligt in Frankrijk enkele kilometers ten noorden van Vermand.

[12]) Over die primitieve heren, zie D. VAN DE PERRE, *o.c.*, p. 175.

[13]) J. PLUMET, *Les seigneurs de Trazegnies au Moyen-Age*, Bruvinnes, 1959.

[14]) ID., *o.c.*, p. 25.

[15]) Huizingen ligt in België, prov. Brabant, nabij Halle. De schenking van het altaar van Huizingen (*Huncengiis*) wordt ten onrechte betrokken op Huissignies (prov. Henegouwen, nabij Ath), terwijl even ten onrechte de oorspronkelijke schenking van het altaar van

context is opvallend. Hoort de schenking van het altaar van Denderwindeke in dezelfde sfeer thuis?

4. De draagwijdte van de schenking

Volgens de tekst werd alleen het altaar geschonken, dat vrij was van elk personaat. Moet de term «*altare*» in beperkte zin begrepen worden of eerder als synoniem van «*ecclesia*» of «*parochia*»[16]). Die laatste interpretatie blijkt met de feitelijke toestand te kloppen, zoals die uit teksten van het begin van de 13de eeuw duidelijk blijkt. Vermand beschikte toen over de volledige parochierechten. Behalve het altaar bezat Vermand immers te Denderwindeke 25 bunder tiendevrij land, een hof, genaamd het Hof van Vermans, en de helft van de tienden. Over de andere helft had zij zeggingsrecht, toen deze in 1214-1218 aan de abdij van Vicoigne verkocht werden[17]). Omdat het abdijarchief van Vermand bijna volledig is verloren gegaan, blijft het een raden wanneer, hoe en door wie al die bijkomende goederen zijn overgemaakt.

In elk geval schoot Vermand in Denderwindeke stevig wortel. Ze leverde er de pastoors uit eigen rangen en had er vanaf 1230 tevens een kapelaan, die de burchtkapelanie bediende. Ze beheerde de parochie tot 1489. Toen trok ze zich om politieke en militaire redenen uit Denderwindeke terug. Ze ruilde haar bezittingen in de Nederlanden tegen de Vicoignese goederen in Frankrijk. Vicoigne, dat toen nog tot de Nederlanden hoorde, nam de parochie over[18]).

Hoogstraat 23 Dirk Van de Perre
B-9401 Pollare-Ninove

Huizingen aan de abdij van Vicoigne wordt toegewezen. Dit doen o.m. J. Coquelle, *o.c.*, p. 191 en 195 en J. Verbesselt, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, dl. XIX, Brussel, 1985, p. 501-520. Vermand heeft pas in 1489-1490 zijn parochierechten op Huizingen samen met die op Denderwindeke aan Vicoigne overgemaakt. Silly en Ghislenghien liggen in Henegouwen nabij Ath; voor de schenkingsoorkonde, waarvan de tekst quasi identiek is met deze van Denderwindeke, zie *Gallia christiana*, III, Instrumenta, nr. 30.

[16]) J. Verbesselt, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, dl. 1, Zoutleeuw, 1950, p. 302 stelt *altare* tegenover *ecclesia*. De *ecclesia* omvat alle parochierechten, het *altare* slechts degene die betrekking hebben op de rechten en inkomsten verbonden met het uitoefenen van het pastoorsambt.

[17]) In 1214 heet het in een Kamerijkse kanselarijtekst: «... *in parrochia de Winti ad ecclesiam Viromandensem pertinente...*» en in 1215 «... *abbatis et conventus de Vermans, ad quod personatus ecclesie de Winti pertinet, sicut ex eorum litteris perspexi...*» (Rijsel, ADN, *59 H*, 57, nrs. 61, 63).

[18]) J. Gennevoise, *L'abbaye de Vicoigne de l'ordre de Prémontré, dl. II: Sa dotation (1129-1789)*, in *Société d'études de la province de Cambrai*, Recueil 29, 1929, p. 192.

BIJLAGE

Schenking van het altaar van Denderwindeke aan de Onze-Lieve-Vrouwabdij van Vermand in 1138.

In nomine s(an)ctę et individ(uę) Trinitatis. Nicolaus diuina miseratione Cameracens(ium)[19]) ep(iscopu)s, tam futuris q(ua)m presentib(us), in perpetuum.

Quia *timentibus D(o)m(ini) nichil deest, et Eum diligentib(us) omnia cooperantur in bonum*[20]), non in vacuum currimus, si eor(um) sanę intentioni, pię[21]) petitioni consulimus. Ea propter, Theoderici archidiaconi nostri Bracbatensis ceterorumq(ue) clericor(um) nostror(um) consilio, venerabilis fr(atr)is nostri Goisberti, sanctę Marię Viromandensis ecclesię abbatis, supplicationi condescendentes, altare de Winti, quod est in decania de Hal, prefatę ecclesię beatę Marię ad usus canonicorum sub regula beati Augustini Deo ibidem religiose militantium, saluis per omnia nostris et ministror(um) nostror(um) obsoniis[22]) et debitis, liberum et sine persona concedimus, assignam(usque).

Ad arcendas igitur quorumlibet importunitates, benedictione conseruatoribus assignata, in preuaricatores, quoad resipuerint, excommunicationis sententiam exponimus, atque canonica subsignatione nostra quoq(ue) subimaginatione, hujus nostri decreti paginam confirmamus.

Signum prefati Theoderici eiusd(em) altaris archidiaconi. S. Johannis, Alardi, Theoderici archidiaconorum. S. Gerardi decani et archidiaconi. S. Guidonis, Gualteri, Guerinboldi, item Guerinboldi, Hugonis[23]), Bartholomei, Eustacii, Radulfi canonicorum.

Actum anno Incarnati Verbi.M°.CCC°.XXX°.VIII°, indictione prima, pontificatus[24]) domni Nicolai secundo.

Ego Guerinboldus cancellarius recensui.

[19]) Of *Cameracensis*? E. VAN MINGROOT, *o.c.*, p. 243 wijst *Cameracensium episcopus* als de typische formule aan, die Guerinboldus gebruikte.

[20]) Het hoorde tot het vaste formulier van Guerinboldus de *narratio* in te zetten met een bijbelcitaat. Zie E. VAN MINGROOT, *o.c.*, p. 243.

[21]) In de kopietekst staat *sane* en *pie*. De kopiist blijkt enkele keren de *ę* als een *e* te hebben overgeschreven, wat klaarblijkelijk ook hier is geschied. Ook loopt de zinsconstructie moeilijk. Heeft de kopiist het verbindingswoord *et* laten wegvallen?

[22]) In de kopietekst staat *opsoniis*; de gebruikelijke schrijfwijze is *obsonium*.

[23]) In de kopietekst staat *Hugunis*, wat blijkbaar een transcriptiefout is; in de andere akten uit de bisschoppelijke kanselarij staat steeds *Hugonis*.

[24]) De term *pontificatus* is eerder uitzonderlijk, maar komt nog voor. De meest voorkomende term is *presulatus*. Op 90 Kamerijkse oorkonden tussen 1116 en 1129 komt viermaal *pontificatus* voor in de datatioformule. Zie E. VAN MINGROOT, *Indictio secundum stilum Cameracensum*, p. 144, 145, 153, 164.

(*Onderaan de kopie staat vermeld*)
Facta hac collatione hac secunda aprilis 1730, concordat originali, quod attestor.
(*getekend*) fr. Augustinus, abbas Viconiensis[25]).

[25]) Augustinus Bertin was van 1716 tot 1735 abt van Vicoigne.

L'existence chimérique de l'abbé Henri II de Tongerlo (1207/1209)

Une mention de l'abbé Henri, le deuxième de ce nom, se trouve dans la plupart des listes d'abbés de Tongerlo[1]). On situe son abbatiat après celui de l'abbé Herman II, qui, lui, fut placé à la tête de son abbaye en 1178.

Cette chronologie abbatiale s'appuie sur une chronique compilée vers 1618 par Willibrord Bosschaerts. Ce religieux de Tongerlo avait lu le nom d'un abbé Henri dans une charte de 1207 copiée vers 1382 dans le premier cartulaire de son abbaye[2]). Il en déduisit que le devancier de cet abbé Henri, Herman II, lui avait nécessairement cédé la place vers 1206[3]). Mais, comme on verra par la suite, la date avancée n'était qu'une conjecture de Bosschaerts reprise par presque tous les auteurs postérieurs.

On est assez bien renseigné sur la dispute, signalée par Bosschaerts, entre l'abbé de Tongerlo et le chevalier Giselbert de Sint-Oedenrode au sujet de la collation de l'église de Hoogeloon. Mais il est peu probable

[1]) A. Sanderus, *Chorographia sacra Tungerloae quae celeberrima et antiquissima apud Taxandros Ordinis Praemonstratensis est abbatia*, Bruxelles, 1659, p. 18. — Ludolphus Van Craeywinckel, *Legende der levens ende Gedenckweerdigheden van de voornaemste heylighe, salighe ende lof-weerdighe persoonen soo mans als vrouwen die in de witte ordre van den H. Norbertus in Heylighheyt, Godvruchtigheyt, Deuchden, ende Mirakelen uutgeschenen hebben*, Malines, 1664, II, p. 487. — Renier Vichet, *Tungerloa*, dans AAT (= Archives de l'abbaye de Tongerlo), IV, n° 65, p. 164 écrit vers 1703: «postquam Hermannus abbas iamdudum institutum coalitamque norbertinae disciplinae institutionis disciplinam fovisset auxissetque circa hoc tempus [1206] obiit XVI Kal. Februarii, cui successit Henricus huius nominis secundus abbas». — *Acta Sanctorum Junii*, ed. P. Janningus, s.j., tom. VI, pars I, Anvers, 1715, p. 965 C. — Voir les corrections de la liste de Janningus par Nicolas Vandermeulen dans AAT, V, n° 324, p. 86. L'abbé Henri II se trouve ici à la cinquième place sans indication des termes de son abbatiat et avec la simple mention *ipse non diu fuit abbas*. Au cours du 19e siècle Aloysius Franck y a ajouté l'année de son décès: 1208, sur l'autorité de Renier Vichet, qui, dans AAT, V, n° 317, *in fine* p. 2, produit une liste où il affirme, sans prouver son assertion, que Henri mourut en 1208. — W. Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerloo*, Lierre, 1888, p. 84.

[2]) AAT, II,1, fol. 290r°.

[3]) W. Bosschaerts, *Chronicon Tongerloense*, dans AAT, V, n° 375, p. 10. Pour la description du manuscrit voir J. Corthouts, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief van Tongerlo*, (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, n° 17), Tongerlo, 1987, p. 45, n° 72. Voici son texte: «Annum circiter 1206 mortalitatis vestem exuit Hermannus. Pedum assumpsit Henricus abbas quintus istius nomine secundus. Anno 1207 ipso regente extiterunt lites et contentiones de iure patronatus ecclesiae Loonensis... Henricus excipit Engelramus abbas. Hunc Wenemarus abbas septimus».

que le différend s'est produit sous l'abbatiat d'un abbé Henri II, car le compilateur de la chronique semble avoir été induit en erreur par le *Liber privilegiorum* de l'abbaye de Tongerlo où le copiste a reproduit deux chartes concernant ce contentieux.

Par la deuxième charte, qui ne porte pas de date, mais qui est la plus jeune des deux[4]), on apprend que l'abbé de Tongerlo partageait avec le chevalier Giselbert de Sint-Oedenrode le droit de patronat sur l'église de Hoogeloon[5]), ce qui leur permettait de conférer, à tour de rôle, le personat de cette église. Lors de la plus récente vacance, l'abbé de Tongerlo avait nommé un certain Baudouin, écolâtre à Louvain. Giselbert, de son côté, avait eu hâte de confier l'église à son fils Thierry, chanoine du chapitre collégial de Sint-Oedenrode[6]).

Le premier acte, daté de 1207[7]), stipule les arrangements prises pour que tant l'écolâtre Baudouin que son rival Thierry de Sint-Oedenrode eussent leur part des revenus de l'église de Hoogeloon. Ce dernier, ou pour lui son père Giselbert, devait débourser chaque année à Tongerlo un marc et demi d'argent de Cologne, en faveur de l'écolâtre Baudouin. Si cette somme n'était pas payée avant la Saint-Jean, Thierry serait exclu des fruits du bénéfice. Par contre, après payement de la pension convenue, il pouvait entrer en jouissance de tous les revenus des églises de Hoogeloon et de Oostelbeers. En plus de cette pension, Thierry devait fournir à Baudouin cinq livres de cire chaque année à la Saint-Remi. Baudouin, lui, détenait le personat de l'église et c'était donc à lui que revenait la nomination d'un vicaire, alors que l'autre devait s'acquitter des taxes dues au diocèse. Au terme de cette convention, Thierry et son père donnèrent leur parole de désister de toute poursuite en justice contre l'écolâtre Baudouin et l'abbé de Tongerlo. Ce dernier, de son côté, avec le consentement de son chapitre, cédait au chevalier Gisel-

[4]) AAT, I, n° 55. Ed. A. Erens, *De oorkonden der abdij van Tongerloo*, I, Tongerloo, 1948, n° 57, p. 93-94. — H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meijerij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, La Haye, 1979, n° 136, p. 208-209.

[5]) Le droit de patronat sur l'église de Hoogeloon, dans la province néerlandaise du Brabant septentrional, avait été confirmé, à la demande de l'abbé Herman II, abbé de Tongerlo, dans la bulle papale octroyée à Vérone le 6 septembre 1186. Voir AAT, I, n° 36, éd. A. Erens, *op. cit.*, I, p. 57-61.

[6]) Localité située dans la province néerlandaise du Brabant septentrional. — Sur l'histoire du chapitre collégial de Sint-Oedenrode voir L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, tom. V, 317-326, Sint-Michielsgestel, 1876.

[7]) AAT, I, n° 54. Ed. A. Erens, *op. cit.*, n° 56, p. 92. — H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, I, 1, n° 103, p. 171-172. La charte était munie du sceau de l'abbaye pendant sur queue double.

bert[8]) la collation, à la prochaine vacance, du personat de l'église de Hoogeloon.

A en croire la deuxième charte, cette convention à l'amiable ne réussit pas à mettre fin aux disputes. Les revendications persistantes de la part de Thierry ont probablement poussé Henri, le prévôt du chapitre louvaniste, à conseiller son écolâtre Baudouin de renoncer à ce personat disputé. Celui-ci remit donc tous ses droits acquis entre les mains de l'abbé de Tongerlo, qui, finalement, conféra le personat à Thierry, avec la clause cependant qu'après le décès de ce chanoine de Sint-Oedenrode, les droits sur l'église de Hoogeloon reviendraient intégralement aux abbés de Tongerlo.

L'arrangement à l'amiable entre Baudouin et Thierry eut lieu en 1207 en présence de l'abbé, du prieur et du prévôt de l'abbaye de Tongerlo ainsi que d'Alexandre doyen (du chapitre de Sint-Oedenrode?), qui assistèrent à l'acte comme témoins. Leur *subscriptio* fut insérée dans la charte, mais le scribe s'est contenté de signaler leur présence dans la *corroboratio* suivante en écrivant seulement l'initiale de leurs noms: *Ut autem hec rata permaneant sigillo ecclesie de Tongerlo et testium subscriptionibus roborari decreverunt. Testes H. abbas de Tongerlo, Ar. prior, M. prepositus, Alexander decanus et alii quam plures. Acta sunt hec anno Verbi incarnati M° CC° VII°.*

En transcrivant l'acte de 1207, le copiste du *Liber privilegiorum* a cru bon de compléter les noms des personages indiqués dans l'original par une initiale. Il a traduit l'initiale H. par *Henricus*. Hugues Lamy fut le premier à mettre en doute la légitimité de cette lecture qui avait été retenue sans critique par les historiens[9]). Puisque cette interprétation du copiste du XIVe siècle constitue le seul et fragile argument en faveur de l'existence de Henri II, Lamy s'est demandé si, en l'occurence, ce n'était pas par erreur ou par distraction que ce scribe a lu *Henricus* pour *Hermannus*. D'autant plus que l'abbé Henri n'a nulle part laissé de traces et que son nom ne figure dans aucun nécrologe. Lamy se croyait donc en droit de conclure que, très probablement, il n'a pas existé d'abbé Henri, successeur d'Herman II.

[8]) Dans la charte, l'endroit où devait se trouver un nom est laissé vide. A. Erens, *op. cit.*, p. 92 suggère Thierry. H.P.H. Camps, *op. cit.*, p. 172 propose, avec plus de probabilité, le chevalier Giselbert de Sint-Oedenrode.

[9]) H. Lamy, *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*. Louvain-Paris, s.d. [1914], p. 34-35. — A remarquer que, dans son édition, H.P.H. Camps (*op. cit.*, p. 172) a repris la lecture de la charte de 1207 telle qu'elle fut transcrite dans le cartulaire de 1382 et retient donc le nom de l'abbé Henri.

Les historiens ont eu mal à prendre congé de ce chimérique abbé Henri. R. Van Waefelghem[10]) s'est rué à la rescousse de la succession traditionelle en rejetant les hypothèses de Lamy sans pour autant fournir de nouvelles preuves valables. Tout en fixant l'abbatiat de Henri II entre les années 1206 et 1209, il admet, sans contradiction, que Herman II est décédé en 1206/1207, l'année postulée par Bosschaerts. Puis, s'appuyant sur les renseignements du nécrologe qui place le décès de l'abbé Enguerrand en 1210, R. Van Waefelghem en arrive à conclure que l'abbatiat de cet Enguerrand, si on élimine Henri II, n'était pas de courte durée comme le prétendait Hugues Lamy. Pour que cette assertion se réalise, il faut que la lacune ainsi créée entre 1206 et 1209 se comble par un autre abbatiat. Et l'historien de Parc de raisonner que si l'on peut lire l'initiale H. comme *Hermannus*, pourquoi ne pas s'en tenir à la lecture du copiste du cartulaire?

Norbert Backmund[11]) se conforme à l'interprétation de Van Waefelghem, mais il omet les points d'interrogation que ce dernier avait prudemment apposés à côté des années de l'abbatiat de Henri II.

Nos recherches semblent toutefois donner raison à Hugues Lamy et confirmer son hypothèse. En effet, au mois de juillet 1209, — donc deux ans après l'affaire du personat de Hoogeloon — l'abbé Herman de Tongerlo, *Hermannus de Tungrelo*, figure comme témoin, à côté de ses collègues Everard de Heylissem[12]) et Godefroid d'Averbode[13]) dans une charte octroyée par le duc Henri I de Lotharingie. Il s'agit d'un acte enregistré à Tirlemont par lequel le duc fait savoir de quelle manière a été réglé le différend qui existait entre lui et le chapitre de Saint-Paul de Liège au sujet de la possession de la chapelle de Sint-Joris-Weert[14]).

[10]) R. Van Waefelghem, *Liste chronologique des abbés des monastères belges de l'ordre de Prémontré*, dans *Analecta Praemonstratensia*, XII, 1936, p. 106.

[11]) N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, II, Straubing, 1952/55, p. 334. La succession des abbés y est déréglée par une faute d'imprimerie.

[12]) Voir M. Koyen, *Abbaye de Heylissem à Opheylissem*, in *Monasticon belge*, tom. III, vol. IV, Liège, 1969, p. 752-753. L'auteur s'en réfère à la charte du duc Henri I de 1209 dans laquelle figure le nom de l'abbé Herman de Tongerlo à côté de celui de l'abbé de Heylissem. Il n'a pourtant pas entrevu que cet acte contenait une clef pour la solution de l'énigme entourant l'existence de l'abbé Henri II de Tongerlo.

[13]) Voir M. Koyen, *Abbaye d'Averbode*, dans *Monasticon belge*, tom. III, vol. IV, Liège, 1969, p. 633-634. A signaler que l'auteur fait débuter l'abbatiat de Godefroid en 1211, ayant probablement perdu de vue que cet abbé figure déjà comme témoin dans la charte de 1209, où il avait trouvé le nom de l'abbé Everard de Heylissem.

[14]) *Actum est hoc anno Dominice incarnationis millesimo CC° nono mense julio apud Tineslemont.* Bruxelles, AGR, *Chambre des Comptes*, n° 1, fol. 48r°. Voir A. Verkooren,

De ce qui précède on est en droit de déduire que l'abbé Herman II était encore en fonctions au mois de juillet 1209. En plus, comme il ne fut pas supplanté par un abbé Henri II, qui, selon toute probabilité, n'a existé que par la grâce d'une lecture erronée, on peut délaisser l'année de son décès 1206 postulée par Bosschaerts.

En quelle année prit donc fin le long abbatiat de Herman II? Les nécrologes ne donnent pas de réponse définitive. Le décès de l'abbé Enguerrand est commémoré dans le nécrologe de Tongerlo au 21 mars. Une autre main a ajouté plus tard à l'encre noire l'année 1210[15]). Si cette date est exacte, Herman doit avoir terminé son abbatiat ou son existence terrestre peu de temps après le mois de juillet 1209. L'abbatiat d'Enguerrand, successeur d'Herman II, fut par conséquent plus qu'éphémère, puisque, à son tour, le successeur de l'abbé Enguerrand entre déjà en scène dans une charte de 1210 mentionnant Wenemarus, nouveau supérieur de l'abbaye de Tongerlo[16]).

La succession chronologique des premiers abbés de Tongerlo se présenterait donc comme suit:

1. Henri I (vers 1133-1150)
2. Herman I (avant 1156)
3. Hubert (1156-1167)
4. Guibert (1167-1178)
5. Herman II (1178-1209)
6. Enguerrand (1209-1210)
7. Wenemarus (1210-1213)

Abbaye de Tongerlo
Abdijstraat 40
B-3180 Westerlo

L.C. Van Dijck, O.Praem.

Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse, IIe partie, *Cartulaires*, tom. I (860-1312), Bruxelles, 1960, p. 39. Verkooren renvoie encore à l'ancienne signature: *Cartulaire XIV*, fol. 48. Je remercie mon confrère Dr. W.M. Grauwen, qui a bien voulu contrôler dans ce cartulaire la teneur de l'acte qui ne m'était connue que par l'analyse de Verkooren.

[15]) AAT, II, n° 99.

[16]) AAT, II, n° 1, fol. 106v°. Ed. A. Erens, *op. cit.*, n° 59, p. 95-96.

Nochmals über die Beziehungen zwischen Speinshart und Tepl im späten Mittelalter

Durch jeden Fund einer historischen Quelle wird unsere Kenntnis der Ordensgeschichte bereichert. So ist es auch im Falle der Beziehungen zwischen Speinshart und Tepl im späten Mittelalter[1]). Im Bayerischen Hauptstaatsarchiv München[2]) gibt es vier Urkunden, welche diese Beziehungen dokumentieren. Es handelt sich um folgende Stücke:

1. 1369 Januar 17. Abt Hermann zu Tepl und Propst Ulrich zu Chotěšov über die Visitation im Kloster Speinshart (KU Speinshart 138, siehe hier die Beilage I.).
2. 1459 Januar 31. Prémontré. Abt Simon zu Prémontré an Propst Georg zu Speinshart über die Neuwahl des Abtes in Tepl (Kloster Speinshart Literalien 6, S. 59-60).
3. 1459 Oktober 11. St. Quentin. Abt Simon zu Prémontré und das Generalkapitel übertragen das Paternitätsrecht über das Kloster Tepl vom Abt zu Strahov auf den Abt zu Speinshart (KU Speinshart 345).
4. 1465 August 22. Abt Sigismund, Prior Johann, Supprior Nikolaus und der Konvent zu Tepl über die Konfraternität mit Speinshart (KU Speinshart 364).

Die zweite genannte und in München nur abschriftlich erhaltene Urkunde wurde bereits aufgrund des Transsumpts des Tepler Archivs vom 11. September 1459 veröffentlicht[3]). Auch die dritte Urkunde war schon bekannt, jedoch nur von einer Abschrift des 18. Jahrhunderts und auch veröffentlicht[4]). Die vierte Urkunde hat ihr Gegenstück in den beiden Urkunden aus dem Tepler und Chotěšover Archivbestand, die auch schon veröffentlicht wurden[5]). Deshalb werden hier nun die Abweichungen vom bereits publizierten Text abgedruckt (Siehe die Beilage II.).

[1]) Siehe Karel Dolista, *Speinshart und Tepl 1368-1540* (Anal. Praem. LXV-1989, S. 74-86).

[2]) Für diesen Hinweis bin ich Herrn Dr. Gerhard Leidel, Archiv-oberrat des Bayerischen Hauptstaatsarchivs München, sehr zu Dank verpflichtet.

[3]) Karel Dolista, *Circaria Bohemiae, abbas Praemonstratensis et capitulum generale 1142-1541* (Anal. Praem. LXIV-1988, S. 290-292).

[4]) Ebenda, S. 292-293.

[5]) Karel Dolista, *Speinshart und Tepl 1368-1540* (Anal. Praem. LXV-1989, S. 83-84).

Dagegen bringt die erste Urkunde vom 17. Januar 1369 etwas ganz Neues. An diese Urkunde ist auch mittels der Pressel des Siegels Abt Hermanns von Tepl ein Affix angebracht, und zwar sind Pressel und Affix durch Einschneidung in ein Stück Pergament entstanden; sie bilden also eine materielle Einheit.

Nachdem durch den Tepler Abt Hermann am 11. Januar 1368 der Speinsharter Konvent mit seinem Propst ausgesöhnt worden war, dauerte es nicht lange, und der Streit flammte erneut auf. Anlaß des Streites war diesmal nicht Propst Gregor von Speinshart, sondern vielmehr die Aufteilung der Einkünfte in die verschiedenen zweckgebundenen Kassen des Klosters. Geklagt wird «super distraccione nonnullorum bonorum ad pictanciam et infirmariam spectancium per prelatos loci eiusdem». Also nicht nur Propst Gregor, sondern auch schon seine Vorgänger (leider wissen wir nicht, wieviele es waren) waren schuld daran, daß die Einkünfte, die für die Pitanz und für die Klosterinfirmarie bestimmt waren, von den Pröpsten jedoch ihrem Zwecke entzogen wurden und in die eigene Kasse derselben kamen. (Denken wir auch daran, daß es sich jetzt nicht mehr nur um die Pitanz handelt, wie in der Urkunde vom 11. Januar 1368, sondern auch um die Infirmarie.)

Die Versöhnung vom 11. Januar 1368 hatte keine lange Dauer: vielleicht schon nach einigen Monaten erhob der Speinsharter Konvent seine Beschwerde beim Abt von Prémontré. Das Generalkapitel ernannte auf seiner Tagung vom 9.-11. Oktober 1368 Abt Hermann von Tepl und Propst Ulrich von Chotěšov zu Visitatoren, die zugleich beauftragt wurden, die ganze Angelegenheit an Ort und Stelle in Speinshart zu erledigen.

Die Urkunde, welche beide Visitatoren am 17. Januar 1369 ausstellten[6]), nennt keinen Namen des Speinsharter Propstes. Es muß aber der uns schon bekannte Gregor gewesen sein. Es wurde ihm befohlen, alle Güter, die für die Pitanz und Infirmarie bestimmt waren, zurückzugeben, und zwar «sub pena ordinis infligenda». Auf dem Affix, der dieser urkunde beigefügt ist, berichten die beiden Visitatoren, daß sie «cistam, in qua sigillum conventus reservatur, fractam invenimus et seris suis violatam». Da auch diese Tatsache dem Propst angelastet wurde, befremdet es nicht, wenn wir bereits am 2. Februar 1369 (also zwei Wochen nach der Ausstellung der Urkunde der Visitatoren) einen

[6]) Siehe hier die Beilage I.

neuen Propst in Speinshart finden, nämlich Martin, allem Anschein nach den ehemaligen Pfarrer von Eschenbach.

Mazurská 519/18 Karel DOLISTA
CS-18100 Praha 8 - Troja

BEILAGEN

I.

1369 Januar 17.

Or.Perg.im Bayerischen Hauptstaatsarchiv München, KU Speinshart 138. An Pergamentstreifen zwei Siegel, des Abtes Hermann von Tepl und des Propstes Ulrich von Chotěšov.

Nos Hermannus[7]) Teplensis et Ulricus[8]) Chotyessovicensis ecclesiarum prelati ordinis Premonstratensis Pragensis diocesis notum facimus tenore presencium universis quod deputati a Premonstratensi capitulo generali[9]) in plenitudine potestatis ad visitandam ecclesiam Spainshartensem tam in capite quam in membris super quibusdam articulis et proposicionibus oblatis per conventum contra prelatum et specialiter super distraccione nonnullorum bonorum ad pictanciam et infirmariam spectancium per prelatos loci eiusdem, visitavimus eam iuxta commissionem nobis traditam et comperimus ibidem quam plurima bona cum libertatibus adherentibus abstracta et ablata predictis officiis et ea sibi prelatos usurpasse et in fiscum proprium recondisse. Quare auctoritate ordinis predicta officia prout necessitas fratrum exigit instaurantes bona cum omnibus libertatibus ad pictanciam ety infirmariam spectantibus quocumque modo sine requisicione domini .. Premonstratensis[10]) prelati sibi ea que usurpaverunt ad supra dicta officia revocamus cum presentibus omni modo et forma sicut antea a multis temporibus ibidem spectaverunt precipientes preposito[11]) loci in virtute sancte obediencie, ut conventum suum in prefatis bonis non inquietet, non impediat vel infestet sub pena ordinis infligenda. In quorum omnium

[7]) Abt Hermann von Tepl 1365-1380.
[8]) Propst Ulrich von Chotěšov 1367-1380.
[9]) Also 9.-11. Oktober 1368.
[10]) Peter de Froidsaints 1368-1378.
[11]) Vielmehr war es Gregor, aber schon bald darauf, am 2. Februar 1369, kommt der neue Propst Martin vor.

evidens testimonium et robur valiturum sigilla nostra presentibus sunt appensa. Actum et datum anno domini millesimo trecentesimo sexagesimo nono die XVII mensis Ianuarii. [*Auf dem Affix:*]

Nos Hermannus Teplensis et Ulricus Chotyssovicensis ecclesiarum prelati recognoscimus universis quod cistam, in qua sigillum conventus reservatur, fractam invenimus et seris suis violatam, sed a quo factum fuerit, nequivimus indagare.

II.

1465 August 22.

Or.Perg.im Bayerischen Hauptstaatsarchiv München, KU Speinshart 364. An Pergamentstreifen zwei Siegel, des Abtes Sigismund von Tepl und des Tepler Konvents.

Dieser Text mutatis mutandis gleicht, von kleineren Abweichungen abgesehen, demjenigen der Urkunde Nr. 164 des Klosterarchivs Tepl (siehe Anal.Praem.LXV-1989, S. 83-84), wie es aus dem folgenden ersichtlioch ist:

Nos Sigismundus[12]) divina providencia abbas, Iohannes[13]) prior, Nicolaus[14]) subprior totusque conventus monasterii Teplensis ordinis Premonstratensis, diocesis Pragensis ... Georgi [!] abbatis monasterii Spenshartensis [!] nostri ordinis, Ratisponensis diocesis, pro tempore visitatoris annui etc. ... (*statt* tenemur impendere *lesen wir hier* impendere tenemur, *statt* monasterium Speinshartt *ist hier* monasterium Teplense, *statt* quod tum *ist wie im Exemplar von Chotěšov das richtige* quod tamen, *aber wie in allen beiden Exemplaren von Tepl und Chotěšov findet man hier das* vitam carnis *statt* viam carnis). *Die Urkunde endet folgendermassen*: presentem cartulam presentamus utrisque nostris sigillis abbacie et conventus appendentibus roboratam. Datum anno incarnacionis dominice M° CCCC° LXV° feria quinta ante festum sancti Bartholomei apostoli gloriosi.

[12]) Abt Sigismund von Tepl 1459-1506.

[13]) Prior Johann von Tepl wird schon 1463 erwähnt, wohl identisch mit Johann Pressert, Prior in den Jahren 1466-1473.

[14]) Supprior Nikolaus wird schon 1458 zum erstenmal erwähnt.

NACHTRAG

Zum Artikel *Speinshart und Tepl 1368-1540* in Analecta Praemonstratensia LXV-1989. Auf der Seite 77 ist die Note 14 in folgender Weise zu ändern: Es handelt sich um die beiden etwa 20 km nordöstlich von Speinshart gelegenen Orte *Krummennaab* und um den Markt *Erbendorf*; beide orte sind nur knapp vier Kilometer voneinander entfernt und gehören heute zum Landkreis Tirschenreuth.

Praemonstratensia in een kroniek van de stad en de meierij van Den Bosch

Bij de geschiedschrijving over personen en gebeurtenissen in de Middeleeuwen gaat de aandacht, meer als voorheen, uit naar het leefmilieu, de gewoonten, opvattingen en toestanden, niet alleen bij de meer ontwikkelde en leidinggevende personen, maar ook bij de overgrote massa van de ongeletterden, de boerenbevolking, de ambachtslieden en de rondtrekkende kooplui. Een prachtig voorbeeld daarvan biedt het boek van H. NOLTHENIUS over het leven van Franciscus van Assisi[1]).

Daarbij wordt gebruik gemaakt van wat plaatselijke kronieken aan allerlei informatie bieden. Zo ontstond ook het rijk gedocumenteerde werk van Jacques LE GOFF[2]).

Voor wat de stad en meierij van 's-Hertogenbosch betreft bestaat er een hele serie kronieken[3]), waaruit auteurs als Jacob van Oudenhoven[4]) en Johan Hendrik van Heurn[5]) rijkelijk hebben geput.

Een kroniek, die tot op heden nog maar weinig werd benut, is het handschrift, dat in het archief van de Abdij van Berne[6]) is terecht gekomen. In het *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer*[7]) heeft de abdijarchivaris H. VAN BAVEL in zijn bijdrage *Het handschrift van de Bossche Kroniek van St. Geertrui, 1140-1699, in de Abdij van Berne* de aandacht op dit handschrift gevestigd, speciaal naar aanleiding van de citaten over Barbara Disquis, de natuurlijke dochter van keizer Maximiliaan van Oostenrijk.

[1]) H. NOTHENIUS, *De man uit het dal van Spoleto*, Amsterdam 1989.

[2]) J. LE GOFF, *La civilisation de l'Occident Médiéval*, Parijs 1984. Hiervan verscheen een Nederlandse vertaling, *De Cultuur van Middeleeuws Europa*, Amsterdam 1987.

[3]) De meest bekende is die van A. CUPERINUS, *Die chronicke vander vermaerder ende vromen stadt van Tsertogenbosch*, uitgegeven door C.R. HERMANS in zijn *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelijk de stad en meijerij van 's-Hertogenbosch*, deel I, 's-Hertogenbosch 1848.

[4]) J. VAN OUDENHOVEN, *Silva-Ducis aucta et renata of Beschrijvinge van de stadt van 's-Hertogen-Bossche*, 's-Hertogenbosch 1670, en *Een nieuwe ende vermeerderde beschrijvinge van de meyerye van 's-Hertogen Bossche*, 's-Hertogenbosch 1670.

[5]) J.H. VAN HEURN, *Historie der stad en meyerye van 's-Hertogenbossche*, in vier delen, Utrecht 1776-1778.

[6]) Afd. II, B 8.

[7]) *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer*, aangeboden aan drs. P.Th.J. Kuyer, archivaris van 's-Hertogenbosch, bij zijn pensionering, 1980, blz. 1-17.

Voor een beschrijving van het ms. kan ik niet beter doen, dan hier overnemen, wat H. van Bavel reeds vakkundig heeft gedaan in zijn genoemde bijdrage. «Het handschrift is vervat in twee delen met de afmetingen 33 × 21 ½ cm, te zamen 11 cm dik. De delen hebben een perkamenten rug, waarop met behulp van ultra-violet licht te lezen valt: *Het Kronyc der Stad ende Meijerij van 's-Hertogenbosch*, en eronder in grote Arabische cijfers: 1 en 2. De kartonnen platten zijn versterkt met perkamenten hoekstukken en beplakt met bruin papier. Het eerste deel telt 295 beschreven folia van papier. Op de folio's 8, 16, 24 etc. tot en met 152 is een authentieke foliëring aangebracht in inkt. Het gehele deel is door mij met potlood verder gefolieerd en bevat de kroniek van 1140-1595. Het tweede deel, dat loopt van 1595-1699, is helaas met een grove hand van een 50, 60 jaar geleden niet gefolieerd, maar gepagineerd. Deze paginering loopt van 1 tot en met 474». Achteraf is gebleken, dat na bladzijde 421 twee pagina's zijn overgeslagen, «zodat de twee delen te zamen 1066 bladzijden tellen. Het papier vertoont de structuur van omstreeks 1700; de draaglijnen op 24 mm afstand en 22 vertikale lijntjes op 2 cm. De watermerken zijn in de twee delen met ruim 500 folio's steeds dezelfde: het Wapen van Amsterdam met de letters I W S, en van de blz. 83-160 de Zeven Provinciën met de ligeerde letters VH. Alleen de schutbladen wijken af: zij dragen de merken van de Hollandse Tuin[8]). Met moet hieruit besluiten, dat het papier in één keer is aangeschaft». Het inbinden is duidelijk aantoonbaar na het schrijven geschied.

Ter aanvulling van de beschrijving van het handschrift door H. van Bavel kan nog worden opgemerkt, dat vooral de ongeveer 20 eerste bladzijden van deel I in kriebelschrift zijn geschreven. Daarna wordt het schrift groter en ruimer, zodat er steeds minder op elke bladzijde staat. In deel I telt elke bladzijde ongeveer 30 regels met 10 woorden per regel, in deel II gemiddeld 20 regels met 5 tot 8 woorden per regel.

Het schrift aan het einde van deel II is niet van dien aard, dat men moet besluiten, dat de schrijver een oud man was. Hij is tot dusver niet met name bekend. Duidelijk eigen notities zijn niet aanwijsbaar. Bij de keuze van de teksten uit de bronnen geeft hij blijk een chauvinistisch Bosschenaar te zijn en bijzonder geïnteresseerd in kerkelijke zaken. Zo noteert hij ongeveer 115 stichtingen van priesterstudiebeurzen. Hij schrijft de woorden zoals ze door de gewone man werden uitgesproken, zodat men de indruk krijgt, dat men met twee personen te doen heeft.

[8]) W.A. Churchill, *Watermarks in paper in the 17 and 18 centuries*, Amsterdam 1935.

De een las de tekst voor en de ander schreef op wat hij hoorde. Typische voorbeelden zijn: Geertrui wordt heel het werk door geschreven als «Getruy». In plaats van geradbraakt staat er telkens «gerabrackt». In plaats van Utrecht schrijft hij vaak «Uyttert».

Van heel de kroniek is door mij een getypte transcriptie gemaakt. Bij deze transcriptie zijn de mededelingen ondergebracht in elf afdelingen. We laten ze hier volgen, zodat men een globale indruk krijgt van de inhoud.

I. De hertogen van Brabant
II. Oorlogen, gevallen van oproer, vredesovereenkomsten
III. Kloosters, kerken, kapellen, kapittels, etc.
IV. Stad Den Bosch (straten, poorten, markten, muren, waterlopen)
V. Stadsordonnanties etc.
VI. Gasthuisstichtingen
VII. Studiebeurzen
VIII. Reformatie
IX. De bisschoppen van Den Bosch
X. Natuurverschijnselen
XI. Varia.

Een vergelijkende studie van de vele Bossche kronieken en het opsporen van de bronnen, waarop de gegevens teruggaan, bevinden zich in een beginstadium. Een integrale uitgave van alle kronieken is in de toekomst niet uitgesloten.

Bij de onderstaande teksten, die uit deze kroniek zijn gelicht, en die personen en stichtingen van de orde van Prémontré betreffen, is geen kritische beoordeling toegevoegd. Wel staan de nodige historische aantekeningen als noten onder de teksten.

Zijlstraat 1 G.M. VAN DER VELDEN, O. Praem.
NL - 5473 CJ Heeswijk-Dinther

EXTRACTEN UIT DE KRONIEK

Deel I

fol. 1r. In den jaere 1140 heeft heer Fastradus van Uuytwijck ridder, geboortigh uyt Lant van Altena, gefondeert het godthuys tot POSTELL, gelegen in een woeste hijde int midden van derthien dorpen, daer het

naeste dorp wel twee uren vandaan lijt, waerinne de rijsende luyden wierden gelogeert ende wel getracteert[1]).

fol. 1r. In den jaere 1173 heeft de heer Fastradus van Uuytwijck het godtshuys van POSTEL overgegeven aen den eerwerdigen Gerlandus, abt van Floreff, opdat hij int selve godtshuys stellen soude gewijde maegden onder de ordre der Premonstreyt ende onder de gehoorsaemhijt van een proost, welcke maegden die arme pelgroms ende rijsende luyden sullen moeten dienen ende herbergen ende tracteren in cost en dranck.

fol. 6v. In den jaere 1270 is het maegdenclooster tot Postel verandert in een mansclooster onder de gehoorsaemhijt van eenen proost, die volgens de stichtinge vant godtshuys alle de vremdelingen ontfangen moet ende een dach ende nacht logeren mits haer de cost ende dranck gevende[2]).

fol. 77r. Eodem anno (1522) is hier binnen Den Bos een groote dagvaert gehouden van de Staten van Brabant. Daer waeren tegenwoordig den abt van Sint-Bernarts, den abt van TONGERLO ende den abt van Sint-Getruiden ende veele baenrotsen ende andere groote heeren. Ende op het stadthuys stonden cantoiren met alderhande silverwerck ende wijn ende andere costelijcken dranck. Ende de cameren waeren behangen met groen laecken. Ende op dese dagvaert wiert voor Vrouw Magriet versocht een bede. Die prelaten consenteerde negenduysent rijnsguldens. De steden van Loven ende Antwerpen consenteerde oock negenduysent gulden. Maer Brussel ende Den Bos wilde niet consenteren ofte nergens naer hooren. Maer door groote sollicitatie, die daerom gedaen worden, consenteerde die van Den Bosch noch vijffduysent gulden. Die van Brussel, vresende, dat het haer soude opbreecken, consenteerde oock vierduysent gulden.

Ende doen heeft den abt van Sint-Bernarts met een diamant op een glasch geschreven in een van de camers opt stadthuys dese Latijnse versen:

[1]) Fastradus van Uitwijk in het Land van Altena heeft inderdaad veel grond geschonken te Postel en Reusel. Maar het jaartal 1140 houdt verband met het feit, dat in dat jaar in Postel door Siwardus van Sweden een oratorium is gewijd. Toen was Gerlandus abt van Floreffe en niet in 1173. In dit jaar heeft abt Hermannus een koopovereenkomst aangegaan met Theodericus van Herlaar betreffende zijn eigendommen te Postel. Zie: H.P.H. CAMPS, *Oorkondenboek van Noord-Brabant I*, blz. 107-114.

[2]) Het jaartal 1270 houdt verband met het feit, dat Walterus van Orbais, abt van Floreffe, toen bij het Generaal Kapittel van de orde heeft aangedrongen op de opheffing van de norbertinessenkloosters. Zie: Th.I. WELVAARTS, *Geschiedenis der Abdij van Postel*, dl. I. Turnhout-'s-Hertogenbosch 1878, blz. 89. J.B. VALVEKENS, *Acta et Decreta Capitulorum Generalium Ordinis Praemonstratensis* I, Averbode 1966, blz. 24.

Haec domus odit, amat, punit, conservat, honorat
Nequitium, justos, schelera, jura, probos[3]).
Eodem dito heeft men op deselve glasch gevonden dese vaersen geschreven, soo men sijde, door den abt van Tongerlo:
Poma dat autumus, formosa est messibus estas,
Ver profert flores, igne levatrix hiems.
Eodem dito heeft men gelesen op een ander glasch dese vier versen, gedaen door den abt van Sint-Getruyden:
Junius, aprilis, septemque, novemque tricenos,
Unum plus reliqua, februus tenet octo vicenos,
Maius sex nonas, october, julius et mars
Quatuor et reliqui tenet idus quilibet octo.
Eodem dito heeft men gesien op twee andere glasen dese versen, maer niet geweten door wien gedaen:
Pocula janus amat, februus algeo clamat,
Martius arva fodit, aprilis florida prodit,
Ros et flos nemorum maio sunt fanes amorum,
Junius dat fena, julio resecatur avena,
Augustus spicas, september colligit uvas,
Seminat october, spoliat virgulta november,
Querit habere cibum porcum mactando december.
Eodem dito hadde die van Loven op een glas geseth:
Vel dic silentio meliora vel tace.
Eodem dito hadde die vant Brussel op een ander glas geseth:
Verus amor numquam perit.
Eodem dito die van Antwerpen:
Cuique suus error.
Eodem anno heeft heer Jan van Brecht, ridder ende schepen van Den Bos, op een glasch geschreven:
Hospitis in mensa non vultu sed fercula pensa
Non mensae cultum, sed dantis respice vultum[4]).

fol. 106r. Eodem anno (1539) den 11 july quaem Vrouw Maria, de suster van kijser Carel, weduwe van coninck Lodewijck van Hongarij-

[3]) Ofschoon deze en volgende Latijnse verzen — disticha, andere versvormen en korte zegswijzen — niet alle van norbertijnse herkomst zijn, worden ze hier om wille van de volledigheid geciteerd.

[4]) Met glazen zijn bedoeld drinkglazen. Dit blijkt o.a. hieruit, dat de maandspreuken wegens de lengte van de tekst niet op één glas, maar «op twee andere glasen» zijn gegraveerd. Men liet dit werk door vaklui doen. Abt van Tongerlo was toen Antonius Tsgrooten.

en, als governante van de Nederlanden, vergeselschapt met grote heeren, geestelijcke ende wereltlijck, in dese stadt van Den Bosch, bij haer hebbende den bisschop van Palermen, den marcgraeff van Bergen, hertog Phlips van Aerschot, den cancelier heer Adolf van der Noot met sijne huysvrouw, den graeff van Espinoy, den prins van Chimay, doctor Kourt, menheer Nigri cancelier van de ordre, den hertog van Milanen, den jongenheer van Egmont, de ambassadeurs van Engelant ende Francrijck, den heer van Molenbays, den heere van Simpen ende de abten van TONGERLO, BERN, Sint Bernarts, Vilers, Sint Getruyden ende PERCK, den commandeur van Gemert, den archidiaecken van Luyck. De stadt schonk Vrouw Maria een beurs met duysent gulden in gout ende een voeder wijn. Ende die andere groote ider een aem. Ten selven dagen quamen mede in de stadt veele gebannen persoonen volgende malcanderen aen een lange touw[5]).

fol. 203v. Int jaer 1572 heeft Johanna van Vechel eenen brieff ontfangen van een iverig catolieck binnen Gorcum daer haer broeder pastoor was geweest, haer schrijvende de droevige doot ende tirannye van haer broeder Leonardus van Vechel ende meer andere moniecken, gemartiliseert binnen Den Briel, van dese inhout:
Beminde nicht. Als de gereformeerde het casteel van Gorcom ingenomen hadde, hebben sij tirannelijck geleeft met de geestelijcke, alhoewel de contrarie belofte geen geestelijcke ofte werelijcke aen lijff noch goet te beschadige. Door mijnedighijt nochtans hebben sij alle geestelijcke bij de cop gevat ende gevangen geseth. Onder dese waeren den eerwaerde guardiaen van de minderbroers, genaemt Niclaes Pieck, met tien van deselve ordere, mitsgaders eenen Nicasius Johannes, geboortich van Hees bij Leent, Meyerije van 's-Hertogenbos, item Leonardus van Vechel, geboortich van 's-Hertogenbos, outsten pastoor van Gorinchem met noch eenen pastoor ende een wertlijcke priester ende eenen Johannes ab Oisterwijck, geboortich van Oisterwijck, van de ordre van de canoniecken reguliers, item een predicaer, item noch tween van de ordre van de Premonstretijt, den eenen genaemt Adrianus van Hilvarenbeeck, geboortich oock Meyerije van Den Bos ende noch een pastoor bij Dordrecht. Den eersten avont hunder gevanckenisse, als de soldaeten

[5]) Het bezoek van Maria van Hongarije, landvoogdes over de Nederlanden sinds 1531, staat ook vermeld in het hierboven gemelde werk van J.H. VAN HEURN, dl. I, blz. 492, maar niet zo volledig. Abt van Tongerlo was toen Arnoldus Streyters, van Berne Conradus van Malsen en van Park Ambrosius van Engelen.

sat ende voll waeren, hebben sij de gevangene toegeroepen: Laeten wij dese affgodisten neus, ooren etc. afsnijden ende haer dan aen een galgh ophangen. Ende sij hebben gereetschap gemact om haer te pijnigen, hebben sij den eenen voor de anderen, naer eerst de wereltlijcke priesters haer gelt afgenomen, de monicken gedrijgt te pijnigen soo sij haer schatten ende juwelen van haer cloosters niet aenwesen. Maer wat haer aengedaen wiert, sijde anders niet als: Deo gratias. Ende tot Gorcum vresende voor een oploop, hebben sij haer naer Den Briell gebracht, alwaer sij den 8 july scherpelijck sijn geëxamineert, hun aenporrende om hen gelooff aff te gaen, hetwelck sij constantelijck genegeert hebben door geen drijgementen, veel min tormenten, haer gelooff te sullen afgaen, maer volstandigh in haer gelooff tot der doodt daerinne te sullen perseveren. Soo sijnser door de overhijt savonts wel gestemt ende sath sijnde terstont veroordeelt ter doot ende den geweldiger provoost allegader op te hangen. Ende heeft se op den 9 july de priesters genomen ende gebonden arm aen arm, twee en twee, soeckende eene bequaeme plaetse om die te hangen. Soo sijn se gecomen een uur gaens buyten de poort aldaer vindende een vervalle boereschuer daer noch inlagen twee balcken. Hebben eerst den guardiaen gehangen, die eerst sijn medebroeders gekust heeft adiu ende haer tot stantvastighijt in haer gelooff tot den uyttersten toe te blijven vermaent heeft. Doen hebben sij den heer pastoor van Vechell aengevath. Doen heeft hij gesijt, verblijt sijnde door de toecomende hemelsche vreucht: Haest u, bid ik, meester van den scherpe gerichte, dat ick mijn broeders mach vergeselschappen. Want ick sie den hemell open. Ende aen de omstanders ende soldaten gesijt: Indien ick tegen imant van ulieden heb misdaen, vergeeft het mijn door de lieffde Godts ende maeckt bekent aen de catoliecke borgers van Gorcum ende mijne patriotten van 's-Hertogenbosch ende sunderlinge aen mijn oude moeder ende suster aldaer, dat sij voor mijn bidden ende hoope haer haest te sien in de euwige glorie, ende, den beull hem afstotende, riep: Domine in manus tuas commendo spiritum meum. Ende soo sijn de andere oock vervolgens gehangen. Jae, de beulen hebben soo tirannelijck haer werck gedaen, dat sommige tot den morgenstont noch leefde. Sijn noch niet gerust geweest. Hebben haer noch de neus, oiren ende de mannelijckhijt afgesneden. Jae, dat meer is, den buyck opengesneden ende het veth daeruyt gehaelt ende vercocht. Ende de afgesneden leden hebben sij op haere hoet gesteecken. Ende in de stadt comende daermede geglorieert

door de heele stadt roepende: Dat is de neus, oir etc. van den paep ende meer andere enorme woorden[6]).
Eodem anno (1579) is de schoone ende swaere gebouw de abdij van BERN afgebrant door het crijgsvolck. Ende den abt met sijne religieuse is geweecken naer de stadt van Den Bos, ende hebben gaen wonen eenige jaeren in een poort in Sint-Jorisstraet[7]).

Deel II

blz. 2. In den jaere 1597 is den eerwerde Rumoldus Celibram van Loven proost van POSTEL geworden, die van den paus vercregen heeft, dat dese proosdije in een abdij verandert is. Hij was den eersten proost ende den eersten abt van Postel[8]).

blz. 116. In den jaere 1613 sijn de capucienen eerst hier come wonen ende haer nedergeslagen in de abdij van POSTEL, daer sij een neth clooster gebout hebben door hulp van heer Goyert van Engelant, raet deser stadt[9]).

blz. 120. In den jaere 1615 heeft den bisschop Niclaes Zoes de fraters met eenich tractement gealimenteert ende van het Armfraterhuys een seminarium gefondeert, ende in deselve een illuste schoole, stellende daerin dominum Henricum Leemputh ende dominum Theodorum Lemueau, bijde vermaerde mannen ende licentiaeten in de theologie, tot lectores.
Eodem dito heeft denselven bisschop het overige vant Fraterhuys met de woninge, mitsgaders de kerck, aen den abt van BERN, Johannes

[6]) Het belang van het overigens voldoende bekende relaas over de martelaren van Gorcum is hierin gelegen, dat het hier gaat om een letterlijk geciteerde brief van een in Gorcum woonachtig familielid van Leonardus van Veghel aan zijn zuster Johanna, die in 's-Hertogenbosch woonde.

[7]) Het uitwijken naar Den Bosch had ook reeds eerder in 1572 plaats gehad, toen de abdij door de geuzen was geplunderd. In Den Bosch had de abdij een refugiehuis in de Sint-Jorisstraat. Zie: H. HEIJMAN, *De Norbertijnen te 's-Hertogenbosch* in *Berne*, jrg. 31 (1978), blz. 57-63.

[8]) Rumoldus Colibrant werd op 16 juli 1597 eerst proost en later op 16 met 1621 de eerste abt van Postel als zelfstandige abdij.

[9]) Toen Colibrant nog proost van Postel was hebben de capucijnen door zijn bemiddeling zich kunnen vestigen in het refugiehuis, dat Postel in 's-Hertogenbosch bezat. Zie: Th.I. WELVAARTS, *Het refugiehuis der abdij Postel te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1888, blz. 59-66.

Moors, vercocht, dewelcke deselve plaets tot een abdije gemackt heeft[10]).

blz. 276. Int selve jaer (1632) den 17 augusti hebben de officialen van de Oude Schuts uytter hant vercocht aen heer Paulus van Dael, pastoor tot Berlicom, ten behoeve van deselve kerck, een schoone casuyffell met een geborduert cruys, daerinne int midde geborduert den ridder Sint Joris te paert, voor de somme van tnegentich gulden onder dese conditiën, dat de voornoemde schutterije de voorschreve casuyfell altoos weder sullen mogen aenverden als de stadt wederom sal sijn gebrocht onder de gehoorsaemhijt van sijn coninclijcke majestijt van Spanje ofte tot vrije ofte openbaere exercitie der catoliecke religie ende dienst van de hijlighe sacrificie der misse, mits alsdan restituerende de voornoemde somme van negentich gulden[11]).

blz. 355. Int jaer 1672 den 26 july vertreckt den coninck van Vrancrijck met monsieur ende meer andere grooten van Boxtel onder gelij van vijftienhondert man ende sliep snachs in de abdije van POSTEL[12]).

blz. 372. In den jaere 1676 is den eerwaerde heer Hermanus Joseph van der Poorte, sijnde een Bossenaer, abt van Sint-Michiels tot ANTWERPEN geworden[13]).

[10]) Zie: G. VAN DER VELDEN, *De Abdij van Berne en het Sint-Gregoriushuis te 's-Hertogenbosch* in *Boschboombladeren*, nr. 31, november 1984, blz. 11-42.

[11]) Berlicum is sinds 1240 de eerste parochie, waarvan de Abdij van Berne het patronaatsrecht heeft. Zie: H.P.H. CAMPS, *a.w.*, blz. 261, 262 en 269.

[12]) Tijdens het abbatiaat van de vierde abt van Postel, Aegidius Janssen, zou volgens de kroniek van Berne de koning van Frankrijk, Lodewijk XIV, in Postel hebben overnacht. Zie: J.H. VAN HEURN, *Historie der stadt en meyerye van 's-Hertogenbosch*, dl. III, Utrecht 1777, blz. 199. Met monsieur is bedoeld monsieur Camilly, ingenieur, met wie de koning tijdens de veldtocht van het Franse leger vanuit Charleroi naar de Nederlanden op 21 juli 1672 de situatie van de stad Den Bosch kwam bezien. Hij besloot toen van een belegering af te zien.

[13]) Van der Poorten was abt van 1677 tot 1681 volgens N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* II, Straubing 1952, blz. 269.

Vier schilderijen i.v.m. de Antwerpse Sint-Michielsabdij van P. Col(l)in

In de abdij van Averbode bewaart men vier mooie schilderijen op paneel, 42 × 55 cm, herkomstig uit de Antwerpse Sint-Michielsabdij en geschilderd door P. Collin. Zij stellen voor:

1. Een gezicht op de zuidgevel van de abdij, van op het voorplein.
   De hoge Vlaamse trapgevel van het abtskwartier, zoals die op al de gekende zeventiende en achttiende-eeuwse gravures staat afgebeeld, is vervangen door een classicistische waarop het wapenschild van abt Antoon Varendonck (1762-'71) is aangebracht. Het is best mogelijk dat de voltooiing van deze verbouwingswerken de aanleiding is geweest tot het vervaardigen van dit schilderij, misschien wel voor de ganse reeks. Reeds onder het abbatiaat van F.I. Lams (1732-'38) waren plannen gemaakt voor die verbouwing[1]).
2. Het prelaatshof op de Beerschot[2]).
   Deze afbeelding is een mooie aanvulling van de gravure door Conrad Lauwers gesneden voor abt Norbert Couwerven (1652-'61)[3]) en in 1695 hernomen door H. Causé voor de *Acta Sanctorum*[4]). Honderd jaar na de gravure was de enige duidelijke verbouwing het wegnemen van de poort voor de brug.
3. De Sint-Andrieskerk te Antwerpen.
   Deze stond op luttele afstand van de Sint-Michielskerk en was parochiekerk van het stadsgedeelte waartoe de abdij behoorde.
4. En niet geïdentificeerd kasteel (afb. 1).
   Aldus beschreef Pl. Lefèvre dit schilderij in 1939[5]). Voordien had hij het in verband gebracht met een vermelding in Averboodse rekeningen[6]).
   Prof. W. Couvreur vermeldt dat de vier hier besproken schilderijen wel eens ten onrechte aan Hendrik de Cort (1742-1810) werden

[1]) Zie ook K.J. VANDER EYKEN, *De St.-Michielsabdij Antwerpen. Iconografische tentoonstelling 1124-1830*, Antwerpen, 1988, p. 36-37.

[2]) Te Antwerpen, wijk Kiel.

[3]) K. VANDER EYKEN, *o.c.*, p. 97, nr. 1.

[4]) *Acta Sanctorum*, juni, dl. I, Antwerpen, 1695, p. 959 en K. VANDER EYKEN, *o.c.*, p. 97, nr. 2.

[5]) Pl. LEFÈVRE, *Een Kempische abdij: Averbode*, Averbode, (1939), p. 56.

[6]) IDEM, *Textes concernant l'histoire artistique de l'abbaye d'Averbode aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en geschiedenis*, VII, 1937, p. 64.

toegeschreven. Ook hij kon het kasteel niet identificeren[7]), al had hij opgemerkt dat het kasteel op de achtergrond, links op het schilderij, identiek is met dit op een schilderij in de verzameling Scheepers-Bergstein, blijkbaar ook door P. Collin geschilderd[8]).

Vermits de schilderijen tot de verzameling van de Sint-Michielsabdij behoorden en duidelijk verwijzen naar gebouwen die tot haar patrimonium behoorden of minstens een verband hadden met de abdij, dachten we dat voor de identificatie in de richting van het Hof ter List kon gezocht worden. Het Hof ter List te Nederokkerzeel kan men best vergelijken met het prelaatshof op de Beerschot[9]). Het diende als centrum van waaruit de goederen in het Brabantse werden beheerd. Na de Franse Revolutie werd het omstreeks 1836 afgebroken.

Als afbeeldingen hadden we enkel de plattegrond op de kaart van Ferraris en een schetsje in vogelvlucht naar een zeventiende-eeuws plan[10]). In april 1987 werd bij een poetsbeurt, achter een altaar van de kerk van Nederokkerzeel, een reeks *Caerten Figuratief* teruggevonden. Deze kaarten waren in 1661 door C. Lowies getekend, behoorden tot het archief van de abdij van Tongerlo en waren sedert de laatste wereldoorlog zoek. Op één van de kaarten komt een vrij gedetailleerd gezicht in vogelvlucht voor van het Hof ter List. Tenslotte beschikten we nog over *De Kroniek van het Huis ter List te Nederokkerzeel*. Hierin beschreven de opeenvolgende privisors o.a. alle herstellings- en verbouwingswerken aan het hof[11]).

[7]) Walter COUVREUR, *Antwerpse laat-achttiende-eeuwse stadsgezichten van Hendrik de Cort*, in *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XXV, 1979-'80, p. 233, noot 41.

[8]) Foto in de documentatie van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, ACL., nr. 40893.

[9]) Nederokkerzeel: prov. Brabant, gem. Kampenhout.

[10]) Deze schets werd afgedrukt in J. LAUWERS, *Nederokkerzeel en zijn voormalige Priorij van List*, Tielt, 1976 (herdruk 1979), p. 60.

[11]) Dit handschrift wordt bewaard in het kerkarchief van Nederokkerzeel. Uitg. J. DE KEMPENEER, in *Journal des petites Affiches*, 3 juli 1965 tot 28 mei 1966. Teksten i.v.m. de identificatie van het Hof ter List te Nederokkerzeel:

«1644 Item in augusto heeft Mijn Hr. praelaet Joes Chrisost. van der Sterre den eersten steen geleght van de witte arduynsteene voorpoorte voor de brugge... Item isser alsdan oock aldaer eene geheel nieuwe optreckende brugge gemaeckt.

1669 item is alhier op 't Huys de groote dobbel schouw-pijpe staende te midden op den grooten bouw boven het dack ingevallen en wederom met een aghtkantige pijp gemetst.

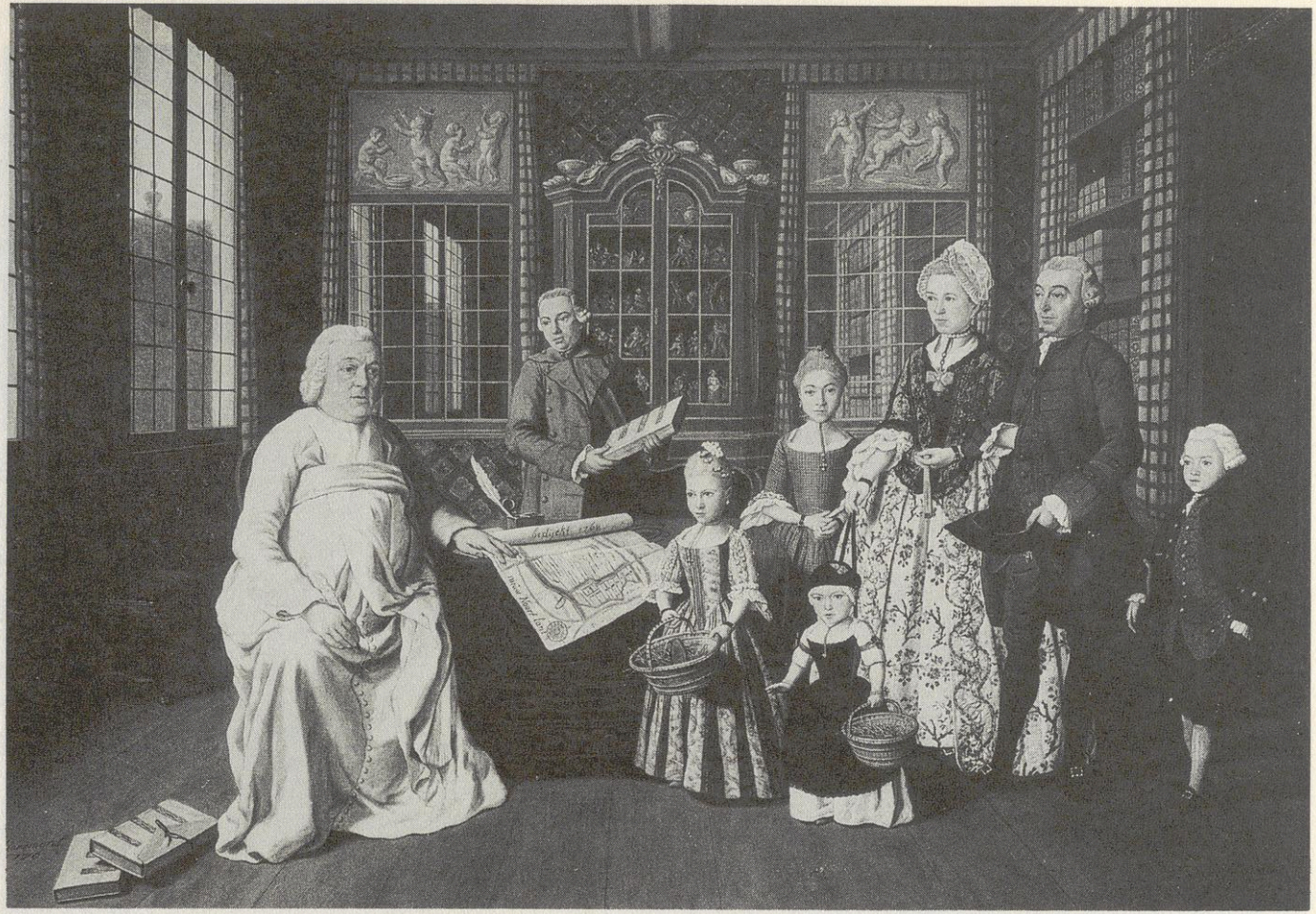
1672 item is dit jaer gemaeckt het nieuw bouwken (dat nu het comptoir is) tusschen de voorpoorte van het huys ende het out comptoir (daar nu de nieuw keuken is) met den thoren.

1683 item is dan oock door ordre van sijn eerw. den thoren van 't Huys aen de keucken van boven afgebroken en met tichelen toegeleght.

1725 Item in april is het tichelen dack van den duyvenvleuge boven de poort

Afb. 1. P. Collin, *Het Hof ter List te Nederokkerzeel*. Averbode, Norbertijnenabdij.

Afb. 2. Joseph Horemans, *Provisor J. Gelijs met de familie C. De Winter* (1776). Privaat bezit, Amsterdam, S. van Son.

Wanneer we al deze gegevens vergeleken met het schilderij van P. Collin, dan bracht dit ons tot de overtuiging dat het niet geïdentificeerde kasteel het Hof ter List te Nederokkerzeel moest zijn. Het kasteel op de achtergrond kan dan moeilijk anders dan het kasteel van Wilder zijn. Inderdaad herkennen we het als een zeventiende of achttiende-eeuwse verbouwing van dit kasteel[12]). In de negentiende eeuw werd dat kasteel afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw, alleen het koetshuis dateert nog uit de vorige periode. Dit komt overeen met wat op het schilderij in de verzameling Scheepers-Bergstein staat afgebeeld.

Over schilder P. Collin is weinig bekend. In 1766 verwierf een zekere Gerardus Colin het meesterschap van het Sint-Lucasgild te Antwerpen, ook Gerardus Philippus Colin komt voor. J.V. van der Straelen kende een schilder Petrus G. Colin. Deze woonde in de Kloosterstraat tegenover de Sint-Michielsabdij. In 1789, tijdens de Brabantse Omwenteling, kreeg hij last vanwege de patriotten omwille van zijn keizersgezindheid[13]). De meest interessante getuige is echter Jacob van der Sanden († 1799). Volgens hem werd Petrus Gerardus Philippus Colin te Antwerpen geboren op 7 mei 1741, zijn vader heette Gerardus Henricus, zijn moeder Joanna Maria van Es. P. Collin huwde in 1766. J. Gelijs, de eerste provisor van de Sint-Michielsabdij, moedigde de jonge meester aan en stelde hem tewerk[14]).

De vier hier besproken schilderijen werden voor enkele jaren door de heer J. Crab uit Leuven gerestaureerd. De panelen met de Sint-Andries-

opgenomen en met schaliën gedeckt de vleuge weer nieuw gemaeckt en naest het water boven de brugge een loode goote geleght met een afhangende loode buyse.

1773 22 april isser onder het dack boven het comptoir ende twee poortkamers een nieuwe loode goote geleght naast het water en aldaer reght boven de poorte een dackvenster gesett.»

[12]) Een afbeelding ervan vinden we in J. Le Roy, *Groot wereldlyk tooneel des hertogdoms van Braband*, dl. I, 's-Gravenhage, 1730 (Handzame, 1969), plaat nr. B 74.

[13]) W. Couvreur, *art. cit.*, p. 233, noot 41.

[14]) Antwerpen, Stadsarchief, *Privilegekamer*, 173: J. van der Sanden, *Oud Konst-Toneel van Antwerpen*, dl. III, p. 756.

J.C. Gelijs (1716-'86) werd in 1762 eerste provisor van de abdij en verbleef sedert 1781 op het Prelaatshof te Beerschot, alwaar hij in 1786 overleed. Hij staat afgebeeld op een schilderij, paneel, 65 × 94 cm, gemaakt door J. Horemans n.a.v. de bedijking van de Nieuw-Noordlandpolder in 1768, d.i. op de grens met Nederland, vandaag in het uiterste noorden van de Belgische gem. Antwerpen en het zuiden van de Nederlandse gem. Reimerswaal. De andere personnages op dat schilderij werden door stadsarchivaris N. Van den Nieuwenhuizen geïdentificeerd als de familie Corn. De Winter uit Hoboken; zie ook K. Vander Eyken, *o.c.*, p. 81-82, nr. 15 (afb. 2).

kerk en het Hof ter List waren er door afschilfering erg aan toe. De restaurateur liet na de archieffoto's te consulteren. Door het bijschilderen werden sommige delen haast onherkenbaar verminkt, b.v. de torenkap van de Sint-Andrieskerk en het kasteel van Wilder.

Sint-Michielscollege
Kapelsesteenweg 72
B-2130 Brasschaat

K.J. Vander Eyken, O. Praem.

Le retablissement de la procure de l'ordre à Rome au XIXe siècle

Le dernier procureur à avoir habité dans le collège romain de l'abbaye de Tongerlo, fut le père Jean-Baptiste Sneyers[1]). A sa mort, en 1812, les bâtiments situés à l'angle de la via Viminale et de l'actuelle via Agostino Depretis passèrent à la Chambre Apostolique, chargée de l'administration financière de la Curie romaine et dotée par Pie VII[2]) d'une certaine indépendance dans son gouvernement. En effet, le gouvernement autrichien s'opposait à tout contact entre les religieux de l'Empire et Rome; quant aux prémontrés espagnols, outre les difficultés de l'époque, ils envoyaient depuis longtemps leurs étudiants à Salamanque.

En 1833, Grégoire XVI donna le bâtiment aux Sœurs de Notre-Seigneur Jésus-Christ du Mont-Calvaire qui le vendirent ensuite à des laïcs[3]). En 1855, selon Backmund, Jacques Vos[4]), chanoine d'Averbode, fut nommé préfet du collège et procureur de l'ordre. Nous ne savons pas où il habitait. Au cours des années 1870-1873, l'ordre s'efforça de récupérer l'ancien collège, mais tous ses efforts furent rendus vains par la sécularisation systématique décrétée en 1873 par le Gouvernement italien[5]). A la place du collège de Tongerlo démoli, on a établi au cours du XXe siècle un cinéma. Une partie du mobilier de la procure se trouve chez les Sœurs du Mont-Calvaire qui sont restées dans les alentours, via Emanuele Filiberto.

Le père Louis Auvray[6]) assura la charge de procureur, de 1874 à

[1]) Mort à Rome le 17 août 1812, il avait été nommé préfet du Collège Saint-Norbert, le 4 août 1804. Cf. I. Van Spilbeeck, «Le Collège Saint-Norbert à Rome», *Le Messager des sciences historiques de Belgique*, t. LXIV (1890) 14-15.

[2]) 30 octobre 1800.

[3]) N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, t. I, 1983, 490.

[4]) *Ibid.*, t. III, 609. En fait, J. Vos fut seulement procureur de la circarie de Brabant. Nommé le 1° mai 1855, il devint sous-prieur d'Averbode l'année suivante, à son retour en Belgique, le 28 septembre 1856. Cf. G. Slechten, *Necrologium Monasterii S. Mariae Santique Joannis Baptistae in Averbode Ordinis Praemonstratensis*, Averbode (s.d.), 264-265, cf. Editio textus, *Analecta Praemonstratensia*, t. 54-60 (1978-1984).

[5]) En effet, le Gouvernement belge tenta de s'opposer à la spoliation des bâtiments en tentant de les reprendre aux religieuses, mais sans succès. Cf. I. van Spilbeeck, *op. cit.*, 7-8.

[6]) Louis (Aloïs-Aimé) Auvray, né en 1842, entra à l'abbaye de Mondaye en 1860. Il fit ses études de théologie à Louvain. Se trouvant à Rome en 1870, Mgr Verrolles, vicaire apostolique de Mandchourie, le choisit pour secrétaire et théologien. Il participa à ce titre au concile Vatican I. Il quitta Rome le 11 août 1870, à cause de la révolution italienne et y

1876. En 1870, il avait pris possession de l'ancienne procure de La Trappe sise près de l'église Saint-Nicolas des Lorrains. Le 16 mai 1876, le père Vital van den Bruel[7]) lui succéda. Ce dernier demeura procureur jusqu'en 1910[8]).

Dans la perspective d'ouvrir une procure, les prémontrés de la Congrégation de France envoyèrent à Rome un religieux de Frigolet que fut chargé de rechercher une habitation et il résida pendant plusieurs mois chez le procureur de la Commune Observance, auprès de l'église Saint-Nicolas des Lorrains, 38, via del Tasso[9]).

Les prémontrés de la Congrégation de France ouvrirent leur procure, le 3 décembre 1882, 54, via di Monte Tarpeo[10]), sur les pentes du Capitole, maison qui fut démolie, lorsque Mussolini entreprit d'aménager toute la zone située a proximité du siège de la Commune de Rome. Le père Alexis Maget[11]) fut procureur de 1882 à 1883, le père Ambroise Garreau[12]), de 1884 à 1887 et le père Alphonse Pugnières[13]), de 1887 à 1896.

Ainsi, de 1882 à 1896, date de la suppression de la Congrégation de

revint pour assurer la charge de procureur, en 1874. Il mourut à Rome, de la phtisie, le 17 février 1876. Cf. L. GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré*, t. I, Bruxelles, 1899, 26; t. II, 2° série, Bruxelles, 1902, 13-14.

[7]) Béni abbé titulaire de Floreffe, à Prague, le 27 septembre 1896.

[8]) N. BACKMUND (*op. cit.*, t. I, 490-491) affirme par erreur que les procureurs vécurent entre 1855 et 1896 dans une habitation privée.

[9]) Dans la 2e éd. du T. I, N. Backmund n'a pas repris son affirmation antérieure, selon laquelle des Prémontrés français de Frigolet auraient ouvert une procure dès 1880 (cf. t. III, 339).

[10]) H. FOURNEL, *Saint-Michel de Frigolet 1858-1958. Cent années de vie norbertine en Provence*, Frigolet, 1958 (ronéotypé), 9.

[11]) Alexis Maget, né le 2 novembre 1830 à Gisy-les-Nobles (Yonne), vêtu le 2 février 1873, émit ses premiers vœux le 25 mars 1874 et ses vœux perpétuels le 13 mai 1874. Après avoir été maître des novices (1875), sous-prieur de Frigolet (1879-1881) curé de Boislieux-Saint-Marc (Pas-de-Calais), il fut procureur à Rome et enfin prieur de l'abbaye de 1883 jusqu'à sa mort, le 3 mai 1891.

[12]) Ambroise Garreau, né le 16 octobre 1827 à Vezins (Maine-et-Loire), fut vêtu le 14 février 1877, émit ses premiers vœux le 19 février 1878 et ses vœux perpétuels le 26 juillet 1883. Il fut curé de Boisleux-Saint-Marc, puis de Mercatel dans le Pas-de-Calais, curé de Lorcy (Loiret), procureur à Rome et enfin supérieur de Farnborough de 1887 à sa mort, le 19 octobre 1894.

[13]) Alphonse Pugnières né le 10 octobre 1854 à Saint-Victor-Lacoste (Gard), fut vêtu le 14 décembre 1869, émit ses premiers vœux le 6 janvier 1871 et ses vœux perpétuels le 6 janvier 1875. Supérieur de Saint-Jean-de-Côle (Dordogne) de 1878 à 1880, vicaire d'Azerat (Dordogne) de 1880 à 1881, sous-prieur de Frigolet de 1881 à 1882, curé de Barcarin (Bouches-du-Rhône) de 1882 à 1887, procureur à Rome. En 1899, à la mort du père Denis Bonnefoy, le père Alphonse Pugnières fut élu abbé de Frigolet, mais refusa l'élection. Les religieux se tournèrent alors vers le père Godefroid Madelaine, prieur de Mondaye qu'ils élurent pour abbé. Le père Pugnières mourut le 19 juillet 1903.

France, il y eut à Rome deux procureurs représentant les intérêts de deux instituts prémontrés distincts[14]), le procureur de l'ordre s'établit dans l'ancienne procure de la Congrégation de France, via di Monte Tarpeo. C'est là qu'il résida avec les étudiants norbertins, jusqu'au transfert, en 1922, de la procure et du collège à proximité de l'église Sainte-Pudentienne, au n° 158 de la via Urbana, car la maison du Capitole était trop exigüe. Le procureur Hubert Noots, nommé en 1920, acheta cette nouvelle demeure, après avoir abandonné le projet de s'établir dans le Transtévère, derrière S. Michele a Ripa, à proximité de l'église Santa Maria dell'Orto.

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

Bernard ARDURA, O. Praem et
Cyril CAALS, O. Praem.

ANNEXE

LISTE DES PROCUREURS CONNUS DEPUIS LE DEBUT DU XIXe SIÈCLE

Procureurs de l'Ordre

1804-1812 Jean-Baptiste SNEYERS † 17 août 1812.

1874-1876 Louis AUVRAY † 17 février 1876

16 mai 1876-1910 Vital Van den BRUEL (Abbé tit. de Floreffe, † 27 mai 1914)

Procureur de la circarie de Brabant

1° mai 1855 Jacques Vos, sous-prieur d'Averbode 28 septembre 1856

Procureurs de la Congrégation de France (Frigolet)

3 décembre 1882-1883 Alexis MAGET († 3 mai 1991)

1883-1887 Ambroise GARREAU († 19 octobre 1894)

1887-1896 Alphonse PUGNIERES († 19 juillet 1903)

[14]) P. BONIFACE, *Catéchisme de l'Ordre de Prémontré*, Tours, 1889, 71, 317, 319.

1910 - 15 mai 1920 Joseph Nouwens

20 mai 1920 - 30 septembre 1937 Hubert Noots (élu Abbé Général)

1937-1947 Leodegard Vidacovich

9 octobre 1947-1950 Cyrile Nys (16 janvier 1950, Abbé de Leffe)

5 avril 1950-1953 Hugues Marton

26 septembre 1953-1962 Constantin Spillemaeckers

22 septembre 1962 - février 1982 Gommaire Van den Broeck († 26 février 1982)

30 août 1982 - 1° mars 1987 Frans Daneels (Signature Apostolique)

29 juillet 1988 Eugène Hayes

Nous remercions le Confrère G. Brouwer pour les informations qu'il a bien voulu nous fournir sur les procures de Rome.

Recensiones

*Les Ecclesiastica Officia cisterciens du XII*ème *siècle*: texte latin selon les manuscrits édités de Trente 1711, Ljubljana 31 et Dijon 114; version française, annexe liturgique, notes, index et tables. Ouvrage réalisé en collaboration par Sœur Danièle CHOISSELET, O.C.S.O., moniale de la Coudre, et Frère Placide VERNET, O.C.S.O., moine de Cîteaux. Les Editions: *La Documentation Cistercienne*, vol. 22, Abbaye d'Oelenberg, F-68950 Reiningue, 1989, 29 × 21,5, 623 p., (adresse nouvelle: R.P. E. Manning, Doc. Cist., Abbaye Keizersberg, Mechelsestraat 202, B-3000 Leuven), FF 600, BEF 3800, $ 92.

La fondation en 1098 du «Nouveau Monastère» à l'ermitage de Cîteaux par l'abbé de Molesme Robert et ses compagnons et l'expansion de cette nouvelle ramification dans la grande famille bénédictine sous l'abbatiat d'Etienne Harding (1113: La Ferte; 1114: Pontigny; 1115: Clairvaux; 1115: Morimond) ont obligé les fondateurs et les responsables à créer un lien solide entre les abbayes de l'Ordre. Tout en reconnaissant la Règle de saint Benoît, garante de leur appartenance à l'Ordre monastique, à l'intérieur de celui-ci, les monastères avaient leurs usages oraux ou écrits. Tous les monastères issus d'une seule souche, le «Nouveau Monastère» de Cîteaux, ou ceux qui avaient demandé d'y être rattachés voulaient maintenir l'unité d'observance. Un coutumier s'avérait donc nécessaire. A Cîteaux les usages communs furent réunis dans les *Ecclesiastica Officia* pour les moines proprement dits, les *Usus conversorum* pour ce qui concerne ces nouveaux religieux, et les *Instituta Capituli Generalis* pour la discipline générale.

La présente édition des *Ecclesiastica Officia* (= E.O.) cisterciens, nous fournit les usages de Cîteaux pour la vie quotidienne des moines proprement dits. Elle décrit pas à pas, jour après jour, saison après saison, la vie de la communauté cistercienne comme telle et celle de ses membres. Cependant les E.O. ne sont pas des livres liturgiques au sens strict. Pour les célébrations liturgiques on a le missel, le texte (des Evangiles), l'épistolier, le collectaneum, le graduel, l'antiphonaire, l'hymnaire, le psautier, le lectionnaire et le calendrier, qui doivent être uniformément possédés partout, selon les *Capitula Cisterciensis Ordinis*, chapitre X.

La présente édition reprend la publication du P. GUIGNARD, qui, en 1878, édita une partie du manuscrit 114 de la Bibliothèque Publique Municipale de Dijon, sous le titre *Les monuments primitifs de la règle cistercienne*. Cette publication jouissait d'une autorité indiscutée jusque dans les années cinquante. La publication du manuscrit 31 de la

Bibliothèque de l'Université de Ljubljana (Yougoslavie) dans les *Analecta S.O.Cist* 6, 1950, 1-124 par C. NOSCHITZKA, O. Cist., et l'édition d'une partie du manuscrit 1711 de la Bibliothèque Communale de Trente, *ibid.* 12, 1956, 153-288 par B. GRIESSER, O. Cist., ont suscité un nouvel intérêt pour les *Ecclesiastica Officia*, quant à la datation du document primitif (présupposé mais inconnu comme manuscrit), ses témoins les plus anciens et leur interdépendance, etc.

«Le manuscrit choisi pour base de l'édition est le plus récent, celui de Dijon, qui provient de l'abbaye de Cîteaux. Durant un demi-siècle, l'expérience de tout l'Ordre cistercien avait exigé des amendements et des compléments. La personnalité de Bernard de Clairvaux avait infléchi et cautionné de nouvelles tendances. Le manuscrit de Dijon offre un état qui n'est pas le premier, mais celui qui bénéficia de la plus large diffusion lors de sa parution et servit de base aux développements de la législation ultérieure.

A partir de ce manuscrit-type, préparé pour être le garant d'une véritable entente entre les communautés de l'Ordre cistercien, il est possible de remonter dans le temps grâce aux autres manuscrits dont les surcharges tendent les pièges: il était prudent de ne pas proposer des restitutions hypothétiques qui donneraient aux lecteurs une trompeuse sécurité» (p. 16).

La deuxième partie de l'introduction nous informe sur «La vie de la communauté cistercienne» (la composition de la communauté, le monastère, l'horaire du moine, l'office, le calendrier). La troisième partie traite de la physionomie et du caractère des E.O. et de ses rapports avec les autres documents législatifs cisterciens (les «Instituta Capituli Generalis») et avec le coutumier pour les frères convers («Usus conversorum»), de la datation possible du manuscrit 114 de Dijon (entre les Chapitres généraux de 1184 et 1186), et des traductions en langue vivante et de la présente édition.

Le texte même des E.O. reproduit celui du manuscrit D. Les variantes significatives des manuscrits T (Trente) et L (Ljubljana) sont présentées en fin de chapitre sur deux colonnes (T à gauche, L à droite). Les variantes significatives des manuscrits P (Paris, Bibl. Nat., Ms. lat. 4346) et W (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Codex Guelf 1068) sont données en appendice, mais un renvoi ponctuel est chaque fois prévu. La version française, rédigée par les deux auteurs, facilite la lecture du document pour ceux qui ne sont pas familiarisés avec le latin médiéval. L'ample introduction est beaucoup plus qu'une explication de la terminologie, et elle nous introduit vraiment dans le cadre et la vie d'une communauté cistercienne du temps des premiers pères fondateurs.

Pour les communautés cisterciennes et pour les autres filles et fils de saint Benoît la parution de ce livre peut stimuler l'intelligence et la réflexion proposées par l'éditeur dans son «Ad lectorem», c'est-à-dire, «Que faisons-nous de notre héritage?». Pour les autres religieux et

religieuses la lecture des E.O. est toujours l'occasion d'une confrontation avec un courant religieux, incarné dans la vie concrète de tous les jours et de toutes les saisons (de la vie), qui a fortement influencé la civilisation européenne.

Pour les historiens, canonistes et liturgistes prémontrés, comme pour beaucoup d'autres savants et médiévistes, cette nouvelle édition des E.O. cisterciens est une publication importante. En 1976 les auteurs Pl.F. LEFEVRE, O. Praem., et A.H. THOMAS, O.P., avaient déjà souligné les parentés textuelles — parfois la teneur complète d'un chapitre — entre les E.O. cisterciens et les coutumiers canoniaux du XIIe siècle (Oigny, Prémontré et Arrouaise). Voir *Le Coutumier de l'Abbaye d'Oigny en Bourgogne au XIIe siècle*, introduction, texte critique et tables (= Spicilegium Sacrum Lovaniense, études et documents, fascicule 39) Louvain 1976. Ils se sont basés sur la version, considérée à cette époque comme la plus ancienne et la plus importante, celle du manuscrit 1711 de Trente, édité en 1956 par B. GRIESSER. Si le parallélisme textuel n'est pas toujours absolu, l'ensemble de la teneur postule une inspiration commune.

Quant aux Prémontrés, eux aussi héritiers de Cîteaux (du moins quant aux observances régulières de leur vie mixte), la lecture des *Ecclesiastica Officia* cisterciens peut les aider à une révision de vie toujours nécessaire.

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

C.L. CAALS, O. Praem.

Lexikon des Mittelalters, Band IV, Lieferung 5 bis 10 (= Freiherr bis Hiddensee). Herausgeber und Berater: Robert-Henri BAUTHIER u.a.; Redaktion: Gloria AVELLA-WIDHALM u.a.; Editorische Leitung: Bruno MARIACHER. Artemis Verlag München und Zürich, Juli 1988 bis September 1989.

Die Rezension knüpft an die lobende Wertung des Gesamtunternehmens, aber auch an die kritischen Wünsche in Hinblick auf eine stärkere Berücksichtigung des Prämonstratenser-Ordens an, so wie sie zuletzt in der Besprechung der Lieferungen 1 bis 4 des Bandes IV zum Ausdruck gebracht wurden (siehe: Anal. Praem. LXV, 1989, S. 177f).

Drei Persönlichkeiten aus dem Prämonstratenser-Orden haben einen eigenen Artikel bekommen: Gerlach von Mühlhausen (Sp. 1337), Gottfried von Cappenberg (Sp. 1602f) und Hermann von Köln (Sp. 2166f). Der zweimalige Hinweis auf Hirsau im Artikel *Gottfried von Cappenberg* scheint mir unangebracht, weil er damit eine mögliche Wurzel seiner Frömmigkeit unter anderen Möglichkeiten zu stark herausstellt. Vermißt habe ich eigene Artikel über Gertrud von Altenberg, Abt Gilbert von Neuf-Fontaines (Auvergne) und Hermann-Joseph von Steinfeld.

Folgende Prämonstratenserklöster haben im Rahmen eines größeren Artikels eine kurze Würdigung erfahren: Neustift im Artikel *Freising* (Sp. 905), Grimbergen (Sp. 1715f), St. Stephan Protomartyr im Artikel *Großwardein* (Sp. 1733), Hagenau (Sp. 1838) und Havelberg (Sp. 1980f).

An mehreren Stellen wird auf den Prämonstratenser-Orden hingewiesen. Zu Bischof *Otto I. von Freising* heißt es ohne Einzelnachweis, er habe Prämonstratenserstifte gegründet (Sp. 904). — *Friedrich II.*, Herzog von Schwaben, gründete das Prämonstratenserkloster Lochgarten und restituierte das Stift Münsterdreisen (Sp. 959); dies letztere hätte ebenfalls als Prämonstratenserkloster benannt werden sollen. — Auf Herzog *Friedrich IV. von Schwaben* geht die Gründung des Klosters Schäftersheim zurück (Sp. 960). — Als Beispiel für einen *Fußboden* aus glatten Tonfliesen werden die Klöster Arnstein und Rommersdorf herangezogen (Sp. 1061). — Bei den erhaltenen Werken der Glasmalerei hätte auf die Turmfenster des Klosters Arnstein hingewiesen werden können (Sp. 1487f). — Zur *Goldschmiedekunst* wird zwar der Kelch von Wilten, nicht aber der Cappenberger Barbarossakopf namentlich erwähnt (Sp. 1549). — Beim Erzbistum *Hamburg-Bremen* wird auf die Doppelklöster der Prämonstratenser in Ostfriesland sowie auf St. Georg in Stade, Ratzeburg, Heiligenberg und Schoo hingewiesen (Sp. 1887), wobei mir letztgenanntes Kloster unter diesem Namen nicht geläufig ist. — Bischof *Heinrich Zdik* von Olmütz führte Prämonstratenser in Windberg, Strahov, Doxan, Leitomischl und Hradisch ein (Sp. 2085). — Beim Artikel *Henneberg* wird das Hauskloster Veßra erwähnt (Sp. 2130), jedoch ohne Hinweis auf die Zugehörigkeit zum Prämonstratenser-Orden. — *Hermann von Tournai* wird als Verfasser der für die Entstehung des Prämonstratenser-Ordens wichtigen Miracula S. Mariae Laudunensis gerühmt (Sp. 2169).

Aufschlußreich für die Lebensgeschichte des heiligen Norbert ist der Artikel über Erzbischof *Friedrich I. von Köln* (Sp. 963), in dessen Diensten Norbert stand; dort findet sich ein Hinweis auf sein Vorgehen gegen den Ketzer Tanchelm 1112 und eine Bemerkung über Friedrichs Entfremdung vom Kaiser 1114, also für die gleiche Zeit, in der sich Norbert neu orientierte. — Auch der Artikel *Häresie* enthält einen Hinweis auf Tanchelm (Sp. 1935). — Der Artikel *Hagiographie* bietet einen Überblick über die Rahmenbedingungen, unter denen die Viten geschrieben wurden, was z.B. in Sp. 1844/45 für die Vita Norberti (ohne daß sie genannt würde) bedenkenswert ist.

Eine Freude ist es, den Artikel *Gerho(c)h von Reichersberg* (Sp. 1320-1322) zu lesen. — Bei *Friesland* (Sp. 970ff) hätte ich mir mehr Angaben zur kirchlichen Entwicklung gewünscht. — Die Klöster Germerode und Gottesgnaden hätten wegen ihrer Bedeutung einen eigenen Artikel verdient.

An der Abtei 4
D-4100 Duisburg 11

Ludger Horstkötter, O. Praem.

Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione dell' VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186-1986), Roma, 24-25 Giugno 1986 (= Pontificio comitato di scienze storiche, Atti e documenti I), Libreria editrice Vaticana, Città del Vaticano 1989, 291 Seiten, Lire 45000.

Mit diesem Sammelband beginnt eine neue Schriftenreihe des Päpstlichen Komitees für die historischen Wissenschaften, worauf dessen Präsident M. Maccarrone in seinem Vorwort hinweist. Manfred HELLMANN, Bischof Meinhard und die Eigenart der kirchlichen Organisation in den baltischen Ländern (S. 9-30) zeichnet ein Lebensbild des Augustinerchorherrn Meinhard aus dem Stift Segeberg (in Holstein), der an der unteren Düna hauptsächlich mit Hilfe deutscher Kaufleute sein Missionswerk begann und im Jahre 1186 zum Bischof geweiht wurde. Das neue Bistum wurde 1188 vom Papst dem Erzbistum Bremen als Suffraganbistum unterstellt. Bei den Voraussetzungen für Meinhards Missionswerk geht der Verfasser S. 11f ebenso wie auch K. ELM in seinem Beitrag S. 153 auf Vizelin, den Missionar unter den Abotriten und Wagriern ein, wobei die Priesterweihe Vizelins durch Erzbischof Norbert von Magdeburg referiert wird, ohne die Problematik zu erkennen, die eine solche Weihe im Laufe des Jahres 1126 mit sich bringt; denn das erzbischöfliche Pallium wurde Norbert erst 1127 überbracht, woraus folgt, daß er zuvor keine Weihehandlung innerhalb seiner Kirchenprovinz vornehmen durfte (siehe dazu Anal. Praem. LXV, 1989, S. 326 Nr. 116).

Michele MACCARRONE, I Papi e gli inizi della cristianizzazione della Livonia (S. 31-80) geht den Anfängen der Missionsarbeit im Baltikum nach, wobei er besonderen Wert auf die Rolle des Papsttums legt; der Brief von Papst Innozenz III. vom 19. April 1201 an Bischof Albert von Livland ist als Dokument beigefügt. — Anzelm WEISS, Mythologie und Religiosität der alten Liven (S. 81-96) informiert aus den reichlich vorhandenen Quellen über die Volksbräuche und religiösen Vorstellungen der verschiedenen Stämme des Baltikums vor und in der ersten Phase der Christianisierung. — Bernd Ulrich HUCKER, Der Plan eines christlichen Königreiches in Livland (S. 97-125) macht auf den Zusammenhang zwischen der Gründung von Kreuzfahrerstaaten und der Erhebung von Königen aufmerksam, wobei Liv- und Estland aufgrund ihrer besonderen Struktur die einzige Ausnahme dieses Geschichtsprinzips bilden. Die Gründe dafür sind: Die Rigaer Kirche beanspruchte erzbischöfliche und königliche Rechte, auch fehlte eine eigenständige Schicht weltlicher Herrscher. Dennoch dürften die Herren von Lippe versucht haben, im Baltikum eine Königsherrschaft aufzurichten, wie hier mit großer Akribie aufgewiesen wird.

Kaspar ELM, Christi cultores et novelle Ecclesie plantatores. Der Anteil der Mönche, Kanoniker und Mendikanten an der Christianisierung der Liven und dem Aufbau der Kirche von Livland (S. 127-170)

bringt zahlreiche Angaben über die Hintergründe der Umwandlung des Domstifts Riga in ein Prämonstratenserstift im Jahre 1209 (siehe Anal. Praem. LXV, 1989, S. 337f, Nr. 174). Riga wird mit Cappenberg und dessen Tochterkloster Scheda in Verbindung gebracht, wobei das räumlich näher gelegene Magdeburg wohl aus politischen Gründen bewußt umgangen wird. ELM kommt nach seiner ausgezeichneten Erörterung des schwierigen Sachverhalts zu dem Ergebnis, «daß das 1209 prämonstratensisch gewordene Kanonikertum das von den holsteinischen Chorherren begonnene Werk der Christianisierung auf einer neuen, höheren Stufe weiterführte» (S. 159).

Peter REBANE, Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia (S. 171-201) verfolgt die Entwicklung in Estland von der ersten organisierten dänischen Mission im Jahre 1170 unter Bischof Fulco bis zum dänischen Kreuzzug 1219 unter König Waldemar. — Sven EKDAHL, Die Rolle der Ritterorden bei der Christianisierung der Liven und Letten (S. 203-243) geht kritisch auf die Kreuzzüge in das Gebiet des Baltikums ein, insbesondere auf den Schwertritterorden. — Edgar ANDERSON, Early Danish Missionaries in the Baltic Countries (S. 245-275) untersucht die Mission im Baltikum vor 1186, bevor Hermann zum Bischof geweiht wurde; zu den Voraussetzungen dieser Mission gehören auch die Prämonstratenserklöster Belbuck und Grobe, die vom damals dänischen Kloster Lund aus gegründet wurden (S. 266).

Ein ausführliches Personen- und Ortsregister (S. 277-290) erleichtert den Zugang zu den vielfältigen Informationen dieses stattlichen Buches.

An der Abtei 4
D-4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O.Praem.

La Cristianizzazione della Lituania. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 Giugno 1987 (= Pontificio comitato di scienze storiche, Atti e documenti II), Libreria editrice Vaticana, Città del Vaticano 1989, 309 Seiten, Lire 50000.

Manfred HELLMANN, Die Päpste und Litauen (S. 27-61) geht der Missionsgeschichte Litauens seit dem Martyrertod Bruns von Querfurt († 1009) nach, wobei er trotz aller päpstlicher Bemühungen letztlich feststellt: «Die Taufe (Litauens) erfolgte schließlich unter gänzlich anderen Umständen nicht von der päpstlichen Kurie aus, sondern aus den freien Entschlüssen der beiden litauischen Fürsten, die 1377 bzw. 1382 das Erbe ihrer Väter antraten» (S. 56). Ebendort wird berichtet, daß Butautas, ein Sohn der großfürstlichen Familie, im Mai 1377 im Prämonstratenserkloster Jerichow in Sachsen unter dem Namen «rex Lethwinorum» bezeugt sei, daß er aber keine erkennbare Rolle in der Kirchenpolitik oder bei der Missionierung Litauens gespielt habe.

Kaspar ELM, Der Anteil der geistlichen Orden an der Christianisierung Litauens (S. 175-203) erwähnt S. 198 den Aufenthalt dieses Butautas für das Jahr 1372 im Kloster Jerichow, und zwar im Gefolge des Kaisers. ELM kennt keine weiteren Einflüsse der Prämonstratenser im Zusammenhang mit der Missionierung Litauens, die vorwiegend ein Werk der Franziskaner und der Ritterorden war. Tore S. NYBERG, Skandinavien und die Christianisierung des südöstlichen Baltikums (S. 235-261) verweist im Rahmen der dänischen Missionsbemühungen auf verschiedene Klöster, unter anderem auf das nach 1177 von Lund aus besiedelte Prämonstratenserkloster Belbuk an der Mündung der Rega in Pommern (S. 242).

Andere Autoren beschäftigen sich mit der vorchristlichen Religion in Litauen, mit den Beziehungen des Großfürsten Algirdas zur östlichen und westlichen Christenheit, mit den polnischen Optionen vor der Versammlung von Kréva (1385), mit dem Deutschen Orden bzw. mit Polen jeweils im Zusammenhang mit der Christianisierung Litauens, mit den Anfängen der kirchlichen Organisation in Litauen sowie mit Theorie und Praxis bei der Missionierung Litauens. Paulius RABIKAUSKAS untersucht speziell die Christianisierung bei den Semaiten, und Algimantas KAJACKAS legt die Baugeschichte der Kathedrale von Wilna vor. Ein Personen- und Ortsregister gibt dem Leser die Möglichkeit zu einem schnellen Überblick auch über die Fülle der unterschiedlich geschriebenen Eigennamen der verschiedenen Sprachgruppen.

An der Abtei 4
D-4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Peter DINZELBACHER und Dieter R. BAUER (Hrsg.), Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter (= Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, Heft 28), Böhlau-Verlag Köln 1988, IX + 412 Seiten.

Der vorliegende Sammelband aus sechzehn Einzelbeiträgen verschiedener Autoren dokumentiert die Wissenschaftliche Studientagung «Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter», die vom 19. bis 22. März 1986 in Weingarten (Oberschwaben) stattfand. Die Spannweite reicht zeitlich von den lothringischen Benediktinerinnen des 10. Jahrhunderts über die franziskanische Frauenbewegung des 13. Jahrhunderts bis zu den dominikanischen Frauenklöstern des 14. Jahrhunderts. Sachlich werden so unterschiedliche Bereiche wie die politische, kulturelle und karitative Wirksamkeit mittelalterlicher Frauen, aber auch das mystische Erleben und das damit verbundene Problem der sprachlichen Vermittlung sowie als Einzelbeispiel «Liedwy von Schiedam: Mystica oder Hysterica?» angesprochen. Räumlich umfassen die Beiträge fast das gesamte mittelalterliche Europa; bei der alternativen Lebensform christlicher Armut standen vor allem in den

nördlichen Ländern Frauen im Vordergrund (S. VII). Nur zwei Beiträge gehen — und dies auch nur mit wenigen Sätzen — auf Norbert und auf die religiöse Bewegung der Prämonstratenser ein.

Peter DINZELBACHER, Rollenverweigerung, religiöser Aufbruch und mystisches Erleben mittelalterlicher Frauen (S. 1-58), führt unter Zitierung von Hermann von Laon aus, daß die Doppelklöster der Prämonstratenser nicht nur Bäuerinnen und arme Frauen faszinierten, sondern mehr noch die adligsten und reichsten, die sich geradezu überstürzten, in Norberts Gemeinschaft einzutreten und ihr «zartes Fleisch» abzutöten; doch weil die Prämonstratenser recht bald zu einer «prohibitiven Frauenpolitik» übergegangen seien, d.h. weil sie die Konversenschwestern bei den Männerklöstern nicht mehr duldeten, dürfte dies die Entwicklung des frühen Beginenwesens beschleunigt haben; mystische Erscheinungen seien bei den Prämonstratenserinnen im Unterschied zu den gleichzeitigen Zisterzienserinnen und Beginen kaum überliefert (S. 25). Das Generalkapitel der Zisterzienser habe 1228 beschlossen, keine Frauenklöster im Orden zu akzeptieren, und habe es allen Ordensangehörigen verboten, dort Seelsorge- und Visitationspflichten wahrzunehmen; ähnliche Bestimmungen seien schon vor dieser Zeit bei den Prämonstratensern verfügt worden (S. 34). Für diese Aussage beruft sich der Autor auf die Literatur, wohl weil die Quellenlage zu dieser wichtigen Frage bei den Prämonstratensern im Unterschied zu vielen anderen Orden noch nicht hinreichend erforscht und leicht zugänglich publiziert ist. Bruno Krings ist in einem Codex aus dem Kloster Arnstein, der sich in einer Bibliothek in Schottland befindet, auf eine bisher unbekannte Sammlung von Beschlüssen des Generalkapitels gestoßen, welche die Haltung des Prämonstratenserordens zur Frage der Mitgliedschaft von Frauen und Laienbrüdern von den Anfängen bis ins 13. Jahrhundert belegen; er bereitet diese Quellen zur Zeit für eine Publikation in den Analecta Praemonstratensia vor.

Peter SEGL, Die religiöse Frauenbewegung in Südfrankreich im 12. und 13. Jahrhundert zwischen Häresie und Orthodoxie (S. 99-116), weist S. 101-103 auf die erste Nachricht hin, die wir über die Katharer besitzen: ein Brief des Prämonstratenserpropstes Everwin von Steinfeld an Bernhard von Clairvaux über die 1143 in Bonn und Köln entdeckten Ketzer, wobei ausdrücklich von Frauen die Rede ist, welche jene «Apostel des Satans» bei sich hatten und mit denen sie gleichsam nach Art der Apostel Christi herumzogen. Der südfranzösische Prämonstratenserabt Bernhard von Fontcaude verfaßte um 1182 gegen Valdes und seine Anhänger eine Schrift, in der er Anstoß an den Frauen nahm, «quas suo consortio admittunt, docere permittunt» (MIGNE, PL 204, Sp. 825). Der Autor stellt S. 114 für Südfrankreich die These auf: «Da sich die neuen Orden der Prämonstratenser und Zisterzienser nach hoffnungsvollen Ansätzen in ihren ersten Jahrzehnten von der Frauenbetreuung wieder abwandten und sich für die meisten Frauen der Wunsch nach einem Klostereintritt nicht realisieren ließ, führte die Vernachlässigung

der Seelsorge und das nicht selten abstoßende sittliche Fehlverhalten vieler Kleriker zu einer Entfremdung gerade religiös sensibler Frauen von der Kirche».

An der Abtei 4
D-4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Eugene J. HAYES, O. Praem., *Rightful Autonomy of Life and Charism in the Proper Law of the Norbertine Order*. Doctoral dissertation submitted to the Faculty of Canon Law at the Catholic University of America, Washington, D.C., 1990, 600 p.

In its treatment of consecrated life, the Second Vatican Council underlined the divine origin and charismatic nature of the various forms of religious life. Based upon this theological foundation, the Council enunciated as principles for renewal the need for all religious institutes to return to the original gift of their founders and preserve or recover the various elements of their spiritual patrimony. In order to provide for the on going implementation of the conciliar program, the 1983 Code of Canon Law recognizes for all institutes of consecrated life a rightful autonomy of life. This autonomy insures not only that institutes enjoy a certain self determination but that through various means, especially their own proper law, institutes are able to protect the elements of their institutional charism.

In his work Eugene J. Hayes uses the context described above not only to analyze the meaning of rightful autonomy of life for institutes of consecrated life but also to evaluate the eight major codifications of Norbertine constitutional law from the point of view of protection of the Norbertine charism.

The first part of the study, consisting of four chapters, traces ecclesial concern for the spiritual patrimony of religious institutes from the period of the Council to the promulgation of the 1983 Code. Using the *Acta Synodalia* as the primary source the author shows quite clearly the rather consistent concern of the council fathers for the protection of the founding charism of religious institutes. This background is invaluable in interpreting what finally appeared in the conciliar as well as post conciliar documentation on religious life.

Within this context the author then proceeds to give a very detailed history and analysis of the same ecclesial concern for institutional charism as it manifested itself during the process of the revision of the Church's law and the formulation of the various canons touching on rightful autonomy and charism which would appear in the 1983 legislation. Since the author is dealing with a process which took over ten years, his analysis of the various formulations of the canons becomes quite detailed at times as he explains the reasons for the changes in phrases, or the omission or additions of others.

The fourth chapter is a commentary on the present canon law concerning rightful autonomy and its related issues: the elements of spiritual patrimony; the role of proper constituttional law; subjects of rightful autonomy; gradations (including an interesting section on the topic of exemption); the extent of rightful autonomy outside the inner life of institutes; and responsibility of hierarchical and institutional authority. As a study in canon law, this fourth chapter represents the heart of the first part of the dissertation and gives an excellent commentary on current Church law, a commentary which could profitably be read by any religious interested in the preservation of the founding gift of institutes of consecrated life.

The second part of the study takes as its point of departure the contemporary canonical emphasis upon proper law as the preeminent means by which the elements of institutional charism are protected. Using these elements as presented in current ecclesiastical law, the author applies them to the eight major codifications of the Order's constitutional law with a view toward determining the degree to which they juridically specifed and protected the Order's charism.

As introduction to this second part of the study, the fifth chapter of the dissertation is devoted to the presentation of the legislative overview and historical context of each of the Order's various collections of constitutional law. In a way which will be appreciated by anyone interested in the life of the Norbertine Order, the author provides a well documented exposition (probably the first such attempt, of its kind) of the Order's legislative tradition illuminated by the historical highlights of each of the periods in which the statutes were formulated.

In the remaining seven chapters Eugene Hayes then analyzes the juridical specifications of the Order's nature, purpose, character, spirit and sound traditions, as they have appeared in the eight formulations of the statutes or constitutions. With a methodical and clear style, he shows the remarkable continuity which for the most part has characterized the legislative texts of the Order. In this regard he has some particularly harsh criticism of the Statutes of 1947. As regards the current Constitutions he raises some points which will probably be of interest to the Order's Commission for the revision of the Constitutions.

E. Hayes' doctoral dissertation merited the grade of excellent from the Catholic University. While not all of it will be equally interesting to members of the Order, it is a work which has made a great contribution to the realm of scholarly research in English concerning the Order's law, past and present, a contribution hopefully appreciated by all segments of the Order. Its importance rests not only in the scientific investigation and analysis which it contains but also in its possible role as a catalyst for future studies of aspects of the Order's institutional charism and legislative tradition. We await impatiently the edition of this wonderful work.

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

Bernard ARDURA, O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

Norbertus

1. — Norbert onderhandelde over het huwelijk van graaf Theobald van Champagne met bisschop Hartwig van Regensburg. Over deze laatste verscheen een artikel van R. AUBERT, *Hartwich, évêque de Ratisbonne, né vers 1070, décédé à Ratisbonne le 3 mars 1126*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIII, *fasc.* 133-134, Parijs, 1989, kol. 463-464. Dit artikel moet worden aangevuld met de korte levensbeschrijving door Hans ROSANOWSKI, *Bischof Hartwig I. von Regensburg (1105-1126)*, in *Ratisbona sacra. Das Bistum Regensburg im Mittelalter*, München, Zürich, 1989, blz. 127-130. (W.M.G.)

Ordo Praemonstratensis

2. — En automne 1989 a paru (Th.M. VAN SCHIJNDEL), *Catalogus sacri candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis d.d. 1.1.1989*, Tongerlo, 1989, 450 p. De nombreuses données de l'année 1989 ont été ajoutées. A ce moment, l'ordre comptait 1485 membres, hommes et femmes. Parmi les hommes il y avait 958 prêtres, 117 non-clercs profès (frères convers), 164 clercs profès et 72 novices; parmi les sœurs il y avait 169 professes solennelles, 3 professes temporaires ainsi que 2 novices. (Comparé à la situation au 1.1.1983, cf. *APraem.*, LX, 1984, p. 130, mais lisez: 92 novices, 33 postulants et pour les sœurs: 9 professes temporaires, 3 novices et 7 postulantes). L'ordre compte toujours 3 évêques.

Le nombre de religieux diminue dans toutes les circaries, à l'exeption de celle de langue allemande, qui connut un accroissement de 36 membres, parmi lesquels 18 Indiens.

En 1984 la canonie de Jamtara en Inde est devenue indépendente de celle de Berne aux Pays-Bas.

Norbert BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, t. I, Berlin, 1983, p. XXXVIII-XXXIX, donne le *Status hodiernus Ordinis*. La situation au 1er janvier 1989:

La circarie de langue anglaise:

Daylesford (USA) et les prieurés de Claymont et Philadelphia;

De Pere (USA) et le St. Joseph's Priory à De Pere, le St. Michael's Priory à Green Bay, la Holy Spirit House of Studies à Chicago, le Santa Maria de la Vid Priory à Albuquerque et la maison à Lima (Peru);

Jamtara (India) et des maisons à Bombay, Pune, Indira-Mirpur, Eravipuram, Aithal et Trichy;
Kilnacrott (IRL) et le Saint Norbert's Priory à Queen's Park (Australia) ainsi que la communauté de Our Lady of Mount Carmel à Kilmarnock (Scotland);
Orange (USA) et une maison à Santa Ana;
Storrington (England).

La circarie de Bohême:
Jászó (CS);
Nova Říše (CS);
Želiv (CS);
Strahov (CS);
Teplá (CS).

La circarie de Brabant:
Averbode (B) et la maison de Brasschaat, le prieuré de Bois-Seigneur-Isaac à Braine-l'Alleud et la Sankt Norberts Stiftelse à Vejle (DK);
Berne (NL) et le prieuré De Essenburgh à Hierden et une maison à Tilburg;
Grimbergen (B) et St. Norbert's Priory à Kommetjie (South Africa);
Park (B) et une maison à Montes-Claros (Brasil);
Postel (B) et une maison à Lolo (Zaïre) et le prieuré Notre-Dame de L'Assomption à Kinshasa (Zaïre);
Tongerlo (B) et une maison au diocèse de Buta (Zaïre) et des maisons à Concepcion et Santiago (Chile).

La circarie de langue française:
Frigolet (F);
Leffe (B);
Mondaye (F) et des prieurés à Noisy-le-Grand, à Pau (Béarn) et à Caen.

La circarie de langue allemande:
Geras (A);
Hamborn (D);
Schlägl (A);
Speinshart (D);
Tepl-Obermedlingen (D) et une maison à Mananthavady (India);
Wilten (A);
Windberg (D) et une maison à Roggenburg.

La circarie de Hongrie:
Csorna (H);
Magnovarad (R).

Canonies qui ne dépendent d'aucune circarie:
Saint-Constant (Canada);
Jaú (Brasil) et des maisons à Pirapora do Bom Jesus, Petrópolis, São Paulo, Piracicaba et Paraná.

Les canonies des sœurs:
Oosterhout (NL);
Veerle (B);

Bonlieu (F);
Imbramowice (PL);
Kraków (Zwierzyniec) (PL);
Toro (E);
Villoria de Orbigo (E). (H.J.)

Liturgia

3. — J. BIELEN, *Het praemonstratenser gregoriaans*, in *Tijdschrift voor gregoriaans*, XIV, 1989, p. 106-117 en 140-143. Een vulgariserende bijdrage, met opsomming van de bestaande opnamen van premonstratenzer gregoriaans. (H.J.)

PARTICULARIA

Adelberg

4. — Walter ZIEGLER, *War Barbarossa 1188 in Adelberg?*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser*, (*Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst*, B. X), Göppingen, 1989, S. 10-24. Der Verfasser verfechtet dieses, während Ferdinand OPPL im *Exkurs: Zur Frage der Datierung der in Anwesenheit Friedrich Barbarossas vollzogenen Weihe des Hauptaltars von Adelberg* beim Aufsatz *Aspekte der religiösen Haltung Kaiser Friedrich Barbarossas*, in *o.c.*, S. 41-45, die traditionelle Datierung 1187 bleibt befürworten. Beide sind einverstanden, dass vollständige Sicherheit hier nicht möglich ist, die Diskussion wird geführt über die Wahrscheinlichkeit. (H.J.)

Antwerpen, Sint-Michiel

5. — K.J. VANDER EYKEN, *Jan Erasmus Quellinus en de Sint-Michielsabdij van Antwerpen*, in *Antwerpen*, XXXV, 1989, nr. 2, p. 55-64, 21 afb. De auteur kon de meeste ontwerptekeningen achterhalen van de belangrijke opdrachten welke genoemde schilder (1634-1715) voor de Sint-Michielsabdij mocht uitvoeren, nl. de schilderijenreeks voor de abdijrefter, *De genezing van de lamme te Bethesda, De Martelaren van Gorcum cyclus* (4 schilderijen) en *Het mystiek huwelijk van Herman-Jozef* voor de abdijkerk, evenals enkele abtsportretten. Helaas gingen bijna alle schilderijen zelf verloren. (H.J.)

6. — Julien VANDER EYKEN, *De verkoop van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen (1796-1803)*, in Piet LOMBAERDE (ed.), *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk 1804-1814*, Simon Stevinstichting, s.l., 1989, p. 25-31. Zie ook Piet LOMBAERDE, *De bouwgeschiedenis van het scheepsarsenaal te Antwerpen (1803-1814)*, in IDEM., *o.c.*, p. 40-55.

In opdracht van consul Napoleon Bonaparte werd ten zuiden van de stad Antwerpen, aan weerszijden van de citadel, een scheepsarsenaal met bijhorende marinewerven aangelegd. De noordelijke scheepshellingen

kwamen op de gronden van de voormalige Sint-Michielsabdij, de abdijgebouwen dienden tot opslagruimte en bureaus (overzicht van de omvorming, p. 46). Op de plattegronden van de scheepswerf worden de abdijgebouwen duidelijk weergegeven. (H.J.)

Arnstein

7. — Das Kloster Arnstein bei Obernhof an der Lahn, das von Bischof Augustinus Kilian im Jahre 1919 der Ordensgemeinschaft von den heiligsten Herzen Jesu und Mariä übertragen wurde, blickte in einer Jubiläumsfeier am 30. September 1989 auf seine Gründung als Prämonstratenserkloster im Jahre 1139 zurück. Bischof Franz Kamphaus von Limburg ging während der deutschen Vesper in seiner Homilie auf die Bedeutung der drei Gelübde als Voraussetzung für eine größere Freiheit des Menschen ein. Den Festvortrag hielt Herr Dr. Bruno KRINGS, *Die erneuerte urkirchliche Gemeinde. Das Prämonstratenserstift Arnstein im 12. Jahrhundert*. Dieser Vortrag erschien als *Bad Emser Hefte Nr. 84*, hrsg. vom Verein für Geschichte, Wintersbergstraße 4, D-5427 Bad Ems, 24 Seiten. Die im Klostergebäude gezeigte Ausstellung dokumentiert verschiedene Epochen aus der 850jährigen Geschichte dieses bedeutenden Ordenshauses. Als Mitglieder des Prämonstratenserordens nahmen Ludger Horstkötter (Hamborn) und Johannes Rubint (Gödöllö/Ungarn) an der Festfeier teil. (L.H.)

Averbode

8. — Het evangeliarium van Averbode, van ca. 1150, bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Luik, wordt beschreven in C. OPSOMER-HALLEUR e.a., *Trésors manuscrits de l'Université de Liège*, uitg. Gemeentekrediet, 1989, in-4°, blz. 20, nr. 6.

Nr. 17, p. 31 vermeldt ms. 137: RAYMOND DE PENNAFORT, *Summa de casibus poenitentialibus libri IV*, cum glossis de JOANNIS DE FRIBURGO, 14de e., met foto van fol. 17r. Beide handschriften kwamen in de Luikse Universiteitsbibliotheek na de inbeslagname van de abdijbibliotheek van Averbode in de pastorie te Opitter in 1821. (W.M.G. en H.J.)

9. — Leo ADRIAENSSEN, *De heerlijke hoeve van Tulder*, in *Esbeek, niet van gisteren*, Esbeek, 1989, p. 278-334. Deze grote hoeve in de gemeente Hilvarenbeek (NL) was in het bezit van de abdij vanaf het begin van de dertiende eeuw tot in 1756, toen ze aan de pachter verkocht werd. Abt Arnold van Tuldel (1368-'94) was hiervan afkomstig. In het artikel wordt het pachtcontract uit 1568 gepubliceerd (p. 279-282). Ook op p. 69-74 schrijft Jan VAN HELVOIRT over deze hoeve. (H.J.)

10. — J. GERITS, *Verplichtingen van de uitbater van de slagmolen te Testelt (ca. 1500)*, in *Ons heem*, XLIV, 1990, p. 28-29. (H.J.)

11. — Luc JANSSENS, *Repertorium van handschriftelijke kaarten en plattegronden tot omstreeks 1855 bewaard op het Universiteitsarchief van de K.U. Leuven*, (*Archief- en bibliotheekwezen in België*. Extranummer, dl. XXXVII), Brussel, 1988, 195 p. Het belangrijkste oude archieffonds in het Leuvense Universiteitsarchief is ongetwijfeld het *Fonds Arenberg* dat het domaniaal archief van het hertogdom Aarschot bevat. In het hertogdom bediende de abdij van Averbode de parochies Testelt, Messelbroek en Rotselaar, in de twee eerstgenoemde dorpen had ze bovendien een aanzienlijk bezit aan gronden. De abdij van Park bediende er de parochies Haacht, Tremelo, Wakkerzeel en Werchter. Nr. 293 in het repertorium verwijst naar een afbeelding van de abdij van Averbode als cijnsplichtig centrum (ca. 1597). Ook de Averboodse parochie Wezemaal, buurgemeente van Rotselaar, wordt als dorpsgeheel vermeld. (H.J.)

12. — J. GERITS, *Lambert Oyen, een 17de-eeuwse kok en kunstverzamelaar uit Tessenderlo*, in *Ons heem*, XLIII, 1989, p. 202-210. De ongehuwde L. Oyen († 1645) was ruim dertig jaar als kok werkzaam in de abdijkeuken van Averbode. Uit zijn testament (1634) en de twaalf bekrachtigingen en wijzigingen ervan kunnen we opmaken dat deze man een niet onaanzienlijk bezit had bijeen gespaard aan meubelen, huisraad, beelden, schilderijen en devotionalia, evenals verschillende onroerende goederen en nog heel wat spaarcenten. Deze testamenten werden teruggevonden in BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk Archief Brabant*, nr. 5041. De auteur publiceert in bijlage de stichtingsakte van een H. Sacramentslof in de Sint-Martinuskerk te Tessenderlo door L. Oyen (1637), uit hetzelfde register. Een vroegere akte hierover vond hij in reg. nr. 5085, fol. 31^{r-v}. (H.J.)

13. — Donatien DE CLERCK, *Le temporel et son administration à l'abbaye d'Averbode au XVIIIe siècle*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 57-65. (H.J.)

14. — Jozef MERTENS, *Volkstellingen van Deurne (Brabant) in opdracht van de abdij van Averbode (1776-1788)*, in *Vlaamse stam*, XXIV, 1988, p. 554-558. De eerste telling bevat een lijst van inwoners die op 11 juni 1776 hagelschade geleden hadden. De tweede en de derde maal werden — telkens in 1783 — de communicanten geteld, om te achterhalen of Deurne al dan niet een eigen kerk nodig had. (AVERBODE, Abdijarchief, I, Liassen, nrs. 55 en 91). In 1788 werd om dezelfde reden een *Caerte figuratief* getekend van de gemeente. Op het plan staan alle huizen met daarboven de naam van het gezinshoofd (BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Kaarten en Plans*, Handschriften, nr. 2294). Telkens waren er ca. 60 gezinnen. (H.J.)

15. — La communauté de l'abbaye d'Averbode vient d'enregistrer un disque compact et une cassette avec le chant grégorien prémontré: «Gregoriaanse vespers. Norbertijnerabdij Averbode (Eufoda 1135)». Cet enregistrement offre à ses auditeurs les vêpres de la Toussaint et de Noël, avec les grands répons 'Concede nobis' et 'Verbum caro'. Le déroulement de ces offices a été adapté à la nouvelle liturgie de l'office divin de Vatican II. Le nouveau CD, paru chez Eufoda, a été présenté au grand public dimanche le 12 novembre 1989, lors d'une cérémonie dans l'église abbatiale. (M.F.)

Berne

16. — *In Buscoducis 1450-1629, Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch* is de titel van de catalogus van de grote tentoonstelling, gehouden in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch van 3 febr. tot 30 april 1990.

De Abdij van Berne zond 5 stukken in. Vooreerst (nr. 118) *de krul van de kromstaf* van Coenraad van Malsen, de eerst geïnfuleerde abt van Berne, welke staf dateert van 1536/37 en al eerder in Nederland en in België is geëxposeerd. Verder (nr. 120a, b en c) *drie borstkruisen* van de Bernse abten die tot dusver niet deskundig waren bestudeerd noch tentoongesteld; daarom hierover enige informatie.

Het oudste kruis (a) van zuiver goud en versierd o.a. met translucide email in 5 kleuren en gedateerd op 2de kwart 16de eeuw, is waarschijnlijk vervaardigd voor de genoemde abt Coenraad van Malsen en zal hebben behoord bij zijn staf.

Het tweede borstkruis (b), gedateerd op 2de helft 16de eeuw, is vermoedelijk gemaakt voor Theodericus Spierinck van Well, Coenraads tweede opvolger en in functie van 1552 tot 1584.

Het derde kruis (c), zoals het vorige van verguld zilver en bescheiden van afmeting en allure, draagt het gegraveerd wapen van Joannes Vercuylen, die abt van Berne was van 1608 tot 1621.

Een vijfde pontificale (nr. 121) is de voorheen al beschreven en geëxposeerde *mijter*, begin 17de eeuw, uit de periode dat Berne zich in haar refugie in Den Bosch had teruggetrokken.

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag leende twee grote perkamenten en gedecoreerde zangboeken uit, beide tot 1887 in bezit van de Abdij van Berne. Allereerst een kolossaal *Graduale* (hs. 78 A 33), gedateerd: kort na 1534(?), en vervaardigd voor deze Abdij, in opdracht en wellicht op kosten van abt Coenraad van Malsen. Dit laatste vermoeden steunt op zijn familiewapen, gegraveerd in een koperen hoekstuk van het voorplat. De omvang van het graduale, 252 folia, en het formaat ervan, 55 × 37 cm, de blind gestempelde band met koperbeslag, de polychrome initialen en de verdere illuminering zijn indrukwekkend.

Voorts een evenzeer imponerend *Antiphonarium* (hs. 68 A 1), geda-

teerd ca. 1520, vervaardigd in en voor het Fraterhuis van St. Gregorius (Broeders van het Gemene Leven) te 's-Hertogenbosch, maar door de Abdij van Berne bij koop verworven in 1625.

Beide handschriften zijn eerder beschreven in de *Catalogus van liturgische handschriften in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage 1988) resp. onder de nrs. 91 en 53 (cfr. *infra*, nr. 17), en staan in de tentoonstellingscatalogus resp. onder de nrs. 119 en 74.

Alle zeven hierboven genoemde stukken zijn uitstekend beschreven en — de meeste in kleur — in de catalogus afgebeeld. (H.V.B.)

17. — De *Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*, samengesteld door P.C. BOEREN, m.m.v. A.S. KORTEWEG en G. PIKET ('s-Gravenhage 1988), beschrijft 4 handschriften, voorheen in bezit, c.q. in gebruik van de Abdij van Berne, maar in 1887 verworven door de Kon. Bibliotheek in Den Haag, onder de nummers:

53: *Graduale. Prosae* (ms. 78 A 33), een kolossaal, verlucht zangboek uit het begin van de 16de eeuw, met eigendomssignatuur van abt C. van Malsen;

64: *Antiphonarium* (ms. 128 C 6), papier, op het einde van de 16de eeuw geschreven voor het Fraterhuis van St. Gregorius te 's-Hertogenbosch, in 1623 overgenomen door de Abdij van Berne;

65: *Antiphonarium* (proprium de tempore), (ms. 128 C 7), ontstaan in Italië midden 15de eeuw; waarschijnlijk pas in de 19de eeuw in bezit gekomen van Berne;

91: *Antiphonarium Romanum* (ms. 68 A 1), rond 1500 vervaardigd voor het Fraterhuis te 's-Hertogenbosch. (H.V.B.)

18. — A.J. DE GROOT en E.C.C. COPPENS, *Manuscripta Canonistica Latina (van voor 1600 in Nederlandse bibliotheken en archieven)*, Nijmegen 1989, 1704 nrs. beschrijft de 18 in de Abdij van Berne berustende teksten onder de nrs. 540-557. Ze blijken als *membra disjecta* meestal te stammen uit handschriften van het Rijke Fraterhuis in Den Bosch, soms uit de eigen middeleeuwse kloosterbibliotheek; alle dateren uit de 13de eeuw. (H.V.B.)

19. — Chr. DE BACKER, *Vroeg-zeventiende eeuwse recepten uit de Abdij Berne te Heeswijk-Dinther*, in: *Volkskunde*, 90 (1989) blz. 21-36.

Het tot deze studie benut klein ms. (13 × 9 cm; 43 folia) berust in het archief van Berne en is een *rapiarium*, een collectie van uittreksels voor eigen gebruik uit verschillende auteurs, bevattende geestelijke *miscellanea*, medische en technische recepten. In deze dus beperkte publikatie zijn alle 44 medische recepten (huismiddeltjes) en 3 technische recepten (tegen de graankever) stuk voor stuk na een inleiding over inhoud, auteurs (o.a. de Norbertijn van Berne Paulus van den Dael), datering en ontstaanskader in tekst uitgegeven en in 149 voetnoten toegelicht,

ev. uit het Latijn vertaald. Een glossarium van 122 termen besluit deze studie. (H.V.B.)

20. — Van de hand van abt A. BAETEN verschenen achtereenvolgens: *Plek voor iedereen*, Bijbelse overwegingen, Boxtel-Brugge, 1988, 112 blz.; *Kijk op de Kerk*, Een geloofsgemeenschap in verandering, Boxtel-Brugge, 1989, 112 blz.; *Bevestig (de) mensen*, Gedachten over zingeving, Aalsmeer, 1990, 62 blz. (A.V.D.H.)

21. — In het *Archiv für Liturgiewissenschaft*, 31 (1989) 33-78, publiceerde Marc SCHNEIDERS O. Praem. een studie met tekstuitgave van *The Irish Calendar in the Karlruhe Bede*, een 18de-eeuws handschrift van Beda-Venerabilis getiteld: *De temporum ratione*. (H.V.B.)

22. — Bij de feestelijkheden naar aanleiding van het 800-jarig bestaan van het buurtschap 't Gaal onder de gemeente Schaijk — steunend op de eerste vermelding in een charter van 1189 als uithof van de Abdij van Berne — werd op 2 september 1989 een gedenksteen onthuld met o.a. het wapen van Berne en de zinssnede in oorkondenschrift: «curtis in gala». (H.V.B)

23. — Op 3 oktober 1989 herdacht de Theologische Faculteit van de Katholieke Hogeschool Tilburg, dat de norbertijnen van Berne vanuit Priorij De Schans in Tilburg 25 jaar de zielzorg uitoefenden. Men wijdde een studiedag aan het thema «In leven en werken verbonden; religieuzen binnen het pastoraat». De teksten van de vier inleidingen en de daarop volgende forumdiscussie, een co-produktie van de Theologische Faculteit en Priorij De Schans, werden in een verslagboekje van 32 blz. gepubliceerd door voornoemde Faculteit (Academielaan 9, Postbus 90153 KUB, 5000 LE Tilburg). (A.V.D.H.)

Brabantse circarie

24. — Michel VAN DER PLAS, *Abdijen in de Lage Landen en de mensen die er wonen*, Tielt, Baarn, 1989. P. 7 en 76-133 worden de abdijen van Averbode, Tongerlo, Grimbergen, Postel, Berne met De Essenburgh en de priorij van Oosterhout voorgesteld. Naast zeer waardevolle beschouwingen over het kloosterleven bevat de tekst vele onjuistheden welke door historisch onderzoek reeds lang werden rechtgezet. De tekst wordt geïllustreerd met mooie kleurenfoto's. (H.J.)

Braine

25. — Michelle STEGER, *L'abbaye de Braine*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988* —

Laon, Amiens, 1989, p. 106-123. L'auteur a surtout décrit l'église abbatiale actuelle ainsi que l'ancienne. (H.J.)

Brandenburg

26. — Alfred SCHIRGE, *Die kreuzförmigen Saalkirchen des 12./13. Jahrhunderts*, in: *Herbergen der Christenheit*, Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte 1987/88, Berlin 1988, S. 29-36. Darin S. 29: «Da das Prämonstratenserstift am Brandenburger Dom die Kirchbauten der niederländischen Kolonisten in allen neu zu besiedelnden Orten gestattete und wohl auch förderte, wäre es denkbar, daß der anfängliche Bauplan des Doms das Vorbild für die Kirchen der Burgorte Ziesar, Belzig und Wiesenburg sowie für das urkundlich schon früher genannte Groß Wusterwitz wurde». Dort finden sich kreuzförmige Saalkirchen. (L.H.)

Cappenberg (Selm)

27. — Fritz SCHULZE WISCHELER, *1200 Jahre Cappenberg 791-1991, als Burg, Kloster und Dorf*, Verlag J.J. Schild in D-4714 Cappenberg 1989, 187 Seiten. Alle Angaben über Gottfried von Cappenberg und die Prämonstratenser sind Exzerpte aus früheren Publikationen von Schnieder, Grundmann usw. (L.H.)

Csorna

28. — Generalabt Dr. Marcel van de Ven besuchte in Begleitung des Ordensdefinitors Thomas Handgrätinger, Prälat von Windberg, vom 6. bis 13. August 1989 die Mitbrüder in Csorna und Gödöllö sowie die ungarischen Schwestern des Prämonstratenserordens. Sein Begleiter in Ungarn war Dr. Edmund Lóránt Horváth, der Vikar des generalabts für die Ungarische Zirkarie. Der erste Weg führte zur Kirche in Csorna, wo unser Mitbruder Adrian Tancsics als Pfarrer tätig ist. Seine Wohnung liegt im angrenzenden Klostergebäude, das nach der offiziellen Aufhebung des Klosters in ein Altersheim umgewandelt wurde. Sieben Zimmer im Obergeschoß über der Pfarrerwohnung sollen der Klostergemeinschaft von Csorna 1990 durch die Zivilbehörden zur Neuaufnahme des Konventslebens zur Verfügung gestellt werden. Doch bevor sie bezogen werden können, müssen sie gründlich renoviert werden. Der Generalabt und der Definitor besuchten mehrere Mitbrüder von Csorna an ihrem jetzigen Wohnort, ebenso gab es zwei Treffen mit den ungarischen Prämonstratenserinnen sowie viele Einzelgespräche. Am 13. August 1989 feierte der Generalabt in der Kirche zu Csorna in Konzelebration mit zwölf Mitbrüdern die heilige Messe. Unter den Konzelebranten war auch Dr. Albin Szalay, der letzte Direktor des Gymnasiums von Keszthely, mit 94 Jahren der Senior des Ordens. Höhepunkt der Messe war die Einkleidung von frater Innozenz, dem

ersten Novizen, der nach über vierzig Jahren offiziell das Ordenskleid empfangen durfte. Er verbringt sein Noviziat in Geras. Diese Einkleidung nahm Herr Aldericus Mester, der Superior von Csorna, vor. Am 6. Januar 1990 wurde frater Imre eingekleidet; er verbringt sein Noviziat in der Abtei Orange. Bei der zwangsweisen Aufhebung im Jahre 1950 hatten die Prämonstratenser innerhalb des damaligen Staates Ungarn zwei Klöster (Csorna und Gödöllö), von denen fünf Gymnasien unterhalten wurden; mehrere dieser Gymnasien wurden vom Generalabt und seiner Begleitung aufgesucht. Ebenso besuchten sie den Kardinalprimas László Paskai und mehrere andere Bischöfe, um mit ihnen die neue seelsorgliche Situation für den Einsatz unserer Mitbrüder zu erörtern. Zu den Einzelheiten des Ungarnbesuchs siehe die beiden ausführlichen Reiseberichte des Generalabts beziehungsweise des Definitors in der Zeitschrift *Communicantes* (Kloster Roggenburg) Nr. 4/1989 und 5/1990. (A.E.K.)

Dielegem (Jette)

29. — *Er was eens ... een apoteek. Katalogus.* Tentoonstelling in de abtswoning van Dielegem te Jette, 21 oktober tot 26 november 1989, Jette, 1989. De nrs. 49-69 (p. 12-15) hebben betrekking op de voormalige abdij en haar infirmerie, met afbeeldingen van de voorpagina van N. GODEFRIDI, *Ter eeren vanden H. Martelaer Blasivs*, 1643 (nr. 53) en van een gedicht van de befaamde botanicus kanunnik Bernard Wijnhouts uit 1652 (nr. 67); ook van abt C. Lamberti († 1678) werd een gedicht tentoongesteld (nr. 60). (H.J.)

30. — R. VAN DEN HAUTE, *La «strooien huis» de la Chaussée de Dieleghem,* dans *Comté de Jette*, XVIII, 1988, p. 29-33. Il décrit l'histoire brève d'une demeure bâtie par l'abbaye vers 1763. Un apiculteur habitait la ferme. (H.J.)

31. — Gladys GUYOT, *La construction du presbytère de la paroisse Saint-Amand à Denderleeuw en 1783*, dans *Comté de Jette*, XVIII, 1988, p. 34-36. La paroisse appartenait à l'abbaye de Dieleghem. La construction du presbytère a été exécutée sous la direction du proviseur de l'abbaye. La source principale de cette petite note est le *Klein diarum* de Hubert Aerts († 1802), à ce moment coadjuteur du curé et de 1791 jusqu'à son décès, curé de Denderleeuw. Le *diarum* est conservé aux archives du presbytère. (H.J.)

Dolní Kounice

32. — Das von Prämonstratenserinnen im Jahre 1183 besiedelte Frauenkloster Dolní Kounice in Mähren (Tschechoslowakei) hatte wechselvolle Schicksale; siehe dazu N. BACKMUND, *Monasticon Prae-*

monstratense I², Berlin 1983, S. 358-359. Nachdem das Kloster im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts unterging, wechselten die Inhaber der Klosterherrschaft rasch, bis sie 1597 an die Herren von Liechtenstein überging. Was vom ehemaligen Klosterarchiv erhalten blieb, befindet sich heute im Hausarchiv des regierenden Fürsten von und zu Liechtenstein in Vaduz.

Metoděj Zemek und Adolf Turek haben alle Urkunden zusammengetragen, die sich im fürstlich liechtensteinschen Archiv aus der Zeit vor 1526 mit Bezug auf das gesamte heutige Staatsgebiet der Tschechoslowakei befinden. Ihre Arbeit *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173-1526* (= Die Regesten der im liechtensteinschen Archiv in Vaduz aufbewahrten Urkunden aus den Jahren 1173-1526) ist veröffentlicht in *Sborník archivních prací*, Jahrgang XXXIII, Prag 1983, S. 149-296 und 483-527. Das Verzeichnis enthält 609 Regestennummern; da aber vier Urkunden irrtümlicherweise doppelt verzeichnet sind (Nr. 29 = 37, Nr. 31 = 34, Nr. 112 [angeblich von 1369 Okt. 28 ist identisch mit Nr. 98 von 1360 Okt. 28], Nr. 224 = 186), sinkt die Gesamtzahl der registrierten Urkunden auf 605. Mehrere Urkunden wurden 1945 durch Kriegseinwirkung vernichtet. Wir kennen sie nur aus Fotokopien, die vor 1945 angefertigt sind. In diesem Werk finden sich, vermischt unter anderen Stücken aus dem mährischen Raum, 75 Urkunden, die man mit Recht dem ehemaligen Klosterarchiv von Dolní Kounice zuschreiben kann. In weiteren 8 bis 10 Stücken wird das Kloster erwähnt.

Die «älteste Urkunde» von Dolní Kounice ist eine Fälschung, hergestellt in der Zeit vor 1306 mit der falschen Datierung 1173 (womit der Fälscher wohl 1183, das Jahr der Klostergründung, treffen wollte). Die älteste, echte Urkunde dieses Verzeichnisses für das Kloster Dolní Kounice stammt von 1237 Dezember 4 und die jüngste von 1494 Mai 12 (Abt Peter von Selau bestätigt den neugewählten Propst von Dolní Kounice: Georg Alumpnus aus Německý Brod = Deutschbrod). (K.D.)

Frigolet

33. — Aline Bebert, *Les petites industries de l'abbaye Saint-Michel-de-Frigolet (Bouches-du-Rhône)*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 84-87. «Un florilège non exhaustif des différentes industries pieuses qui — pendant plus de trente ans — apportèrent avant 1903 quelques ressources à la communauté de Frigolet». (H.J.)

Füssenich

34. — Barbara Schildt-Specker, *Das Ende des Klosters Füssenich bei Zülpich*, Hausarbeit zur Erlangung des Grades eines Magister Artium der Philosophischen Fakultät der Universität Düsseldorf, (maschinen-

schriftlich) Düsseldorf im Juli 1989, 140 Seiten, eine umfassende und gründliche Darlegung für die Zeit von ca. 1790 bis 1810. (L.H.)

Geras

35. — Die 10. Septembris 1989 praesentibus Abbate Generali Ordinis nostri et Abbate Geruseno sicut et vicario Episcopi Fuldensis Conventum Frideslarensem constitutum esse ut domum a Canonia Gerusena dependentem. Situs Conventus est domus paroecialis prope Ecclesiam sic dictam Cathedralem Frideslarensem in Germania, ubi Sanctus Pater Norbertus anno 1118 ante Synodum Provincialem stetit. (M.A.)

Gödöllö

36. — Zur Reise des Generalabts Dr. Marcel van de Ven und des Ordensdefinitors Thomas Handgrätinger vom 6. bis 13. August 1989 nach Ungarn, bei dem unter anderem auch die Mitbrüder von Gödöllö besucht wurden, siehe oben unter Csorna (N. 28). In Gödöllö pflegten sie einen Meinungsaustausch mit dem Vizerektor der agrarwissenschaftlichen Universität. Nach der Aufhebung des Klosters Gödöllö wurden das Klostergebäude und das Gymnasium zur Universität umgestaltet und von der Regierung bis heute mit vielen neuen Bauten zu einer großen Anlage erweitert. Prior Otto Fényi, der Klosterobere der Gemeinschaft von Gödöllö, hat in den letzten Jahren im Ort Gödöllö ein größeres Privathaus erbaut, das im August 1989 durch den Generalabt gesegnet wurde und das der Kommunität als Zentrum dient. Im Herbst 1989 übertrug der zuständige Bischof von Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) die Pfarrei Zsámbék den Mitbrüdern von Gödöllö; unser Mitbruder Johannes Rubint wurde dort als Pfarrer eingeführt. Die Stadt Zsámbék, die von der mächtigen Ruine der mittelalterlichen Abteikirche der Prämonstratenser überragt wird, liegt im Nordosten von Budapest. Hier entsteht zur Zeit ein zweites Zentrum für die Gemeinschaft von Gödöllö. (A.E.K.)

Ilbenstadt

37. — «*1150 Jahre Marköbel, 850 Jahre Baiersröderhof*», hrsg. vom Gemeindevorstand der Gemeinde Hammersbach, Gesamtredaktion: Dirk-Jürgen SCHÄFER, Verlag Wort und Bild, D-6451 Hammersbach 1989. Darin: Otto VOLK, *Klosterhof-Landsiedel-Domaine*, Der Baiersröderhof bei Marköbel, S. 473-520. In einer päpstlichen Urkunde vom Jahre 1139 wird dem Kloster Ilbenstadt der Besitz des Allodiums 'Rode' bestätigt, das mit dem Baiersröderhof (ca. 13 km südöstlich von Ilbenstadt) identisch ist. Der Beitrag verfolgt die Geschichte dieses Hofes bis auf die heutige Zeit als hessische Staatsdomaine. Zum Jubiläum fand am 10. September 1989 auf dem Baiersröderhof unter Leitung des Hamborner Prälaten Gottfried Menne ein ökomenischer

Gottesdienst statt, an dem über zweitausend Personen teilnahmen. (L.H.)

Jaú

38. — Le 7 décembre 1989, le pape Jean-Paul II a nommé évêque du diocèse de Mogi das Cruzes (Et. São Paulo, Brésil), le R.P. Paulo Antonino Mascarenhas Roxo (°1928), depuis 1985 prieur *de regimine* du prieuré de Jaú. La consécration épiscopale a eu lieu le 28 janvier 1990.

Le 23 janvier, la canonie de Jaú a élu prieur le père Boniface Joseph Hartmann (°1929) de l'abbaye d'Averbode, pour un terme de six ans. Le père Hartmann était au Brésil pendant les années 1954-'64. En 1988, il y est retourné comme prieur et curé à Pirapora. (H.J.)

Jerichow

39. — Rolf NAUMANN, *Romanische Backsteinkirchen im Elbe-Havel-Gebiet*, DDR-3280 Genthin 1989 (Kreisheimatmuseum), 112 Seiten. — Es handelt sich um die verkürzte Wiedergabe einer Diplomarbeit im Fachbereich Kunstgeschichte an der Universität Halle/Saale. Ziel der Arbeit war die Erfassung und genaue Baubeschreibung der romanischen Backsteinkirchen zwischen Genthin, Tangermünde, Havelberg und Rathenow (= Elbe-Havel-Gebiet) sowie die Untersuchung der Baubeziehungen zum Prämonstratenserstift Jerichow, einem der ersten Backstein-Großbauten östlich der Elbe. Ferner wurde die Beziehung der traditionellen Baukunst der Dorfkirchen zu den frühen Backsteinkirchen untersucht. Außerdem versucht der Autor, Entwicklungstendenzen innerhalb der strukturellen und dekorativen Gestaltungsmittel des Backsteins zu systematisieren. Damit soll aus der Fülle des Stoffes eine Grundlage für weitere spezifische Untersuchungen geschaffen werden, insbesondere für die kunsthistorische Einordnung der Bauten. Der umfangreiche Anhang ab S. 31 enthält eine genaue Baubeschreibung einzelner Kirchen dieses Gebietes. Es ist eine gelungene Arbeit, welche die Ausführungen in den Anal. Praem. LXII, 1986, 28-34 und LXIII, 1987, 113-118 erfreulich ergänzt. (L.H.)

Laon

40. — *Le temporel des abbayes prémontrées dans les diocèses de Laon et de Soissons. Exposition préparée par Cécile Souchon. Octobre 1988*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 96-105. L'exposition présentait des pièces provenant des abbayes de Prémontré, Braine, Cuissy, Villers-Cotterêts (voir aussi p. 125), Saint-Martin de Laon, Valchrétien, Valsecret, Mont-Saint-Martin, Chartreuve, Thenailles, Vermand et Bucilly. Toutes ces pièces sont conservées aux Archives

départementales de l'Aisne, à Laon. Venaient ensuite des chartes prêtées par la Société archéologique de Soissons. Les trois illustrations représentent les photos des chartes de donation de Prémontré par Barthélemy de Jur, évêque de Laon (1121), de confirmation par le roi de France Louis VI en présence de son fils Louis VII déjà couronné (1136) et de confirmation par l'évêque Barthélemy de la donation du droit de vinage, faite à Prémontré par Enguerrand de Coucy sur ses terres (1138). (H.J.)

41. — Alain SAINT-DENIS, *Les débuts du temporel de Saint-Martin de Laon 1124-1155*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 37-56. (H.J.)

42. — *Saint Norbert et les abbayes prémontrées du Laonnois. Exposition préparée par Jean Lefèvre. 2 octobre 1988, Bibliothèque municipale de Laon*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 91-95. La bibliothèque possède des livres que le dernier abbé de Prémontré, Jean Baptiste L'Ecuy lui a offerts, ainsi que des manuscrits provenant de l'abbaye de Cuissy et un cartulaire de Saint-Martin de Laon. (H.J.)

Lieu-Restauré

43. — Jean-Luc FRANÇOIS, *Le domaine de l'abbaye de Lieu-Restauré (Bonneuil-en-Valois. Oise)*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 6-9. (H.J.)

44. — Jean-Luc FRANÇOIS, *La rose de l'abbaye royale Notre-Dame de Lieu-Restauré. Sa conception et sa place dans l'art gothique flamboyant*, dans *Bulletin de la Société historique de Compiègne*, XXIX, 1985, p. 91-119. La magnifique rose de cette abbaye date des années 1480-'90 ou des environs de 1530. Elle a un diamètre intérieur de 4,9 mètres et un diamètre extérieur de 5,3 mètres. (H.J.)

Magdeburg

45. — Ernst ULLMANN (Hrsg.), *Der Magdeburger Dom, ottonische Gründung und staufischer Neubau*, Leipzig 1989. Es handelt sich um 28 Beiträge eines Symposions vom 7.-11. Oktober 1986, darunter Ernst BADSTÜBNER, Zu den Nachwirkungen der Magdeburger Dombauten in der Architektur der Mark Brandenburg (S. 214-219). Hierbei geht es um Fragen zur Architektur der Dombauten in Havelberg und Brandenburg. (L.H.)

Mariënweerd

46. — B. VAN BAVEL, *L'administration des biens de l'abbaye de Mariënweerd au XVe siècle*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 25-32. (H.J.)

Middelburg

47. — Bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de R.K. parochie van de H. Adrianus te Esbeek (gem. Hilvarenbeek) verscheen een gedenkboek *Esbeek, niet van gisteren*, (Esbeek 1989), 363 blz., met een apart hoofdstuk over de H. Adrianus, ordesheilige en geboortig van deze plaats, van de hand van L. ADRIAENSSEN. De H. Adrianus († 1572) behoort tot de martelaren van Gorcum. P. 339 geeft een foto van het portret van hem in de abdij van Berne (cfr. *APraem.*, LIII, 1977, p. 103). (H.V.B. en H.J.)

Mondaye

48. — Le père Gildas Sévère, abbé émérite de Mondaye, a annoncé le début d'une nouvelle fondation de l'ordre à Turin (Italie). Depuis le 1er novembre 1989, il y vit en communauté avec deux italiens. (H.J.)

49. — François PETIT, *Du temporel au pastoral*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 88-90. Quelques considérations au sujet des dîmes. (H.J.)

Nová Říše

50. — Im vierten Teil der Editionsreihe *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV.* (1378 dec. - 1419 aug. 16) befinden sich die *Fontes archivi publici Olomucensis et Opaviensis*, herausgegeben von Božena KOPIČKOVÁ, Academia-Verlag Prag 1989. Unter den 787 Nummern sind auch zwei interessante Nachrichten über das einstige Kloster der Prämonstratenserinnen in Nová Říše (Neureisch) in Mähren (Tschechoslowakei). In Nr. 614 von 1413 November 17 wird ein bisher unbekannter Propst namens Wyzuntus von Nová Říše vorgestellt, der nur hier vorkommt und der die immer noch unvollständige Propstliste bereichert. In Nr. 602 von 1413 Januar 24 erfahren wir von einem Symon, der als '*capellanus et prior sanctimonialium monasterii in Nova Rensch, can. reg. O. Praem.*» bezeichnet wird. Auch von anderen Klöstern der Prämonstratenserinnen in Böhmen und Mähren gibt es vereinzelte Nachrichten aus dem Mittelalter, daß dort kleine Männerkonvente existierten, denen immer ein Prior vorstand. In diesem

Zusammenhang ist also die Bezeichnung 'prior sanctimonialium [!]' ungenau und irreführend. Dennoch ist dieser Zusammenhang so interessant, daß man ihm eine Sonderstudie widmen sollte. (K.D.)

Oelinghausen (Arnsberg)

51. — Harald POLENZ und Willfried MICHEL, *Kloster Oelinghausen und die historischen Orgeln 1174-1804*, mit Fotografien von Uli Brockfeld, Mönnig-Verlag Iserlohn 1989, 208 Seiten. Es handelt sich um eine Klostergeschichte, die schwerpunktartige einige Epochen von der Gründung im Jahre 1174 bis zur Aufhebung im Jahre 1804 behandelt. Dabei nehmen die Kunstgeschichte und die versuchte Umwandlung in ein freiweltliches adliges Damenstift berechtigterweise einen breiten Raum ein. Professor Willfried Michel schrieb eine zusammenfassende, gut mit Abbildungen dokumentierte Darstellung *Die Orgeln der Klosterkirche Oelinghausen* (S. 144-200); siehe dazu bereits in Anal. Praem. LXV, 1989, S. 196 Nr. 74. (L.H.)

52. — Der Freundeskreis Oelinghausen veranstaltete unter der Schirmherrschaft des Erzbischofs Dr. J.J. Degenhardt von Paderborn vom 10. bis 27. Mai 1990 eine «Festwoche» zum Thema *600 Jahre Orgelgeschichte in Oelinghausen*, mit Festhochämtern und Orgelkonzerten in der Klosterkirche, mit einem Vortrag auf der ehemaligen Nonnenempore und mit je einer Ausstellung im Rathaus Arnsberg und in der Volksbank Neheim-Hüsten. (L.H.)

53. — Der Freundeskreis Oelinghausen e.V., Rumbecker Holz 39, D-5760 Arnsberg 1, gab für das Jahr 1989 im Zimmermann-Verlag zu Balve unter dem Titel *ARS SACRA 1989, Kunstwerke aus Kloster Oelinghausen* einen großformatigen Wandkalender mit 12 Monatsblättern heraus. Beschrieben sind die Motive von Dr. Johannes Hohmann. (L.H.)

54. — Fritz TIMMERMANN, *Das Prämonstratenserinnen-Kloster Oelinghausen. Geistliches Leben im Wandel der Geschichte*, in: *Heimatblätter*, hrsg. vom Arnsberger Heimatbund e.V., Heft 10, D-5760 Arnsberg 1989, S. 45-51. Es handelt sich um eine kurze Übersicht über die Klostergeschichte von der Gründung bis zur Säkularisation. (L.H.)

Orange

55. — On Tuesday, January 9, 1990, the Procurator General of the Order, Eugene J. Hayes, publicly defended his doctoral dissertation in canon law entitled *Rightful Autonomy of Life and Charism in the Proper Law of the Norbertine Order* at the Catholic University of America in Washington, D.C., earning the grade of summa for the dissertation.

The examination board included Rev. Andrew D. Ciferni, O. Praem., Ph.D. (Daylesford), associate professor at Catholic University, who served as a reader for the dissertation. The Rt. Rev. Ladislas K. Parker, abbot of St. Michael's Abbey, Orange, was represented by the Very Rev. James G. Smith, O. Praem. Also in attendance were other confreres from Daylesford and De Pere. See the related note in this number, pp. 95-96. (B.A.)

Osterhofen

56. — Hermann LICKLEDER, *Bischof Otto I. von Bamberg, die bayerische Herzöge und das Prämonstratenserstift Osterhofen*, in: *Historischer Verein Bamberg*, 125. Bericht, Bamberg 1989, S. 325-337. (L.H.)

57. — Ute VOLBERG, *Die Ausstattung der Gebrüder Asam in der ehemaligen Praemonstratenserkirche St. Margarethe in Osterhofen.* Magisterarbeit (maschinenschriftlich). Erlangen-Nürnberg 1989. (B.Sch.)

Park

58. — De tentoonstellingscatalogus *In beeld geprezen. Miniaturen uit Maaslandse devotieboeken 1250-1350. Provinciaal Museum voor religieuze kunst Begijnhofkerk — Sint-Truiden 10 augustus - 12 november 1989*, Leuven, 1989, vermeldt 2 nrs. m.b.t. de abdij van Park. Nr. 26 (p. 110-112) is een bijbel welke prior Simon van Leuven († 1271) in 1263 deed vervaardigen ten behoeve van de fraters-studenten. Ook vandaag nog wordt hij in de abdij bewaard: LEUVEN, Premonstratenzerabdij Onze-Lieve-Vrouw van 't Park, ms. 3. Nr. 27 (p. 112-114) is een graduale (1255-1266) door dezelfde prior Simon besteld, doch niet gedateerd. De gehistorieerde initiaal op fol. 1 (afb. p. 113) verwijst naar het mystieke huwelijk tussen de H. Maagd en de premonstratenzer kanunnik Herman-Jozef van Steinfeld. Tijdens de negentiende eeuw bevond dit handschrift zich in particuliere verzamelingen in Engeland, nu is het in LONDEN, British Library, Add. ms. 39678. De tekst bij beide nummers werd geschreven door J. Oliver. (H.J.)

59. — In Jean-Pierre TYTGAT, *Repertorium van de registers der benoemingen betreffende het hertogdom Aarschot ... 1708-1754*, in *Het oude Land van Aarschot*, XXIV, 1989, p. 197-209, vernemen we p. 199, nr. 7, dat de abt van Park om beurt met de hertog van Aarschot het benoemingsrecht bezat van het beneficie van de kapel van Sinte-Barbare te Ninde in de parochie Werchter (nu gem. Rotselaar). (H.J.)

Postel

60. — Abt Petrus M. BROECKX, *Adempauze bij God en mensen*, Aver-

bode, Helmond, 1990, 64 p. Bezinnende gebeden. Geïllustreerd met tekeningen van de abdijgebouwen te Postel door B.A. GAILLIAERDE. (H.J.)

Prémontré

61. — Jean-Michel LALANNE, *Valpriez. Une «court» de Prémontré aux XIIe et XIIIe siècles*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 33-36. Un petit cartulaire de vingt-huit actes (1135-1250/51) est quasiment la source unique pour ce domaine. (H.J.)

62. — Suzanne MARTINET, *La Société royale d'agriculture de Laon et les prémontrés*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 80-83. La Société, fondée en 1761, est renouvelée en 1786. Surtout l'abbé de Prémontré, Jean Baptiste L'Ecuy, a tenu compte des résultats de la recherche scientifique dans ce domaine. (H.J.)

63. — J.-B. L'ECUY ou le prieur de Dilighem, *Mémoire sur Prémontré et les autres abbayes de cet ordre comprises dans l'enclave du département de l'Aisne*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 126-133. Un texte qui date probablement des environs de 1820, conservé à MONDAYE, Archives de l'Abbaye, Série M², Liasse 54. Les autres abbayes dont on parle sont Saint-Martin de Laon, Saint-Yved de Braine, Chartreuve, Villers-Cotterêts, Lieu-Restauré, Thenailles, Valsery, Valchrétien, Valsecret, Vermand, Cuissy, Bucilly et Genlis. (H.J.)

Rengeval

64. — Bernard GENOT, *Une exploitation agricole de l'abbaye de Rangeval. La cense de Varin-Chanot*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 10-24. (H.J.)

Rommersdorf (Neuwied)

65. — Bertram RESMINI, *Klöster zwischen Aufklärung und Säkularisation*. Die kurtrierischen Männerabteien in den letzten Regierungsjahren des Erzbischofs Clemens Wenzeslaus, in: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, 41. Jg., Trier 1989, S. 243-273. Unter den Abteien wird auch Rommersdorf erwähnt. (L.H.)

Rot

66. — Unter dem Wahlvorsitz des Rottenburger Weihbischofs Rieger

haben die Norbertusschwestern im Kloster Rot an der Rot am 16. Juni 1989 Schwester M. Renate Pesl zu ihrer neuen Oberin gewählt. Sie ist die Nachfolgerin von Schwester M. Norberta Mächtel, die aus Altersgründen nicht mehr kandidierte. (L.H.)

67. — Die Kath. Kirchengemeinde St. Verena in D-7956 Rot feierte am 3. September 1989 das Ende der Restaurierungsarbeiten an der großen Kirchenorgel. Dazu erschien die von der Kirchengemeinde herausgegebene 46seitige Festschrift *Die Holzhey-Orgel in der Klosterkirche Rot an der Rot* mit einem 12seitigen Einlegeheft *Mensurtabellen der Holzhey-Orgel in St. Verena Rot a.d. Rot.* (L.H.)

Rumbeck (Arnsberg)

68. — Die katholische Kirchengemeinde Rumbeck in D-5760 Arnsberg 2, gab für das Jahr 1990 einen großformatigen Wandkalender mit 12 Monatsblättern heraus, unter dem Titel *Kostbarkeiten aus Kloster Rumbeck*. Der kurze, informative Text zu den hervorragenden Abbildungen stammt von Fritz Timmermann aus Rumbeck. (L.H.)

Sayn (Bendorf)

69. — Der Aufsatz von Bertram Resmini, *Klöster zwischen Aufklärung und Säkularisation* (siehe Rommersdorf, N. 65) erwähnt auch die Abtei Sayn. (L.H.)

Scheda (Wickede/Ruhr)

70. — Diethard Aschoff, *Propst Hermann von Scheda, der erste jüdische Konvertit Westfalens*, in: *Der Märker*, Jg. 33, Altena 1984, S. 204-209. Es ist eine gediegene Arbeit, die auch einige neue Fragestellungen aufwirft, die in der bisherigen umfangreichen Literatur noch nicht ausreichend erörtert oder geklärt sind. Verwiesen wird aus A. Borst, *Pfandleihe*, in: *Lebensformen des Mittelalters*, Ullstein TB 34004, Frankfurt-Berlin-Wien 1979, S. 600-604, Anmerkungen S. 717f, sowie auf W. Goez, *Bruder Hermannus Judaeus*, in: *Gestalten des Hochmittelalters*, Darmstadt 1983, S. 238-253, Anmerkungen S. 400, und auf H. Schreckenberg, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld* (1.-11. Jahrhundert), in: *Europäische Hochschulschriften* XXIII/172, Frankfurt-Bern 1982. (L.H.)

71. — Aan de authenticiteit van het *Opusculum de conversione sua* van Herman Judaeus werd tot op heden nooit getwijfeld. Dit gebeurde voor het eerst door Avram Saltmann, *Hermann's opusculum de conversione sua: Truth or Fiction?* in *Revue des Études Juives*, 1988, 147, blz. 31-56. De auteur van dit artikel meent dat het *opusculum* aan het einde van de

12de eeuw zou geschreven zijn door een christen, misschien een kanunnik van Cappenberg. Letha Böhringer betwijfelt terecht de gegrondheid van deze stelling in *Deutsches Archiv*, 1989, 45, *Heft* 1, blz. 247. (W.M.G.)

Schlägl

72. — In der Hauszeitschrift «Schlägl intern» erschienen im Jahr 1989 folgende wissenschaftliche Arbeiten:
Ulrich G. LEINSLE, *Die theologischen Vorlesungen Franz Freislebens nach der Schlägler Handschrift Cpl 245* (S. 1-36)
Derselbe, *Ein Jugendwerk Franz Poschs* (S. 147-154)
Derselbe, *Grundzüge prämonstratensischer Theologie* (S. 203-207)
Derselbe, *Benedikt Fischer O. Praem. (1616-1695)*
1. *Der erste Schlägler Theologieprofessor* (S. 303-310)
2. *Die Thesen zur Eucharistielehre* (S. 383-390)
Derselbe, *Schlägler Studenten im Prager Universitätsstreit (1636/38)* (S. 471-476)
Isfried Hermann PICHLER, *Der Wimmhof in Berg bei Rohrbach* (S. 17*-36*)
Derselbe (Red.), *P. Cyrill Fischer (1892-1945)* (S. 81-123)
Derselbe, *Die grundherrschaft Benefizium Pfarrhof Haslach* (S. 163-167)
Derselbe (Red.), *Abt Martin IV. Felhofer* (S. 321-356)
Derselbe (Red.), *Theodor Franz Griedl (1913-1989)* (S. 401-440)
Derselbe (Red.), *Norbert Pühringer (1908-1989)* (S. 481-500).
(I.H.P.)

Schussenried

73. — Johannes MAY, *Der Bibliotheksaal Schussenried. Deutung und Bedeutung*, in: *Heimatkundliche Blätter für den Kreis Biberach*, hrsg. von der Gesellschaft für Heimatpflege e.V., D-7950 Biberach, 12. Jahrgang Heft 2, 15. Dezember 1989, Seite 3-13. Es ist eine Kurzübersicht mit 15 Abbildungen über die Sonderstellung des Schussenrieder Bibliotheksaals, Gestaltung und Künstler, ikonographisches Programm, architektonische Gliederung, Bilddeutung und Würdigung als Gesamtkunstwerk. Die Legende zum Idealplan S. 13 ist falsch. Es handelt sich — wie mir der Verfasser mitteilte — um eine Nachzeichnung des Entwurfs von Jakob Emele von circa 1752/53. (L.H.)

le Soissonnais

74. — Ghislain BRUNEL, *Les activités économiques des Prémontrés en Soissonnais aux XIIe et XIIIe siècles: politique originale ou adaptation au milieu?*, dans *Actes officiels du 14ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées, 1988 — Laon*, Amiens, 1989, p. 66-79. L'auteur compare les activités économiques des abbayes de Valsery-Vivières,

Lieu-Restauré, Braine, Chartreuve, Valsecret et Valchrétien, ainsi que les propriétés de Prémontré dans la région. Parmi les questions pendantes il pose celle de la formation et de l'organisation des domaines des abbayes. Soulignant le rôle important mais moins connu des abbayes prémontrées, il constate une adaptation au milieu qui les entoure, plutôt qu'un souci d'innovation. Dans chaque étude de la base matérielle d'une abbaye naissante, il faudrait se poser ces questions. (H.J.)

Speinshart

75. — Gustl MOTYKA, *Speinshart*, Verlag Schnell und Steiner, Kleine Kunstführer Nr. 557, 9. Aufl. München 1989. Der erstmals 1951 von Dr. Michael Hartig verfaßte Kunstführer wird seit der 5. Auflage 1967 von Gustl Motyka betreut und nun mit einigen textlichen Verbesserungen neu aufgelegt. (B.Sch.)

76. — *RATISBONA SACRA. Das Bistum Regensburg im Mittelalter.* Ausstellung anläßlich des 1250jährigen Jubiläums der kanonischen Errichtung des Bistums Regensburg durch Bonifatius 739-1989, Verlag Schnell und Steiner München 1989. Von Speinshart werden S. 251-253 zwei Exponate gewürdigt. Aufgrund der Klosteraufhebung 1556, des calvinistischen Bildersturms und des völligen Um- bzw. Neubaus Anfang des 18. Jahrhunderts blieb kaum etwas aus dem mittelalterlichen Speinshart erhalten. — Ein irreführender Druckfehler im kurzen historischen Abriß (S. 251f) bezeichnet den Speinsharter Propst Jordan von Neusess als «Generalinquisitor»; er war indes «Generalvisitator». (B.Sch.)

77. — *1250 JAHRE KUNST UND KULTUR IM BISTUM REGENSBURG.* Berichte und Forschungen, Verlag Schnell und Steiner München 1989. Darin bietet der Aufsatz von Christian LOHMER, *Kanonikerstifte im Bistum Regensburg im Mittelalter* (S. 195-207) eine gute, wenn auch kurze Zusammenfassung über den Prämonstratenserorden und die Abteien Windberg und Speinshart (S. 205f). — Adolf MÖRTL behandelt in seinem Aufsatz *Zum Verhältnis von Dekoration und Architektur bei nordoberpfälzischen Kirchenbauten um 1700* (S. 411-429) unter anderem die Abteikirche Speinshart (S. 415-418). (B.Sch.)

78. — Adolf MOERTL, *Die Speinsharter Oekonomiebetriebe im 17. und 18. Jahrhundert* (Teil III und Schluß), in: *Heimat Eschenbach* 12 (1989) S. 21-33. (B.Sch.)

Teplá

79. — Am 19. September 1989 wurde in den Abteigebäuden von Strahov Hermann-Joseph Tyl zum Abt gewählt von der Abtei Tepl, für

eine Periode von fünf Jahren. Die Abtsbenediktion fand statt am 15. Oktober. H.J. Tyl (°1914), eingetreten in die Abtei von Neureisch, war seit 1946 Prior der Teplensis in der Tschechoslowakei. (H.J.)

Tongerlo

80. — Carl VANDENGHOER, *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense universiteit (1425-1797)*, (Verhandelingen van de Kon. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jg. 49, 1987, n° 124). Over Jan Geerts, abt van Tongerlo, als conservator van de privileges van de Leuvense universiteit, zie p. 202-208. (L.V.D.)

81. — R. JANSEN-SIEBEN en W.F. DAEMS, *Chirurgie op rijm*, in *Artes Mechanicae in middeleeuws Europa*. Handelingen van het Colloquium van 15 oktober 1987 uitgegeven door R. JANSEN-SIEBEN, (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 34), Brussel, 1989, pp. 163-189 verzorgen de uitgave van een 15de-eeuws tractaatje over chirurgie dat in het Nederlands en in versvorm gesteld is vermoedelijk ten gerieve van de niet academisch gevormde heelmeesters. Deze voorlopig als unicum te beschouwen chirurgie op rijm maakt deel uit van een Middelnederlandse medische codex die in het Abdijarchief van Tongerlo bewaard wordt. Zie Jan CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief van Tongerlo* (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, fasc. 17) Tongerlo, 1987, nr. 394 (= AAT, V, nr. 115). (L.V.D.)

82. — K.A.H.W. LEENDERS, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en de exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 78), 1989, 351 p. Jarenlang onderzoek heeft K. Leenders in staat gesteld een zo volledig mogelijk beeld op te hangen van de moerexploitatie in het door hem afgebakende gebied. Hij stelt vast dat de eerste ontginners uit het graafschap Vlaanderen kwamen. Na 1300 nemen ondernemers uit de streek zelf de moernering in handen. In deze periode gaan de abdijen van Sint-Bernards aan de Schelde en Tongerlo hun gebieden op grotere schaal voor de veenexploitatie openstellen. Door het zeer gedetailleerde onderzoek van K. Leenders wordt heel wat licht geworpen op de organisatie van deze winstgevende bedrijvigheid. (L.V.D.)

83. — Frans CLAES, e.a., *Schaffen door de eeuwen heen*, Oostbrabantse werkgemeenschap, Tielt-Winge, 1989, 275 p. Vanaf 1652 tot in 1816 werd de parochie Schaffen (nu gem. Diest) bediend door de abdij van Tongerlo. Zij bouwde ook de pastorie, welke in augustus 1914 werd vernield. Ook de kleine parochie in de wijk Vleugt met haar kapelaan

en eerste pastoor J.L. Van Bel (1908-1955-1981) van de abdij van Averbode, wordt in het boek vermeld. (H.J.)

84. — Een typische afbeelding van een lid van de abdij Tongerlo uit de 17de-18de eeuw vindt men in C. OPSOMER-HALLEUX e.a., *Trésors manuscrits de l'Université de Liège*, uitg. Gemeentekrediet, 1989, in-4°, blz. 104, nr. 8, onder de titel: *Costumes ecclésiastiques*. (W.M.G.)

85. — L.C. VAN DYCK, *Abt Godfried Hermans van Tongerlo en de Brabantse Omwenteling*, in *Taxandria, Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen*, 1989, nieuwe reeks LXI, p. 279-304. Uitgebreide tekst van een lezing gehouden in het kader van de herdenking van de Slag van Turnhout op 27 oktober 1789 door het *Centrum voor de studie van Land en volk van de Kempen*. (L.V.D.)

86. — L.C. VAN DYCK, *Berufung und Amt im Orden von Prémontré*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenser-Ordens*, Heft 4/1989, S. 34-47. (L.V.D.)

87. — In het museum Van Gerwen-Lemmens te Valkenswaard wordt een glas-in-lood raam getoond dat aan de Tongerlose norbertijn Godfried van Bladel (1660-1723) uit 's-Hertogenbosch door zijn familie werd aangeboden bij gelegenheid van zijn professie op 6 september 1683. Deze Godfried van Bladel was achtereenvolgens pastoor in Hapert en Loon, Chaam en Alphen. (L.V.D.)

Toro

88. — Le 20 mars 1989, la communauté des sœurs prémontrées de Toro a élu prieure sœur Presentación Consuelo Natal Juán (°1939) pour un terme de six ans. (H.J.)

Varlar

89. — Dorothea ROTERS, *Osterwick, Geschichte eines Dorfes im Münsterland*, hrsg. vom Heimatverein Osterwick, Laumann-Verlag D-4408 Dülmen 1989. Darin Seite 266-308: *Varlar früher und heute, vom Haupthof und späteren Kloster zum Schloß*. Thematisiert sind: Die Gebäudeanlage, älteste Nachrichten über den Haupthof Varlar, zur Geschichte des Klosters, das Schloß Varlar der Fürsten von Salm-Horstmar nach der Säkularisation des Klosters. Im Themenbereich Grundherrschaft befaßt sich S. 309-313 ein Abschnitt mit der Grundherrschaft des Klosters Varlar. Eine ausführliche Geschichte des Klosters Varlar ist nach wie vor ein Desiderat der historischen Forschung,

wie die Autorin S. 266 herausstellt. Das Max-Planck-Institut für Geschichte (in Göttingen) ist zur Zeit dabei, einen qualifizierten Bearbeiter für einen Germania Sacra-Band über das Kloster Varlar zu suchen. (L.H.)

Vessra

90. — Karl Heinz MISTELE, *Stift Vessra in Thüringen, die letzte Klostergründung Bischof Ottos*, in: *Historischer Verein Bamberg*, 125. Bericht, Bamberg 1989, S. 313-323. Dieser Aufsatz stützt sich, was die Ordensgeschichte betrifft, zu sehr auf veraltete Literaturangaben, ohne die neueren Werke miteinzubeziehen. (L.H.)

Vicoigne

91. — Van 10 nov. 1989 tot 28 feb. 1990 had in het «Musée de Valenciennes» de tentoonstelling plaats: «Les Saisies Revolutionnaires». In hoofdzaak betrof het schilderijen en beeldhouwwerk uit de omliggende kloosters die in de storm van de Franse Revolutie verdwenen.

Onze norbertijner abdij van Vicoigne was net ten noorden van Valenciennes gelegen. De blz. 62-66 van de tentoonstellingscatalogus handelen over de abdij. Panelen uit het koorgestoelte herkomstig die het leven van St. Augustinus en St. Norbertus illustreren en een schilderij uit het hoogaltaar van de abdijkerk worden besproken. De houten panelen die het leven van St. Norbertus uitbeelden zijn uitgevoerd naar de gravuren van Th. Galle uit I.C. VANDER STERRE, *Vita Sti Norberti, canonicorum Praemonstratensium patriarchae, Antwerpiae apostoli, archiepiscopi Magdeburgensis ac totius Germaniae primatis*, 1622. Voegen we er nog aan toe dat N. Backmund in *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, p. 434, over de abdij van Vicoigne schreef: «De abbatia nihil superest nisi pars turris portae». Ook dat is nu verdwenen. (K.V.E.)

Zábrdovice

92. — *Křtiny a okolí. Historie a současnost* (= Kyritain und Umgebung, Geschichte und Gegenwart), herausgegeben vom *Muzejní a vlastivědná společnost v Brně* in der Reihe *Vlastivědná knihovna moravská*, Band 58, 207 Seiten + 86 Abbildungen, Křtiny 1987. In diesem unter Leitung von Doz. Dr. Fr. ČAPKA redigierten Sammelband haben verschiedene Autoren ihre Beiträge über die ältere und neuere Geschichte von Křtiny veröffentlicht, und zwar anläßlich des 750. Jubiläums der ersten Erwähnung von Křtiny in der Immunitätsurkunde des Papstes Gregor IX. vom 24. September 1237 für das Prämonstratenserkloster Zábrdovice (damals bei Brünn, heute im Stadtgebiet von Brünn).

Darin S. 19-30: Antonín VERBÍK, *Od prvních historických zpráv do*

Bílé hory. Er widmet sich dem Zeitabschnitt von 1237 bis 1619 und glaubt der phantasievollen Geschichte über ein Frauenkloster in Křtiny, das aber niemals existiert hat. Das einzige Frauenkloster, das dem Männerkloster Zábrdovice vom Mittelalter bis zum Ende des 16. Jahrhunderts unterstand, war Nová Říše (Neureisch), später in ein Männerkloster umgewandelt. Von einem weiteren Frauenkloster unter der Leitung von Zábrdovice weiß die exakte Geschichtsforschung nichts. Es findet sich jedoch in den Annalen von Zábrdovice, die erst nach 1650 geschrieben sind, eine einzelstehende Nachricht. Danach sollen im Jahr 1521 die Novizinnen von Křtiny namens Anna und Katharina angeblich ihre Profeß in die Hände des Abtes Jakob von Zábrdovice ausgesprochen haben. Daß aber 1521 in Křtiny ein Kloster bestanden haben soll, widerspricht allem, was wir heute über die Ordensgeschichte in Böhmen und Mähren wissen.

Derselbe Autor schildert S. 31-66 im Beitrag *Od Bílé hory do roku 1848* die Schicksale von Křtiny von 1620 bis 1848. Er berichtet unter anderem von der Eroberung des Schlosses (oder der Burg) Nový hrad, wo die meisten Archivalien und Kirchenschätze von Zábrdovice, Křtiny usw. aufbewahrt waren. Sie sind am 12. Juli 1645 von den Schweden erbeutet bzw. vernichtet worden. Ganz ausführlich — und zwar vom atheistischen Standpunkt aus — werden die Wallfahrten nach Křtiny im 17. und 18. Jahrhunbdert beschrieben.

Jiří KROUPA, *Umělecký obraz Křtin* (S. 157-172) schreibt über die Kunstgeschichte der Wallfahrtskirche von Křtiny und der sogenannten Residenz, womit eine Kommunität gemeint ist, die 1669 von Abt Olenius von Zábrdovice errichtet und dem Ortspfarrer von Křtiny unterstellt war. Auch erließ der Abt für diese Kommunität spezielle Statuten. Der Autor hat viele Angaben über das Kirchengebäude zusammengetragen, ebenso über die Architekten und die Künstler, die an der Innenausstattung beteiligt waren. Von den 86 Bildbeilagen beziehen sich 18 auf die Kirche von Křtiny und das Kloster Zábrdovice. (K.D.)

Želiv

93. — Vor 40 Jahren ist Jiří KYNČIL mit einer Doktorarbeit über Selau von der Philosophischen Fakultät der Prager Karls-Universität promoviert worden: *Daniel Antonín Schindler opat premonstrátského kláštera v Želivě* (= D.A.Sch., Abt des Prämonstratenserklosters Selau), Prag 1950, 230 Seiten, meschinenschriftlich, 8 Textbeilagen, 425 Anmerkungen, Quellen- und Literaturnachweis, 20 Fotobeilagen. Die sechs Kapitel lauten: 1. Der Prämonstratenserorden, 2. das Kloster Selau, 3. Daniel Antonín Schindler (hier geht es um sein Leben und Werk), 4. Schindlers Bedeutung für die Kanonie Selau, 5. die literarische Tätigkeit in Selau zur Zeit Schindlers, 6. Katalog der Selauer Prämonstratenser zur Zeit Schindlers (dieser Katalog ist zusammengestellt von J. Kynčil, ist also keine Quellenausgabe). (K.D.)

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.E.K. (A.E. Kovács, Csorna); A.V.D.H. (A. van den Hurk, Berne); B.A. (B. Ardura, Roma); B.Sch. (B. Schuster, Speinshart); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.V.B. (H. van Bavel, Berne); I.H.P. (I.H. Pichler, Schlägl); K.D. (K. Dolista, Praha); K.V.E. (K. Vander Eyken, Brasschaat); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn); L.V.D. (L.C. Van Dijck, Tongerlo); M.A. (M. Ambros, Fritzlar); M.F. (M. Fierens, Averbode); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

Inleiding tot de Vita Norberti B

Na het publiceren van een inleiding tot de *Vita Norberti A* in 1984, bleek het noodzakelijk eveneens een tussentijdse balans op te maken betreffende de studie van de *Vita B*. Deze tekst, waarvan ten minste vijfentwintig hss. bekend bleven, stelt veel meer en ingewikkelder problemen dan de *Vita A*, waarvan we slechts één volledig hs. bezitten. Uiteraard zal deze studie dan ook, meer dan de vorige, een voorlopig karakter dragen en ongetwijfeld moeten aangevuld en verbeterd worden naargelang de studie van de hss. vordert. Toch lijkt het nuttig nu reeds een *status questionis* op te maken, enerzijds om de voorlopige resultaten niet te laten verloren gaan, anderzijds om deze aan de wetenschappelijke wereld aan te bieden als basis voor verdere studie en discussie. Aangezien nu voor het eerst, dank zij de welwillende hulp van de voorzitter van het geleerd genootschap der *Monumenta Germaniae Historica*, prof. dr. Horst Fuhrmann, kon gebruik gemaakt worden van een groot aantal fotokopieën van hss. die destijds door dr. Gerlinde Niemeyer waren verzameld, kan de hier volgende uiteenzetting voldoende nieuwe inzichten aanreiken. Alle vorige studies immers steunden enkel op de zeer onvolmaakte uitgaven van de *Vita B* of op een veel te smalle basis aan hss.

In de geschiedeniswetenschap kan men uiterst zelden spreken van definitieve resultaten en dat geldt voornamelijk voor ingewikkelde problemen zoals het opmaken van een *stemma codicum*. Hiertoe wordt dan ook niet meer dan een eerste aanzet tot oplossing gegeven. Toch lijkt het na jarenlange studie aangewezen een aantal bereikte resultaten mee te delen, al was het maar ter uitvoering van het Schriftwoord: *„Colligite... fragmenta ne pereant."* (*Joh.*, 6,12).

Inhoudstafel

1. De lijst van hoofdstukken 125
2. De titel van de *Vita Norberti B* 125
3. De proloog 127
4. De auteur 129
5. Eén of meer auteurs? 134
6. De datering 136
7. Waar werd de *Vita B* opgesteld? 140
8. De chronologie in de *Vita B* 142
9. De afhankelijkheid tussen *Vita A* en *Vita B* 143
10. De gebruikte bronnen 144
11. De latere invloed van de *Vita B* 149
12. De uitgaven 151
13. De stijl en het woordgebruik 156
14. Enkele hagiografische topoi 160
15. De *Vita B* tegenover Norbert 161
16. De *Vita B* tegenover Hugo van Fosses 165
17. De *Vita B* tegenover Prémontré 167
18. De polemische accenten in de *Vita B* 168
19. De bijbelcitaten in de *Vita B* 172
20. Het bekeringsverhaal: de rit naar Vreden 173
21. Het vijfde hoofdstuk over het lijden 175
22. De *Additamenta* uit Cappenberg 177
23. Het gedicht *„Felix Norbertus"* 182
24. De groep hss. Soissons 12, 13 en Amiens 594 184
25. Soissons 12 en 13 tegenover *Vita A* 185
26. Het verloren hs. van Terwaan 189
27. Wat voegt *Vita B* toe tegenover *Vita A*? 191
28. De invloed van de *Vita Antonii* 194
29. Het dagelijks leven te Prémontré volgens de *Vita B.* 197
30. De vertaling 202

1. De lijst van hoofdstukken

Behalve de algemene titel geven alle hss. van de *Vita B* ook titels per hoofdstuk, wat in de *Vita A* niet het geval is. In de proloog kondigt de auteur trouwens aan dat hij, omwille van de vlottere leesbaarheid, titels zal aanbrengen boven elk hoofdstuk[1]). Hiermee bekent hij strikt genomen nog niet dat hij reeds een doorlopende tekst voor zich had, maar hij wekt toch die indruk, vooral aangezien we weten dat de *Vita A* geen indeling in hoofdstukken vertoont.

In dertien bewaarde hss. komt de lijst van *capitula* nog voor de proloog. Dat was dus waarschijnlijk de oorspronkelijke volgorde van de *Vita B*. In vier hss. slechts, alle uit de 13de eeuw, vindt men eerst de proloog en daarna pas de lijst der *capitula*[2]).

In vijf hss. tenslotte, alle van recente datum, nl. vanaf 1497, werd de lijst van *capitula* weggelaten.

Het lijkt aangewezen de oorspronkelijk ondertitels van de *Vita B* in de vertaling opnieuw aan te brengen en wel volgens de versie die te vinden is in de 12de-eeuwse hss. Zij behoren immers tot de oorspronkelijke tekst en wijzen op de belangstelling van de auteur voor bepaalde onderwerpen. De Bollandisten hebben de titels van de hoofdstukken uit de uitgave van J.C. vander Sterre gehaald en ze vooraan samengebracht, doch zelf een andere indeling doorgevoerd. Het nut van deze wijziging is niet duidelijk en het blijft in ieder geval een aanslag op de oorspronkelijke tekst.

[1]) *AA.SS.*, dl. I juni, 3de uitg., 1867, blz. 807E, nr. 2: «Et, ne sermo continuus atque prolixus lectori fastidium ingerat; hoc ipsum, quoad diligenter potero, distincte et per capitula ordinate et titulis annotare curabo,...».

[2]) Nl. in de hss. Grimbergen, Brussel 11.448, Soissons 11 en Parijs, Arsenal 941.

2. De titel van de Vita Norberti B

Vermits we tot op heden slechts één volledig hs. van de *Vita A* bezitten, kennen we van deze versie ook slechts één titel, nl. *Het leven van heer Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg*[1]). Voor de *Vita B* bezitten we echter een vijfentwintigtal hss. De oudste hss. beginnen steeds met de lijst van hoofdstukken. Daarna volgt de titel: *De iniciis et incrementis Premonstratensium*[2]), of *Prologus in librum de initiis et*

[1]) Daarom werd deze titel bewaard in de vertaling, gepubliceerd in 1984 als afl.15 van de *Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium*.

[2]) Aldus in Soissons 12, 12de eeuw, fol. 9r.

incrementis Premonstratensium[3]), of nog *Incipit prologus in librum de initiis et incrementis Premonstratensium*[4]). Slechts enkele hss., vanaf de 13de eeuw[5]), wijken af van die titel en vervangen hem door: *Incipit prologus in vita domini Norberti primi patris nostri*[6]) of *...in vitam sancti Norberti episcopi*[7]), of nog *...in vita domini Norberti*[8]).

Op te merken valt dat alle bewaarde 12de eeuwse hss. in hun titel over het ontstaan en de groei van de orde beweren te handelen, terwijl pas in de 13de eeuw de uitdrukking *Vita Norberti* in de titels verschijnt[9]). Uit de oudste titel schijnt men te mogen afleiden dat het de oorspronkelijke bedoeling van de auteur was een ordesgeschiedenis te schrijven, eerder dan een levensbeschrijving van Norbert. Deze mening vindt steun in de proloog waar de auteur zegt dat hij over de premonstratenzers wilde schrijven, doch bij het onderzoek naar hun ontstaan bij Norbert uitkwam, waarover hij eerst in het kort wil handelen[10]).

Wellicht moet deze titel niet alleen verklaard worden vanuit de oorspronkelijke bedoeling van de auteur die een groots plan zou hebben opgevat waarvan hij uiteindelijk alleen Norberts leven kon behandelen. In de gekozen titel staat niet Norbert centraal, maar wel Prémontré. Dit past bijzonder goed in de centralisatiepolitiek die vanuit Prémontré werd gevoerd. De volgelingen van Norbert worden hier zonder meer *premonstratenses* genoemd; een standpunt dat de Maagdenburgers zeker niet hebben toegejuicht.

[3]) Aldus Gent 477, uit Drongen, 12de eeuw, blz. 12; Praag, Lobkowitz 484, uit Weissenau, 12de eeuw, fol. 4v.; München, clm.17.144, uit Schäftlarn, 12de eeuw, fol. 3r.; Brussel 11.448, uit Park, 13de eeuw, fol. 1r.; Praag, Lobkowitz 513, uit Schussenried, 12de/13de eeuw, fol. 3; Augsburg 19, 13de/14de eeuw, fol. 2. Het hs. Charleville 12, uit Belval, 13de eeuw, fol. 69v. heeft de variant: «in libro».

[4]) Aldus München, clm. 22.295, uit Windberg, 12de/13de eeuw, fol. 2v. Het hs. Grimbergen, 13de eeuw, fol. 1r. heeft de variant: *Incipit prologus de initiis et incrementis Premonstratensis ordinis*.

[5]) Weliswaar vindt men, ook in het hs. Gent 477, uit de 12de eeuw, in de lijst van *capitula*, naast *cap.* 1 en 2 in de marge bijgeschreven: *Capitula in vita Norberti archyepiscopi*, door een hand die niet veel jonger schijnt dan het hs. Doch op fol. 12v. vindt men hier ook als titel: *Prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium*. Op het einde van de tekst blz. 131, staat eveneens *Explicit vita sancti Norberti*, bijgeschreven door een latere hand.

[6]) Nl. Soissons 11, uit Prémontré, 13de eeuw, fol. 2r.

[7]) Londen, Brit.Mus. 15.621, uit Rommersdorf, begin 13de eeuw, fol. 31v.

[8]) Parijs, Arsenal 941, uit S. Martin des Champs, 13de eeuw.

[9]) Zie evenwel noot 5.

[10]) Proloog, 807C-E, nr. 2: «...cum proposuerim scribere de premonstratensibus viris,...».

Onwillekeurig denkt men hierbij ook aan de polemische uitspraak van Idung van Prüfening in zijn *Dialogus*, dat de volgelingen van Norbert misschien niet Norbertijnen willen genoemd worden, omdat ze Norbert zouden beschouwd hebben als afgeweken van zijn oorspronkelijk armoede-ideaal[11]). Dat de auteur van *Vita B* daarom Norberts naam wilde vermijden lijkt echter minder voor de hand te liggen. Deze houding zou onverenigbaar zijn met het feit dat hij desondanks een zo volledig mogelijke *Vita* van zijn held heeft geschreven.

[11]) Uitg. R.B.C. HUYGENS, *Le moine Idung et ses deux ouvrages: «Argumentum super quatuor questionibus» et «Dialogus duorum monachorum»*, in *Studi Medievali*, 1972, XIII, afl.1, blz. 426, en in *Bibliotheca degli «Studi Medievali»*, 11, Spoleto, 1980, blz. 141.

3. De proloog

Prologen en opdrachtbrieven worden, zoals bekend, vaak lang na de tekst geschreven[1]). Voor de *Vita B* schijnt dit niet het geval geweest te zijn. In twintig hss. komt de proloog voor, hetzij vóór de lijst van *capitula*, hetzij erna. Slechts twee laattijdige hss. geven de proloog niet, nl. Brussel 982, 16de eeuw, en Praag, S. Wenceslaus, 16de/17de eeuw. De proloog schijnt dus tot de oorspronkelijke redactie te behoren en bevat ook ideeën die in het verder verloop van het verhaal nog meermaals aan bod komen. Ook de woordenrijke, maar weinig concrete stijl is dezelfde als in de rest van het verhaal.

In de proloog komen, zoals normaal te verwachten, een aantal *brevitas*-topoi voor[2]), doch ook verder in de tekst is dit nog meermaals het geval[3]).

[1]) Zo bijvoorbeeld voegde Rupert van Deutz aan zijn *De divinis officiis*, geschreven in 1108-1111, slechts een proloog toe bij het aanbieden van dat werk aan bisschop Kuno van Regensburg in 1126, dus vijftien jaar later, zie o.m. M.L. ARDUNI, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der «status christianitatis» seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 62-63 en 106.

[2]) *AA.SS.*, 807C, nr. 2: «... cogor multa praetermittere, ea dumtaxat breviter attingens, quae omnibus nota sunt,...» en 807E, nr. 2: «...pauca summatim perstringam. Et ne sermo continuus atque prolixus lectori fastidium ingerat...». Het «praetermittere» of «praeterire» vindt men verder ook meermaals, o.m. 815A, nr. 23 (praetereundum non est); 819B, nr. 37 (praetermitti); 821C, nr. 44 (praetermittendum; 826A, nr. 60 (praetermitti); 829B, nr. 74 (plurima praetermittuntur); 831A, nr. 79 (praetereundum); 834C, nr. 81 (praetereundum non est).

[3]) Zie de vorige voetnoot en 819C, nr. 37: «Sunt enim cuncta, quae praemissa sunt, ex multis pauca, quae gessit, priusquam fratres colligeret...». Hier moge gewezen worden op de uitdrukking «quae gessit», die helemaal aan het einde van de *Vita B* terugkeert, 845B, nr. 118, in alle hss., doch in alle uitgaven werd weggelaten. Zie daarover onder de titel: *De auteur*.

Ook andere thema's die later voortdurend in het verhaal zullen opduiken, worden reeds in de proloog aangekondigd. Zo bijvoorbeeld de voorkeur van de auteur voor de woorden *aemulari* en *aemulus*[4]). Met de *aemuli* worden Norberts tegenstanders bedoeld, maar ook diegenen van wie de auteur kritiek op zijn werk verwacht. Reeds in de eerste zin van de proloog zet de auteur zich af tegen degenen die onvoldoende geloof aan de dag leggen om het goede dat zij van anderen horen, te aanvaarden[5]). Dezelfde weerspannigen bedoelt hij waarschijnlijk in de laatste zin van zijn *Vita*, waar hij met de kritiek op zijn werk vanwege kwaadwilligen en lasteraars terdege rekening houdt[6]). Dezelfde eis tot onvoorwaardelijk geloof legt hij verderop in de mond van Norbert[7]).

Ook het enigszins ongewone woord *proculdubio*, waarmee hij de proloog aanvangt, keert later nog terug[8]).

Aan het einde van de proloog zegt de auteur dat velen reeds Norberts leven en daden hebben beschreven[9]), doch dat niemand dit werk volledig en in de juiste volgorde had gedaan[10]). Om niet opnieuw in hetzelfde euvel te vervallen, werd een vergadering gehouden van enkelen die van het begin af met Norbert hadden samengeleefd[11]). Ongeveer dezelfde gedachte wordt later opnieuw opgenomen waar de auteur de wens uitdrukt dat het getuigenis van de medewerkers aan de uitbreiding

[4]) Proloog, 807C, nr. 1: «aemulari virtutem»; 819B, nr. 37: «...quibuslibet aemulis...»; 825C, nr. 57: «...et derogandi aemulis occasionem subtraheret; ...»; 838F, nr. 98: «Non cessabat aemula iniquitas...».

[5]) Proloog, 807B, nr. 1: «Tanto...quanto bonum, quod de alio audit, facilius credit... Qui non credit, non imitatur...»; 807C, nr. 1: «Sed infideles et impii, quorum Deus venter est,...».

[6]) 845B, nr. 118: «Quia etsi quidam ea per omnia non recipiant et omnibus ad integrum haec placere non valeant, non poterunt obesse benevolis, etiamsi contigerit malivolis et detractoribus non prodesse».

[7]) 818C, nr. 33: «...eandem pacem vobis annuntians, quae mente incredula contemnenda non est;...».

[8]) Proloog, 807B, nr. 1: «Tanto proculdubio...»; 812D, nr. 15: «...hic procul dubio solicite advertit...»; 812F, nr. 16: «...tanto procul dubio...»; 839D, nr. 101: «Per hoc proculdubio scire poterat...».

[9]) 807E, nr. 2. Voor zover wij weten kan hier alleen Herman van Doornik († ca. 1147) zijn bedoeld. Echte *Vitae* of gedeelten daarvan, die zouden dateren uit de tijd vóór *Vita A* en *B*, bleven niet bekend. Men kan zich dan ook afvragen of de auteur hier de waarheid spreekt.

[10]) De juiste volgorde van het verhaal bleef een stokpaardje van de auteur, zie daarover onder de titel: *De auteur*.

[11]) 807E, nr. 2. Verder in de tekst wordt ook nog beroep gedaan op het getuigenis van oog- en oorgetuigen, 819B, nr. 37: «...ab his qui viderunt et audierunt, retexuntur,...».

van Sint-Maarten te Laon, eeuwig aan de opvolgers zal worden doorgegeven[12]).

De proloog van de *Vita B* staat dus niet los van de *Vita* en werd hoogstwaarschijnlijk door dezelfde auteur geschreven. Hij bevat enkele topoi en sommige beweringen zijn oncontroleerbaar, vooral dan de mededeling dat de auteur verscheidene onvolledige *Vitae* zou hebben gekend. Op dit ogenblik kan men enkel vaststellen dat de *Vita B* over de hele lijn een grote gelijkenis vertoont met de *Vita A*. Misschien heeft de auteur zijn afhankelijkheid van die tekst willen verbergen.

[12]) 830D, nr. 77: «...et qui viderunt et cooperatores extiterunt, usque in aeternum succedentes perhibeant testimonium».

4. De auteur

De argumenten om te stellen dat de auteur van de *Vita B* een Fransman was, zijn vrij goed gekend en onaanvechtbaar. Hij noemt de bouwlieden aan de kerk van Prémontré, die uit de omgeving afkomstig waren *nostrates*[1]), «mensen van bij ons», en tekent een zeer negatief beeld van Saksers en Slaven[2]). Norbert wordt beschreven als *natione Teutonicus*[3]), en het gesprek tussen Burchard van Kamerijk en Norbert kon door Hugo van Fosses niet worden verstaan *quia Teutonice loquebantur*[4]). Ook spreekt hij over de *barbaries linguae Teutonicae*[5]).

Bijkomende argumenten worden geleverd door het feit dat de auteur geen ooggetuige was van de opstand te Maagdenburg in 1129 en dat Prémontré driemaal wordt opgehemeld als het huis van Norberts armoede, een uitdrukking die in *Vita A* niet voorkomt[6]). Hugo van Fosses krijgt een belangrijker rol toebedeeld dan in *Vita A*[7]). Uit de aanhef van de *Additamenta* blijkt trouwens dat het initiatief voor de *Vita B* hoogstwaarschijnlijk te Prémontré werd genomen, vermits de aanvullingen daarop aan Hugo van Fosses werden gezonden[8]).

[1]) 825EF, nr. 59, terwijl de *Vita A, blz. 685,* over Fransen spreekt.
[2]) 836F, nr. 89. Daarover W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 27, noot 128.
[3]) 808E, nr. 3.
[4]) 816A, nr. 25.
[5]) 815B, nr. 24.
[6]) Zie daaromtrent de paragraaf over de plaats van opstellen.
[7]) Zie daaromtrent de paragraaf over de *Vita B* tegenover Hugo van Fosses.
[8]) 845C, nr. 1.

Daarnaast blijven over de auteur van *Vita B* enkele nieuwe inzichten te melden. Tot op heden steunden alle studies over de *Vitae Norberti* op de uitgaven van J.C. vander Sterre of van de *Acta Sanctorum*. Deze uitgaven hebben echter een foutieve lezing die afwijkt van alle handschriften. Aan het einde van de *Vita B* immers wil de auteur nog een laatste maal de betrouwbaarheid van zijn getuigenis beklemtonen en hij beweert dat hij hetgeen hij over Norbert schreef, ofwel zelf gezien heeft, ofwel gehoord heeft van betrouwbare getuigen die het gezien hebben en die nog leefden toen hij zijn werk op schrift stelde, behalve dan enkele daden die hij van Norbert zelf vernam, en die deze laatste stelde (*quae gessit*) vóórdat hij zijn land en zijn verwantschap verliet en de last van de eigendom aflegde[9]). De woorden *quae gessit* werden ten onrechte in de uitgaven weggelaten, zodat de betekenis van de zin gewijzigd werd en het niet duidelijk was wie zijn land en zijn eigendom had verlaten, de auteur of Norbert[10]).

Indien men de auteur geloof mag schenken was hij dus ooggetuige voor een aantal gebeurtenissen en had Norbert zelf hem bovendien inlichtingen gegeven over zijn jeugdjaren vóór 1118.

Desondanks moet de vraag worden gesteld of de auteur wel een volgeling van Norbert was. In de proloog immers spreekt hij over *huius congregationis*, waar men van een medelid van de orde toch *nostrae congregationis* zou verwachten[11]). Gerlacus van den Elsen vond het reeds vreemd dat nergens een uitdrukking opduikt als «onze confraters» of «onze vader Norbert»[12]).

Bij nader toezien merkt men echter dat dit ook in de *Vita A* het geval is. Nergens wordt Norbert als *pater noster* aangesproken[13]), misschien omdat die uitdrukking een te specifieke bijbelse betekenis had. Doch ook de auteur van *Vita A* sprak over *fratres ordinis illius* in plaats van

[9]) J. C. VANDER STERRE, 243; *AA.SS.*, 845AB, nr. 118.

[10]) De woorden «quae gessit» komen voor in 19 hss. Vier hss. zijn onvolledig en dus oncontroleerbaar. Geen enkel van de heden bewaarde hss. geeft de versie die men in de uitgaven vindt.

[11]) 807E, nr. 2.

[12]) G. VAN DEN ELSEN, *De twee oude levensbeschrijvingen van den H. Norbertus*, in *De Katholiek*, 1885, blz. 64. In feite wordt wel éénmaal de uitdrukking *pater noster* gebruikt voor Norbert, nl. 830F, nr. 78, maar die wordt dan wel in de mond gelegd van Norberts gezellen die vonden dat hun vader na de Romereis eindelijk moest kunnen rusten. De auteur neemt de benaming dus niet voor zijn rekening.

[13]) Zie de benamingen voor Norbert en hun frequentie in de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal.Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 10.

ordinis nostri[14]). Geen van beide auteurs verraadt dus zijn lidmaatschap van de nieuwe stichting. Beiden bewaren een soort van objectiverende afstandelijkheid, die verwondering wekt aangezien beide auteurs Norbert persoonlijk hebben gekend en dus konden geneigd zijn dit te tonen door een eigen getuigenis over zijn persoonlijkheid of zijn opvattingen, vooral waar deze laatste omstreden waren. Deze objectivering of afstandelijkheid, die we ook aantreffen in het oordeel van Anselm van Havelberg over Norbert en diens werk in de *Dialogi*[15]), blijft voor de hedendaagse lezer een probleem. Toch zou het onvoorzichtig en onverantwoord zijn hieruit te besluiten dat de beide auteurs niet tot de orde behoorden[16]).

Polycarpus de Hertoghe vermeldt in zijn commentaar bij de uitgave van J.C. vander Sterre de mogelijkheid dat de auteur een kanunnik van Sint-Maarten te Laon zou zijn[17]). De aanvankelijke armoede van die abdij wordt inderdaad beschreven, alsook haar latere bloei[18]), doch een kanunnik van Prémontré kon deze zaken over de nabijgelegen abdij even goed weten en ook Herman van Doornik schreef daarover vóór 1147. Deze hypothese staat dus niet stevig. Prémontré krijgt trouwens meer lof dan Sint-Maarten en was beter geschikt als verzamelplaats voor de in de proloog vermelde vergadering van juryleden over de tekst van de *Vita B*.

Bij een aandachtige lezing van de *Vita B* krijgt men de indruk een oud man aan het woord te horen. Hij herhaalt dikwijls dezelfde gedachten met dezelfde woorden. Voortdurend wil hij zich verdedigen tegen het verwijt van langdradigheid door aan te voeren dat hij niet kan inkorten omdat hij de juiste volgorde van de gebeurtenissen moet eerbiedigen[19]). Hij kan zich niet weerhouden over de gebeurtenissen te filosoferen. Hij wil blijk geven van mensenkennis en verwijst daartoe voortdurend naar de bestaande gewoonten. Vandaar de veel voorkomende uitdrukkingen

[14]) Zie *ibidem*, blz. 7 en noot 10. Deze uitdrukking komt in *Vita B* niet voor, *AA.SS.*, 839F, nr. 101; VDS, blz. 209: «Et exinde multiplicati sunt ubique terrarum,...». De weglating van het onderwerp van de zin lijkt opvallend, zodat dit een argument kan leveren om te stellen dat de auteur van *Vita B* wel een premonstratenzer was.

[15]) Zie W.M. Grauwen, *Norbertus...*, blz. 8.

[16]) Zie ook het argument in noot 14.

[17]) Uitg. J. C. vander Sterre, blz. 281.

[18]) 830D, nr. 77; VDS, 161.

[19]) 825A, nr. 27; 831A, nr. 79; 831D, nr. 80.

als *ut fieri solet*[20]), *more solito*[21]), *ut erat solitus*[22]), en andere constructies met *solere*[23]). Hij weet te vertellen welke de *consuetudo* was van Norbert[24]), van de naijverigen[25]), van de pas-gewijden[26]), van het volk[27]), van de Kerk[28]). Eenmaal zelfs wijst hij op de gevaren van de «moderne tijd»[29]), en vanzelfsprekend uit hij ook zijn kritiek op de jeugd[30]).

Vooral typisch in dit verband lijkt de uitdrukking dat het volk gewoon is alle nieuwigheden na te apen[31]). Hoewel deze overweging in de context wordt aangevoerd om het succes van Norberts prediking te verklaren, en de uitspraak dus niet bijzonder pejoratief bedoeld kan zijn, toch schijnt ook hier de filosofie van de levenswijze ouderling aan het licht te treden, alsmede een zekere afstandelijkheid tegenover het gewone volk.

Deze laatste kentrek lijkt te wijzen op iemand die zich, als edele of als intellectueel, enigszins verheven voelt boven de massa. Men zou kunnen denken aan de scholaster van een abdij, die trouwens vaak met de taak der hagiografie en historiografie van een gemeenschap werd belast[32]).

[20]) 818A, nr. 32; 818D, nr. 34; 821C, nr. 44; 821D, nr. 44; 825F, nr. 60; 826F, nr. 64; 828A, nr. 69; 834E, nr. 82.

[21]) 834F, nr. 83; 838F, nr. 98; 844C, nr. 115.

[22]) 820A, nr. 40; 821C, nr. 44; 830E, nr. 77.

[23]) 822C, nr. 48; 825F, nr. 60; 826F, nr. 64; 827D, nr. 67; 827E, nr. 67; 827F/828A, nr. 69; 830E, nr. 77; 834E, nr. 81; 837C, nr. 91; 844D, nr. 116.

[24]) 818F, nr. 36: «Et post celebrationem missae, audito finitoque sermone, sicut consueverat, de pace et concordia...».

[25]) 842A, nr. 109: «Invidorum solet esse consuetudo, ut...».

[26]) 811C, nr. 11: «...sicut consuetudo habet apud plerosque offerri noviter ordinatis...».

[27]) 822C, nr. 48; 837A, nr. 89.

[28]) 841A, nr. 105: «...sicut Ecclesiae solet esse consuetudo...».

[29]) 843A, nr. 112: «...ne cognitio et robur fidelium christianorum his modernis temporibus illa peste mortifera periret,...».

[30]) Bij gelegenheid van Norberts moeilijkheden in het kapittel van Xanten, J.C. VANDER STERRE, 20; 811E, nr. 12: «Iuniores vero, quibus mos est minus quae Dei sunt attendere, ad alterutrum murmurantes, et seorsum subsannantes,...». Hierbij moet weliswaar worden opgemerkt dat de jeugd in hagiografische teksten vrijwel steeds als zondig of tenminste lichtzinnig wordt voorgesteld. Zo b.v. reeds in de *Vita Antonii* van Athanasius, *P.L.*, 73, kol. 127A: «...nec infantium lascivias, nec puerorum negligentia sectabatur,...».

[31]) 822C, nr. 48: «Et quia populorum consuetudo novitatum imitatrix esse solet...».

[32]) Zie o.m. P.A. SIGAL, *Le travail des hagiographes aux XIe et XIIe siècles: sources d'information et méthodes de rédaction*, in *Francia*, 1988, XV, blz. 171, die studenten, scholasters en bibliothecarissen noemt. Men zou daaraan nog vele namen kunnen toevoegen, o.m. Lambert, scholaster van Deutz, die de eerste *Vita Heriberti* opstelde tussen 1061 en 1070, zie H. SILVESTRE, *Rupert von Deutz (um 1075-1129)*, in *Rheinische Lebensbilder*, dl. 11, Keulen, 1988, blz. 13.

Deze hypothese kan enige steun vinden in een vergelijking die de auteur maakt om de vrees van de duivel te beschrijven. Deze laatste immers «sidderde zoals om het even welk kind wanneer de roede wordt getoond»[33]). Wie beter dan een scholaster kon zulke vergelijking maken?

Misschien verklaart deze functie van scholaster ook de grote bezorgdheid die de auteur voortdurend uitspreekt voor de goede volgorde van zijn verhaal[34]), en eventueel zelfs zijn gebruik van het woord *taedium* en zijn vrees verveling (*taedium*) te wekken[35]). De *taediosi* zijn trouwens, samen met de *aemuli* de categorieën waartegen hij zich afzet. Uiteraard worden in de tekst de *taediosi* in het klooster bedoeld, maar een scholaster kende uiteraard eenzelfde groep vanuit de klas.

Naïef en pedant als een schoolmeester stelt de auteur zich aan waar hij beweert dat de duivel er niet genoeg aan heeft de hele zee leeg te slurpen, maar bovendien poogt hetzelfde te doen met de hele Jordaan[36]). Dezelfde schoolse mentaliteit ontmoet men in het filosofische intermezzo waarin over het antagonisme tussen gevoel en rede wordt gehandeld en de auteur Mercurius vermeldt, de god van het verstand[37]).

Enkel ten titel van inlichting moge hier nog vermeld worden dat in de kroniek van de abten van Floreffe, geschreven in 1728[38]), een Hugo van Floreffe uit de 13de eeuw, die zou geleefd hebben ten tijde van abt Jan van Hoei († 1239, 24 september), wordt aangeduid als de vermoedelijke

[33]) 827E, nr. 67: «...ut coram positis ad verberandum virgis quilibet tremere solet parvulus.»

[34]) 819B, nr. 37: «...ordo succedentium...»; 825A, nr. 57: «...ut ordo rei prosequatur...»; 826A, nr. 60: «...eodem momento narrationis ordine disserere non est cuiquam possibile...»; 831A, nr. 79: «Haec de daemoniaco isto per excessum dicta sunt, ut ea quae facta sunt, prout fieri potest, suo ordine et loco differantur.»; 831D, nr. 80: «Supervacua judicari potest ab audientibus haec narratio: sed ad subsequens transitus evidens haberi non potest, nisi hoc aliquando doceat praecedentis operis attestatio.»; 840C, nr. 102: «In hoc tractatu tractare de Romanis Pontificibus alicui videbitur superfluum esse; sed alio modo seriatim differri non possunt quaedam, quae de milite Christi praetermitti non debent...».

[35]) 818B, nr. 32: «...qui prae taedio recesserant...»; 819B, nr. 37:«...quia etsi quaedam sint, quae taediosis et quibuslibet aemulis...»; 821D, nr. 44: «...pertaesus malitiam eorum...»; 838C, nr. 95: «Taedet forsitan auditorem...».

[36]) 826D, nr. 62: «Sed quia huic maligno et falso spiritui non sufficit, nec miratur si absorbeat mare, sed et Jordanem totam sorbere nititur...». De vergelijking dient in de context om de onverzadigbaarheid van de duivel bij het verleiden aanschouwelijk voor te stellen.

[37]) 812D, nr. 15.

[38]) *Chronique des abbés de Floreffe*, uitg. J. BARBIER, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 1871, VIII, blz. 417-449. Geschreven in 1728, zie blz. 417.

auteur van een *Vita Norberti*[39]). Deze notitie is waarschijnlijk onbetrouwbaar en in ieder geval waardeloos voor de 12de eeuw.

De robotfoto van de auteur van *Vita B* kan wellicht als volgt worden getekend: een bejaard man, van edele afkomst, een geleerde met neiging tot filosofische reflectie, eerder pessimistisch van aard, misschien de scholaster van Prémontré of van een klooster uit de omgeving.

[39]) *Ibidem*, blz. 423: «9. Joannes de Hoyo, nonus abbas,.... Sub abbate Joannes de Hoyo floruit Hugo, relligiosus Floreffiae, qui putatur auctor vitae sancti Norberti.»

5. Eén of meer auteurs?

In de proloog wordt gezegd dat voor elk feit het advies werd gevraagd van een groep mensen die van het begin af met Norbert hadden samengeleefd[1]), toch affirmeert de auteur van de *Vita B* elders driemaal de enige auteur te zijn. Hij verontschuldigt zich namelijk dat één enkele persoon niet alles kan verhalen, zoals één enkeling ook niet alles kan weten of kennen[2]). Deze *brevitas*-topos vindt men zowel vóór als na de Romereis, dus aan het einde van elk deel, en wel in ongeveer dezelfde bewoordingen, wat een aanduiding is om aan eenzelfde schrijver of herschrijver te denken.

Op grond van de stijl en het woordgebruik zal men moeten aannemen dat één enkele auteur de *Vita B* neerschreef. Bepaalde woorden en uitdrukkingen komen immers doorheen de hele tekst opnieuw terug. Zo bijvoorbeeld vindt men viermaal de uitdrukking *quamdiu vixit*[3]). Zowel te Fritzlar als te Maagdenburg blijft Norbert *invictus*[4]). Norbert handelt vijfmaal *exemplo Magistri sui*[5]). De auteur gebruikt graag het bijvoeglijk naamwoord *immensus*[6]) en nog meer bevreemdend is dat hij de

[1]) 807E, nr. 2.

[2]) 843B, nr. 113: «Cuncta autem, quae ibi vel alibi ab eo facta sunt, non est possibile alicui soli narrare; quia nec alicui soli possibile fuit cuncta scire vel cognoscere.» Evenzo 829B, nr. 74: «...quia non contigit uni alicui scire cuncta, quae per eum Deus operatus est.» De derde affirmatie is minder nadrukkelijk, 826A, nr. 60: «...eodem momento narrationis ordine disserere non est cuiquam possibile...».

[3]) 825F, nr. 60; 841D, nr. 107 tweemaal; 843B, nr. 113.

[4]) 814C, nr. 20; 842B, nr. 109; 842E, nr. 111.

[5]) 809F, nr. 8; 839B, nr. 99; 841B, nr. 106; 842C, nr. 109; 842E, nr. 110.

[6]) 840F, nr. 105: (vocibus immensis); 841E, nr. 108: (immensas gratias); 842E, nr. 110: (immensis clamoribus).

toekomst steeds aanduidt als *in posterum*[7]), hoewel die eigenaardige uitdrukking enigszins kan verklaard worden door een bijbeltekst die de auteur goed kende en graag citeerde[8]).

Andere kenmerkende woorden die eveneens doorheen de hele tekst opduiken zijn *omnimodus, multimodus, omnibus modis*[9]). Evenzo de gedachte dat bepaalde feiten uit Norberts leven niet mogen worden weggelaten, waarvoor dan steeds de uitdrukking *non est praetermittendum*[10]) of *praetereundum*[11]) terugkeert. Tweemaal ook gebruikt hij de uitdrukking *quae gessit* voor Norberts daden, maar de tweede maal werden deze woorden ten onrechte in de uitgaven weggelaten[12]). Tweemaal tenslotte vindt men de uitdrukking *ut erat timidus*, namelijk bij de verzoeningspoging te Moustier-sur-Sambre betreffende Hugo van Fosses en in het eerste visioen na Norberts dood, waar de bedoelde confrater, die in een *curia* verbleef, niet met name wordt genoemd[13]).

Een aantal gedachten en uitdrukkingen, die doorheen de hele tekst voorkomen, kunnen gelden als argument om de hele *Vita*, van proloog tot slot, aan dezelfde auteur toe te schrijven. Men denke aan het onderscheid dat voortdurend gemaakt wordt tussen twee soorten lezers, de goedgestemden en de ongelovigen of tegenstanders *(taediosi, aemuli)*, alsook aan de uitdrukkingen *causa*[14]), *ordo rei*[15]) of *ordo narrationis*[16]) en andere stijlkenmerken.

Ook de herhaling van dezelfde Schriftcitaten kan aanleiding zijn om te denken aan één enkele auteur, zo bijvoorbeeld vindt men tweemaal

[7]) 811E, nr. 12; 823B, nr. 50; 823C, nr. 51; 842B, nr. 109.

[8]) *Spreuken*, 29, 11: «...sapiens differt et reservat in posterum.» Op te merken valt dat zulke spreuk eerder past bij de mentaliteit van een oudere man die zichzelf beschouwt als een bezadigde grijsaard.

[9]) 816F, nr. 29; 819E, nr. 38; 820C, nr. 41; 820E, nr. 42; 825A, nr. 57; 826C, nr. 61; 827B, nr. 65; 835B, nr. 85; 842D, nr. 110; 844B, nr. 114.

[10]) 821C, nr. 44; 824B, nr. 54; 826A, nr. 60; 829B, nr. 74; 840C, nr. 102.

[11]) 815A, nr. 23; 831A, nr. 79; 834C, nr. 81.

[12]) 819C, nr. 37 en 845AB, nr. 118.

[13]) 844D, nr. 116. Deze uitdrukking levert een argument om te stellen dat ook in het eerste visioen na Norberts dood Hugo van Fosses werd bedoeld. Twee van de drie visioenen die erop gericht zijn Norberts gelukzaligheid te bewijzen, zouden aldus aan Hugo worden toegeschreven.

[14]) Zie over het veelvuldig gebruik van «causa» vooral het filosofische *caput V*.

[15]) VDS, 118; *AA.SS.*,825A, nr. 54.

[16]) VDS, 126; *AA.SS.*,826A, nr. 60. Gelijkaardige uitdrukkingen ook VDS, 74; *AA.SS.*,819B, nr. 37 (ordo succedentium); VDS, 164; *AA.SS.*, 831A, nr. 79 (suo ordine et loco differantur), en dezelfde gedachte, VDS,164; *AA.SS.*, 831D, nr. 80.

Genesis 16, 12[17]) en *Spreuken* 26, 11[18]), viermaal *Spreuken* 29, 11[19]), en tweemaal *Isaias* 16, 6[20]) en *Ezekiël* 28, 12[21]).

Uit het Nieuw Testament worden *Matteus* 5, 3 en 15, 13 tweemaal geciteerd, alsook *Lukas* 2, 47; 5, 11; 8, 8 en 23, 34 en *Johannes* 2, 4; 13, 1 en 14, 18. *Johannes* 8, 44 zelfs driemaal. Tweemaal tenslotte nog I *Kor.*4, 15 en 9, 22; II *Kor.*6, 14; II *Tim.*4, 2 en I en 4, 3; *Tit.*1, 9 en 2, 1; *Hebr.*11, 33 en *Petr.*5, 8[22]).

Globaal genomen schijnen deze gelijkenissen in stijl en woordgebruik voldoende grond te bieden om te stellen dat de eindredactie van de *Vita B* door één en dezelfde auteur werd verzorgd.

[17]) VDS, 40 en 149; *AA.SS.*, 814C, nr. 20 en 828E, nr. 72.
[18]) VDS, 55 en 91; *AA.SS.*, 816D, nr. 27 en 821D, nr. 44.
[19]) VDS, 10, 20, 106 en 223; *AA.SS.*, 809E, nr. 8; 811E, nr. 12; 823C, nr. 51 en 842B, nr. 109.
[20]) VDS, 127 en 171; *AA.SS.*, nrs. 61 en 81 (maior...arrogantia quam fortitudo).
[21]) VDS, 85 en 180; *AA.SS.*, nrs.41 en 86.
[22]) Zie de lijst van bijbelcitaten bij de vertaling van de *Vita B.*

6. De datering

Een belangrijk dateringselement vindt men in de precisering dat Albero, de primicerius van Metz, later aartsbisschop van Trier was[1]). Het gebruikte perfectum wijst erop dat het verhaal neergeschreven werd na de dood van Albero, nl. na 18 januari 1152[2]). Hiermee bezitten we een vrij stevige *terminus a quo.*

Een *terminus ante quem* levert ons de sterfdatum van Hugo van Fosses. Uit drie passages blijkt immers dat Hugo nog leefde bij het opstellen van de *Vita B.* In één van de drie visioenen na Norberts dood, stelt Hugo aan Norbert de vraag of hij het kwalijk genomen heeft dat hij, ondanks zijn bevel, niet was gekomen. Daarop zou Norbert geantwoord hebben: «Gij zult komen», waarna hij verdween[3]). De auteur geeft hierbij als commentaar dat dit de waarheid was, want dat Hugo op het punt stond te gaan, doch verhinderd werd door een andere zaak.

Dat alles klinkt vrij verward, niet alleen vanwege de visionaire context, maar ook vanwege de onprecieze uitdrukkingen van de auteur.

[1]) *AA.SS.*, 836F, nr. 88: «...primicerius Metensis ecclesiae Albero, qui postea Trevirensis ecclesiae archiepiscopus **fuit**,...». Deze passage komt niet voor in *Vita A.*
[2]) H.-J. KRUEGER, art. *Albero (Adalbero)*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. I, afl.2, München, Zürich, 1978, kol. 283.
[3]) 844E/845A, nr. 117.

Gewoonlijk wordt deze passage geïnterpreteerd als doelend op het tweemaal weggaan van Hugo gedurende het jaar 1119. Het «*Tu venies*» van Norbert is daarmee nog niet verklaard. Dit kan blijkbaar alleen bedoeld zijn als een verwijzing naar de aanstaande gelukzaligheid van Hugo. De auteur voegt hieraan trouwens de vrome wens toe: «Geve de almachtige God dat hij (Hugo) volgens de belofte tot hem (Norbert) moge komen...»[4]). Het overlijden van Hugo wordt hier blijkbaar als een aanstaande realiteit beschouwd. Dit zou kunnen overeenstemmen met de meest waarschijnlijke hypothese omtrent het levenseinde van Hugo, dat hij nl. in 1161 ontslag zou hebben genomen en in 1164 zou zijn overleden. Het opstellen van de *Vita B* moet in ieder geval tussen 1152 en 1164 worden geplaatst, maar op grond van de bovenstaande redenering zou men eerder geneigd zijn te denken aan het einde van die periode, bijvoorbeeld tussen 1160 en 1164.

De confraters van Cappenberg schreven enkele aanvullingen op de *Vita B* «om niet als ondankbaren in gebreke te blijven tegenover Uwe heiligheid»[5]). Hier meent men te merken hoe Hugo, hoogstwaarschijnlijk op dat ogenblik een eerbiedwaardige grijsaard, reeds gedurende zijn leven een aureool van heiligheid toegemeten krijgt.

Tenslotte blijft, als derde vindplaats, het gedicht *Felix Norbertus...*, dat aan de *Vita B* werd toegevoegd en waar Hugo in het tweede vers rechtstreeks wordt aangesproken: «*Gaudeo quod meritis eius, pater Hugo, favetis*»[6]). Vanzelfsprekend kan dit gedicht vóór de *Vita B* zijn opgesteld en pas achteraf eraan toegevoegd, maar bij nader toezien blijkt de inhoud eerder een *recapitulatio* van Norberts verdiensten die in de *Vita* worden beschreven.

De overige dateringselementen brengen ons weinig zekerheid bij. De *Vita B* werd zeker na 1150 geschreven en toch wordt met geen woord gerept over de intrede van bisschop Bartholomeus van Laon te Foigny in 1150. Daarvoor zijn twee goede redenen. Vooreerst paste zulk bericht

[4]) 845A, nr. 118: «Det omnipotens Deus, ut secundum promissionis intellectum ad ipsum veniat; et quem socium et successorem, participemque miserae et poenalis tribulationis seculi hujus reliquit, consortem faciat eum gaudiis felicitatis aeternae,...».

[5]) 845C, nr. 1: «...ut nos, tamquam ingrati Vestrae Sanctitati deesse videamur.» Het is niet zeker dat met *Vestra Sanctitas* Hugo bedoeld wordt, maar het blijft de beste hypothese. Als opdrachtgever voor de *Additamenta* zou men enkel nog aan bisschop Bartholomeus van Laon of aan Hugo's opvolger, abt Filips (1161-1171) kunnen denken. De aanspreektitel *sanctitas* werd in de middeleeuwen gebruikt voor bisschoppen of voor de voornaamste abten, zie daarover de paragraaf betreffende de *Additamenta*.

[6]) 847A, nr. 8.

niet in de loop van het verhaal en bovendien was de auteur ongetwijfeld niet bepaald opgetogen over de keuze van Bartholomeus voor de cisterciënzers. Eerder dan de intrede, zou het overlijden van Bartholomeus uit een *bonae memoriae* of een dergelijke uitdrukking kunnen blijken[7]). In vier andere gevallen vermeldt de auteur wel het overlijden door een dergelijke uitdrukking, nl. voor bisschop Burchard van Kamerijk († 1130), Kuno van Regensburg († 1132), en de pausen Calixtus II († 1124) en Honorius II († 1130)[8]). Het overlijden van Bartholomeus van Laon wordt vaak op 26 juni 1158 geplaatst, doch volledige zekerheid bezit men niet over deze datum[9]). Spijtig genoeg kan men dus hierin geen stevig argument vinden om te stellen dat de *Vita B* vóór 1158 zou zijn geschreven. In het beste geval blijft het een zwak *argumentum e silentio*.

Gerlacus van den Elsen verdedigde de stelling dat de *Vita B* vóór 1159 was geschreven, op grond van een bevel van Frederik I Barbarossa (1152-1190), die in dat jaar zou bevolen hebben de naam van de keizer vóór die van de paus te vermelden[10]). Er bestaat inderdaad een pauselijke bul van 24 juni 1159, waarin paus Hadrianus IV de keizer

[7]) De uitdrukking «quamdiu vixit» bij gelegenheid van de ontwijding van het altaar te Prémontré, 825F, nr. 60, kan o.i. niet als argument worden gebruikt om te stellen dat Bartholomeus overleden was, want naar alle waarschijnlijkheid slaan die woorden op Norbert en niet op Bartholomeus.

[8]) Burchard, 815A, nr. 25 (piae ac reverendae memoriae virum); Kuno, 809E, nr. 8 (bonae memoriae); Calixtus II, 819C, nr. 37 (dignae recordationis); Honorius II, 840B, nr. 102 (beatae memoriae).

[9]) In de literatuur vindt men de meest verschillende data, telkens zonder argumenten, b.v. A. DE FLORIVAL, *Étude historique sur le XIIe siècle*, Parijs, 1877, blz. 205 (26 juni 1158); W.M. BECKER, *Das Necrologium...Arnstein...*, in *Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung*, 1881, XVI, blz. 137 (1157, ca.10 juli); J.-M. CANIVEZ, art. *Barthélemy de Jura*, in *DHGE*, dl. 6, Parijs, 1932, kol. 1010 (26 juni ca.1158); E. BRANDENBURG, *Die Nachkommen Karls des Grossen*, Leipzig, 1935, blz. 80 (1157, ca.11 okt.); T. DE MOREMBERT, art. *Barthélemy de Vir*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. 5, Parijs, 1951, kol. 685 (11 juni of 10 sept. 1157); A. DIMIER, art. *Barthélemy de Jur (†1158)*, in *Dictionnaire des auteurs cisterciens*, Rochefort, 1975, kol. 87 (1158); B. GUENÉE, *Les généalogies entre l'histoire et la politique...*, in *Annales E.S.C.*, 1979, XXXIII, blz. 461 (juni 1158). Etc.

[10]) G. VAN DEN ELSEN, *De twee oude biographieën van den H. Norbertus*, in *De Katholiek*, 1885, 87, blz. 54, met vage verwijzingen naar algemene synthesen waarin men dat concreet bevel niet terugvindt. Het feit dat de keizer ooit dat bevel heeft uitgevaardigd wordt wel aanvaard, ook in moderne biografieën, b.v. H. HILLER, *Friedrich Barbarossa und seine Zeit. Eine Chronik*, München, 1977, blz. 126: «...ausserdem liess er seinen Namen dem des Papstes voranstellen.» Niets daarover in H. HEIMPEL, art. *Friedrich I. Barbarossa*, in *Neue Deutsche Biographie*, dl.5, Berlijn, 1961, blz. 459-478, over 1159, zie blz. 464, noch in O. ENGELS, art. *Friedrich I Barbarossa*, in *Lexikon des Mittelalters*, München, Zürich, 1989, kol. 931-933.

verwijt in een keizerlijke brief zijn naam vóór die van de paus te hebben geplaatst. Deze bul werd echter reeds in 1888 als vals bestempeld[11]). Uit de bronnen hieromtrent blijkt trouwens niet dat de keizer een bevel aan iedereen zou hebben gegeven om steeds zijn naam vóór die van de paus te plaatsen[12]). Het is wel juist dat in het begin van *Vita A* paus Paschasius (sic voor Paschalis II) vermeld wordt vóór Hendrik V en dat die volgorde in de *Vita B* omgekeerd is, doch men ziet niet in waarom de auteur van *Vita B* zich verplicht zou gevoeld hebben aan een eventueel bevel van de keizer te gehoorzamen, zelfs indien zijn tekst voor de hele orde en dus ook voor het Heilig Roomse Rijk was bestemd. Indien zulke overwegingen hadden meegespeeld, zou men eerder het omgekeerde verwachten, nl. dat de auteur van *Vita A* met een dergelijk bevel zou rekening houden, doch de Franse auteur van *Vita B* niet, tenzij men in die stand van zaken een (zwak) argument zou willen zoeken om te stellen dat *Vita A* vóór 1159 werd opgesteld en *Vita B* na 1159.

Uit een bepaalde zin blijkt ook dat de *Vita B* werd opgesteld nadat de orde reeds in Saksen en in het Slavenland uitbreiding had genomen[13]). Spijtig genoeg levert ook deze aanduiding geen precieze datum. Vooreerst dient men te bedenken dat een twaalfde-eeuwse Franse auteur wellicht slechts vage begrippen had betreffende de grens tussen Saksen en het Slavenland, die trouwens allesbehalve vast lag. Misschien werd Gottesgnaden bedoeld, dat reeds in de zomer van 1131 werd gesticht[14]). Volgens N. Backmund was Grobe, dat gesticht werd omstreeks 1150, waarschijnlijk de eerste stichting in het Slavenland[15]).

In een passage van de *Additamenta* lezen we dat het premonstratenzerklooster van Bolanden op dat ogenblik bloeide (*floret*)[16]). Spijtig genoeg blijkt ook hier de juiste datum van de overgang van dat klooster naar de premonstratenzerorde onbekend en wordt meestal omstreeks 1160 gesitueerd[17]). Wolfgang Peters plaatste de overgang van Bolanden

[11]) J. L., dl. II, Leipzig, 1888, blz. 144, nr. 10.575 (7121): «in schola fictam».

[12]) Zie *Sigeberti continuatio Aquicinctina, ad a. 1157*, *MGH.,SS.*, 6, blz. 408.

[13]) 838B, nr. 95: «Crevit fratrum numerus et multiplicati sunt in Saxonia, ubi religio decaluerat, et in Sclavonia, ubi non erat,...».

[14]) W.M. Grauwen, *Norbertus...*, blz. 438-469.

[15]) N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, dl. I, 2de uitg. Berlijn, New York, 1983, blz. 327.

[16]) 846E, nr. 6; uitg. J. C vander Sterre, blz. 254.

[17]) N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, dl. I, 2de uitg. Berlijn, New York, 1983, blz. 96, s.v. *Hane B.M. V.* In O. Engels, art. *Bolanden, Herren v.*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. II, afl.2, München, Zürich, 1981, kol. 356, wordt geen datum voor deze overgang aangeduid. H. Buettner, *Das Privileg Lucius III. von 1182 für das Prämonstra-*

naar de premonstratenzerorde pas in de zeventiger jaren van de 12de eeuw[18]), doch dat lijkt chronologisch onmogelijk, aangezien de *Additamenta* gedurende Hugo's leven opgesteld zijn en deze ten laatste in 1164 stierf.

Een ander dateringselement vindt men in de passage betreffende Evermodus. Daar wordt verhaald dat Norbert hem het bevel gaf niet van Norberts graf te wijken, tenzij om er terug te keren[19]). Dit schreef de auteur wellicht om de terugkeer van Evermodus uit Gottesgnaden naar het Onze-Lieve-Vrouweklooster te Maagdenburg te rechtvaardigen[20]). Deze terugkeer vond echter plaats in 1138, zodat ook dit bericht geen waardevolle *terminus post quem* oplevert.

Kortom, er blijft slechts één stevige *terminus post quem*, nl. de dood van Albero van Trier op 18 januari 1152, en één *terminus ante quem*, nl. de dood van Hugo van Fosses in 1161 of 1164. De *Vita B* werd dus opgesteld tussen 1152 en 1164, doch waarschijnlijk eerder tegen het einde van deze periode van twaalf jaar.

tenserstift Rodenkirchen bei Bolanden, in *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 1959, 107, blz. 25, noot 9, meent dat de overgang naar de premonstratenzers na 1160 moet zijn gebeurd, maar geeft als argument alleen het feit van het gebruik van de proost- of abtstitel. Hij vindt echter zelf dat argument niet doorslaggevend aangezien ook bij de premonstratenzers de proosttitel voorkomt.

[18]) W. Peters, *Springiersbacher Einflusse in der Mainzer Erzdiözese. Zur Observanz des Kanonikerstiftes Bolanden in der ersten Hälfte des 12.Jahrhunderts*, in *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, 1978, XXX, blz. 99.

[19]) 820B, nr. 40.

[20]) W.M. Grauwen, *Norbertus...*, blz. 453-454.

7. Waar werd de *Vita B* opgesteld?

Evenmin als voor de *Vita A* kan men met zekerheid aanduiden waar de *Vita B* opgesteld is. Ten hoogste kan men stellen dat het zeker niet in Duitsland gebeurde. Wanneer de auteur immers over het Concilie van Fritzlar spreekt, preciseert hij dat deze stad in Duits gebied lag[1]). Evenzo stelt de auteur in het verhaal over de kerkbouw te Prémontré de Duitse metsers tegenover de *nostrates*[2]), de volksgenoten, de mensen van bij ons.

[1]) 814A, nr. 18.

[2]) 825EF,nr. 59: «Porro pars coementariorum Teutonici erant (conduxerant enim eos Colonienses quidam, amici hominis Dei), pars nostrates, amici jam Praemonstratensium...».

Na de opstand te Maagdenburg weet de auteur van *Vita B* te melden dat degenen die bij Norbert waren getuigden dat ze hem nooit zagen bleek worden[3]). De auteur was dus geen ooggetuige van de opstand van 1129 en uit zijn tekst blijkt niet dat hij ooit te Maagdenburg zou hebben verbleven[4]).

Anderzijds beschikt men over argumenten om te veronderstellen dat de *Vita B* te Prémontré werd opgesteld. De Bollandisten achtten dat reeds waarschijnlijk[5]), maar vooral een passage van de proloog lijkt daarop te wijzen. Indien het waar is dat een vergadering werd samengeroepen van al degenen die van het begin af voortdurend bij Norbert hadden verbleven, om over de inhoud van de *Vita B* te oordelen[6]), dan was de aangewezen plaats voor zulke samenkomst uiteraard Prémontré.

Bovendien werd de tekst blijkbaar vanuit Prémontré naar Cappenberg gezonden voor aanvulling, aangezien de toevoegingen aan Hugo van Fosses moesten gezonden worden.

De lof die Prémontré te beurt valt in de *Vita B*, als het *domus paupertatis* van Norbert, wijst in dezelfde richting en heeft bovendien wellicht een polemische ondertoon om de machtspositie van Prémontré te versterken[7]).

Op grond van deze argumenten mag men het als zeker beschouwen dat de *Vita B* in Frankrijk werd opgesteld en als hoogstwaarschijnlijk dat dit te Prémontré gebeurde.

[3]) 841E, nr. 108: «...et hoc testabantur qui cum eo extiterant, quod non vidit eum quisquam vel ad modicum pallescere...».

[4]) Het feit dat alle twaalfde-eeuwse hss. van de *Vita B* één Germaanse uitdrukking aanhalen, nl. «Thieduet, Thieduet», kan moeilijk volstaan als bewijs voor het tegendeel. Men vindt deze woorden met identiek dezelfde schrijfwijze in vier twaalfde-eeuwse hss. van Duitse herkomst, nl. Praag, Lobkowitz 484, 12de eeuw, fol. 68v.; München clm. 17.144, 12de eeuw, fol. 84r; Donaueschingen 450, eind 12de eeuw, fol. 59v. en Praag, Lobkowitz 513, 12/13de eeuw, fol. 82r. Twee andere hss. geven de versie «Thieduz, thieduz», nl. Soissons 12, fol. 50v. en München clm.22.295, 12/13de eeuw, uit Windberg, fol. 87r. Eén hs. geeft «Theiduz, theiduz», nl. Gent 477, 12de eeuw, uit Drongen, blz. 117. Deze uitdrukking in de volkstaal vindt men niet in de *Vita A*, blz. 698.

[5]) 799F: «Auctor hujus Vitae fuit Canonicus Ordinis, et probabilius archimonasterii Praemonstratensis, adjutus a pluribus».

[6]) 807E, nr. 2; VDS, (IV).

[7]) Zie daaromtrent de paragraaf over de *Vita B* tegenover Prémontré.

8. De chronologie in de *Vita B*

De meest opvallende chronologische fout in de *Vita B* blijft dat alle hss. het verblijf van Norbert te Valencijn in juni 1118 plaatsen[1]), terwijl hij op dat ogenblik nog in het Rijnland verbleef en nog niet voor de synode van Fritzlar (28 juli 1118) was verschenen. De kopiisten hebben alle hun voorbeeld slaafs afgeschreven en hadden blijkbaar geen zicht op het historisch verloop van Norberts leven. In feite verbleef Norbert te Valencijn vanaf 22 maart 1119 tot na het overlijden van zijn drie volgelingen aldaar begin april 1119. Dit blijkt uit de berichten van de *Vitae* zelf[2]). In juni daaropvolgend zou Hugo zich dan bij Norbert hebben aangesloten, aldus de *Vita B*, op het ogenblik dat Norbert zich nog steeds te Valencijn bevond. Hij was immers ook zelf ziek geworden. De aanduiding van juni 1118 in plaats van juni 1119 blijft echter onverklaarbaar. Er is geen reden om hier aan de overigens weinig gebruikte Pisaanse stijl te denken, aangezien die voor de overige dateringen van de *Vitae* niet werd aangewend[3]). Wellicht was het de bedoeling van de auteur de ontmoeting van Norbert en Hugo zo vroeg mogelijk te plaatsen om Hugo des te meer als de belangrijkste volgeling in het licht te stellen.

De twee grote anachronismen uit de *Vita A* komen eveneens in de *Vita B* voor, namelijk het optreden tegen Tanchelms volgelingen te Antwerpen, dat ten onrechte na de Romereis van 1125-1126 wordt verhaald[4]), terwijl het volgens het getuigenis van de oorkonden in 1124 plaatsvond, en de opstand van 1129 te Maagdenburg, die in de *Vita B*, sterker dan in *Vita A*, wordt voorgesteld als een gevolg van de activiteit van Norbert op het Concilie van Reims in 1131[5]).

Dit wijst nogmaals op een verregaand parallellisme tussen beide teksten en deze gelijkaardige fouten kunnen een argument leveren om te stellen dat de auteur van *Vita B* weinig eigen informatie bezat en enkel in staat was de *Vita A* of een gelijkaardige tekst uit te breiden.

[1]) Uitg. VDS, 53; *AA.SS.*, 816C, nr. 27. In de uitgave der *AA.SS.* wordt deze fout nog eens herhaald in de marge. Geen van beide uitgaven levert enig commentaar bij dit foutieve jaartal. Enkel in het hs. Brussel, 11.448, uit Park afkomstig en geschreven in 1223, wordt op fol. 15r. terecht 1119 vermeld, doch ook daar stond oorspronkelijk het jaartal 1118, dat nadien werd verbeterd in 1119.

[2]) Zie 815B, nr. 24: «...infra octavas Paschae...»; 815F, nr. 25: «...feria quarta, proximo die ante Coenam Domini...».

[3]) Zie bijvoorbeeld 808E(1115) en 843C(1134).

[4]) 831A, nr. 79-80.

[5]) 840C, nr. 102. Deze fouten werden reeds besproken in de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal.Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 37-38.

9. De afhankelijkheid tussen Vita A en Vita B

Dat er een evident verband bestaat tussen beide teksten heeft niemand ooit ontkend. Enkel de richting van de afhankelijkheid bleef steeds opnieuw omstreden. In geen van beide teksten erkent de auteur uitdrukkelijk een bestaande tekst gebruikt en herwerkt te hebben. Toch verwijst de auteur van *Vita B* in zijn proloog naar vele voorgangers die Norberts leven en daden hadden beschreven, doch niemand had het volledig en in de goede volgorde gedaan. Om niet in hetzelfde euvel te vervallen werd dan een vergadering samengeroepen van degenen die voortdurend met Norbert hadden samengeleefd om zodoende de juiste toedracht en ordening der feiten te kunnen bieden, waarmee de meerderheid der getuigen kon instemmen[1]).

De auteur van *Vita B* wil de indruk wekken dat er over Norberts leven veel onvolledige en ordeloze fragmenten bestonden, doch dat hij nu pas een volledige en ordelijke tekst zal neerschrijven, niet op grond van die fragmenten, maar op grond van de mondelinge getuigenissen van Norberts gezellen.

Dit klinkt niet erg geloofwaardig aangezien van die vele fragmentarische *Vitae* niets bewaard bleef[2]) en omdat men niet goed inziet hoe een hele vergadering, bij het schrijven zelf, over elk feit zou hebben geoordeeld[3]). Een voorafgaande bespreking en/of een goedkeuring achteraf door een vergadering zijn uiteraard best mogelijk.

Deze voorstelling van zaken lijkt enigszins in tegenspraak met de voorgaande zin waarin de auteur belooft zijn tekst in hoofdstukken onder te verdelen en er titels aan toe te voegen[4]). Nu is de *Vita A* inderdaad een doorlopende tekst zonder titels, zodat het best mogelijk is

[1]) Proloog, 807E, nr. 2.

[2]) Eventueel kan men denken aan de berichten van Herman van Doornik over Norbert, geschreven vóór 1147, doch dat blijft de enige fragmentarische bron over Norberts leven die vóór de *Vitae* is ontstaan. Een vernietiging van teksten na het publiceren van de *Vita B* is weliswaar niet uitgesloten. We bezitten daarover geen gegevens, doch het feit dat zo weinig hss. van de *Vita A* bewaard bleven, nl. één volledige tekst en één fragment, zou aldus kunnen verklaard worden. Enkel voor de *Vita* van Franciscus van Assisi bleef het bewijs van de vernietiging van de voorgaande versies bewaard, zie G. PHILIPPART, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques (Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc.24-25)*, Turnhout, 1977, blz. 105.

[3]) Met deze uitspraak had de auteur uiteraard de bedoeling de geloofwaardigheid van zijn werk te verhogen.

[4]) 807E, nr. 2: «Et, ne sermo continuus atque prolixus lectori fastidium ingerat; hoc ipsum, quoad diligenter potero, distincte et per capitula ordinate et titulis annotare curabo,...».

dat de auteur van *Vita B* zich hier verraadt en impliciet toegeeft dat hij wel de *Vita A* voor zich had en daarin de indeling in hoofdstukken heeft aangebracht. Hij heeft blijkbaar niet kunnen nalaten zijn aandeel te vermelden en daardoor duidelijk gemaakt dat dit veel kleiner is dan hij wil laten uitschijnen.

Een van de andere mogelijke argumenten om de prioriteit van de *Vita A* te verdedigen ligt in het feit dat de *Vita B* meer wonderen en meer bijbelcitaten brengt dan de *Vita A*. In het bijzonder denkt men aan de drie visioenen om Norberts gelukzaligheid te bewijzen, aan de drie wolfschapen legenden die in *Vita A* ontbreken [5]), en aan de toevoegingen van Cappenberg die vrijwel uitsluitend uit wonderen bestaan. Een middeleeuws hagiograaf zou niet zonder reden een wonder van zijn held, dat hem hoe dan ook bekend werd, hebben weggelaten. De versie met het meest wonderen en bijbelcitaten zal dan ook vaak de meest recente zijn [6]).

Een ander bekend feit is dat de primitieve tekst, eenmaal herwerkt, dikwijls onbelangrijk wordt geacht [7]) en vanzelf verdwijnt of soms zelfs wordt verboden [8]). Er bestaat tot op heden geen bewijs dat de *Vita A* vanuit Prémontré formeel zou zijn verboden, maar het feit dat slechts één integrale tekst en één fragment bewaard bleven, kan in die richting wijzen.

[5]) 844C-845A, nrs.115-117.

[6]) Evenzo P.A. SIGAL, *Le travail des hagiographes aux XIe et XIIe siècles: sources d'information et méthodes de rédaction*, in *Francia*, 1988, XV, blz. 168: «...au total, les modifications vont plutôt dans le sens d'additions que dans celui des soustractions.»

[7]) P.A. SIGAL, *a.c.*, blz. 188.

[8]) Zie noot 2.

10. De gebruikte bronnen

De auteur van *Vita B* verwijst vrijwel nooit naar gebruikte bronnen, tenzij dan in het geval van enkele expliciete bijbelcitaten. Deze citaten, ook de impliciete en de zinspelingen, zullen echter afzonderlijk worden verzameld.

Als mondelinge bronnen wordt in de proloog verwezen naar een vergadering die werd gehouden, van degenen, waarschijnlijk uitsluitend Norberts volgelingen, die voortdurend met Norbert omgang hadden gehad, zodat alles kon worden opgeschreven op de manier en in de volgorde waarmee de meerderheid kon akkoord gaan [1]). In de praktijk

[1]) 807E, nr. 2.

kan men zich zulke vergadering enkel voorstellen vóórdat met het opstellen werd begonnen of achteraf ter goedkeuring. De vergaderplaats was hoogstwaarschijnlijk Prémontré.

Nog een tweede maal verwijst de auteur naar mondelinge getuigenissen, waar hij zegt dat hij van vele zegslieden had vernomen dat de geestelijke uit het kapittel van Xanten, die Norbert in het gelaat had gespuwd, een dergelijk individu was, dat indien Norbert aan zijn koks zou bevolen hebben hem door het slijk te sleuren en onder te dompelen, iedereen zou gezegd hebben dat het goed besteed was[2]). Dit «*ex multorum relatione*» klinkt allesbehalve geloofwaardig. Waarschijnlijk werden de vele anonieme zegslieden slechts te hulp geroepen om de verontwaardigde uitval van de auteur kracht bij te zetten. De getuigen zouden immers uit Xanten of omgeving moeten komen, terwijl er geen reden bestaat om te denken dat de auteur ooit met mensen uit die streek contact heeft gehad. Voor de feiten uit Norberts leven vóór 1118 die hij verhaalt, verwijst hij immers niet naar Rijnlanders, zoals men tot op heden meende, maar naar het getuigenis van Norbert zelf[3]).

In de tekst zelf vindt men ook vrij weinig impliciete citaten. De oorspronkelijke titel: *Prologus in librum de initiis et incrementis praemonstratensium*, die in de uitgaven werd weggelaten, schijnt erop te wijzen dat het oorspronkelijke plan van de auteur erin bestond een ordesgeschiedenis te schrijven, waarvan de *Vita Norberti* slechts een gedeelte zou vormen. De gekozen titel kan beïnvloed zijn door het in de middeleeuwen zeer verspreide werk van Walafried Strabo (809-849), *De exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*[4]).

De aanhef van de *Vita B* is niet dezelfde als die van de *Vita A*. Waar de *Vita A* aanving met een lange dateringsformule die aan kanselarijstijl deed denken[5]), blijkt de aanhef van *Vita B* daarmee ongetwijfeld verwant, doch eerder van bijbelse oorsprong[6]). De auteur ontleende die

[2]) 811F-812A, nr. 13.

[3]) Zie 845AB, nr. 118 (quae gessit). Daarover meer in de paragraaf over de auteur als ooggetuige.

[4]) Zie E. DEKKERS, *Clavis patrum Latinorum*, Steenbrugge, 1951, blz. 351, nr. 2048.

[5]) *Vita A*, blz. 670: «Anno dominice incarnationis 1115 Paschasio papa catholicae ecclesiae regimen amministrante, Heinrico iuniore caesare augusto, claruit Norbertus...».

[6]) 808E, nr. 3: «Fuit in diebus Henrici Junioris caesaris augusti, Paschale summo pontifice sedis apostolicae regimen administrante, anno Domini nostri Jesu Christi millesimo decimo quinto, vir quidam, nomine Norbertus...».

zegswijze wellicht aan *Luk.* 1, 5[7]), doch uiteraard komt zulke aanhef: «*Er was eens...*» in een groot aantal verhalen voor[8]).

In de literatuur werd vaak gewezen op bronnen waarvan de *Vita B* zou afhankelijk zijn, doch concrete ontleningen konden tot op heden niet worden aangewezen.

Wat het spinwonder betreft, blijkt er een vrij groot parallellisme te bestaan tegenover de *Vita* van Vitalis van Savigny[9]). Niet alleen de zedeles van het verhaal is dezelfde; het *exemplum* moet namelijk aantonen dat een onwankelbaar geloof alles overwint, maar ook de beide evangelieteksten die daartoe worden aangehaald, zijn dezelfde, nl. *Matt.*17,19 en *Mark.*9,22. Alleen het einde van het verhaal is verschillend: de spin wordt niet uitgestoten door te niezen, zoals bij Norbert, maar kruipt uit de voet van Vitalis terwijl hij staat te prediken. Inhoudelijk treft men hier dus heel wat gelijkenis aan, maar geen letterlijke afhankelijkheid.

Meermaals werd ook beweerd dat de passage over Tanchelm uit de *Vitae* afhankelijk zou zijn van de brief van de kanunniken van Utrecht aan aartsbisschop Frederik I van Keulen en van de oorkonden van 1124 betreffende de Sint-Michielskerk van Antwerpen. De eventuele afhankelijkheid ten overstaan van de brief van de kanunniken, werd reeds behandeld[10]). Hier moet echter worden aangestipt dat de *Vita B* in deze passage driemaal een langere tekst biedt dan *Vita A*. *Vita B* weet namelijk te melden dat er slechts één priester was te Antwerpen, die samenleefde met zijn nicht, en daarom het vertrouwen van zijn paro-

[7]) *Luk.*1, 5: «Fuit in diebus Herodis, regis Judaeae, sacerdos quidam nomine Zacharias...».

[8]) Zo bijvoorbeeld in de *Vita Gundulfi Roffensis episcopi* (Rochester),*P.L.*, 159, kol. 813: «Fuit in diebus regis Anglorum Willelmi primi...».

[9]) Uitg. E.P. SAUVAGE, in *Analecta Bollandiana*, 1882, I, blz. 376: «Quod araneam in sacrosancto mysterio sumpsit.» In *Vita B*, 813C, nr. 18. Zie over het spinwonder van Vitalis ook M. PIGEON, *Le petit bestiaire de Savigny*, in *Cîteaux. Commentarii cistercienses*,1985, XXXVI, blz. 84, die aan dit verhaaltje geloof hecht, tenzij dan aan het einde, en niet op de hoogte lijkt van de vele parallelverhalen. Zie o.m. P.C. BOEREN, *Sint Norbertus en Rolduc. Het spinwonder*, in *Rolduc's Jaarboek*, 1955, XXXV, blz. 81-88, die eveneens het verhaal als echt gebeurd aanziet. Een spinverhaal te meer vindt men in de *Gesta abbatum Trudonensium*, zie de vertaling van E. LAVIGNE, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, Assen, Maastricht, 1986, blz. 186 en 218. Evenzo in de *Chronica Albrici monachi trium fontium*, *MGH.,SS.*, XXIII, blz. 831, regel 30 (te Melrose in Schotland). Volgens J. VAN MOOLENBROEK, *Vital l'ermite, prédicateur itinérant, fondateur de l'abbaye normande de Savigny*, Assen, Maastricht, 1990, blz. 53, werd de *Vita Vitalis* geschreven vóór 1181-1186.

[10]) *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 23.

chianen had verloren[11]). Dat er slechts één priester was, kan de auteur eventueel in twee van de drie oorkonden van 1124 hebben gelezen[12]), maar dit is niet noodzakelijk het geval. Ook zonder die bronnen gezien te hebben wist hij dat de zielzorg in een kapittel alleen aan de plebaan of *parrochianus* werd toevertrouwd.

De tweede eigen passage van *Vita B* zegt enkel dat het volk reeds lang de waarheid niet meer had vernomen en zodoende gemakkelijker door Tanchelms dwaling te misleiden was[13]), terwijl de derde weet te melden dat Tanchelm de dochters in het bijzijn van hun moeders verleidde en dat degene die daaraan niet kon deelnemen, zich ongelukkig achtte. Het eigen goed van *Vita B* blijft dus beperkt tot een beschrijving van het onzedelijk leven, zowel van de parochiepriester, als van Tanchelm. De bronnen hiervoor bleven onbekend, hoewel het zedeloos leven van Tanchelm ook in de Utrechtse brief ter sprake komt[14]), maar had de auteur daarvoor wel bronnen nodig? De verdachtmaking van de pastoor en van Tanchelm pastte immers al te goed in zijn opzet, nl. Norbert als de zegevierende redder van een hopeloze toestand voor te stellen.

Hoe dan ook, de tekstuele gelijkenis tussen de bronnen is miniem en het zou eerder verwonderlijk zijn indien de auteur van *Vita B* de gelegenheid zou hebben gehad de brief van Utrecht of de oorkonden van Antwerpen te lezen.

De ontlening aan Sulpitius Severus uit de *Vita S. Martini,* die reeds in de *Vita A* werd gesignaleerd[15]), komt ook in de *Vita B* voor op identiek dezelfde wijze, nl. «*Quid, inquit, expectas, cruenta bestia?*»[16]).

In diezelfde tekst van Sulpitius Severus bemerkt men een zekere gelijkenis in de gebruikte *brevitas*-topos, doch dat is uiteraard minder verwonderlijk en men kan hier zeker niet spreken over een bijna letterlijke afhankelijkheid zoals in het voorgaand citaat[17]).

[11]) 831A, nr. 79; niet in *Vita A*, blz. 691.

[12]) P.J. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek der Witherenabdij van S.-Michiels te Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk, 1909, nr. 2 en 3.

[13]) 831B, nr. 79.

[14]) P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl.I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, nr. 11, blz. 16.

[15]) *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 20.

[16]) 835D, nr. 86.

[17]) SULPITIUS SEVERUS, *Vita S. Martini*, uitg. J. FONTAINE, Parijs, 1967 (*Sources chrétiennes*, nr. 133), dl.I, blz. 252, regel 8: «Quamquam etiam ex his, quae comperta nobis erant, plurima omisimus, quia sufficere credidimus, si tantum excellentia notarentur. Simul et legentibus consulendum fuit, ne quod his pareret copia congesta *fastidium*.» Te vergelijken met *Vita B*, 807C, nr. 2: «...cogor multa praetermittere...; 807E, nr. 2:

In het vijfde hoofdstuk treffen we een citaat aan uit twee brieven van de H. Augustinus[18]) en, merkwaardig genoeg, een uitdrukking die schijnt te stammen uit het *De divinis officiis* van Norberts tegenstander, Rupert van Deutz (1076-1129)[19]).

De *Vita B* weet verder te melden dat Norbert aan zijn volgeling Hugo de heilige Laurentius tot voorbeeld stelde, omdat deze laatste de schatten van paus Sixtus II (257-258) uitdeelde[20]). De auteur kende dus, wellicht vanuit de koor- of refterlezing of de *lectio divina*, een *Vita B. Laurentii*, of de hymne of de verzen over die heilige[21]). Deze passage ontbreekt in *Vita A*. Welke tekst de auteur kende, kan niet worden uitgemaakt, aangezien het verhaal over Laurentius reeds in de christelijke oudheid bekend was en o.m. terug te vinden is bij Ambrosius en Augustinus. De auteur van de *Vita B* kan het dus uit vele onrechtstreekse bronnen hebben geput.

Aan het einde van de *Vita B* stoot men op een zinswending die duidelijk afhankelijkheid vertoont tegenover de inleiding op de Latijnse prefatie van de H. Mis, nl. het *Dignum et justum est*[22]). Dit citaat komt eveneens voor in *Vita A*[23]) en versterkt de mening dat de uitdrukking van een geestelijke stamt, doch dat de auteurs der *Vitae* geestelijken waren was van meetaf aan duidelijk.

Volgens François Petit zou de *Vita B* afhankelijkheid vertonen tegenover de *Collationes* van Johannes Cassianus († ca.435)[24]). Verwijzingen worden echter niet gegeven en dit werk omvat twee delen in de uitgave van J.P. Migne, nl. *P.L.*, 49 en 50. De betere uitgave door Michael Petschenig[25]), werd helemaal nagekeken. Men vindt daarin

'...pauca summatim perstringam. Et, ne sermo continuus atque prolixus lectori *fastidium* ingerat'...».

[18]) Zie de paragraaf: *Het vijfde hoofdstuk over het lijden.*

[19]) Zie *ibidem.*

[20]) 817BC, nr. 30.

[21]) *AA.SS.*, 10 aug., dl. II, blz. 485-516: *Hymnus auctore Prudentio*, blz. 512-516; *P.L.*,171, 1607-1614: *Versus de sancto Laurentio* door Marbod van Rennes.

[22]) 844A, nr. 114: «Volebant enim alii, dignumque et justum esse dicebant, ut...».

[23]) *Vita A*, blz. 703, hoofdstuk 23.

[24]) F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 60: «On décèle facilement les sources de cette spiritualité: l'évangile, les Actes des apôtres, l'épître de saint Jacques, la liturgie, la tradition du désert puisée probablement dans la vie de saint Antoine et les conférences de Cassien.» Vermits dat alles gemakkelijk te vinden is, achtte de auteur verwijzingen overbodig!

[25]) *Johannis Cassiani Conlationes XXIIII*, uitg. M. PETSCHENIG, Wenen, 1886, in-8°, 711 blz.

veel over de deugdbeoefening van de woestijnvaders, doch geen parallellen met de *Vita B*, tenzij dan dat ook daar de bekende tekst van Paulus, II *Kor.*11,14, éénmaal wordt geciteerd, waarin gezegd wordt dat Satan zich vermomt als een engel van het licht[26]).

[26]) *Ibidem*, blz. 446. Evenzo in *Vita B*, 827B, nr. 65.

11. De latere invloed van de Vita B

Terwijl slechts één latere auteur uit de *Vita A* heeft afgeschreven[1]), was dat wel vaak het geval met de *Vita B*, die ongetwijfeld op veel bredere schaal verspreid was geworden.

Het is uiteraard van belang steeds te controleren of de gebruikte tekst een *Vita A* of een *Vita B* was, doch overigens wordt in deze paragraaf niet naar volledigheid gestreefd. Het volstaat aan te tonen dat de *Vita B* een grote verspreiding kende.

De *Vita B* werd in de 12de eeuw reeds gebruikt door de voortzetter van de kroniek van Siegbert van Gembloers, de *Continuatio Praemonstratensis*, geschreven na 1146, doch verder niet nauwkeuriger te dateren[2]).

In het begin van de 13de eeuw schreef Robrecht (†1212), kanunnik van de abdij van St.Marien d'Auxerre (o.praem.)[3]) een wereldkroniek waarin hij ten minste vijfmaal duidelijk berichten uit de *Vita B* overnam[4]).

Ook Burchard van Ursberg gebruikte in de 13de eeuw een zin uit de *Vita B*[5]), met de verwijzing naar *quidam scriptor*[6]). De uitgevers O. Abel en L. Weiland hebben echter de oorsprong van het citaat niet aangeduid. De afhankelijkheid werd reeds opgemerkt o.m. door W. von

[1]) Nl. de auteur van de kroniek van Leitzkau, zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*,1984, LX, nr. 1-2, blz. 30-31. Hier wordt alleen rekening gehouden met de uitgegeven teksten. De bewerkingen van de *Vita B* en de uittreksels daarvan die in vele abdijen te vinden zijn, werden hier buiten beschouwing gelaten. Zij zijn over het algemeen historisch onbelangrijk.

[2]) W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 11-12.

[3]) Dep. Yonne, nu bisdom Sens.

[4]) Uitg. O. HOLDER-EGGER, *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, in *MGH., SS.*, 26, blz. 230, 231 en 234, zoals terecht door de uitgever in de marge aangeduid.

[5]) *Burchardi et Cuonradi Urspergensium chronicon*, in *MGH.,SS.*,23, blz. 342, regel 22-26. Hier vindt men de lofrede op Lotharius III uit de *Vita B*, 843B, nr. 113. Voor twee andere passages, nl. over Norberts dood en het schisma van 1130, op dezelfde bladzijde, is de afhankelijkheid veel minder expliciet.

[6]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 30.

Giesebrecht[7]) en door C. Neel[8]). Een tekstvergelijking toont onbetwistbaar dat Burchard uit de *Vita B* afschreef en niet uit de *Vita A*[9]).

In de kroniek van Boudewijn van Ninove, waarvan het oudste gedeelte gaat tot 1294[10]), vindt men achtmaal de verwijzing naar de *Vita Norberti*[11]). De uitgever verwees echter ten onrechte naar de *Vita A*, want in twee van de citaten wordt het duidelijk dat zeker de *Vita B* werd gebruikt. De auteur vermeldt immers hoeveel abten gedurende de eerste jaren aan het kapittel deelnamen[12]) en de drie visioenen na Norberts dood[13]), twee passages die alleen in de *Vita B* voorkomen.

Eveneens in de 13de eeuw werd de *Vita B* gebruikt door de cisterciënzer Albericus van Troisfontaines[14]). Dit groot verzamelwerk toont bijzondere belangstelling voor de gebeurtenissen in Champagne[15]). De auteur gebruikte veel hagiografische werken voor zijn wereldkroniek, die hij begon op te stellen in 1232[16]).

In de Annalen van Osterhofen, geschreven tussen 1288 en 1313[17]), werden door de uitgever zes passages aangeduid als afhankelijk van de *Vita Norberti*[18]). Eén daarvan vertoont duidelijk afhankelijkheid van de *Vita B*[19]). Uiteraard werd een afschrift van de *Vita B* bewaard in deze premonstratenzerabdij.

In de 14de eeuw werd het begin van de *Vita B* letterlijk overgenomen

[7]) W. VON GIESEBRECHT, *Kritische Bemerkungen zur Ursperger Chronik*, in *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, 1881, I, blz. 233.

[8]) C. NEEL, *The Historical Work of Burchard of Ursberg*, V: *The Historian, the Emperor and the Pope*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 228-229.

[9]) Dit in tegenstelling tot de bewering van N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 16.

[10]) Uitg. O. HOLDER-EGGER, *MGH.,SS.*, 25, blz. 515.

[11]) De auteur zelf verwijst uitdrukkelijk naar de *Vita*, blz. 523, regel 3: «...ut ex libro vite sue patet,...».

[12]) *MGH.,SS.*, 25, blz. 528; *Vita B*, 839E, nr. 101.

[13]) *Ibid.*, blz. 529; *Vita B*, 844-845, nr. 116-117.

[14]) *Chronicon Albrici monachi Trium Fontium, MGH., SS.*, 23, blz. 674-950, zie blz. 823, 826 en 831. De ontleningen, of juister samenvattingen uit de *Vita B*, werden in de uitgave aangeduid. Zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 65. Zie over Albricus, J. PRELOG, art. *A. v. Troisfontaines*, in *Lexikon des Mittelalters*, I, 2, München, Zürich, 1978, kol. 282.

[15]) P. SCHEFFER-BOICHORST,*Introductio, MGH.,SS.*,23, blz. 633-634.

[16]) J. PRELOG, *a.c.*, kol. 282.

[17]) Aldus W. WATTENBACH, *MGH.,SS.*,17, blz. 537.

[18]) *Ibid.*, blz. 538-558.

[19]) *Ibid.*, blz. 540: «A.D.1120. ...accepit praedicandi verbum Dei ubique terrarum ubi vellet et posset, ...»; zie *Vita B*, 814F, nr. 23: «...ubique terrarum vellet et posset...». Deze uitdrukking komt niet voor in *Vita A*, blz. 674.

in het werk van Jacques de Guise (†1399)[20]) *Histoire de Hainaut*[21]). Enkel werden een paar kleine toevoegingen gemaakt, speciaal over Henegouwen.

In de jaren 1498-1499 werden een aantal bladzijden uit de *Vita B* samen met het gedicht *Felix Norbertus* afgeschreven in de *Notae Adelbergenses*[22]). N. Backmund beschouwde dit gedicht als het product van een kanunnik van Adelberg, doch daarvoor pleit geen enkel argument. Het gaat eenvoudigweg om het bekende gedicht dat het einde vormt van de *Vita B*.

[20]) Zie over hem D. Van Overstraeten, art. *Guise, Jacques de*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, afl. 129-130, Parijs, 1988, kol. 1122-1125.

[21]) Uitg. E. Sackur, in *MGH., SS.*, 30, blz. 78-334, zie voor de *Vita B*, blz. 206-207; A. de Fortia d'Urban, *Histoire de Hainaut par Jacques de Guyse, traduite en français avec le latin en regard et accompagné de notes (Le texte est publié pour la première fois sur deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi)*, dl. 12, Parijs, Brussel, 1831, blz. 16: *Capitulum III. Vita sancti Noberti(sic) primi fundatoris Praemonstratensium.* Hiervoor werd een hs. van de *Vita B* gebruikt dat bij de beschrijving van de afkomst van Norbert het woord *Salicorum* bevatte, zoals op dit ogenblik alleen in de *Vita A* en in de hs. Soissons 12 en 13 van *Vita B* voorkomt, doch niet het verhaal van de bliksemslag op weg naar Vreden.

[22]) N. Backmund, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 51.

12. De uitgaven

De kartuizer Laurentius Surius (1523-1578)[1]) maakte een uitgave van de *Vita B*, die viermaal werd heruitgegeven. Hij duidde de gebruikte hss. niet aan en publiceerde geen proloog, geen bekeringsverhaal op weg naar Vreden, geen vijfde hoofdstuk over de vraag waarom de heiligen moeten lijden en geen verzen over Norbert aan het einde. De *Additamenta* uit Cappenberg vindt men hier wel.

De uitgave van L. Surius is onbruikbaar voor wetenschappelijke studie aangezien hijzelf in een inleidende zin toegeeft de stijl veranderd te hebben ten bate van de lezer[2]). Enkele bijbelcitaten werden in

[1]) Zie over hem G. Chaix, art. *Laurentius Surius (1523-1578)*, in *Rheinische Lebensbilder*, dl. 11, Keulen, 1988, blz. 77-100. Uit dit artikel blijkt dat L. Surius bij al zijn uitgaven de vrijheid nam de oorspronkelijke tekst te veranderen.

[2]) L. Surius, *De probatis sanctorum vitis quas tam ex MSS. codicibus, quam ex editis authoribus...*, dl. III, Keulen, 1579, in-fol., blz. 622: «Stylum subinde nonnihil elimavi in gratiam lectoris.» Dezelfde zin ook in de uitgave dl.III, Keulen, 1618, in-fol., blz. 112. In de uitgave van 1579, blz. 622, vindt men de zin: «Utrum autem in sanctos vir vitae sanctissimae relatus sit, necdum compertum habeo.» Dat gebeurde inderdaad pas drie jaar later, op 28 juli 1582, en deze zin werd in de uitgave van 1618 dan ook weggelaten. De veranderingen door Surius aangebracht werden ook opgemerkt door N. Alexander,

margine aangeduid, doch enkel het hoofdstuk van het bijbelboek wordt aangeduid, niet het vers. De tekst werd in hoofdstukken onderverdeeld, doch zonder titels. De uitgaven van 1579 en 1618 geven identiek dezelfde tekst, behalve dan dat het romeins cijfer dat het hoofdstuk aanduidt in de uitgave van 1579 in de marge werd geplaatst. In de korte inleiding wordt verder nog gezegd dat, volgens de uitgever, een tijdgenoot en waarschijnlijk Hugo van Fosses de auteur van deze *Vita* is, wat zou blijken uit hoofdstuk 52, d.w.z. de drie visioenen na Norberts dood[3]).

In 1608 verscheen een uitgave door abt Sigismund Kohel, van de abdij van Louka in Moravië (1607-1615), onder de titel *Praemonstratensis Ordinis nonnullorum Patrum vitae ex variis authoribus collectae*, Louka, 1608, in-8°, geen paginatie (398 blz.)[4]). De Bollandisten kenden dit werk, doch noemden de uitgave *truncata*[5]), zodat zij er geen rekening mee hielden en enkel steunden op de uitgave van Joannes Chrysostomus vander Sterre van 1656.

Roger Wilmans, de uitgever van de *Vita A*, zag deze uitgave van S. Kohel niet, maar liet door een collega te Wenen controleren of S. Kohel de *Vita A* of de *Vita B* had uitgegeven[6]). Het bleek uiteraard de *Vita B* te zijn, zoals Daniël Van Papenbroeck (1628-1714) reeds had gemeld.

Volgens Leon Goovaerts[7]) was het boek in het begin van deze eeuw reeds zeer zeldzaam. Een exemplaar bevond zich in de bibliotheek van Selau in Bohemen[8]) en een tweede in die van Leffe-Frigolet[9]).

Historia ecclesiatica veteris novique testamenti..., dl.46, Lucca, 1751, in-fol., blz. 106: «Ejus vita a coaevo Authore scripta iussu Hugonis socii ipsius primique Abbatis Praemonstratensis extat apud Surium, sed ab ipso paululum interpolata sive elegantiori stylo reddita.» Over de werkwijze van L. Surius ook R. AIGRAIN, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Parijs, 1953, blz. 326.

[3]) Uitg.1579, blz. 622; uitg.1618, blz. 112: «...a quodam eius aequali, et, nisi fallor, Hugone illo, qui ei proxime successit in regimine Praemonstratensis, ut colligi videtur ex Historia hujus cap.52. fideliter conscripta.»

[4]) Letterlijk: «Typis Lucensibus ad fluvium Dia. Anno 1608.»

[5]) *AA.SS.*, uitg. Parijs en Rome (Victor Palmé), 1867, kol. 799E.

[6]) *MGH., SS.*, 12, blz. 669.

[7]) L. GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, dl.III, 2, Brussel, 1907, blz. 148, die zelf zijn inlichtingen kreeg van Alfons Zak. De *Vita S. Norberti* beslaat de blz. 1-154.

[8]) Zie over deze abdij N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. I, 2de uitg., Berlijn, New York, 1983, blz. 390-393, s.v. *Želiv*.

[9]) Het boek blijkt op dit ogenblik te Leffe niet meer aanwezig te zijn, aldus een brief van de bibliothecaris van 13 okt. 1988. De bibliothecaris van Frigolet was zo vriendelijk ons enkele fotokopieën uit het boek van S. Kohel te zenden. Het werk is eveneens aanwezig in de *Bibliothèque Nationale* te Parijs onder het nummer II.4158.

Sigismund Kohel geeft geen proloog en geen lijst van hoofdstukken. Hij gebruikte blijkbaar hss. die het woord *Salicorum* in het eerste hoofdstuk niet vermeldden. De naam van Norbert wordt, naar oude Duitse gewoonte, steeds als *Nortbertus* weergegeven. Hij drukte wel de *Additamenta monachorum (sic) Cappenbergensium de Patre Nortberto* af, doch niet de *Versus*.

Roger Wilmans citeerde in zijn inleiding op de uitgave van *Vita A* een zin uit J.G. LEUCKFELD, *Antiquitates Praemonstratenses...*, Maagdenburg, 1721, blz. 8, noot f, die aldaar niet minder dan negen zeventiende-eeuwse uitgaven van de *Vita B* aanduidde[10]). In feite gaat het echter vaak om min of meer ingrijpende bewerkingen van de tekst van *Vita B*.

De enige min of meer bruikbare uitgave uit de 17de eeuw is van de hand van abt Joannes Chrysostomus vander Sterre (1591-1652)[11]). Deze uitgave, verschenen in 1656, kan voor haar tijd merkwaardig worden genoemd. Er werden immers varianten uit zestien handschriften genoteerd. Spijtig genoeg heeft J.C. vander Sterre zijn handschriften enkel aangeduid met de plaats waar ze bewaard werden[12]).

Bij het lezen van de varianten door J.C. vander Sterre aangeduid, komt men tot de vaststelling dat zeer weinige de betekenis van de tekst veranderen. Vaak gaat het om één enkel woord dat min of meer gelijkluidend was met het oorspronkelijke en eventueel door de kopiist verkeerd werd verstaan bij het dicteren.

Helemaal betrouwbaar is de uitgave van J.C. vander Sterre echter niet. Soms wordt geen enkele variant aangeduid, waar nochtans alle nu bewaarde handschriften een andere lezing blijken te geven[13]).

Bijzonder verdacht is verder dat geen enkel van de zestien hss. die hij

[10]) R. WILMANS, *Introductio*, in *MGH., SS.*, 12, blz. 669, noot 54.

[11]) Zie over hem N.J. WEYNS, art. *Sterre, Joannes Chrysostomus vander*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Brussel, 1970, kol. 783-789, en IDEM, *Jean-Chrysostôme vander Sterre, abbé de Saint-Michel d'Anvers*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, blz. 94-123.

[12]) J. C. vander STERRE, *Candido lectori*, blz.**7: «Ut autem textus eius per omnia purus et sincerus exhiberetur, non sine labore ad plurium, scilicet Praemonstratensis, Nostri, id est Antverpiensis, Grimbergensis, Parcensis, Averbodiensis, Trunchiniensis, Ninivensis, Bernensis, Heylesemensis, Neomagensis, Morinensis, Steinveldensis, Knechtstadiensis, Chotiessoviensis, Marchtalensis, Wilthinensis, etc. MM.SS. ac L. Surii et Servatii Lairvelz fidem recensitus est:...».

[13]) Zo o.m. het woord *Salicorum*, blz. 1, dat slechts in twee bewaarde *B*-hss. voorkomt, terwijl het in meer dan twintig andere ontbreekt en waarbij J.C. vander Sterre geen varianten aanduidt; evenzo liet hij blz. 243, de woorden *quae gessit* weg, wellicht ter wille van het mooiere Latijn, doch veranderde zo de betekenis van de zin, zie de paragraaf over de auteur.

aanduidt blijkt overeen te komen met de nu nog bewaarde hss. Bij een vergelijking van de varianten die J.C. vander Sterre aanduidde met de hss. Soissons 12, Grimbergen en Drongen vindt men gedeeltelijk die varianten terug, maar gedeeltelijk ook niet. Het is natuurlijk mogelijk dat geen enkel van de zestien hss. van J.C. vander Sterre bewaard bleef, maar men denkt eerder aan een onnauwkeurig aanduiden van de varianten, aangezien een aantal typische varianten wel in die hss. terug te vinden zijn.

In de *Acta Sanctorum* van de Bollandisten, in het eerste deel van de maand juni, nl. op 6 juni, werd de tekst van J.C. vander Sterre afgedrukt, doch zonder de aantekeningen van P. de Hertoghe. Na de proloog wordt de *Index capitum et titulorum* gegeven uit de *Editio Antverpiensis*[14]). Vooraf echter wordt een noot toegevoegd waarin de lezer wordt verwittigd dat de Bollandisten *more nostro* de tekst in hoofdstukken en nummers hebben onderverdeeld. Zij plaatsten dus de titels van de hoofdstukken in een lijstje vooraan om zelf een andere indeling in 19 hoofdstukken en 118 nummers te kunnen geven.

Deze verandering aan de oorspronkelijke tekst lijkt onverantwoord. Ook werden een aantal verwijzingen naar bijbelcitaten, die bij vander Sterre voorkwamen, weggelaten, misschien om meer plaats vrij te houden voor andere aantekeningen in de marge. De aangeduide bijbelcitaten zijn echter in beide uitgaven verre van volledig.

Ook de Bollandisten waagden het vrij lichtvaardig veranderingen aan de tekst aan te brengen. Zo bijvoorbeeld staat in alle hss. en in de uitgave van J.C. vander Sterre dat de vredestichting te Fosses op dinsdag plaatsvond (*feria tertia*)[15]). De Bollandisten maakten daarvan vrijdag (*feria sexta*), enkel en alleen omdat in het begin van de volgende paragraaf stond dat de volgende vredestichting, te Moustier namelijk, zich op een zaterdag afspeelde.

De tekst van het eerste deel van juni in de *Acta Sanctorum*, voor het eerst verschenen te Antwerpen in 1695, blz. 761-793, werd nog tweemaal herdrukt, nl. in de uitgave te Venetië, 1741, blz. 809-858, en in de uitgave van Victor Palmé te Parijs en Rome, 1867, blz. 807-847. De paginering bleef echter niet dezelfde; daarom zullen de verwijzingen

[14]) 64 *capitula* voor de *Vita* en 10 voor de *Appendix fratrum Cappenbergensium*, *AA.SS.*, 807F-808D.

[15]) J.C. VANDER STERRE, blz. 64, met als varianten: «Surius et aliqua alia exemplaria Feria secunda, sed male.»; *AA.SS.*, blz. 817E, nr. 31.

naar de *Acta Sanctorum* niet alleen de bladzijde, maar ook het nummer van de paragraaf aanduiden.

Jacques Paul Migne (1800-1875) tenslotte drukte slaafs de tekst uit de *Acta Sanctorum* af, met de verwijzingen naar J.C. vander Sterre, en zelfs met de noot van de Bollandisten dat *more nostro* nieuwe hoofdstukken en nummers werden aangebracht[16]). Ook het *commentarius praevius* van Daniël Van Papenbroeck S.J. (1628-1714)[17]) werd overgenomen[18]), evenals al de commentaren na de tekst van de *Vita*, behalve de *Historia translationis* en de twee lange *corrolaria* over Maagdenburg en over de abdij van Sint-Michiels te Antwerpen. De verwijzingen naar de bijbelplaatsen werden hier in de tekst ingevoegd.

In plaats van de *corollaria* drukte J.P. Migne de waardeloze *Sermones duo ad populum* af, die ontleend werden aan Ch.-L. Hugo en J. Le Paige[19]) en de *S. Norberti chartae*[20]).

Men moet aldus tot het besluit komen dat van de *Vita B* nog geen betrouwbare wetenschappelijke uitgave bestaat. De uitgave door Roger Wilmans van de *Vita A* in de *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, dl.12, blijft een vrij nauwkeurige uitgave, waarvan enkel de inleiding en de citatenaanduiding verouderd zijn. Voor de *Vita B* blijkt een nieuwe uitgave noodzakelijk. Dr.Gerlinde Niemeyer had daarvoor, in opdracht van de *Monumenta Germaniae Historica*, reeds een groot aantal handschriften op fotokopie verzameld, doch diende het ingewikkelde en tijdrovende uitgavewerk in 1978 definitief stop te zetten wegens ziekte. De hier ondernomen studie poogt, op grond van de verzamelde handschriften, de stand van zaken op dit ogenblik samen te vatten en aldus een stap vooruit te zetten in de richting van een wetenschappelijke uitgave.

[16]) *P.L.*, 170, Parijs, 1854, kol. 1235-1358. Zie kol. 1255, noot 14: «Capitula indicata inter uncos includimus, eorumque titulos hic subjungimus more nostro in capita et numeros distincturi».

[17]) Zie over hem H. DELEHAYE, art. *Papebrochius Daniel ou Van Papenbroeck*, in *Biographie nationale*, dl.16, Brussel, 1901, kol. 581-598.

[18]) *P.L.*, 170, kol. 1236.

[19]) *P.L.*, 170, kol. 1357. Zie daarover W.M. GRAUWEN, *De bronnen voor de geschiedenis van Norbert, stichter van Prémontré*, in *Anal. Praem.*, 1983, LIX, nr. 3-4, blz. 199.

[20]) *P.L.*, 170, kol. 1357.

13. De stijl en het woordgebruik

Ondanks de *brevitas*-topoi die de auteur meermaals gebruikt, in en buiten de proloog[1]), is zijn stijl vaak omslachtig en langdradig. Zo gebruikt hij een zin van negen woorden om uit te drukken dat een bepaald feit 's morgens gebeurde of in de herfst[2]). Soms spreidt hij een opvallende woordenrijkdom ten toon, vooral dan wanneer hij de activiteit van de duivel beschrijft[3]), een enkele keer ook wanneer hij vurig voor Norbert supportert[4]). Hij vormt lange zinnen, die meermaals onlogisch zijn opgebouwd. Vaak is de zinsbouw slordig en gelijkt hij meer op gesproken dan op geschreven taal. Zo bijvoorbeeld verandert de auteur wel eens van onderwerp in één en dezelfde zin[5]).

Olav Klesser stipte reeds in 1958 aan dat de auteur van de *Vita B* «overhoop lag met het reflexivum»[6]). Dit is ongetwijfeld juist, althans beschouwd van het standpunt van een klassiek filoloog. Hij besloot daaruit echter dat de auteur van de *Vita A* er «steeds onmiddellijk bij is om zijn fouten te verbeteren». Deze vaststelling werd dan voor O. Klesser een belangrijk argument om te stellen dat *Vita A* pas na *Vita B* zou zijn ontstaan, omdat het ondenkbaar is dat de latere schrijver fouten

[1]) Bijvoorbeeld 819B, nr. 37: «Sunt enim cuncta, quae praemissa sunt, ex multis pauca...»; 829B, nr. 74: «Multa de tanto patre narrari possunt, sed tamen plurima praetermittuntur... ».

[2]) 841B, nr. 106: «Facto autem mane, cum summo diluculo lux coepisset illucescere...»; 819D, nr. 38: «Autumnus erat, quando primo brumale tempus hiemis incipit frigescere...». Evenzo 820A, nr. 40: «Transacta igitur hieme, niviumque et glacie (sic) frigore vernali calore paululum deterso...».

[3]) 820C, nr. 41: «Sed non defuere tentantis inimici et adversantis hostis insidiae, qui plantata eradicare, fundata evellere, congregata dispergere, dispersa morti tradere, multiforma dolositate et multimoda calliditate laboraret.»; 826B, nr. 61: «...ut prius terrorem incutiat, territas malleo caudae suae dejiciat, dejectas mactet, mactatas postea hiante ore devoret et perdat.»; 826C, nr. 61: «...ut aestimarent jacula mitti et mittere, feriri et ferire, vulnerari et vulnerare, interfici et interficere.»

[4]) 837D, nr. 92: «At ille gladio spirituali, quo accinctus erat, eos insequitur: in sua quiete sedendo aggreditur, percutit, dejicit, dejectos anathematis vinculo ligat.»

[5]) 819, nr. 38: «...de qua a quoquam ipsorum, cum plurimi remitti et sibi indulgeri postulassent,...nullam volebat recipere relaxationem.»; 822F, nr. 49: «Videns autem ille affectuosam mulieris devotionem, respexit eam, et suscepit quod petebat.»; 824A, nr. 53: «...ita etiam ut hi qui illum comitabantur, licet confertissimis populorum turbis admixti, vix unum verbum ab eorum ore posset torqueri.»; 828D, nr. 71: «Saepius homo...permisit; et post haec divina miseratione ab eo curatus est (daemoniacus)...reverteretur (daemoniacus).»; 844D, nr. 116: «...praesertim cum a quibusdam, quibus optime credendum fuit, etiam post discessum suum in ea effigie apparuerit...».

[6]) O. Klesser, *De oudste levensbeschrijving van Sint-Norbert, in Anal. Praem.*, 1958, XXXIV, nr. 3-4, blz. 216.

zou toevoegen wanneer hij de juiste vorm voor zich zag. In feite echter is het algemeen bekend dat de vervaging van de klassieke regels betreffende het reflexivum een kenmerk is van het middeleeuws Latijn[7]). Het is juist dat de *Vita A* over het algemeen een juister, in de zin van klassieker, Latijn biedt dan *B*. Doch deze vaststelling geeft o.i. geen uitsluitsel inzake de volgorde van het ontstaan van beide *Vitae* omdat het zogenaamd verkeerd gebruik van het wederkerig voornaamwoord niet als onjuist werd aangevoeld. Bovendien zou de bovenstaande redenering noodzakelijk moeten leiden tot de conclusie dat de latere tekst steeds de volmaakste is, daar hij de fouten van de voorgaande verbetert. Alle handschriftenkenners en paleografen zullen integendeel beweren dat een tekst door het veelvuldig afschrijven steeds meer fouten gaat vertonen. De afschrijvers stonden nu eenmaal niet tegenover hun tekst als een leraar klassiek Latijn die de taalfouten van zijn leerling opzoekt om ze te verbeteren.

Een stijleigenaardigheid van de *Vita B*, die bij een vergelijking met de *Vita A* in het oog valt, is dat de auteur van *B* veel belang hecht aan de bindteksten tussen de verschillende verhalen. In de inleidende volzinnen tot een nieuw verhaal verantwoordt hij vaak zijn uiteenzetting door de noodzakelijkheid dit verhaal te brengen voor de juiste volgorde of omdat het niet mag weggelaten worden[8]). Deze uitdrukkingen maken deel uit van zijn omslachtige verhaaltrant en zijn zeker niet altijd letterlijk te verstaan. Zo zal men uit de uitdrukking *non est praetermittendum*[9]) of *praetereundum*[10]) niet zonder meer mogen besluiten dat de auteur een tekst voor zich had waarin dat verhaal ontbrak.

Bij een stijlvergelijking tussen *Vita A* en *Vita B* valt het op dat de *Vita B* vaak de dialogen in rechtstreekse rede weergeeft, waar de *Vita A* de

[7]) K. STRECKER, *Introduction à l'étude du latin médiéval*, Rijsel, Genève, 1948(3de uitg.), blz. 37. Typisch genoeg treft men dezelfde vervaging op dit ogenblik in het Nederlands aan, vooral in Nederland zelf. Zoniet had O. Klesser moeten schrijven dat de auteur van *Vita A* er steeds onmiddellijk bij is om *diens* (nl. van de auteur van *Vita B*) fouten te verbeteren, in plaats van *zijn* fouten.

[8]) Zie b.v.831A, nr. 79: «Haec de daemoniaco isto per excessum dicta sunt, ut ea quae facta sunt, prout fieri potest, suo ordine et loco differantur. Non enim est praetereundum...»; 831D, nr. 80: «Supervacua judicari potest ab audientibus haec narratio: sed ad subsequens transitus evidens haberi non potest, nisi hoc aliquando doceat praecedentis operis attestatio.»; 840C, nr. 102: «In hoc tractatu tractare de Romanis pontificibus alicui videbitur superfluum esse; sed alio modo seriatim differri non possunt quaedam, quae de milite Christi praetermitti non debent...».

[9]) Zie vorige voetnoot en o.m. 841C, nr. 44; 826A, nr. 60; 829B, nr. 74, alsook onder de titel: *De Proloog*.

[10]) Zie o.m. 815A, nr. 23; 831A, nr. 79; 834C, nr. 81.

onrechtstreekse rede gebruikt[11]). Dit maakt de verhaaltrant van de *Vita B* levendiger, maar anderzijds blijkt de inhoud van de dialogen naïef, onrealistisch en weinig logisch. De stijl ervan is even langdradig als in de rest van het verhaal. De dialogen die de *Vita A* in rechtstreekse rede weergeeft, vindt men in de *Vita B* eveneens, doch veel uitgebreider en met herhalingen. Bovendien levert de auteur van de *Vita B* een aantal retorische vragen in de rechtstreekse rede, die in de *Vita A* niet voorkomen[12]).

Kenmerkend voor de stijl van de *Vita B* zijn de vele herhalingen van dezelfde woorden, een stijlfiguur die eerder tot de spreektaal behoort[13]). De auteur was wellicht iemand die gewoon was het woord te voeren, ofwel als predikant, ofwel als scholaster voor zijn studenten. Misschien kan ook deze eigenaardigheid wijzen op een auteur van gevorderde leeftijd.

Ook de herhaalde uitroepen behoren eerder tot de spreektaal. Het beoogde effect, zowel in de spreek- als in de schrijftaal, bestaat erin de verhaaltrant levendiger te maken en zodoende de aandacht van de toehoorders gaande te houden. De auteur van de *Vita B*, die zich bewust is te schrijven voor de confraters in het kapittel of in de refter verzameld,

[11]) Zie b.v. de woorden aan Hedwig, blz. 808E, nr. 3; het antwoord van Norbert aan aartsbisschop Frederik van Keulen, 811A, nr. 9, enz. Het gesprek tussen Burchard en Norbert echter, 816A, nr. 25, staat in beide *Vitae* in de rechtstreekse rede en gedeeltelijk ook het daaropvolgend gesprek met Hugo van Fosses.

[12]) Zo b.v. 809B, nr. 6: «Quid plura?»; 809C, nr. 6: «Norberte, quo vadis? Domine, quid agis? Revertere pater, revertere...Norberte, Norberte, quid me persequeris?...cur et alios perdere festinas?...Domine, quid me vis facere?»; 813C, nr. 18: «Quid faceret homo, cujus fides jam in Domino solidata erat?»; 816F, nr. 28: «Quis enim non stuperet novum genus vitae: in terra degere et de terra nihil habere, nil quaerere?»; 817F, nr. 31: «Quid est, pater reverende, quod tibi a me vel a quolibet negari possit?» Etc.

[13]) 821F/822A, nr. 46: «Eia ad bellum, eia ad bellum...»; 822A, nr. 46: «Peregrine de Francia, peregrine de Francia...»; 822B, nr. 47:«Videte, videte...»; 822C, nr. 47: «En ardeo, en ardeo...En morior, en morior...Volo exire, volo exire...»; 823E, nr. 52: «...dicant qui...dicant inquam...dicant...»; 824, nr. 54: «Laneis ad carnem, laneis ad laborem...»; 825B, nr. 57: «Clamabat quia vivunt, clamabat quia vere vivunt, qui non sibi vivunt...»; 826B, nr. 61: «Exivit...exivit...seminare semen non suum, sed semen dominicum...»; 827C, nr. 66: «Modo intrabit ad me, modo intrabit ad me, modo venit, modo venit...firmate...firmate...recede...recede...»; 828A, nr. 69: «Nescitis, fratres, nescitis, inquam...»; 828F, nr. 72: «Gavisus est pater Norbertus, gavisus est et comes...»; 834F, nr. 83: «Depone ovem, depone inquam, eam...»; 836F, nr. 89: «Deducitur...deducitur...»;837A, nr. 90: «...nudatis pedibus...nudis pedibus...nudis pedibus...»; 837E, nr. 93: «...alii...alii...alii...Haec...haec...»; 837E, nr. 94: «...vicit...vicit...vicit...»; 838B, nr. 95: «Fremuerunt Saxones, fremuerunt Parthenopolitani...»; 838C, nr. 96: «...dies, dies inquam...»; 840E, nr. 104: «Vigilant isti...vigilant illi...»; 841B, nr. 106: «...dum alii...alii...alii...quidam...»; 842D, nr. 110: «...non sibi nocuerunt: nocuerunt et ei potius...».

maakt er dan ook gretig gebruik van[14]). Hetzelfde geldt voor de retorische vragen[15]).

Hier en daar zoekt de auteur ook met opzet het effect van alliteraties[16]). Dit geldt evenzeer voor het rijmproza[17]), dat in zijn tijd in de mode kwam, doch een enkele maal ook schijnt hij een voor de hand liggend binnenrijm met opzet te willen vermijden[18]).

Het woordgebruik in de *Vita B* is vaak ongewoon en weinig precies en concreet. De auteur gebruikt behalve de frequente herhalingen ook veel synoniemen en een overvloed van woorden om relatief weinig feitenmateriaal mee te delen. Zijn veel gebruikte stopwoorden werden reeds aangestipt waar de vraag werd bestudeerd of de tekst van één of meer auteurs stamt.

[14]) B.v. 821E, nr. 45: «Magnum opus!»; 821F, nr. 46: «Quid agis, inquit?»; 821F/822A, nr. 46: «Eia ad bellum, eia ad bellum...»; 822B, nr. 47: «Ha, ha, he, modo bene facis...»; 825A, nr. 56: «Quid ergo?»; 825D, nr. 58: «Eia, inquit, eia, fratres dilectissimi...»; 826C, nr. 62: «Eia, eia, vertimini...»; 827D, nr. 66: «Ei mi! ei mi! quid agam?; 828E, nr. 72: «Quid dicam?»; 829A, nr. 73: «Quid multa?»; 830F, nr. 78: «Eia benedictus Deus per omnia...»; 831B, nr. 79: «Res mira et stupenda!»; 835B, nr. 84: «Quid est hoc fratres?»; 837B, nr. 90: «Miser, quid agis? Sine miser: quid est quod fecisti?»; 838F, nr. 97: «Quid igitur?»; 840F, nr. 105: «Theid ut, Theid ut, ingeminantes, hoc est, Exite, Exite...»; 841A, nr. 105: «Heu, heu!».

[15]) Zie de vorige voetnoot en b.v. 825E, nr. 59: «Quis putas est homo iste? Cujus fidei, qui nulla utitur ratione? Putasne stabile sit hoc opus, quod in tanta solitudine locatur? et cujus fundamentum ...in palude?»; 825F, nr. 60: «Sed homo ille quid fecit?»; 828E, nr. 72: «Quid faceret juvenis, certamen gravissimum bellaturus?...Quid dicam?»; 837C, nr. 91: «Ubi sunt ait, haec? aut qua ratione ab ea et a vobis quibus erant, sunt alienata?»; 838F, nr. 97: «Quid igitur?»; 839D, nr. 101: «Quid plura?»; 845A, nr. 118: «Et quid amplius?».

[16]) B.v. 826B, nr. 61: «...exivit...exivit...seminare semen, non suum, sed semen dominicum...»; 840C, nr. 102: «In hoc tractatu tractare...»; 841B, nr. 106: «...sacer sacerdos et societas cum eo congregata.»

[17]) B.v. 838B, nr. 95: «...in Saxonia, ubi religio decaluerat, et in Sclavonia, ubi non erat...»; 838E, nr. 97: «Haec est, inquam, dies qua desperatis misericordia, peccantibus venia, mortuis redditur vita...in hac quod hanc mortem prohibuistis, dolorem meum prolongastis, et laborem intulistis, sed et requiem meam distulistis.»

[18]) 845B, nr. 118: «Quia etsi quidam ea per omnia non recipiant et omnibus ad integrum haec placere non valeant, non poterunt obesse benevolis, etiamsi contigerit malivolis et detractoribus non prodesse.» In de laatste helft van deze zin had een andere woordschikking twee binnenrijmen opgeleverd, na «recipiant» en «valeant», nl. ook «obesse» en «prodesse». Misschien gaf de auteur hier voor de afwisseling de voorkeur aan een kruisrijm.

14. Enkele hagiografische topoi

Bij de studie van de *Vita A* reeds werd erop gewezen dat de profetische geest veel vaker en nadrukkelijker aan Norbert wordt toegeschreven in de *Vita B* dan in de *Vita A*[1]). Terloops mag worden vermeld dat deze topos reeds in de *Vita Antonii* voorkomt[2]). Evenzo wordt de gave om de goede van de slechte geesten te onderscheiden, de *discretio spirituum*, in de *Vita B* uitdrukkelijk aan Norbert toegeschreven[3]). Ook dit gegeven vindt men reeds in de *Vita Antonii*[4]).

Bij de beschrijving van Norberts uiterlijk wordt herhaaldelijk gezegd dat hij een opgewekt en sereen gelaat had[5]). Op zichzelf niets ongewoons, tot we in verdacht veel andere *Vitae* hetzelfde kenmerk aantreffen[6]), en vooral dan in die *Vitae* die vaak model stonden voor de middeleeuwse hagiografie, zoals de Latijnse vertaling van de *Vita Antonii* van Athanasius († 373)[7]). De opgewektheid van het gelaat bewijst bij de levende Antonius dat hij voortdurend aan hemelse zaken dacht[8]) en bij de stervende Antonius dat hij de engelen zag die zijn ziel zouden meevoeren[9]).

Ook de *brevitas*-formule dient hier bij de clichés vermeld te worden, hoewel zij vanzelfsprekend niet alleen in het hagiografisch genre voorkomt. Men treft haar vooral aan in alle soorten prologen en dat is uiteraard ook in de proloog van de *Vita B* het geval[10]). Doch ook verderop in de tekst grijpt de auteur meermaals naar die topos terug[11]),

[1]) *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 29. In de *Vita A* slechts éénmaal terloops, blz. 696; in de *Vita B* ten minste zesmaal: 818F, nr. 35; 825D, nr. 58; 830F, nr. 78; 834E, nr. 81; 838F,nr. 97; 839A, nr. 98.

[2]) *P.L.*, 73, 134D, 152D, 153AB.

[3]) 820F, nr. 43: «Videns ergo vir, cui Deus discretionem spirituum dederat,...»; 821F, nr. 46: «Tunc vero Pater Norbertus, cui Deus discretionem spirituum dederat,...».

[4]) *P.L.*, 73, 137D en 146B.

[5]) 808F, nr. 4: «Erat enim homo adspectu hilaris, vultu serenus,...; 825D, nr. 58: «Et post haec, exhilarata facie, assumpta fiducia...«; 838E, nr. 97: »At vir justus, ut erat hilari facie et vultu sereno...».

[6]) O.m. ook in de *Vita S. Ayberti, AA.SS.*, dl.I april, Parijs, Rome, 1866, 863D: «...cum semper jucundus et hilaris et videretur et esset.»

[7]) *P.L.*, 73, 134B, 156C, 167C, 168A.

[8]) *P.L.*, 73, 156C.

[9]) *P.L.*, 73, 167C.

[10]) 807C, nr. 2: «...cogor multa praetermittere, ea dumtaxat breviter attingens...»; 807E, nr. 2: «...pauca summatim perstringam. Et ne sermo continuus atque prolixus lectori fastidium ingerat...».

[11]) O.m. 819C, nr. 37: «Sunt enim cuncta, quae praemissa sunt, ex multis pauca, quae gessit,...». Evenzo in de *Additamenta*, uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 256 en 257; uitg. *AA.SS.*, 846C, nr. 4 en 847A, nr. 7.

hoewel hij in feite ijverig bezig is de tekst uit te breiden met onbelangrijke woordenkramerij.

Anderzijds wapent de auteur zich tegen het eventuele verwijt van onvolledigheid door tweemaal te stellen dat één man niet alles kan weten[12]). Doch deze uitspraak lijkt dan weer in tegenspraak met de proloog waarin sprake is van de raadpleging van een groep mensen die van het begin af met Norbert omgingen[13]).

[12]) 829B, nr. 74 en 843B, nr. 113.
[13]) 807E, nr. 2.

15. De Vita B tegenover Norbert

Vooreerst dient men na te gaan met welke namen Norbert wordt aangeduid en of daarin een verschil te merken is tegenover de *Vita A*[1]). In de *Vita B*, met de *Additamenta* inbegrepen[2]), blijkt de meest gebruikte benaming *pater* te zijn, die namelijk zesenveertigmaal voorkomt, tegen drieënveertigmaal *vir Dei*. Op de derde plaats komt de aanduiding *homo* zonder meer, nl. negenendertigmaal, terwijl die in de *Vita A* niet voorkomt. Dit geldt ook voor de benaming *vir* zonder meer, die evenmin in de *Vita A* wordt aangewend. De naam *Norbertus*, alleen of in samenstellingen, ontmoet men zesendertigmaal; *homo Dei* achtentwintigmaal. Tenslotte vindt men de twee meest typische aanduidingen als *magister*[3]), elfmaal, en als *sanctus vir*, negenmaal, nl. zevenmaal in de *Vita* en tweemaal in de *Additamenta*, waar overigens nog eenmaal de benaming *ter-beatus* wordt gebruikt. Te noteren valt dat het epitheton *sanctus* in de *Vita A* slechts tweemaal voorkomt[4]). Tenslotte blijft er de uitdrukking *miles* of *miles Christi*, die in de *Vita B* viermaal wordt aangewend[5]), terwijl die in de *Vita A* niet voorkwam.

[1]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A, in Anal.Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 10.

[2]) De *Additamenta* stammen uiteraard van een andere auteur, maar werden waarschijnlijk onmiddellijk na de *Vita B* opgesteld en zij vertonen dezelfde hagiografische kenmerken.

[3]) Tegenover driemaal in de *Vita A*. Over de magistertitel als specifieke benaming voor de *Wanderprediger*, zie o.m. J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, Leipzig, 1906, blz. 52, noot 3; blz. 115, noot 5 en blz. 120, noot 5; A.H. THOMAS, *De oudste constituties van de dominicanen*, Leuven, 1965, blz. 74, noot 300; R. ZERFASS, *Der Streit um die Laienpredigt*, Freiburg, 1974, blz. 137, noot 514; J.-M. BIENVENU, *Robert d'Arbrissel et la fondation de Fontevraud*, in *Cahiers d'histoire*, 1975, XX, nr. 2, blz. 240.

[4]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 10.

[5]) Deze benaming vindt men reeds in de *Vita Antonii* van Athanasius, *P.L.*, 73, kol. 130B; in *Vita B*, 812A, nr. 13 (militia Christi); 840C, nr. 102 (milite Chisti); 841F, nr. 108 (militis sui); 844E, nr. 117 (militi suo).

Er blijkt dus wel een accentverschuiving te bestaan tussen *Vita A* en *Vita B*. Het gebruik van *homo* en *vir* zonder meer in de *Vita B* kan als een loutere stijleigenaardigheid van de auteur worden uitgelegd[6]). Het veel vaker voorkomen van het epitheton *sanctus* echter is niet zonder betekenis.

In de *Vita B* wordt Norbert als een heilige voorgesteld. Daarop wijst niet alleen het gebruik van het epitheton *sanctus*, maar ook andere impliciete heiligverklaringen, zo bijvoorbeeld na de bespuwing te Xanten zegt de auteur dat het geduld en de deugden van de heiligen te bewonderen en na te volgen zijn[7]), waarmee uiteraard Norbert wordt bedoeld. Elders drukt de auteur zijn mening uit dat de lof van zulk een groot man niet mag verzwegen worden, want God wordt verheerlijkt in zijn heiligen[8]). De heiligheid van Norbert wordt aldus door de auteur als vanzelfsprekend voorgesteld.

De *Vita B* tracht niet alleen Norbert impliciet en expliciet als een heilige voor te stellen, doch wenst hem ook de hoogste trap der heiligheid toe te kennen, namelijk het martelaarschap. Het is een bekend verschijnsel in de hagiografie dat de auteurs van *Vitae* van belijders *(confessores)* enigszins verveeld zaten met die tweederangspositie van hun held en naar oplossingen zochten om hem toch als martelaar voor te stellen, bijvoorbeeld als een martelaar van begeerte *(in voto)*. Dit is ook het geval in de *Vita B*. Bij de moordpoging op Witte Donderdag wordt diegene zalig geprezen die op zulke dag gedood zou worden en degenen die Norbert redden, bewezen hem geen goede dienst[9]). Evenzo drukt Norbert als zijn mening uit dat de standvastigheid van de martelaren niet zo moeilijk is en zeer aangenaam, meer dan honing en honingraat[10]), en tenslotte, opgesloten in de toren in de nacht van 29/30 juni 1129, wachtte Norbert met vreugde op de martelaarspalm[11]). De bedoeling van de auteur blijkt dus duidelijk genoeg: Norbert was een

[6]) Men kan de vraag stellen of de benaming *homo* zou wijzen op een beïnvloeding door het «ecce homo» uit *Joh.*19,5. In dat geval zou zij een bijklank van medelijden kunnen hebben. Dit schijnt het geval te zijn blz. 809C, nr. 7, doch zeker niet over de hele lijn, zoals trouwens de vrij veel gebruikte uitdrukking *homo Dei* bewijst.

[7]) 812A, nr. 13: «...patientia vero et virtutes sanctorum, his qui ad Christi militiam se accingunt, admirandae sunt et imitandae,...».

[8]) 842E, nr. 111: «Laudes ergo tanti viri tacendae non sunt, quia gloriosus Deus in sanctis suis.»

[9]) 838E, nr. 97.

[10]) 841E, nr. 108: «...ipse vero econtra martyrum constantia levem, et super mel et favum dulcissimum esse asserebat.»

[11]) 842C, nr. 109: «...palmamque martyrii gaudens expectaret...».

martelaar van zijn plicht (*in voto*) en hij kon het ook niet helpen dat hij niet werd vermoord. De *Vita B* kent hem dan ook uitdrukkelijk de titel van martelaar toe[12]).

Bij de deugden die de *Vita B*, naar hagiografisch gebruik, overvloedig aan Norbert toeschrijft, treedt het geloof *(fides)* op de voorgrond. Uit de context blijkt echter dat de betekenis aan dit woord gehecht beter wordt weergegeven door godsvertrouwen[13]). Dit wordt vooral duidelijk in het spinwonder dat bedoeld is als een *exemplum* om Norberts godsvertrouwen te bewijzen[14]). Na dit wonder verhaalt de auteur trouwens nog eens nadrukkelijk dat Norbert in de 12de eeuw bekend stond om die deugd, zoals Bernard om zijn *caritas* en Milo van Terwaan om zijn nederigheid[15]). Doch ook buiten deze passage wordt het godsvertrouwen van Norbert in het licht gesteld, bijvoorbeeld bij de duiveluitdrijving te Nijvel[16]).

In de twee deugdencatalogen van *Vita B*[17]) wordt het godsvertrouwen echter niet uitdrukkelijk genoemd.

Het revolutionair aspect van de *Wanderpredigt* wordt in de *Vita B* vrijwel volledig weggemoffeld. Norberts verhouding met de gevestigde geestelijkheid schijnt ideaal. Hij past zich aan bij hun gewoonten[18]); hij wordt door hen vriendelijk ontvangen en zij ondervragen hem belangstellend over geestelijke problemen[19]). Wel wordt toegegeven dat sommigen — maar dat gebeurt dan uiteraard op aanstoken van de duivel — hem in zijn woorden wilden vangen en zijn oprechtheid op de proef stellen. Ook wordt meer dan eens gewezen op het succes dat Norbert kende bij het volk[20]). Vandaar dat hij liever midden in de steden verbleef, waar hij allen goedgunstig ontving, dan zijn intrek te nemen bij de geestelijken[21]). Vooral uit deze laatste opmerking wordt het toch

[12]) 841C, nr. 106: «...martyris sui, quantum in eo fuit, constantia,...».

[13]) Zie b.v. 813F, nr. 19: «...fidei fortitudine communitus...»; 815A, nr. 24: «...singularis enim fidei et magnae fortitudinis erat homo ille.»; 821E, nr. 45: «Magnum opus! sed non dispar fides in opere.»

[14]) 813CDE, nr. 18.

[15]) 813F, nr. 18: «In Norberto eminet fides, in Bernardo Claraevallensi charitas, in Milone Tervanensi humilitas.»

[16]) 821E, nr. 45. Zie de tekst in noot 13.

[17]) 817B, nr. 29 en 842F, nr. 111.

[18]) 816F, nr. 28.

[19]) 817A, nr. 29.

[20]) 816EF, nr. 28 en 817AB, nr. 29; 822C, nr. 47; 830C, nr. 76.

[21]) 817B, nr. 29.

voldoende duidelijk dat Norbert in feite alleen succes oogstte bij het gewone volk[22]). In hoeverre hij de geestelijkheid alleen maar vluchtte of eveneens hun levenswijze bestreed, zoals na zijn priesterwijding te Xanten, wordt uit de tekst niet duidelijk. Openlijke conflicten schijnen er tussen Fritzlar (1118) en zijn verkiezing tot aartsbisschop (1126) niet meer voorgekomen te zijn.

De spiritualiteit van Norbert zoals die in de *Vita B* tot uiting komt, is niet fundamenteel verschillend van de andere bronnen. Vooreerst valt het op dat hij de H. Schrift letterlijk wil navolgen[23]). Ook zijn *constantia*, zijn doorzettingsvermogen, wordt heel kenmerkend beschreven[24]). Samen met zijn godsvertrouwen *(fides)* wordt de *patientia* tot een kenmerk van Norbert gemaakt in de *Vita B*. Beide deugden waren noodzakelijk voor de taak die hem wachtte[25]). Deze teksten hadden veel invloed op het latere beeld van Norbert, zodat men hem in de 18de eeuw zelfs op anachronistische wijze het devies: *«Fide et patientia»* toedichtte[26]).

Uiteraard wordt Norbert, evenals in de *Vita A*, vooreerst met Christus vergeleken. Niet minder dan zesmaal wordt uitdrukkelijk gezegd dat hij handelde naar het voorbeeld van zijn Heer *(exemplo Magistri sui)*[27]). Overigens volgt Norbert voortdurend Christus' handelwijze na. Zoals Christus besloot naar Jeruzalem te gaan om daar te sterven, zo trekt Norbert naar Prémontré om daar te sterven van ontbering[28]). Evenzo in navolging van Christus vergeeft Norbert aan zijn vijanden[29]). Dit thema ontbreekt volledig in de *Additamenta* van Cappenberg.

Met Sint-Paulus wordt Norbert vergeleken in het bekeringsverhaal op weg naar Vreden[30]). Uiteraard komen zulke bekeringsverhalen naar het

[22]) Evenzo in de passage over Saint-Gilles, 814F, nr. 23: «...ne saltem simplices impedirent, si hujus sibi praedicationem superfluam seu minus utilem judicarent...».

[23]) 823F, nr. 53: «...Scripturas divinas sequi et Christum ducem habere.»

[24]) 837F, nr. 94: «...vicit et constantia, qua noverant eum a bonis initiis usque ad finem numquam velle desistere.»

[25]) 813D, nr. 18: «Duo namque illi, ad quod praeparabatur, erant necessaria, patientia videlicet et fides,...».

[26]) Aldus een fictief wapenschild van Norbert uit het archief van de abdij van Berne te Heeswijk, zie daarover A. van den Hurk, in het tijdschrift *Berne*, 1990.

[27]) 809F, nr. 8; 839B, nr. 99; 841B, nr. 106; 841E, nr. 108; 842C, nr. 109; 842E, nr. 110.

[28]) 825B. Deze passage vindt men niet in de *Vita A*.

[29]) 838E, nr. 97.

[30]) Zie de paragraaf daarover.

model van Paulus' bekering nog voor in twaalfde-eeuwse *Vitae*, o.m. in die van Otto van Bamberg[31]).

[31]) Zie daarover E. DEMM, *Reformmönchtum und Slawenmission im 12. Jahrhundert*, Hamburg, Lübeck, 1970, blz. 73 en 184, noten 1051 en 1052.

16. De Vita B tegenover Hugo van Fosses

Vroeger aanvaardden vele auteurs dat Hugo van Fosses de *Vita B* zelf had opgesteld[1]). Deze stelling werd nadien algemeen verlaten en terecht[2]). Het argument om Hugo niet meer als auteur te weerhouden was dat er lofbetuigingen aan zijn adres in de tekst voorkwamen[3]). Dit argument lijkt echter niet zo doorslaggevend. Hugo zond immers blijkbaar zelf de tekst van de *Vita B* naar Cappenberg voor aanvulling en was dus op de hoogte van de lofbetuigingen aan zijn adres, alsook van het antwoord van de Cappenbergers waarin zij hem aanspraken als *Vestra Sanctitas*[4]). Hij heeft dit alles niet uit nederigheid laten schrappen.

Een sterker argument tegen het auteurschap van Hugo vindt men in de vaagheid van de tekst. Een oog- en oorgetuige als Hugo, die jarenlang in Norberts gezelschap had doorgebracht, moest dat ongetwijfeld tonen door een aantal concrete details, zelfs indien hij in zijn werk een zekere afstandelijkheid had willen bewaren.

Opmerkelijk is wel dat Hugo in de *Vita B* een veel belangrijker rol speelt dan in de *Vita A*. In de *Vita A* treedt Norbert alleen op de

[1]) Zie J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Parijs, 1633, blz. 304; daarover ook C.P. DE HERTOGHE in J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 280.

[2]) Zie R. WILMANS, *Introductio*, *MGH., SS.*,12, blz. 666.

[3]) C.P. DE HERTOGHE, *Notationes*, in J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 281. De lofbetuigingen vindt men in de *Vita B*, 816D, nr. 27; J.C. VANDER STERRE, blz. 54:«...piae nimirum et sanctae conversationis homo.»

[4]) 845C, nr. 1:«...ne in paterni meriti prosecutione nos tamquam ingrati Vestrae Sanctitati deesse videamur.» De titel *Sanctitas vestra* werd in de middeleeuwen gebruikt voor bisschoppen en in enkele gevallen ook voor de machtige abten van Cluny, zie C. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. 6, Parijs, 1846, blz. 56-57, en daarvan afhankelijk J.F. NIEMEYER, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 937. Toch vonden we de aanspreektitel *Sanctitas tua* ook in brief 32 van Bernard van Clairvaux aan de abt van Saint-Nicaise te Reims, zie de *S.Bernardi opera*, dl. VII, *Epistolae* 1-180, Rome, 1974, blz. 86, regel 18. Tenslotte moge hier worden vermeld dat ook de kanunniken van Utrecht in hun brief aan aartsbisschop Frederik van Keulen, deze laatste als *sanctitas vestra* en *sancte pater* aanspreken, zie P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis...*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 16, 17, 18.

voorgrond. Hugo is niet meer dan een gezel, die nooit zelfstandig optreedt, men zou bijna zeggen: een meeloper. De *Vita B* meldt ook wel tweemaal dat Hugo bedeesd was tegenover Norbert[5]), maar beiden worden toch veel meer op dezelfde voet geplaatst. Dit wordt vooral duidelijk in een passage waar hun prediktochten worden beschreven en waarin de *Vita A* voortdurend het enkelvoud handhaaft en enkel weet te melden dat Hugo meeging; de *Vita B* echter tweemaal ongemerkt van het aanvankelijke enkelvoud der werkwoorden, naar het meervoud overgaat[6]).

In dit verband kan nog worden opgemerkt dat het dertiende hoofdstuk van de *Vita B*, waarin voor het eerst over Hugo wordt gesproken, begint met een plechtige aanhef, die aan oorkondenstijl doet denken. De uitvoerige datum die wordt opgegeven voor de eerste ontmoeting tussen Hugo en Norbert te Valencijn is echter onjuist, nl. juni 1118[7]). In juni 1118 bevond Norbert zich nog in het Rijnland en was hij nog niet voor de synode van Fritzlar verschenen. In feite vond die eerste ontmoeting inderdaad plaats te Valencijn, maar dan op 26 maart 1119. Misschien was het de bedoeling van de auteur die ontmoeting zover mogelijk naar het verleden te verleggen om Hugo des te duidelijker als de eerste leerling te kunnen in het licht stellen.

De *Vita B* geeft ook een paragraaf over de opleiding van Hugo door Norbert, die in de *Vita A* niet voorkomt[8]). Deze paragraaf vindt men in alle bewaarde hss. van de *Vita B* tot de 16de eeuw. Slechts in twee

[5]) Bij gelegenheid van een verzoeningspoging te Moustier-sur-Sambre, 818A, nr. 32: «Ille siquidem, ut erat timidus...» en dezelfde uitdrukking in één van de drie visioenen na Norberts dood, 844D, nr. 116, wat doet veronderstellen dat dit eerste visioen, evenals het derde, door de auteur aan Hugo van Fosses wordt toegeschreven.

[6]) *Vita A*, blz. 674, kap.6: «Cuius (Hugonis) contubernio gaudens Norbertus simul cum eo circuibat... praedicans et reconcilians... reducens... expetebat... erogabat... erat... esset... se arbitrans... poterat... pendebat... videbatur... contempserat... inserviret... verteret... appropinquaret... »; *Vita B*, 816D, nr. 27:«...sciens et praesumens... circuibat... praedicans et reconcilians... reducens... impendentes... expectantes... accipientes... erogabant... memores... Securi... erant... tenentes... essent... poterant... generoso spiritui... contempserat... inserviret... anhelaret... (nr. 28) ...verterent... approximantes...». Daarover ook F.J. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Norbert von Xanten... Festschrift...1984*, Keulen, 1984, blz. 134, noten 50 en 53. Vanzelfsprekend kan deze passage een argument leveren om te stellen dat *Vita B* van *Vita A* heeft afgeschreven.

[7]) 816C, nr. 27: VDS, 53. Blijkbaar had geen enkele kopiist voldoende inzicht in de chronologie van Norberts leven om deze fout te verbeteren.

[8]) *Caput* XIV: *Quomodo socium suum exhortabatur*, uitg. VDS, 60; *AA.SS.*, 817BC, nr. 30. In elf hss. is dit het 13de hoofdstuk; in negen andere het 14de.

recente hss. komt hij niet voor, nl. Brussel 982 (16de eeuw) en Praag, S. Wenceslaus (16/17de eeuw). Hij behoort dus zeker tot de originele tekst van de *Vita B* en werd dus ten onrechte door Laurentius Surius weggelaten.

Wie gehoopt had hier originele ideeën van Norbert te vinden, komt bedrogen uit. De auteur weet enkel te melden dat Norbert aan zijn gezel de armoede aanbeval, naar het voorbeeld van de H. Laurentius. Hij leerde hem verder zondaars bekeren en sprak in bijbelse uitdrukkingen over de nederigheid, de eenvoud, de gehoorzaamheid, het geduld, de zuiverheid, de maagdelijkheid en nogmaals over de armoede. Kortom, eerder een binnenkloosterlijk volmaaktheidsideaal dan het revolutionaire *propositum* van de *Vita A*. Dergelijke passages zou men in om het even welke *Vita* kunnen aantreffen.

De auteur van de *Vita B* had hoegenaamd geen speciale inlichtingen nodig om dit hoofdstukje te kunnen schrijven. Het werd wellicht toegevoegd om Hugo op de voorgrond te plaatsen als de bijzondere leerling van Norbert en om met zinspelingen op bijbelteksten wat stichtelijke lectuur te kunnen meedelen aan de toehoorders in het kapittel of in de refter, waarvoor de auteur zijn tekst schreef.

17. De Vita B tegenover Prémontré

Zoals bekend uit de oorkonden maakte Prémontré, speciaal onder abt Hugo van Fosses, uitdrukkelijk aanspraak op de rol van moederklooster van alle stichtingen, ten minste sedert het jaar 1131[1]). Het zal dan ook niemand verwonderen dat Norbert in de *Vita B* een speciale voorliefde toont voor Prémontré en het driemaal betitelt als de plaats of het huis van zijn armoede. Een eerste maal bij zijn terugkeer uit Rome in 1126[2]), toen hij nochtans op het punt stond zijn eerste stichting voor goed te verlaten. Doch dat weggaan wordt door de auteur als een gedwongen plichtsvervulling voorgesteld. Een tweede maal komt deze uitdrukking voor in de inleiding op een duivelverhaal[3]). Tenslotte wordt

[1]) Zie de bul van 12 april 1131, gegeven te Laon, *Lijst van oorkonden...*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nr. 43, blz. 154-155. Daarover W.M. Grauwen, *Norbertus...*, blz. 434-436.

[2]) 830D, nr. 77: «...cum ad locum suae paupertatis, videlicet Praemonstratum, esset reversus...».

[3]) 834C, nr. 81: «Inter cetera praetereundum non est, quod cum quadam nocte Praemonstrati in domo paupertatis...».

ook in het eerste van de drie visioenen waarin Norbert gezien wordt na zijn dood, onverholen reclame gevoerd voor het moederklooster Prémontré. Norbert wordt daarin beschreven als drager van een olijftak en hij zegde die te gaan planten *«in loco paupertatis meae, id est in Praemonstratensi ecclesia»*[4]). Dit visioen zou juist aan Hugo te beurt zijn gevallen, zoals schijnt te blijken uit de bepaling «*ut erat timidus*», die ook vroeger in de tekst op Hugo sloeg[5]). Hugo zou dus gezien hebben hoe Norbert na zijn dood een bloeiende olijftak uit de hemel geplukt, te Prémontré had ingeplant en bovendien het moederklooster als de plaats van zijn armoede had betiteld. Dit visioen schijnt dus niet alleen bedoeld om Norberts gelukzaligheid te bewijzen, maar vooral om voor Prémontré, in tegenstelling tot Maagdenburg, het voorrecht op te eisen de enige echte stichting van Norbert te zijn waarmee hij zich blijvend verbonden voelde.

[4]) 844D, nr. 116.
[5]) 818A, nr. 32.

18. De polemische accenten van de Vita B

Prof. Dr. Stefan Weinfurter ving een recent artikel aan met een drietal citaten van auteurs die een vrij negatief beeld van Norbert schilderden, nl. Idung van Prüfening, Arno van Reichersberg en de auteur van de *Vita Godefridi*. De *Vitae* van Norbert zouden tegen deze achtergrond het karakter krijgen van verdedigingsschriften[1]). In dit verband dienen de polemische uitlatingen in de *Vitae* speciaal te worden onderzocht.

Vooreerst valt het op dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen *Vita A* en *Vita B*. Waar de auteur van *Vita A* zich zelden afzet tegen mogelijke opposanten[2]), is dat in de *Vita B* wel meermaals het geval, hoewel de tegenstanders nooit met name worden genoemd.

In de proloog reeds trekt de auteur van leer tegen «ongelovigen en ongodsdienstigen, wier god hun buik is[3]) en wier hoogste goed bestaat

[1]) S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser,(Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst, Band* 10), Göppingen, 1989, blz. 67-68. Bespreking in *Anal.Praem.*, 1990, LXVI, nr. 1-2, blz. 48-53.

[2]) Bij gelegenheid van de aanklacht tegen Norbert te Fritzlar komen uiteraard wel *aemuli* ter sprake, *Vita A*, blz. 673: «Ubi dum ab aemulis contra eum proponeretur, quare praedicationis officium usurpasset...». Evenzo ontmoette Norbert te Nijvel vroegere postulanten, die tegen hem ageerden, *Vita A*, blz. 680-681.

[3]) *Filipp.* 3, 19. Dit verwijt kan moeilijk op Abaelard worden toegepast. Hij was een overtuigd hervormingsgezinde.

in de wellust van hun lichaam; die alles wat ze lezen of horen, wanneer het met hun betrachtingen en levenswijze niet overeenstemt, onmiddellijk vals en namaak durven noemen; diegenen die, omdat ze een vuil en slecht geweten hebben, de rechtvaardigheid en de waarheid haten en niet ophouden de eenvoudigen van de weg van het heil af te brengen en ze door hun corrupte en verderfelijke zeden ten gronde te richten.» Door hun koppige onbeschaamdheid meent de auteur verplicht te zijn veel weg te laten en enkel te schrijven wat iedereen weet, zodat de tegenstanders het niet zouden durven ontkennen[4]).

Op grond van de proloog wordt het niet voldoende duidelijk of de auteur een groep binnen of buiten de orde bedoelde. Hij verwijt hun blijkbaar hun kritische ingesteldheid tegenover een aantal verhalen die over Norbert de ronde deden.

Dit is eveneens het geval aan het einde van het vijfde hoofdstuk, waar hij zijn lezers of toehoorders vermaant niet onmiddellijk ongeloofwaardig te achten wat in Norbert boven de menselijke gewoonte uitstijgt, omdat zij zelf zo niet zijn, maar integendeel dat buitengewone onmiddellijk aan God toe te schrijven, die door het geloof aan Norbert toeliet zulke dingen te kunnen doen[5]). Dit schijnt wel duidelijk een pleidooi te zijn voor de geloofwaardigheid van de wonderen door Norbert verricht.

Wanneer Norbert begin november 1119 te Saint-Gilles de toelating krijgt om te prediken, wordt in *Vita B* eveneens aangeduid dat tegen zijn prediking oppositie bestond. De paus zou degenen die Norbert uit afgunst weerstand boden, hebben verboden de eenvoudigen te hinderen bij het aanhoren van zijn prediking, ook als zij die preken voor zichzelf overbodig of minder nuttig achtten[6]). Ofwel wil de auteur hiermee enkel duidelijk maken dat de paus totaal aan Norberts zijde stond, ofwel dacht hij aan Norberts tegenstanders te Fritzlar. Dezen waren echter te Saint-Gilles niet aanwezig en er is geen reden om te denken dat de paus zich schriftelijk tot hen zou hebben gericht. Misschien heeft de auteur als «intellectueel» hier zijn persoonlijke mening uitgedrukt dat Norberts prediking eerder voor de eenvoudigen was bedoeld.

Bij Norberts prediking zelf wijst de auteur eveneens op tegenstand van het gehoor. Na een opsomming van de onderwerpen die Norbert aansneed en de vragen die hem door geestelijken werden gesteld, meent

[4]) 807BC, nr. 1-2.
[5]) 813F, nr. 18.
[6]) 814F, nr. 23.

hij dat de activiteit van de duivel bij dat alles niet afwezig kon blijven. Sommigen immers stelden vragen om hem op de proef te stellen, anderen om hem in zijn woorden te vangen (*ad decipiendum*)[7]), de meesten echter om iets bij te leren. De auteur laat hier uiteraard de kans niet voorbijgaan om Norbert impliciet met Christus te vergelijken, door te zeggen dat men Norbert eveneens in zijn eigen woorden wilde vangen[8]). Norbert wist dat zij hem hinderlagen legden, aangezien ze het zelf bekenden, doch vreesde hen niet en ging onverstoorbaar zijn weg[9]).

Nogmaals wordt op oppositie gewezen wanneer Norbert een vernieuwing van zijn toelating tot prediken vroeg aan paus Calixtus II op het Concilie van Reims in oktober 1119. Hij deed dat, volgens de auteur van *Vita B*, «opdat zijn gezonde leer[10]) niet door bepaalde kwaadsprekers, zoals er altijd zijn bij dergelijke vernieuwingen, zou kunnen aangevochten worden[11])». Het gebruikte woord *oblatrantes* behelst een bijbelse zinspeling[12]), doch de bedoelde personen blijven weerom in het vage.

Enkele bladzijden verder richt de auteur zich dan weer duidelijk tot de voorlezer en de toehoorders van zijn tekst en houdt hen voor dat de uiteenzetting van de waarheid bij hen geen afkeer of afkeurende kritiek mag wekken. Er zijn wel bepaalde zaken die voor de lauwen (*taediosi*) of naijverigen (*aemuli*) overbodig schijnen te zijn, maar de oog- en oorgetuigen moeten toch het gebeurde ordelijk uiteenzetten en voldoening schenken aan degenen die de waarheid willen weten[13]).

Zoals in de proloog wil de auteur zich hier indekken tegen de kritiek van langdradigheid, maar de *taediosi* en *aemuli* vormen hier blijkbaar toch een echte of vermeende oppositiegroep binnen de orde.

Helemaal aan het einde van de *Vita B* tenslotte wil de auteur nogmaals zijn waarheidsliefde onderstrepen. Hij voorziet dat iemand zou kunnen opwerpen: «Ik hoor wat er geschreven staat, maar ik twijfel of dat wel waar is, want voor mij blijft het onzeker.» De auteur erkent verder dat sommigen niet helemaal akkoord gaan en dat het geschrevene niet aan allen volledig kan behagen, maar het kan in ieder geval geen

[7]) *Judit*, 16,10.
[8]) *Matt.*,22,15.
[9]) 817A, nr. 29.
[10]) Zinspeling op *2 Tim.* 4,3, of *Tit.* 1,9 of 2,1 (sana doctrina).
[11]) 819E, nr. 38; J.C. VANDER STERRE, blz. 77.
[12]) *Judit* 11,15: «...et non latrabit unus canis contra te.»
[13]) *AA.SS.*, 819B, nr. 37; J.C. VANDER STERRE, blz. 74.

schade berokkenen aan de goedmenenden, ook al zal het misschien aan degenen die van slechte wil zijn en kritiek leveren, geen voordeel brengen[14]).

Hier denkt de auteur nogmaals aan de mogelijke reacties van het gehoor, dus waarschijnlijk van de confraters die de tekst hoorden voorlezen. Men kan hier, evenals voorheen, een subtiele *captatio benevolentiae* in ontdekken. Eventueel kan men de auteur ervan verdenken te lijden aan een achtervolgingscomplex, een onweerstaanbare behoefte om zich voortdurend te rechtvaardigen.

Waarschijnlijker echter behoorde hij tot de oudere generatie die de authentieke oorspronkelijke geest meende te moeten verdedigen tegen de jongeren, die blijkbaar kritischer stonden tegenover een aantal overgeleverde verhalen. In ieder geval eist hij bij zijn publiek een houding van geloof tegenover het overgeleverde. Dit alles wordt duidelijk gezegd, niet alleen in de proloog[15]), maar ook aan het einde van het verhaal[16]).

Hier rijst dan de vraag of de polemiek van de auteur tegen Abaelard persoonlijk is bedoeld. Deze mening werd door Roger Wilmans, de uitgever van de *Vita A* verdedigd[17]). Toch lijkt het onvoldoende bewezen dat hier Abaelard werd bedoeld. Tenslotte was deze laatste reeds sedert 1142 uitgeschakeld, terwijl het opstellen der *Vita B* ten vroegste na 1152 kan worden geplaatst. Zoals reeds aangetoond kan men niet stellen dat er ooit rechtstreekse contacten tussen Norbert en Abaelard zijn geweest[18]). De houding van de eerste volgelingen van Norbert tegenover Abaelard is nog niet volledig tot klaarheid gebracht. Anselm van Havelberg citeert Abaelard impliciet, terwijl Vivianus van Prémontré hem bestreed[19]).

Het lijkt juister te stellen dat de auteur van *Vita B* zich keert tegen een stroming van kritische beoordeling die misschien niet door Abaelard werd veroorzaakt — denken we maar aan Guibert van Nogent — maar

[14]) *AA.SS.*, 845AB, nr. 118; J.C. VANDER STERRE, blz. 244.

[15]) Proloog, 807B, nr. 1.

[16]) 845A, nr. 118.

[17]) *MGH.,SS.*, 12, blz. 670, noot 67 (bij de woorden «infideles et impii»): «Abaelardum innuit, vide praefationem nostram.» Evenzo blz. 677, noot 92: «Abaelardum innuere videtur. Cfr. praefationem nostram p.666 et prologum secundi auctoris.» In de *praefatio*, blz. 666: «Qui locus aperte ad Abaelardum referendus est, qui saepius in scriptis suis in Norbertum et coapostolum Farsitum acerbissimis irrisionibus invehitur.» Met dit *saepius* kan men moeilijk instemmen, zie W.M. GRAUWEN, *Het getuigenis van Abaelard over Norbert van Gennep*, in *Anal.Praem.*, 1987, LXIII, nr. 1-2, blz. 5-25.

[18]) Zie W.M. GRAUWEN, *a.c.*, blz. 24.

[19]) *Ibidem*, blz. 23.

wel door zijn zogenaamd rationalisme werd begunstigd en versterkt, en die door de auteur als gevaarlijk voor het spontaan geloof aan wondertekenen werd beschouwd.

In het licht van de twaalfde-eeuwse strijdliteratuur zou men op het eerste gezicht kunnen denken dat de *aemuli* of naijverigen bij de concurrerende religieuze richtingen zouden moeten gezocht worden, maar daartoe vindt men in de *Vita B* geen grond. De auteur voert geen polemiek tegen een of andere orde[20]).

[20]) Slechts éénmaal worden «andere religieuzen» vermeld, nl. 825B, nr. 57, waar ze beweerden dat de plaats Prémontré ongeschikt was voor kloosterbouw.

19. De bijbelcitaten in de *Vita B*

Zoals reeds gebeurde voor de *Vita A*[1], zal ook voor de *Vita B* een lijst geboden worden van bijbelcitaten, om zodoende een vergelijking op dat vlak mogelijk te maken. In alle uitgaven van de *Vita B* worden de bijbelcitaten onvoldoende aangeduid, zoals dat ook het geval was in de uitgave van de *Vita A* door Roger Wilmans. In de uitgave van J.C. vander Sterre worden er het meest aangeduid, maar toch nog lang niet allemaal. In de uitgaven der *Acta Sanctorum*, die nochtans de tekst van J.C. vander Sterre gebruikten, vindt men reeds veel minder verwijzingen naar de H. Schrift in de marge.

In de volgende uiteenzetting zullen de citaten van de *Additamenta* niet worden meegeteld. Die tekst stamt immers zeker van een andere auteur en loopt niet parallel met de *Vita A*, hoewel de hagiografische kenmerken grotendeels dezelfde zijn als in de *Vita B*.

Vooreerst valt op dat in *Vita B* bijna viermaal zoveel bijbelcitaten en zinspelingen op bijbelplaatsen voorkomen als in *Vita A*. Deze vaststelling is belangrijk want het is een gekend feit dat de *amplificatio*, de uitbreiding van een hagiografische tekst, voornamelijk gebeurt door het vermeerderen van de wonderen en de bijbelcitaten. Een middeleeuws afschrijver of bewerker van een tekst zou er niet gemakkelijk toe besluiten een wonder of een bijbelcitaat weg te laten. De aanwezigheid van een groter aantal wonderen[2] en bijbelcitaten in de *Vita B* kan dan ook een argument leveren om aan de *Vita A* de prioriteit toe te kennen.

[1]) Zie *Het leven van heer Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg. Vita Norberti A vertaald en van aantekeningen voorzien*, Averbode, 1984, blz. 86-88.

[2]) Men denke daarbij o.m. aan de drie wolf-schapen legenden in 834E-835B, nr. 82-84, en de drie visioenen *post mortem*, 844C-845A, nr. 115-117.

Daarnaast kan het citeren van dezelfde bijbelteksten doorheen de hele *Vita* wijzen op één en dezelfde auteur. In de *Vita B* wordt hetzelfde vers uit de *Spreuken* viermaal geciteerd[3]); één uit het Johannesevangelie driemaal[4]), terwijl niet minder dan vijfentwintig citaten tweemaal voorkomen.

Wanneer men vergelijkt met *Vita A*, valt het op dat in *Vita A* slechts twee citaten uit *Genesis* voorkomen, tegen twaalf in *Vita B*. Uit de *Psalmen* citeert *Vita A* achtmaal tegen *Vita B* negendertigmaal. Dit laatste bijbelboek was door de geestelijken gekend vanaf hun jeugd. Het deed immers dienst als schoolboek om te leren lezen. Door het dagelijks reciteren van de psalmen bij het koorgebed was dit bijbelboek veruit het best gekende en daarom ook het meest geciteerde.

Uit het Nieuwe testament citeert de *Vita A* elfmaal *Matteus*, die in *Vita B* dertigmaal aan bod komt. Uit *Markus* vindt men slechts één citaat in *Vita A* tegen veertien in *B*. Ook *Lukas* en *Johannes* worden in *Vita B* veel meer geciteerd dan in *A*. Gemiddeld is de verhouding van het aantal bijbelcitaten in beide *Vitae* over de hele lijn ongeveer één tegen vier. Aangezien de inhoud van beide teksten vrijwel identiek is, kan het geen verwondering wekken wanneer de geciteerde bijbelboeken ongeveer overeenkomen.

[3]) *Spreuken* 29, 11, waarin gezegd wordt dat de wijze zijn gramschap intoomt en de reactie uitstelt naar de toekomst.

[4]) *Joh.* 8, 44.

20. Het bekeringsverhaal: de rit naar Vreden

Het meest succesvolle bekeringsverhaal van Norbert, zowel in de hagiografische teksten als in de iconografie, bleef steeds de passage over de tocht naar Vreden, met de vreselijke bliksemslag, die een plotselinge omkeer in Norberts leven zou hebben teweeggebracht. Met zijn scherpe kritische zin en trefzekere intuïtie wees Prof. Placied Lefèvre er reeds terecht op hoe dat bekeringsverhaal beïnvloed werd door het verhaal van de bekering van Sint-Paulus op weg naar Damascus[1]). Toch kon hij enkel steunen op de uitgave van J.C. vander Sterre, die voor de bewuste passage slechts drie handschriften aanhaalde, nl. die van Prémontré, Terwaan en Knechtsteden[2]). De laatste twee handschriften gelden nu als

[1]) Pl.F. LEFEVRE, *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du «Vita Norberti»*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1961, LVI, blz. 813-826.

[2]) J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 6: (in margine) «Narratio haec descripta est ex Mss. Praem. Morin. Knechtst. cum in aliis non habeatur.»

verloren en ook het handschrift van Prémontré dat J.C. vander Sterre citeert blijkt niet dezelfde varianten te vertonen als Soissons 12.

Na het verzamelen van vijfentwintig handschriften wordt het nu mogelijk meer gefundeerde uitspraken te doen. Het bleek dat de rit naar Vreden met de daarbijhorende bliksemslag slechts in vier hss. wordt aangetroffen, nl. in de drie van Soissons, te weten 11 (13de eeuw), 12 (12de eeuw) en 13 (16de eeuw), en bovendien in het hs. Amiens 594 (17de eeuw). De naam *Freden* wordt in de vier op dezelfde wijze geschreven[3]).

Het bekeringsverhaal op de weg naar Vreden komt echter ook voor in de *Vita A*[4]). Daaruit kan men besluiten dat de *Vita A* in Frankrijk bekend is geworden vóór Soissons 12 (12de eeuw) werd geschreven, ofwel — indien men aan *Vita B* de prioriteit toekent — dat *Vita A* afhankelijk is van Soissons 11 (13de eeuw) of Soissons 12 (12de eeuw), of van één van de nu verloren hss. van Terwaan of Knechtsteden.

Bij een vergelijking van *Vita A* met Soissons 12 echter wordt het duidelijk dat de *B*-versie als naar gewoonte een veel langere tekst geeft, doch zonder nieuwe feiten toe te voegen. De uitbreiding gebeurt voornamelijk door het inlassen van meer en langere bijbelteksten. Ook wordt het verhaal dramatischer voorgesteld met uitroepen en retorische vragen, zoals de auteur van *B* dat over de hele lijn gewoon is.

Vermits een inkorting van de tekst minder vaak voorkomt, schijnt men hieruit te moeten besluiten dat de *Vita A* de oorspronkelijke versie geeft, die reeds gedurende de 12de eeuw in Frankrijk bekend werd en daar werd uitgebreid tot *Vita B*. Doch deze stelling houdt in dat de verspreiding van de *B*-tekst naar de verschillende abdijen toen reeds had plaatsgevonden, zodat de meeste *B*-hss. dit verhaal niet kennen.

Inzake de interpretatie van dit bekeringsverhaal zal men terdege rekening moeten houden met een bepaald hagiografisch procédé dat erin bestaat de contrasten zo scherp mogelijk te maken. De tijd vóór de bekering, de zondige jeugd, moet zo zwart mogelijk worden afgeschilderd, om door de plotselinge ingreep van Gods genade definitief om te slaan in de grootste heiligheid. Evenzo moest bij Norberts afstand van goederen zijn vroegere rijkdom zo groot en aanlokkelijk mogelijk worden voorgesteld om de ingreep des te belangrijker te maken. Hetzelfde procédé verklaart ook waarom Godfried van Cappenberg, die

[3]) In *Vita A*, blz. 671, echter Frethen.
[4]) *Vita A*, blz. 671.

zich bekeerde, in beide *Vitae* als *raptor alienorum* werd aangeduid[5]), terwijl van Theobald van Champagne, die in de wereld bleef, geen kwaad wordt gezegd. In werkelijkheid nochtans bleven van Theobald bewijzen bewaard van machtsmisbruik, terwijl dit voor Godfried niet het geval is[6]). Ook van Otto van Cappenberg wordt gezegd dat hij zich uiteindelijk bekeerde *leonino furore deposito, agninam mansuetudinem assumpsit...*[7]). Nogmaals dus het grootst mogelijke contrast, een totale omkeer, een wit-zwart techniek.

Tenslotte dient hier nog vermeld te worden dat het verhaal van Vreden in de *Vita B* onmiddellijk volgt na een zinspeling op *Exod.*15, 1 of 15, 21: «*...dejiciens ascensorem...*». Dit citaat komt niet voor in *Vita A*. Moet men denken dat het verhaal een voortborduren is op die bijbelplaats, zodat hierin een argument voor de prioriteit van *Vita B* zou te vinden zijn, of heeft de auteur van *Vita B* enkel die bijbeltekst vooraan geplaatst omdat hij het verder verloop van het verhaal reeds kende en vond dat het een gepaste illustratie was van het bijbelcitaat?

Samenvattend kan men besluiten dat dit bekeringsverhaal zeker in de 12de eeuw bestond, maar de historische betrouwbaarheid is daarmee nog niet verzekerd.

[5]) 829E, nr. 75 (quod aliena etiam ab egenis raperet); *Vita A*, blz. 689 (raptor alienorum).

[6]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 18.

[7]) 828F, nr. 72; deze uitdrukking niet in *Vita A*, blz. 688.

21. Het vijfde hoofdstuk over het lijden

In de uitgaven van de *Vita B* treft men een vijfde hoofdstuk aan, getiteld: *Quare patiuntur sancti mala quae non faciunt*, m.a.w. hoe komt het dat heiligen, die geen straf verdienen, toch moeten lijden[1]). Dit hoofdstuk, dat in de *Vita A* niet voorkomt, houdt geen verband met Norberts leven, tenzij dan dat het wordt ingevoegd na de moeilijkheden die hij bij zijn hervormingspogingen te Xanten ondervond. De *excursus* heeft dus tot doel aan de lezer of toehoorder uit te leggen waarom zelfs een heilige als Norbert moest lijden.

Abt J.C. vander Sterre had reeds opgemerkt dat dit hoofdstuk ontbrak in de uitgave van Laurentius Surius (1523-1578), alsook in een

[1]) In de uitgave *AA.SS.*, dl.I, juni, blz. 812 of 824, werd dat het *Caput III: Quare et quo modo patiuntur sancti mala. Constantia fidei in S. Norberto*, nrs.14-17. De uitgever heeft echter de titels veranderd, zie de noot vlak na de proloog van *Vita B*.

aantal hss.[2]). Inderdaad ontbreekt het in achttien hss., terwijl het slechts in vier wel voorkomt, nl. in de hss. Gent 477, uit Drongen, 12de eeuw; Grimbergen, 13de eeuw; Brussel 11.448, uit Park, 1223; Antwerpen, Plantin-Moretus, uit Grimbergen, 1598. Op te merken valt dat dit hoofdstuk dus slechts in één van de vijf bewaarde twaalfde-eeuwse hss. voorkomt.

Vooreerst rijst de vraag naar de auteur van dit hoofdstuk. Behoorde het tot de oorspronkelijke tekst van de *Vita B* en werd het later in bepaalde afschriften weggelaten, of gaat het om een toevoeging aan de oorspronkelijke tekst, geschreven door een andere auteur, die slechts in vier bewaarde hss. werd overgenomen?

Inzake stijl en woordgebruik merkt men ontegensprekelijk gelijkenissen tussen de proloog en hoofdstuk V en eveneens tussen dit hoofdstuk en het narratieve gedeelte van *Vita B*. Zo bijvoorbeeld vindt men in de proloog, en tweemaal in hoofdstuk V, de uitdrukking *proculdubio*[3]). Ook de vergelijkingen *tanto...quanto* en *eo...quo* komen in beide passages voor[4]). In de hele tekst van *Vita B* komt, evenals in hoofdstuk V, zeer vaak het woord *causa* voor, wat eventueel op een filosofische en theologische vorming van de auteur kan wijzen.

Inzake de bijbelteksten in hoofdstuk V, vindt men geen overeenkomst met de rest van de *Vita B*, doch dat is normaal aangezien hier een specifiek probleem, nl. dat van het lijden, wordt behandeld, waarbij uiteraard andere citaten aan bod komen dan in het narratieve gedeelte.

In dit hoofdstuk vindt men verder een impliciet citaat uit Sint-Augustinus, dat we hier moeten thuiswijzen, nl. «*De causa legitur, quia non poena facit martyrem, sed causa.*»[5]) De aangegeven verwijzing in J.C. vander Sterre en in de *Acta Sanctorum*, nl. naar de brieven 61 en 167 of 176 van Sint-Augustinus is verouderd. Men vindt dit citaat integendeel in de brieven 89 en 204[6]).

Dit citaat van Augustinus kan aanleiding gegeven hebben om Norbert het aureool van martelaar mee te geven bij gelegenheid van de opstand

[2]) Uitg. J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 23.
[3]) Uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 26 en 28; *AA.SS.*, 812D, nr. 15 en 812F, nr. 16.
[4]) VDS, blz. 31; 812F, nr. 16; 813B, nr. 17.
[5]) 812E, nr. 15.
[6]) Brief 89 aan Festus, uitg. *P.L.*, 33, kol. 310; uitg. A. GOLDBACHER, *S.Augustini... epistulae, CSEL*, nr. XXIV, Praag, Wenen, Leipzig, 1895, blz. 419, regel 23-24: «...quod martyres veros non facit poena, sed causa?»; brief 204 aan Dulcitius, uitg. *P.L.*, 33, kol. 940; uitg. A. GOLDBACHER, *S.Augustini...epistulae, CSEL*, nr. LVII, Wenen, Leipzig, 1911, blz. 319, regel 19-20: «..., cum martyrem non faciat poena, sed causa.»

van 1129 en levert dus een argument om het vijfde hoofdstuk als een integrerend deel van de *Vita B* te beschouwen, opgesteld door dezelfde schrijver.

Tenslotte vinden we in dit hoofdstuk een uitdrukking die veel verwantschap vertoont met een passage uit het *De divinis officiis* van Norberts tegenstander, Rupert van Deutz. De auteur van dit hoofdstuk spreekt over God «*tamquam Rex in republica sua, disponens atque ordinans...*»[7]), zoals ook Rupert de uitdrukking gebruikte «*rex in illa sua beata republica*»[8]). Het valt moeilijk te zeggen of het hier om een rechtstreekse ontlening gaat, vooral wanneer men rekening houdt met de mogelijkheid dat de werken van Rupert in Frankrijk wellicht werden doodgezwegen vanwege het conflict dat hij had uitgevochten met de School van Laon[9]).

Deze *excursus* van vier paragrafen lang vertoont overigens dezelfde kenmerken als de rest van de *Vita B*. De auteur was zeker een filosoof en waarschijnlijk een scholaster, die gewoon was aan zijn studenten niet alleen zijn redeneerkunst, maar ook zijn stichtelijke raadgevingen met veel omhaal van woorden mee te delen. Ondanks het feit dat dit hoofdstuk slechts in één bewaard twaalfde-eeuws hs. voorkomt, lijkt het toch aanvaardbaar dat het van dezelfde auteur stamt als de rest van de *Vita B*.

[7]) 812F, nr. 16.

[8]) *Liber de divinis officiis*, 9, uitg. Rh.HAACKE, in *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*, dl. VII, Turnhout, 1967, blz. 319, regel 789. Rupert gebruikt de uitdrukking «respublica» voor het Rijk Gods eveneens *ibidem*, blz. 316, regel 652: «...antequam in rempublicam Dei Patris introduceretur hic Filius hominis...»; en *ibidem*, blz. 317, regel 681: «...hic in rempublicam creatoris Filius hominis mediator introductus est,...».

[9]) Vgl. H. SILVESTRE, *La tradition manuscrite des oeuvres de Rupert de Deutz*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 340.

22. De *Additamenta* uit Cappenberg

De toevoegingen van de confraters van Cappenberg aan de *Vita B* komen voor in dertien hss.[1]), terwijl ze in tien andere ontbreken en in de onvolledige hss. ook niet in de lijst van *capitula* vooraan werden aangekondigd. In beide reeksen vindt men zowel oude als recente hss. De schrijver van het hs. Amiens 594 (17de eeuw) plaatste op blz. 51

[1]) Hierbij wordt ook het hs. Donaueschingen 450 (eind 12de eeuw) gerekend, dat onvolledig bewaard bleef (tot 1129), doch wel de *Additamenta* aankondigt in de lijst van hoofdstukken vooraan.

onderaan een noot waarin hij vermeldde de *Additamenta* weg te laten in de mening dat het een gedeelte van de *Vita Godefridi* betrof, die hij vlak daarna zou afschrijven. Onder de vijf hss. die als twaalfde-eeuws worden gedateerd, vindt men er twee met de *Additamenta*, nl. Praag, Lobkowitz 484, uit Weissenau, en München, clm 17.144, uit Schäftlarn, alsook één dat de *Additamenta* aankondigt, maar onvolledig bewaard bleef, nl. Donaueschingen 450[2]). In twee twaalfde-eeuwse hss. ontbreken deze toevoegingen, nl. Gent 477, uit Drongen, en Soissons 12, uit Prémontré.

Uit dit alles kan men moeilijk onaanvechtbare besluiten halen, aangezien vele redenen kunnen hebben meegespeeld om de *Additamenta* niet op te nemen, zoals blijkt uit de hoger vermelde gedeeltelijk verkeerde interpretatie van de afschrijver van Amiens 594.

Uit de inhoud van de *Additamenta* en speciaal uit de eerste zin blijkt dat het gaat om toevoegingen aan de *Vita B* die opgesteld werden te Cappenberg om niet in gebreke te blijven tegenover een *vestra sanctitas*[3]). De interpretatie van deze aanspreektitel is dan ook van uitzonderlijk belang. Volgens de middeleeuws-Latijnse woordenboeken werd hij gebruikt voor bisschoppen en voor de machtige abten van grote abdijen zoals Cluny[4]). Toch gebruikte Bernard van Clairvaux ook de titel *sanctitas tua* in een brief aan de abt van Saint-Nicaise te Reims[5]).

Men ziet in dit geval als mogelijke opdrachtgevers slechts twee personen: Bartholomeus van Laon ofwel Hugo van Fosses. De plechtige titel past weliswaar beter voor de hoogadellijke Bartholomeus, maar de *Vita B* werd na 18 januari 1152 opgesteld[6]) en Bartholomeus had zich sedert 1150 of 1151 in de cisterciënzerabdij Foigny teruggetrokken[7]), zodat men eerder in de oude eerbiedwaardige Hugo de aanvrager van deze toevoegingen zal moeten zien[8]). Toch moet men toegeven dat men hier niet tot absolute zekerheid komt. De moderne lezer zou vooral

[2]) Zie noot 1.

[3]) 845C, nr. 1.

[4]) Aldus C. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, dl. 6, Parijs, 1846, blz. 56-57, en daarvan afhankelijk J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 937.

[5]) *S.Bernardi opera*, dl.7, *Epistolae 1-180*, uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, Rome, 1974, nr. 32, blz. 86, regel 18; uitg. *P.L.*, 182, kol. 137A.

[6]) Zie de paragraaf over de datering.

[7]) *Sigeberti continuatio Praemonstratensis, MGH.,SS.*, 6, blz. 455 (1150); *Annales Laubienses, MGH., SS.*, 4, blz. 23 (1151).

[8]) De titel «venerabilis» werd inderdaad aan Hugo gegeven in het *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon, MGH.,SS.*, 26, blz. 234 (a.1139).

kunnen opmerken dat de *Vita B* er niet in slaagt die levensechte toets aan Norbert te geven die Hugo ons had kunnen meedelen. Doch hierbij mag men niet vergeten dat dit niet de bedoeling van de middeleeuwers was. De opdracht van een *Vita*-schrijver bestond er niet in een levensgetrouw beeld van zijn held te schilderen, om dat voor het nageslacht te bewaren, maar wel de gegeven figuur te doen passen in het bestaande hagiografisch stramien, haar te doen beantwoorden aan het vigerende heiligheidsideaal van zijn tijd. Ongetwijfeld had Hugo ons de echte Norbert kunnen beschrijven of laten beschrijven, maar dat was niet de bedoeling. Bovendien heeft hij, al even weinig als Norbert, de pen gehanteerd. De prediktochten met zijn meester boden daartoe evenmin de gunstige omstandigheden als de beginperiode te Prémontré, toen de strijd voor het overleven alle energie opeiste. Na 1128 begon dan voor Hugo het organisatorisch werk voor een snel uitbreidende orde. Dit alles kan enigszins verklaren waarom Hugo heeft ingestemd met een levensbeschrijving van Norbert die zeker niet volmaakt beantwoordde aan het beeld dat hijzelf van zijn vereerde leermeester had.

Inhoudelijk leveren de *Additamenta* een aantal wonderverhalen die zeer concreet worden beschreven en ondermeer daarom wellicht een groot succes kenden. G. Madelaine beweerde nog in zijn uitgave van 1928 dat de *Additamenta* vrijwel geheel uit de *Vita Godefridi* werden afgeschreven[9]). Dat is overdreven. Slechts de eerste drie van de zeven paragrafen in de *Acta Sanctorum* komen letterlijk uit de oudste *Vita Godefridi* en de auteur van de *Additamenta* zegt dat ook ronduit[10]) en duidt zelfs aan waar hij met het afschrijven ophoudt[11]). De eerste drie paragrafen, behalve de eerste twee zinnen van paragraaf 1, komen wel degelijk volledig uit de *Vita Godefridi,* doch niet in dezelfde volgorde. Vooreerst plaatst de auteur de beschrijving van de figuur van Norbert met een soort van deugdencataloog[12]).

Onmiddellijk daarop volgen reeds twee wonderverhalen, nl. de voorspelling van een hongersnood in Westfalen en de genezing van een

[9]) G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. I, Tongerlo, 1928, 3de uitg., blz. XXV.

[10]) 845C, nr. 1: «Est apud nos libellus, vitam Deo digni fundatoris nostri continens, in quo ita scriptum est...»; 846A, nr. 2: «Item illic scriptum est»; 846B, nr. 2: «Item illic adiunctum est.»

[11]) 846C, nr. 4: «Hucusque de libello nostri fundatoris insertum est: nunc, si placet, ea quae nec in vestro, nec in nostro sunt annotata libello,...».

[12]) 845CF, nr. 1; uit de *Vita Godefridi, MGH., SS.*, 12, blz. 516, regel 14-21.

Cappenbergs confrater[13]). Dan worden de Westfaalse stichtingen van Norbert vermeld; het kiezen voor de Augustinusregel die strenger gevolgd werd dan gebruikelijk was; de vergelijking van Norbert met Sint-Jan de Doper en de vaststelling dat de orde zich wijd en zijd heeft uitgebreid[14]). Het laatste verhaal dat uit de *Vita Godefridi* werd overgenomen is een verschijning die Norbert zelf in het kapittel van Cappenberg zou hebben verhaald en waarin Augustinus hem de regeltekst gaf en verzekerde dat degenen die hem volgden gerust konden zijn op het Laatste Oordeel[15]).

Pas na deze ontleningen volgen de vier paragrafen die, naar de auteur zelf terecht meedeelt, noch in de *Vita Godefridi*, noch in de *Vita Norberti* voorkwamen.

De wonderverhalen, die hier nauwkeuriger dan gebruikelijk in tijd en ruimte worden gesitueerd, winnen daardoor niet noodzakelijk aan geloofwaardigheid[16]). Zo bijvoorbeeld het verhaal dat Norbert te Floreffe bij de eucharistieviering een druppel bloed op de pateen zou hebben gezien en zijn diaken Rudolf, de sacrist van Cappenberg, daarbij als getuige zou hebben genomen[17]). De auteur meent daaruit te mogen besluiten (*ut credimus*) dat het voorschrift de pateen af te wassen, uit dat wonder zou zijn ontstaan[18]). De werkelijke toedracht zou wel eens andersom kunnen zijn. Het voorschrift werd hoogstwaarschijnlijk, zoals een groot deel van de wetgeving, van de cisterciënzers overgenomen[19]), of eventueel van Marbach[20]). Om het voorschrift een logische verklaring te geven heeft men wellicht de legende gevormd. Ook het spinwonder, dat zoals bekend in verschillende andere *Vitae* voorkomt, kan trouwens op deze wijze zijn ontstaan.

De auteur van de *Additamenta* maakt zich meermaals kenbaar als een lid van de premonstratenzerorde en van de abdij Cappenberg[21]). Dit

[13]) 845A-846A, nr. 1-2; uit de *Vita Godefridi*, blz. 517, regel 28-43.

[14]) 846B, nr. 2; uit de *Vita Godefridi*, blz. 516, nr. 3, regel 37-44.

[15]) 846C, nr. 3; uit de *Vita Godefridi*, blz. 517, nr. 3, regel 20-28.

[16]) Deze misvatting komt meermaals voor in het werk van N. Backmund, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, o.m. blz. 106.

[17]) 846C, nr. 4.

[18]) 846D, nr. 4.

[19]) Over de afhankelijkheid van dit voorschrift van Cîteaux, zie Pl. Lefevre, *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial*, Leuven, 1957, blz. 62.

[20]) Zie W.M. Grauwen, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *Anal.Praem.*, 1975, LI, blz. 20-23: IV. *La légende eucharistique de Floreffe*.

[21]) 845C, nr. 1: «...nos quoque Cappenbergenses filii,...»; «...vitam Deo digni fundatoris nostri...»; 846B, nr. 2:«...hic ordo noster...»; 846B, nr. 2: «Et ecce hic ordo

schijnt vanzelfsprekend, maar staat toch in tegenstelling tot de *Vita A* en *Vita B*, waarin de auteur zich nergens als een lid van de orde verraadt.

Inzake de datering kan men slechts met zekerheid stellen dat de *Additamenta* werden geschreven na de oudste *Vita Godefridi*[22]) en na de *Vita Norberti B*. Na de *Additamenta* volgt nog een gedicht van 24 hexameters. Uit het tweede vers blijkt dat Hugo van Fosses nog leefde toen het gedicht werd opgesteld. Deze vaststelling levert echter geen strikt bewijs voor de datering van de *Additamenta*, want het is niet uitgesloten dat het gedicht vóór de *Additamenta* werd geschreven ook al komt het in alle handschriften op de laatste plaats. Enkel het feit dat de toevoegingen van Cappenberg hoogstwaarschijnlijk aan Hugo van Fosses werden gezonden, maakt het aannemelijk dat ze vrij kort na de *Vita B* en vóór de dood van abt Hugo I werden opgesteld.

Wat de hagiografische methode betreft zijn de *Additamenta* met de *Vita B* vergelijkbaar. Ook hier wordt Norbert driemaal heilig genoemd[23]) en wordt hem de profetische geest toegeschreven[24]). Zowel de hongersnood in Westfalen als de opstand tegen Lotharius III te Augsburg werden door hem voorspeld[25]).

Opvallend nieuw in deze Cappenbergse toevoegingen blijft dat Norbert vooral met Sint-Jan de Doper wordt vergeleken. Norbert heeft niet alleen het bevel van de profeet uitgevoerd: «*Parate viam Domini...*»[26]), maar heeft door zijn strenge ascese in kleding en voeding gehandeld als de vriend van de bruidegom, Johannes, die door de Zaligmaker werd geloofd om de strengheid van zijn kleding, ten overstaan van de menigten die samenstroomden in de woestijn (*eremus*)[27]). In zijn hoedanigheid van predikant krijgt Norbert hier dan ook de naam van *praeco Dei*[28]) of *praeco veritatis*[29]).

noster...»; 846B, nr. 3: «...unum ex professionis nostrae fratribus...»; 846C, nr. 4: «...Rudolpho sacrista nostro,...»; 846E, nr. 5: «...ubi nostrorum quoque fratrum floret coenobium...».

[22]) Het oudste gedeelte van deze *Vita* werd opgesteld tussen 1138 en 1148, aldus G. NIEMEYER, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, in *Deutsches Archiv*, 1967, XXIII, afl.2, blz. 459-460.

[23]) 846A, nr. 2: «...vir sanctus...patre sancto...»; 846F, nr. 7:«...ter beatus...».

[24]) 846A, nr. 1:«...in spiritu praedixit...»; 846AB, nr. 2: «Placuit itaque Spiritui sancto, qui in praecone veritatis habitabat...»; 846F, nr. 6: «...prophetico spiritu...»; 846F, nr. 7: «...praedixit...».

[25]) 846A, nr. 1 en 846F,nr. 7.

[26]) *Matt.* 3, 3; *Mark.* 1, 3; *Luk.* 3, 4; *Joh.* 1, 23. Zie 845F, nr. 1.

[27]) 846B, nr. 2.

[28]) 845C, nr. 1.

[29]) 846A, nr. 2. Evenzo «orthodoxae veritatis assertorem», in 846B, nr. 3.

Samenvattend kan men zeggen dat de toevoegingen, geschreven door een Cappenbergs confrater, niet zoveel nieuws bijbrengen voor Norberts biografie. Zij leveren een bewijs te meer voor de zucht naar wonderen van de middeleeuwers. De auteur was blijkbaar van mening dat er in de *Vita B* niet genoeg wonderen voorkwamen. Hij schreef zijn tekst na de beëindiging van de *Vita B* en vóór de dood van Hugo van Fosses. De hagiografische kenmerken van de *Additamenta* zijn vergelijkbaar met die van de *Vita B*, doch hier wordt Norbert speciaal met Sint-Jan de Doper vergeleken.

23. Het gedicht «*Felix Norbertus*»

Betreffende dit gedicht vindt men in de literatuur nogal wat tegenstrijdige berichten. Alfons Zak meende dat het gedicht, evenals de *Additamenta*, door de confraters van Cappenberg werd opgesteld[1]). Daarvoor pleit echter geen enkel argument, tenzij eventueel de plaatsing van het gedicht na de *Additamenta*. Max Manitius beschouwde de 24 hexameters als het slot van de *Vita B* zonder meer[2]). François Petit stelde in 1960 dat die verzen in bijna alle hss. voorkwamen[3]), terwijl hij in 1981 schreef dat dit slechts in één hs. het geval was[4]). Beide stellingen blijken onjuist te zijn. Norbert Backmund was van mening dat het gedicht aan Hugo opgedragen was en het slot van de *Additamenta* vormde[5]). In 1967 publiceerde dezelfde auteur een zogenaamd Norbertus-gedicht uit Adelberg[6]) zonder te merken dat dit volledig identiek was, behoudens een tweetal onbeduidende varianten, met het bekende gedicht aan het einde van de *Vita B* dat reeds in 1656 door J.C. vander Sterre werd gepubliceerd[7]) en zelfs in verzamelwerken over de middeleeuws-Latijnse

[1]) A. Zak, *St. Norbertus-Album. Festschrift zum Jubiläum des Prämonstratenser-Ordens (1120-1920)*, Lilienfeld, 1920, blz. 11.

[2]) M. Manitius, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, dl. III, München, 1931, blz. 610.

[3]) F. Petit, *Comment nous connaissons saint Norbert*, in *Anal. Praem.*, 1960, XXXV, nr. 3-4, blz. 239: «...une pièce en vers qui termine la biographie dans presque tous les manuscrits.»

[4]) F. Petit, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 14: «Un des exemplaires porte une dédicace en vers qui lui est adressée.»

[5]) N. Backmund, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 112.

[6]) N. Backmund, *Ein Norbertusgedicht aus Adelberg*, in *Anal.Praem.*, 1967, XLIII, nr. 3-4, blz. 316-317.

[7]) J.C. vander Sterre, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 258-260. Hij geeft varianten uit: «Marcht. Praem. Bern. Knecht. nost.» alsook uit Lairvelz.

dichtkunst werd vermeld[8]). N. Backmund meende ten onrechte dat het gedicht nog onbekend was[9]).

In feite komt dit gedicht ter ere van Norbert voor in tien bewaarde hss[10]), terwijl het in tien andere niet voorkomt. Onder de twaalfde-eeuwse hss. vindt men het gedicht slechts in het hs. Praag, Lobkowitz 484, uit Weissenau, fol. 81v.-82, en in Praag, Lobkowitz 513 (12/13de eeuw), fol. 109. In twee andere hss. wordt het gedicht aangekondigd in de lijst van hoofdstukken vooraan, doch niet afgeschreven, nl. in Donaueschingen 450 (eind 12de eeuw) uit Steingaden, en in München, clm.17.144, 12de eeuw, uit Schäftlarn. In de twee overige wordt het gedicht niet afgeschreven en ook niet aangekondigd, nl. Soissons 12 en Gent 477.

In het geheel van de bewaarde hss. gezien, komt het gedicht effectief voor in acht hss. In twee wordt het aangekondigd in de lijst van hoofdstukken, maar werd toch niet afgeschreven, terwijl het in tien hss. niet voorkomt en ook niet werd aangekondigd.

Toch blijkt uit de inhoud dat het gedicht werd opgesteld gedurende het leven van abt Hugo, dus vóór 1164. Het moet dus kort na de *Vita* zijn geschreven.

Onder meer voor het identificeren van de auteur is het van belang op te merken dat het 20ste vers van het gedicht letterlijk overgenomen blijkt te zijn uit Horatius, *Epistulae, liber* 1, 1, vers 61, nl.:
«nil conscire sibi, nulla pallescere culpa»[11]).

De auteur moet dus een klassieke onderlegdheid hebben bezeten, terwijl de auteurs van de *Vitae* nergens daarvan blijk geven[12]). Ook de auteur van de *Additamenta* gebruikt nooit citaten uit de klassieke Oudheid. Het gedicht werd dus waarschijnlijk niet door deze auteurs opgesteld, maar achteraf aan de tekst toegevoegd.

[8]) Zie o.m. H. WALTHER, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latina*, dl. I, Göttingen, 1959, nr. 6338.

[9]) N. BACKMUND, *a.c.*, blz. 316: «Das Gedicht wurde bis jetzt noch nicht veröffentlicht.»

[10]) Meegerekend de hss. München clm. 17.144, en Donaueschingen 450, waar de verzen ontbreken, maar wel worden aangekondigd in de lijst van hoofdstukken vooraan.

[11]) Zie de uitgave van Stephanus BORZSAK, *Q.Horati Flacci opera, (Bibliotheca Teubneriana)*, Leipzig, 1984, in-12°, blz. 232. Dit citaat werd in geen enkele uitgave als zodanig geïdentificeerd, ook niet bij R. Wilmans, in *MGH.,SS.*, 12, blz. 706.

[12]) Tenzij dan dat de auteur van *Vita B*, 812D, nr. 15, eenmaal Mercurius, de god van het verstand, noemt, maar dat lijkt eerder een pedanterie van een scholaster dan een bewijs voor zijn klassieke opvoeding.

De inhoud van het gedicht brengt geen nieuwe historische feiten bij, tenzij dan dat abt Hugo persoonlijk wordt aangesproken in het tweede vers, waaruit men mag besluiten dat hij nog leefde toen het gedicht werd opgesteld. Voor het overige worden vooral Norberts deugden bezongen: zijn liefde voor de armoede, de duiveluitdrijvingen door de kracht van zijn godsvertrouwen (*fides*), zijn prediking en vredestichting en tenslotte zijn moed in de ambtsuitoefening als aartsbisschop. Het gedicht kan dus beschouwd worden als een korte samenvatting van de *Vita*, en enkele uitdrukkingen verwijzen daar uitdrukkelijk naar (*fides, pallescere*). Het staat dus niet los van de *Vita*, maar wil nog eens nadrukkelijk al Norberts verdiensten recapituleren.

Dit gedicht werd afgedrukt aan het einde van alle uitgaven van *Vita B* en ook in de uitgave van de *Vita A* door Roger Wilmans. Voor zover ons bekend bestaat van dit gedicht alleen een Duitse vertaling[13]). Ook Dionijs Mudzaerts vertaalde het niet. Na de vertaling van de *Additamenta* van Cappenberg gaat hij dadelijk over naar de *Vervoeringhe* van Norbert, waarmee diens *translatio* naar Praag wordt bedoeld.

[13]) In het werk van A. ZAK, *Norbertus-Album. Festschrift zum Jubiläum des Prämonstratenser-Ordens (1120-1920)*, Lilienfeld, 1920, blz. 11.

24. De groep handschriften: Soissons 12, 13 en Amiens 594.

Het hs. Soissons 12 heeft twee tussenzinnen over het taalgebruik van Norbert die in de meeste nog bewaarde hss. niet voorkomen. Het meldt namelijk dat Norbert in 1119, toen hij te Valencijn aankwam, nog nauwelijks iets kende of begreep van de Romaanse taal, daar hij die nooit had aangeleerd. Maar hij vertrouwde erop dat de H. Geest, die eertijds honderdtwintig verschillende talen had onderwezen[1]), ook nu, indien hij het waagde in zijn moedertaal het woord Gods te verkondigen, de barbaarsheid van de Dietse taal of de moeilijke Latijnse retoriek voor zijn toehoorders verstaanbaar zou maken[2]). Deze zin vindt men eveneens in de uitgave van J.C. vander Sterre en dus ook in de *Acta Sanctorum*[3]). J.C. vander Sterre haalde hem uit de hss. van Terwaan en Knechtsteden, die nu blijkbaar verloren zijn.

[1]) Zinspeling op *Hand.* 1,15 en 2,4-12.

[2]) *Caput* XI in de drie hss.; *Caput* XII in J.C. VANDER STERRE, blz. 47. Soissons 12 (12de eeuw), fol. 18r.

[3]) VDS, 47; *AA.SS.*, 815B, nr. 24.

Eén zin verder komt nogmaals een tussenzin voor, die echter ditmaal slechts voor de helft in de uitgaven werd opgenomen. Het hs. Soissons 12 geeft namelijk de redenen waarom Norbert niet te Valencijn wilde blijven uitrusten. «Hij was immers van plan naar het bisdom Keulen te gaan, zowel omwille van zijn vertrouwdheid met dat volk en die taal, alsook om de geestelijken die hem weerspraken te beschamen met het pauselijk gezag dat hij bezat.» De tweede reden vindt men niet in de uitgaven. J.C. vander Sterre duidde aan dat hij de eerste reden haalde uit het hs. van Terwaan[4]). Gaf het hs. van Terwaan inderdaad alleen de eerste reden, ofwel beide, maar werd de tweede door J.C. vander Sterre weggelaten uit stichtelijke overwegingen? Deze vraag kan niet meer worden beantwoord, maar Soissons 12 geeft in ieder geval de twee redenen.

Soissons 13 (16de eeuw) nu geeft eveneens de versie van de twee tussenzinnen zoals Soissons 12 en mag dus beschouwd worden als daarvan afgeschreven. Kenmerkend is echter dat Soissons 13 in plaats van *clericorum, oculorum* schreef, wat minder zin heeft. Hierin werd Soissons 13 gevolgd door Amiens 594 (17de eeuw), dat daarom mag beschouwd worden als afhankelijk van Soissons 13.

Een derde passage tenslotte deelt mee dat Hugo het gesprek tussen bisschop Burchard van Kamerijk en Norbert niet verstond omdat ze Diets spraken[5]).

Deze drie hss. vormen dus een aparte groep binnen de bewaard gebleven hss. en hun ontstaan kan aldus worden voorgesteld: Soissons 12 (12de eeuw), → Soissons 13 (16de eeuw), → Amiens 594 (17de eeuw).

[4]) VDS, 48.
[5]) Soissons 12, fol. 18v.; Soissons 13, fol. 12r.; Amiens 594, fol. 10r.

25. Soissons 12 en 13 tegenover Vita A

In het begin van de *Vita B* wordt Norberts herkomst omschreven als stammend uit «het beroemd geslacht van de Franken en van de Salische Germanen[1])». Het woord *Salicorum* komt voor in de uitgave van J.C. vander Sterre en dus ook in de *Acta Sanctorum*, doch zonder aanduiding van enige variant. Bij nazicht der hss. nochtans valt het op dat dit woord slechts in Soissons 12 (12de eeuw) en het daarvan afhankelijke Soissons

[1]) J.C. VANDER STERRE, blz. 1; *AA.SS.*, 808E, nr. 3.

13 (16de eeuw) voorkomt en niet in twintig andere hss. Op dit punt blijken de bestaande uitgaven dus alvast onbetrouwbaar. Het woord *Salicorum* komt echter ook voor in de *Vita A*[2]).

Dit is evenwel niet de enige gelijkenis tussen de *Vita A* en de twee genoemde hss. van Soissons. Ook het duivelverhaal van de portier komt in alledrie de hss. voor, doch niet op dezelfde plaats. In de *Vita A* vindt men dit verhaal als laatste van een reeks duivelverhalen die zich afspelen te Prémontré in de beginperiode. Men mag dus zeggen dat het verhaal zich hier op een logische plaats bevindt[3]). Daarna volgt nog wel een duiveluitdrijving, maar die wordt te Maastricht gesitueerd. Ook in het Hamburgs fragment van de *Vita A* kwam toevallig dit verhaal voor[4]).

In de hss. Soissons 12 en 13 integendeel werd datzelfde verhaal van de portier achteraan de *Vita B* toegevoegd, na de drie visioenen die Norberts gelukzaligheid moeten aantonen. Dit schijnt erop te wijzen dat het slechts na het op schrift stellen van Soissons 12 bekend werd te Prémontré.

In het Terwaans hs. zou de passage over de portier nog op een andere plaats zijn voorgekomen, nl. tussen het duivelverhaal van de confrater die het toilet niet durfde verlaten en de verschijning van de duivel aan Norbert in de gedaante van een beer[5]). Hier bevond het zich dus wel in een context van duivelverhalen. Doch dit alles is niet meer controleerbaar aangezien het Terwaans hs. niet bewaard bleef en we het bovenstaande slechts weten uit een noot die Petrus de Waghenaere (1599-1662) van de Sint-Niklaasabdij te Veurne aan de Bollandisten meedeelde[6]).

Uit dit alles schijnt te volgen dat men te Prémontré op de hoogte was van het bestaan van een *A*-versie, zodat men die tekst voor het opstellen van de *Vita B* kan hebben gebruikt. Het feit dat de schrijver van Soissons 12 het duivelverhaal van de portier aan het einde van zijn tekst toevoegde schijnt voldoende aan te tonen dat men omstreeks het midden van de twaalfde eeuw alle gegevens over Norbert, en bij voorkeur de wonderen en duivelverhalen, wenste te verzamelen. De herhaalde verze-

[2]) *Vita A*, blz. 670.

[3]) *Vita A*, blz. 687, regel 21-36.

[4]) Tot aan de woorden:«...filice, affuit satan non dormienti...», zie W.M. Grauwen, *Een fragment van de Vita Norberti A te Hamburg*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 153-162.

[5]) 835CD, noot c.

[6]) Zie 836B.

kering van de auteur van de *Vita B* dat hij slechts een keuze maakt en veel weglaat, moet dan ook als een duidelijke *brevitas*-topos worden beschouwd en verdient geen geloof.

Een derde gelijkenis tussen de *Vita A* en Soissons 12 en 13 bestaat hierin dat alledrie het bekeringsverhaal van Norbert op zijn rit naar Vreden brengen. Ditzelfde verhaal vindt men verder nog in één bewaard hs., nl. in Amiens 594 (17de eeuw). J.C. vander Sterre verwijst voor deze passage naar drie hss., nl. die van Prémontré, Terwaan en Knechtsteden, doch deze verwijzing is niet meer controleerbaar aangezien zelfs het hs. Prémontré van J.C. vander Sterre blijkbaar niet identiek is met Soissons 12.

Er blijkt dus een verband te liggen tussen de *Vita A* en drie hss. van de *Vita B*, nl. Soissons 12 en 13 en Amiens 594.

De hss. Soissons 12 en 13 en Amiens 594 hebben trouwens nog drie passages gemeenschappelijk betreffende de talenkennis van Norbert en Hugo. Deze drie komen echter niet voor in de *Vita A*. De drie genoemde hss. zijn nl. de enige hss. van de *Vita B* die verhalen hoe Norbert te Valencijn in zijn moedertaal predikte omdat hij het Romaans niet kende[7]).

Deze drie hss. van de *Vita B* vertonen dus duidelijk onderlinge gelijkenis, ook waar het verband met *Vita A* niet aanwezig is.

In het verhaal van de reliekenvinding te Keulen in 1121 vindt men vermeld dat Norbert aan aartsbisschop Frederik van Keulen relieken vroeg en ook aan de andere vooraanstaanden. De *Vita A* gebruikt hier het woord *maioribus*[8]) zoals Soissons 12, fol. 29v. en Soissons 13, fol. 20v. De andere hss., ook Amiens 594, blz. 21, geven *fidelibus*. Op te merken valt dat ook Rudolf van Sint-Truiden in zijn brief aan bisschop Stefanus van Metz de *maiores* vermeldt[9]).

In deze passage komen de beide Soissons-hss. dus nogmaals met de *Vita A* overeen[10]).

Een ander argument voor de afhankelijkheid van Soissons 12 tegenover *Vita A* of een andere *A*-tekst vindt men in de passage waar de auteur Norberts doodsoorzaak naspeurt. *Vita A* spreekt hier over

[7]) Zie de vorige paragraaf.
[8]) *Vita A*, blz. 682.
[9]) *MGH.,SS.*,10, blz. 331.
[10]) J.C. VANDER STERRE, blz. 99, geeft hier «fidelibus» zonder varianten en leverde dus toch niet zulke nauwkeurige uitgave. Het is echter mogelijk dat hij de hs.. Soissons 12 en 13 niet kende.

corruptio aeris, een uitdrukking die in Duitsland goed werd verstaan. Men kende daar de gevaarlijke malariabesmetting die men te Rome kon opdoen indien men gedurende de zomermaanden daar bleef[11]). De Franse auteur van de *Vita B* verstond echter die uitdrukking niet en maakte daarvan *terrarum corruptio* en *mutatio diversarum aerum*[12]) en zocht nog een aantal andere oorzaken, zoals de bezorgdheid voor zijn thuis en de voortdurende onrust, men zou nu over «stress» spreken. J.C. vander Sterre drukte zelfs *terrarum occupatio*, wat helemaal geen zin heeft[13]).

Deze passage kan trouwens nog een bijkomend argument leveren, hoewel dit niet zo dwingend is. Waar *Vita A* spreekt over *tum ex labore itineris, tum ex corruptione aeris*, gaf Soissons 12 oorspronkelijk: *cum labore et dolore itinerantium et terrarum corruptio ei adiuncta est*. Nadien zag de auteur dat in deze constructie *labor* en *dolor* onderwerp zijn en hij schrapte de beide e-uitgangen. Het schrijven van de twee ablatieven kan gebeurd zijn naar analogie van het *labore* uit de *Vita A*, doch noodzakelijk is deze interpretatie niet. De kopiist kan ook de *cum* voor *labor* aanvankelijk ten onrechte als voorzetsel hebben beschouwd en pas na het schrijven van de hele zin zijn vergissing hebben ingezien.

Tenslotte treft men in Soissons 12 en in Soissons 13, doch niet in Amiens 594, een zin aan die letterlijk, woord voor woord op dezelfde wijze in de *Vita A* voorkomt, nl. «*In altari namque exhibet quisque fidem et dilectionem Dei; in conscientiae purificatione, curam sui; in hospitum et pauperum susceptione, dilectionem proximi.*»[14])

De aangehaalde voorbeelden schijnen voldoende aan te tonen dat er een onbetwistbaar verband bestaat tussen Soissons 12 en de *Vita A* en dat Soissons 12 de huidige *Vita A* of een vroegere *A*-versie heeft gebruikt.

[11]) Zie W.M. Grauwen, *Norbertus...*, blz. 626-629. Deze hypothese betreffende Norberts doodsoorzaak, die hier voor het eerst werd gesteld, werd ondertussen door verscheidene auteurs overgenomen en dus aanvaard, hoewel zonder discussie noch verwijzing.

[12]) Soissons 12, fol. 59v.

[13]) J.C. vander Sterre, blz. 233. In de marge: «MS.Bern. corruptio, ut et Praem. et forte melius.»

[14]) *Vita A*, blz. 684, regel 15vv.; Soissons 12, fol. 32v. J.C. vander Sterre, blz. 113, geeft deze passage tussen vierkante haakjes, met de randaanmerking: «Haec ex Knecht. desumpta et Morin.» Beide aangehaalde hss. gelden als verloren.

26. Het verloren handschrift van Terwaan

In de uitgave van J. C. vander Sterre vindt men in de marge een twintigtal varianten uit het *ms. Morinense* vermeld. Veruit de meeste daarvan komen niet overeen met de formulering gegeven in de *Vita A*, zodat het Terwaanse hs. zeker bij de *B*-hss. dient te worden gerekend.

Dit staat in tegenspraak met de mening van Roger Wilmans die overtuigd was dat het Terwaanse hs. een *A*-tekst bood, en dit op grond van het duivelverhaal van de portier dat in beide voorkwam[1]).

G. Madelaine was van oordeel dat de *Vita A* het hs. van Terwaan had afgeschreven. Hij meende voor die stelling drie argumenten te kunnen aanhalen. Vooreerst dat beide hss. de passage over Vreden brengen[2]), ten tweede dat die beide hss. alleen de naam van de abt van Siegburg zouden geven[3]), en tenslotte dat zij woord voor woord het verhaal van de portier bevatten[4]).

Zoals gezegd was het hs. van Terwaan zeker een *B*-hs. Toch vindt men ook enkele opvallende gelijkenissen met de *Vita A*. Zo bijvoorbeeld wordt het bekeringsverhaal bij gelegenheid van de rit naar Vreden verhaald in het Terwaans hs.[5]), en speciaal de uitdrukking *ad mensuram staturae hominis* komt letterlijk overeen met de *Vita A*[6]). Deze woordorde vindt men eveneens in Soissons 12, fol. 11r, Soissons 13, fol. 5r, doch niet in Soissons 11 (13de eeuw) en Amiens 594 (17de eeuw), die nochtans ook het bekeringsverhaal op weg naar Vreden geven.

De twee passages die meedelen dat Norbert geen Frans kende toen hij te Valencijn begon te prediken en vlak daarna dat het zijn bedoeling was terug naar het bisdom Keulen te gaan waar hij de taal en de mensen kende, kwamen ook voor in het Terwaans hs., doch men vindt ze niet in

[1]) R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS.*,12, blz. 667: «Idem fragmentum etiam codici Morinensis vitae B inscriptum est in medio capite XIV, quod a Petro de Waghenare transmissum Papebrochius iam dudum iuris fecit publici. Quae vehementer mihi suadent, etiam supra laudatum codicem Gallicum, de quo idem Waghenarius Bollando scripserat, textum vitae A exhibuisse.»

[2]) Dit verhaal komt echter ook voor in Soissons 11, 12 en 13 en in Amiens 594, die alle onbetwistbaar tot de *B*-groep behoren.

[3]) De uitgave VDS, blz. 10, geeft de naam van Cono, zonder varianten. Wel wordt aangeduid dat het *ms. Morinense* «abbatia Sigeberti» schreef in plaats van «Sigebergensi». Meende G. Madelaine dat Sigebertus de naam van de abt was?

[4]) Aldùs G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, Rijsel, 1886, blz. 19-20. Deze bewering komt in de derde uitgave, Tongerlo, 1928, niet meer voor.

[5]) Zie J. C. VANDER STERRE, blz. 6: «Narratio haec desumpta est ex Mss. Praem. Morin. Knechtsted. cum in aliis non habebatur.»

[6]) Uitg. VDS., blz. 7: «Ms. Mor. ad mensuram staturae hominis.»

de *Vita A*[7]). Deze zinnen heeft het Terwaans hs. gemeenschappelijk met drie andere nog bewaarde hss., nl. Soissons 12 (12de eeuw) uit Prémontré, Soissons 13 (16de eeuw) uit Sélincourt en Amiens 594 (17de eeuw) uit Saint Jean d'Amiens.

Een merkwaardige gelijkenis met de *Vita A* vindt men nog in de identieke zin: «*In altari namque exhibet quisque fidem et dilectionem Dei; in conscientiae purificatione, curam sui; in hospitum et pauperum susceptione, dilectionem proximi.*»[8]) Deze passage stond volgens J. C. vander Sterre eveneens in het verloren hs. van Knechtsteden[9]), waarmee het Terwaans hs. meermaals verwantschap vertoont, en in de nog bewaarde hss. vinden we dezelfde tekst nog terug in Soissons 12, fol. 32v en Soissons 13, fol. 24.

De andere varianten blijken niet speciaal revelerend voor de identificatie van het Terwaans hs., tenzij dan misschien de uitroep van de Maagdenburgers bij de opstand van 1129, die in dit hs. en ook in dat van Prémontré en Berne, wordt weergegeven als: «*Thiedur, thiedur*»[10]). Dit schijnt erop te wijzen dat de kopiisten de betekenis van die uitroep (*thieduet = zieht aus*[11]) niet hebben verstaan. Deze drie hss. geven ook de passage over Vreden en waren dus verwant. Onder de nog bewaarde oudste hss. vinden we deze schrijfwijze echter niet terug. Wel geven enkele hss. de schrijfwijze «*Thieduet, thieduet*», nl. Praag, Lobkowitz 484, 12de eeuw, fol. 68v; München, clm. 17.144, 12de eeuw, fol. 84r; Donaueschingen 450, einde 12de eeuw, fol. 59v en Praag, Lobkowitz 513, 12/13de eeuw, fol. 82v. De schrijfwijze «*Theiduz, theiduz*» vindt men in Gent 477, 12de eeuw, uit Drongen, blz. 117 en «*Thieduz, thieduz*» in München, clm. 22.295, 12/13de eeuw, uit Windberg, fol. 87.

Volgens een noot van de Bollandisten kwam het duivelverhaal van de portier, dat in de *Vita A* op zijn logische plaats voorkomt[12]), en in de

[7]) Uitg. VDS., blz. 47-48. De eerste passage wordt aangeduid blz. 47, als «Desumpta haec sunt ex ms. Morinense et Knechtst.»; de tweede blz. 48, als «Parenthesis illa ex Mor. desumpta.»

[8]) *Vita A*, blz. 684, regel 15vv.; uitg. VDS., blz. 113.

[9]) Uitg. VDS., blz. 113: «Haec ex Knecht. desumpta et Morin.»

[10]) Aldus tenminste de uitg. VDS., blz. 215: «Ita mss. Praem. Mor. et Bern.» Men kan zich afvragen of J.C. vander Sterre hier wel juist heeft gelezen, want deze schrijfwijze vindt men in geen enkel hs. In feite stond er wellicht «Thieduz» in plaats van «Thiedur».

[11]) Zie daarover G. DE SMET, *Mnd. tjodûte*, in *Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 1969, LXXVI, 3, blz. 39-41.

[12]) Als laatste van een reeks duivelverhalen die zich te Prémontré afspelen, *Vita A*, blz. 687.

hss. Soissons 12 en 13 achteraan werd toegevoegd[13]), in het Terwaans hs. voor in de tekst aan het einde van nr. 85[14]). Dit werd aan de Bollandisten meegedeeld, samen met de tekst van het verhaal, door Petrus de Waghenare (1599-1662) van de Sint-Niklaasabdij van Veurne.

Samenvattend moet men stellen dat het verloren Terwaans hs. zeker geen *A*-tekst bood. Wel kan men sommige opvallende gelijkenissen vaststellen met *Vita A*, alsook met de hss. Soissons 12 en 13. Voor het beoordelen van dit hs. beschikken we echter slechts over de varianten die J.C. vander Sterre in zijn uitgave aanduidde en het blijft steeds de vraag of die voldoende betrouwbaar zijn.

[13]) Als bewijs voor deze toevoeging geldt niet alleen de plaats van het verhaal, maar ook dat het verhaal niet voorkomt in de lijst van *capitula* vooraan in Soissons 12. Dit is wel het geval in Soissons 13, nl. aan het einde van de lijst van hoofdstukken.

[14]) *AA.SS.*, 836, noot C:« In MS. Morinensi hic interponebatur Caput, ab aliis praetermissum, hoc titulo: Quomodo malignus spiritus, improperata sibi a quodam Fratre dejectione, confusus abscessit. Caput hoc, uti a Waghenario transmissum nobis est, nunc accipe: Erat tunc temporis, ad portam custodiendam,...».

27. Wat voegt Vita B toe tegenover Vita A?

De hierboven geplaatste titel is eigenlijk tendentieus omdat hij voorondersteld dat de *Vita B* ontegensprekelijk later zou zijn ontstaan dan de *Vita A* en aan deze laatste tekst toevoegingen zou hebben aangebracht. Dit is strikt genomen nog steeds onvoldoende bewezen en evenmin algemeen aanvaard, zodat de volgende beschouwingen voorlopig als een werkhypothese moeten worden beschouwd.

Over het algemeen geeft de *Vita B* slechts een amplificatie, een verbale uitbreiding van wat men reeds in de *Vita A* kon lezen. Toch blijven enkele toevoegingen de moeite waard om even aan te stippen.

Het spinwonder vervult in beide *Vitae* de rol van een *exemplum* om Norberts geloof *(fides)*, of beter zijn godsvertrouwen, in het licht te stellen. In de *Vita B* wordt deze gedachte nog uitgebreid door een interessante beschouwing. Toen men aan iemand vroeg wie in zijn tijd uitmuntte en door welke deugden, antwoordde hij: «In Norbert is het godsvertrouwen *(fides)* uitzonderlijk, in Bernard van Clairvaux (†1153) de naastenliefde, in Milo van Terwaan (†1159) de nederigheid[1]).»

[1]) J.C. VANDER STERRE, blz. 35 (zonder varianten); *AA.SS.*, 813F, nr. 18. Deze deugd wordt overigens nog meermaals aangestipt in de *Vita B*, b.v. 813F, nr. 19: «...fidei fortitudine communitus...»; 826A, nr. 60: «...teste Veritate, qui credit, opera quae facit, et ipse facit, et majora horum facit. Et alibi: Si crediderit, majus his videbitis (*Joh.* 14, 12;

Hiermee noemde deze echte of fictieve gesprekspartner tevens drie topfiguren uit de eerste helft van de 12de eeuw. Zijn toeschrijving van het geloof of het godsvertrouwen als eminente deugd aan Norbert, bewijst welk wezenskenmerk voor zijn tijdgenoten op de voorgrond trad. De typering trof ongetwijfeld raak, vooral wanneer men bedenkt dat dit godsvertrouwen een bij uitstek evangelische deugd is[2]) en aldus overeenstemt met Norberts levensideaal om de H. Schrift letterlijk te volgen. Dat rotsvaste vertrouwen op God vormde trouwens de basis van zijn beginselvastheid en karaktersterkte en zelfs van zijn overtuiging wonderen en voorspellingen te kunnen doen.

Bij het verhaal van de pogingen om Norbert na het Concilie van Reims van oktober 1119 een functie te geven in het bisdom Laon, dienen eveneens enkele belangrijke verschilpunten tussen *Vita A* en *Vita B* te worden aangestipt. Volgens de *Vita A* werd Norbert tot abt gekozen door de kanunniken van Sint-Maarten te Laon[3]); volgens de *Vita B* bood bisschop Bartholomeus hem dit ambt aan *(obtulit)*[4]). Volgens de *Vita A* weigerden de kanunniken hem te aanvaarden na zijn *propositum*, zijn levensideaal, te hebben gehoord; volgens de *Vita B* weigerde Norbert zelf *(renuebat)* en stelde pas daarna zijn voorwaarden[5]). Dit alles kan nog gelden als een verleggen van de klemtoon of een verschil in nuancering, doch de verschillende beschrijving van het levensideaal van Norbert verdient wel speciale aandacht. In de *Vita B* wordt de term *propositum* niet gebruikt, maar wel *mores suos*[6]).

De inhoud van het *propositum* dat aan de kanunniken van Sint-Maarten werd voorgehouden, blijkt in beide *Vitae* dezelfde, doch vooraf gaf de *Vita A* het levensideaal van Norbert zelf weer en dat ontbreekt in de *Vita B*. Deze laatste tekst vermeldt dus helemaal niet dat Norbert zich had voorgenomen «andermans goed niet na te jagen, het ontstolene

1, 50)»; 829A, nr. 73: «Quo nuntio accepto, collectis viribus fidei et spei, in eum et per eum qui dixit: Confidite, ego vici mundum...»; 837C, nr. 92: «Audiens hoc ille vir, memor existens quia maledictus qui confidit in homine...»; 838B, nr. 95: «...ipse in Deo spem et fiduciam habens...»; 841F, nr. 108: «...et de omnibus his liberavit eos Dominus; militis sui fidem exquirens, sed nullatenus sanguinem sitiens.»

[2]) Zie de vorige voetnoot en o.m. *Matt.*17,20; *Luk.*17,6 en s.v. *fides* in het Nieuw Testament.

[3]) *Vita A*, blz. 678.

[4]) *Vita B*, 819E, nr. 38.

[5]) *Vita B*, 819E, nr. 39.

[6]) De auteur van de *Vita B* kende nochtans dat woord want hij gebruikt het blz. 823F, nr. 53 (propositum S. Augustini). Misschien had het woord «propositum» eerder een kanonikale betekenis aangezien het vaak voorkomt in de regel van Aken.

geenszins met processen, noch voor de wereldlijke rechtbank, noch met gerechtelijke aanklachten terug te eisen, voor geen enkele belediging of onrecht iemand in de kerkelijke ban te slaan.» Dat juist noemde Norbert een zuiver evangelisch en apostolisch leven[7]). Men kan zich terecht afvragen of de auteur van de *Vita B* het afwijzen van processen en van de kerkban om recht te verkrijgen als een onhoudbare eis van Norbert heeft beschouwd, zoals hij elders zegt dat Norberts bevel om voor korte afstanden op ezels te rijden alras onuitvoerbaar bleek wegens de menselijke zwakheid[8]). Men krijgt hier de indruk dat het extreme ideaal van de leider werd aangepast aan de feitelijke toestand enkele decennia later. Norbert zelf had te Maagdenburg de kerkban als wapen gebruikt en wellicht had Prémontré omstreeks het midden van de 12de eeuw reeds processen moeten voeren. Daarom heeft de auteur van de *Vita B* het misschien inopportuun geacht aan het oorspronkelijk ideaal te herinneren.

Na het wonderverhaal van de pad die ontdekt werd op de bodem van een waterkruik[9]), voegt de *Vita B* drie legenden toe die zich afspelen rond een en hetzelfde thema, nl. dat van de boze wolf die op wonderbare wijze getemd wordt[10]). De wolf wordt hier niet uitdrukkelijk beschouwd als een verschijningsvorm van de duivel zoals de pad in het voorgaand verhaal of de beer in een duivelverhaal dat aan Norbert zelf wordt toegeschreven[11]).

Deze naïeve verhaaltjes worden gesitueerd in het jonge Prémontré en zij vormen duidelijk een thematische groep. Zij stellen Norberts gezagvolle optreden in het licht en als zedeles wordt Norbert in de mond gelegd dat de wilde dieren volgzamer blijken te zijn dan de mensen[12]). De legendevorming blijkt hier reeds volop aan de gang zodat deze verhaaltjes doen denken aan de latere *Fioretti* van Franciscus van Assisi.

In de *Vita A* wordt enkel de eerste samenkomst van abten vermeld[13]), doch de *Vita B* weet daaraan toe te voegen dat er het eerste jaar zes deelnemers waren, het tweede negen, het derde twaalf en het vierde

[7]) *Vita A*, blz. 678.
[8]) *Vita B*, 824A, nr. 54.
[9]) *Vita A*, blz. 691-692; *AA.SS.*, 834CD, nr. 81.
[10]) 834EF-835AB, nrs.82-84.
[11]) 835D, nr. 86.
[12]) 835B, nr. 84.
[13]) 839EF, nr. 101.

achttien[14]). Dit helpt ons echter weinig vooruit aangezien noch de namen van de abten, noch de plaats van samenkomst worden vermeld[15]).

Na de afwijzing van Norberts prediking door het kapittel van Xanten volgt dan de uitvoerigste toevoeging van de *Vita B*, het hoofdstuk waarin de vraag behandeld wordt waarom de heiligen moeten lijden. Deze overwegingen houden geen enkel verband met het verhaal en werden reeds afzonderlijk behandeld.

[14]) 839EF, nr. 101.

[15]) Ook in de oudste statuten worden de dag en de plaats van samenkomst niet vastgesteld, uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 35:«De annuo colloquio:...in loco competenti quem communi consilio providerint...». Dit is wel het geval in de bul van Innocentius II van 3 mei 1134: «...ad commune capitulum annuatim Praemonstratum veniant...», doch deze bul is waarschijnlijk vals, zie de *Lijst van oorkonden...*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nr. 60, blz. 160. Daarover onlangs ook S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Band* 10), Göppingen, 1989, blz. 67-100, zie blz. 78-79, waar de oudste statuten ca.1130 worden gedateerd. Daarover de bespreking *Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 1-2, blz. 48-53. Plaats en tijd (feest van de h.Dionysius) worden bepaald in de tweede statuten (PG), uitg. Pl. LEFEVRE(†) en W.M. GRAUWEN, Averbode, 1978, blz. 45.

28. De invloed van de *Vita Antonii*

De *Vita Antonii* door Athanasius (ca. 360), in haar Latijnse vertaling[1]), kan zeker niet beschouwd worden als een rechtstreekse bron waaruit de *Vita Norberti B* zou hebben geput. Letterlijke afhankelijkheid vindt men niet tussen beide *Vitae*; toch blijft het verwonderlijk hoe gelijklopend de voorstellingen en opvattingen zijn in beide teksten. De *Vita Antonii* was één van de middeleeuwse bestsellers in het kloostermilieu en ook de auteurs van de *Vitae Norberti* hebben onbewust die invloed ondergaan. Een aantal thema's, die in vele middeleeuwse *Vitae* voorkomen, en die men al te snel aan de tijdsgeest zou kunnen toeschrijven, vindt men reeds terug in de vierde eeuw.

Vooreerst valt uiteraard de gelijkenis op inzake het groot belang dat gehecht wordt aan de strijd tegen de duivel. De bekoringen van Norbert en de duivelverhalen in de *Vitae Norberti* vertonen weliswaar geen afhankelijkheid van de *Vita Antonii*, maar de beschrijving van de duivel

[1]) Zie over deze *Vita* o.m. R. AIGRAIN, *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, Parijs, 1953, blz. 294.

en de aangeprezen manier om zich tegenover hem te gedragen, blijken wel identiek.

In beide teksten wordt de duivel vergeleken met een brullende leeuw in navolging van de eerste Petrusbrief 5, 8[2]). De gedaante waaronder hij verschijnt is o.m. die van beren, zoals ook in de *Vitae Norberti* eenmaal het geval is[3]). Driemaal wordt in de *Vita Antonii* de tekst uit de brief aan de Efesiërs aangehaald dat «onze strijd er geen is tegen vlees en bloed, maar tegen heerschappijen en machten van deze wereld, tegen wereldbeheersers dezer duisternis, tegen de boze geesten in de lucht»[4]). Weliswaar wordt dit citaat niet aangehaald in de *Vita B*, maar de frequente duivelverhalen in beide *Vitae Norberti* drukken dezelfde mentaliteit uit. Het kloosterleven betekent voor de auteurs van deze teksten essentieel een strijd tegen de duivel, evenals het kluizenaarsleven van Antonius.

Evenzo blijkt het zowel in de *Vita Antonii* als in de *Vitae Norberti* de gewoonste zaak van de wereld te zijn met de duivels dialogen te voeren[5]). Uitdrukkelijk wordt in de *Vita Antonii* zelfs voorgeschreven dat de duivel naar zijn identiteit en herkomst moet worden gevraagd[6]), een goede raad die ook in de *Vitae Norberti* wordt opgevolgd[7]). De duivel wentelt zich in het vuil[8]) en kan dan ook herkend worden aan de slechte geur die hij verspreidt[9]). Hij doet zich voor als een engel Gods of een engel van het licht in beide *Vitae*[10]). Zelfs een heuse collectieve strijd tegen de duivel, met wapengekletter en geschreeuw, komt reeds voor in de *Vita Antonii*[11]), hoewel die in de *Vita Norberti* het wint aan realisme in de beschrijving[12]).

[2]) *P.L.*, 73, kol. 130C: «...ut leo rugiens.»; *Vita Norberti B*, 827B, nr. 65 en 840B, nr. 102.

[3]) 835D, nr. 86.

[4]) *Efes.* 6,12; *P.L.* 73, kol. 137B; 149B en 155C.

[5]) *Vita Antonii, P.L.* 73, kol. 145A.

[6]) *P.L.*, 73, kol. 146A.

[7]) 827D, nr. 66.

[8]) *P.L.*, 73, kol. 145C:«...volutaris in sordibus.»

[9]) In de *Vita Antonii, P.L.*, 73, kol. 154CD is het de geur van bedorven vis; in de *Vitae Norberti* van urine of uitwerpselen, 820D, nr. 41; 820F, nr. 43; 822C, nr. 47 en 827F, nr. 68.

[10]) *P.L.*, 73, kol. 142C: «Solent nocte venientes, angelos Dei se fingere,...». In de *Vita B* wordt tweemaal de uitdrukking «angelus lucis» gebruikt, zie 820C, nr. 41 en 827B, nr. 65. Deze topoi dienden uiteraard ook voor de beschrijving van ketters. Over Tanchelm wordt gezegd: «...in angelum lucis se transfiguravit, ut eo securius illuderet, quo versutius speciem sanctitatis simulate sumpsisset», uitg. P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl.I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 17.

[11]) *P.L.*, 73, kol. 149B.

[12]) *Vita A*, blz. 685, hfst.13 en *Vita B*, 826C, nr. 61.

Niet alleen de duivel schijnt weinig geëvolueerd te zijn tussen de vierde en de twaalfde eeuw, doch ook de hoofdfiguur van beide *Vitae* krijgt opvallend veel dezelfde kenmerken toebedeeld. Na een jeugd waaraan vrijwel geen woorden worden verspild, kennen beide een plotselinge bekering, waarna zij hun geld aan de armen uitdelen. Vervolgens laten zij zich voortdurend leiden door hun *propositum*[13]), waaraan zij trouw blijven. Beiden zijn zij *milites Christi*[14]) en krijgen soms de magistertitel[15]). Zij verlangen beiden naar het martelaarschap[16]) en dragen niet alleen een boetekleed onder hun bovenklederen[17]), maar zijn ook kampioenen in vasten en nachtwaken[18]). Als buitengewone gaven bezitten beiden voorkennis van wat gebeuren gaat[19]) en de gave om de goede van de slechte geesten te onderscheiden[20]). Geen wonder dat hun tegenspelers, de eerder naïeve duivels, noch in de dialoog, noch met hun bekoringen enige kans op slagen maken.

Behalve de *hilaritas vultu*, waarover reeds bij de hagiografische topoi werd gehandeld, zijn beide heiligen uiteraard ook *affabiles* en *amabiles*[21]). Zij beschikken over alle wijsheid zonder een school bezocht te hebben[22]).

Behoren bovenstaande gelijkenissen overwegend tot het *Vita*-genre als zodanig, waarvoor de *Vita Antonii* model stond, dan blijven daarnaast toch nog heel wat berichten en uitdrukkingen sterk verwant met de *Vitae Norberti*. Zo bijvoorbeeld wanneer Antonius' volgelingen hem vragen hun statuten te geven, antwoordt hij plechtig dat de H. Schrift kan volstaan[23]).

Kortom, de *Vita Antonii* vertoont merkwaardige parallellismen met de *Vitae Norberti*. Zonder dat men van een tekstuele afhankelijkheid

[13]) Het woord «propositum» in de *Vita Antonii, P.L.*, 73, kol. 130C, 133A, 135A, 136B, 145A, 164C, 168A.

[14]) *P.L.*, 73, kol. 130B. Niet in *Vita A*; wel viermaal in *Vita B*, 812A, nr. 13; 840C, nr. 102; 841F, nr. 108; 844E, nr. 117.

[15]) *P.L.*, 73, 147C. Driemaal in *Vita A*; elfmaal in *Vita B*, zie onder de titel: *De Vita B tegenover Norbert.*

[16]) *P.L.*, 73, 147, *cap.* XXIII. Niet in *Vita A*; wel in *B*, zie onder de titel: *De Vita B tegenover Norbert.*

[17]) *P.L.*, 73, 131A en 147D. *Vita A*, blz. 671 en 684; *Vita B*, 809D, nr. 7 en 824B, nr. 54.

[18]) *P.L.*, 73, 130D.

[19]) *P.L.*, 73, 152D, 153AB, 155D.

[20]) *P.L.*, 73, 137D, 146B.

[21]) *P.L.*, 73, 156D, 158C, 162C.

[22]) *P.L.*, 73, 158A.

[23]) *P.L.*,73, 134D-135A. Zie parallel daarmee *Vita A*, blz. 683; *Vita B*, 823B-F.

kan spreken, zal men bij de beoordeling van zulke verwante passages des te waakzamer de historische kritiek moeten toepassen.

29. Het dagelijks leven te Prémontré volgens de Vita B

Het dagelijks leven in de beginperiode van de nieuwe stichting kan niet zonder meer worden afgelezen uit de eerste statuten, die wellicht de toestand weergeven zoals hij bestond na een tweetal decennia en bovendien sterk door de wetgeving van andere orden werden beïnvloed[1]). Vooreerst is het methodisch verkeerd een feitelijke toestand te willen aflezen uit wetgevende bronnen, aangezien deze laatste juist vaak worden uitgevaardigd om de feitelijke toestand te veranderen. Voor Prémontré komt daar dus nog bij dat de oudste wetgeving niet organisch uit de levenswijze is gegroeid en te boek gesteld, maar grotendeels van buitenaf werd ontleend[2]).

Anderzijds kan men zich moeilijk voorstellen dat, na het aanvaarden van de statuten, afwijkende bestaande gewoonten te Prémontré lange tijd zouden hebben voortgeleefd. Eenmaal de wetgeving van elders aanvaard, heeft men zich ongetwijfeld verplicht gevoeld deze ook zo nauwkeurig mogelijk op te volgen. Deze procedure heeft er ongetwijfeld sterk toe bijgedragen het originele van de oorspronkelijke stichting weg te werken en Prémontré helemaal te structureren zoals de reeds bestaande kanonikale stichtingen.

De oudste bronnen omtrent de ordesgeschiedenis zijn uiteraard de oorkonden, maar in deze juridische overeenkomsten zal men weinig of niets over het dagelijks leven aantreffen. Alleen de verhalende bronnen en in het bijzonder de *Vitae* leveren daartoe belangrijke gegevens, hoewel die, spijtig genoeg, slechts dateren uit omstreeks het midden van de 12de eeuw, dus ongeveer drie decennia na de stichting. Het dagelijks leven van de beginperiode kan dan ook niet in detail worden beschreven,

[1]) De statuten uitgegeven door R. Van Waefelghem, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, 1913, IX, blz. 1-74, worden in de inleiding, blz. 14, gedateerd vóór 1143 en misschien vóór 1135, een datering die werd aanvaard door A.H. Thomas, *Une version des statuts de Prémontré au début du XIIIe siècle*, in *Anal. Praem.*, 1979, LV, nr. 3-4, blz. 153-170; zie blz. 170. S. Weinfurter, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Band* 10), Göppingen, 1989, blz. 78-79, dateert deze statuten ca. 1130.

[2]) Zo is het ook te verklaren dat nergens verwezen wordt naar het bevel van de stichter. De naam van Norbert komt in de oudste statuten niet voor.

maar het blijft van belang in de *Vita B* op zoek te gaan naar oudere gewoonten die daarin sporen hebben achtergelaten.

Inzake de boetepraktijken zou Norbert geëist hebben dat zijn volgelingen het hele jaar door zouden vasten[3]) en genoegen zouden nemen met één enkele maaltijd per dag. Voor hun verplaatsingen, dichter dan vier of vijf mijl, dienden ze ezels te gebruiken. De auteur stipt daarbij aan dat dit laatste voorschrift, gezien de menselijke zwakheid, niet kon volgehouden worden[4]). Hij refereert dus duidelijk naar een beginperiode van uiterste strengheid die ten tijde van het opstellen der *Vitae* reeds gemilderd was en ook in de oudste statuten niet meer terug te vinden is.

Een ander typisch detail inzake de ascese in het dagelijks leven bleef alleen terloops in een duivelverhaal bewaard. De portier van de abdij sliep op een bed van varens[5]). Dit duivelverhaal komt in de *Vita A* voor en in twee hss. van *Vita B*, nl. Soissons 12 en 13, waar het op onlogische wijze achteraan de tekst is toegevoegd[6]). Hier wordt uitdrukkelijk gezegd dat alle bedden dezelfde waren en uit varens bestonden, wat in de oudste statuten niet meer voorkomt[7]).

Een bijzonder interessant detail betreffende de organisatie van het kloosterleven, dat tot op heden blijkbaar nooit de aandacht heeft getrokken, vindt men in de vermelding dat Norbert, toen hij Prémontré verliet om te gaan prediken, in elke functie twee confraters aanstelde[8]). Deze affirmatie schijnt bevestigd te worden door een uitdrukking uit een duivelverhaal enkele paragrafen verder, waar gezegd wordt dat «één van de prioren» de bezetene in het kapittel voerde[9]). Op het eerste gezicht

[3]) 824A, nr. 54. In de oudste statuten wordt de vastenperiode strikt bepaald, uitg. R. Van Waefelghem, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, 1913, IX, blz. 32: *De jejunio per hiemem*, en blz. 37: *Quibus diebus vescimur quadragesimali cibo*.

[4]) 824AB, nr. 54. Het nummer 54 handelt volledig over Norberts voorschriften.

[5]) 836B, noot c, gepubliceerd uit het nu verloren hs. van Terwaan. In de *Vita A*, blz. 687.

[6]) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*,1984, LX, nr. 1-2, blz. 22.

[7]) Nergens is er sprake van varens, wel van *stramina, lanea* en *pulvinaria*, zie *Les premiers statuts...*, uitg. R. Van Waefelghem, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, 1913, IX, blz. 26 en 43. Voor zieken en kinderen worden *wambitia* toegestaan, zie *ibidem*, blz. 43; voor de reizende confraters geen *culcitrae*, maar eveneens *wambicii*, blz. 45.

[8]) 826B, nr. 61:«...binos et binos in singulis ponens officiis,...». De *Vita B* is hier de enige bron.

[9]) 827A, nr. 64: «Quem cum unus ex prioribus in capitulo adduxisset...». Het is natuurlijk mogelijk dat hier één van de «vooraanstaanden» wordt bedoeld, hoewel die term minder goed past in een kloosterorganisatie. Elders wordt weliswaar steeds over één enkele prior gesproken, b.v. 827C, nr. 66: «Prior, qui tunc aliis praeerat,...».

zou men denken dat het in Norberts bedoeling lag aldus een sociale controle in te bouwen en eventueel machtsmisbruik tegen te gaan, doch vanuit zijn spiritualiteit lijkt het evident dat hij hier weerom in de eerste plaats Christus letterlijk heeft willen navolgen, die zijn leerlingen twee aan twee uitzond[10]). In de oudste statuten vindt men deze uitzonderlijke organisatievorm niet terug, tenzij eventueel in een zeer verzwakte vorm, nl. dat vele *officiales* nog een helper of *solatium* toebedeeld krijgen. Deze blijft echter duidelijk ondergeschikt en heeft een helpende of plaatsvervangende taak.

In de *Vita B* wordt uitdrukkelijk gesteld dat Norbert de kandidaten voor intrede te Prémontré zelf beoordeelde, maar geen enkele voorwaarde stelde van rang of stand, rijkdom of kennis[11]). In de twaalfde-eeuwse verhoudingen mag dat als revolutionair gelden. Dat de eerste confraters van Prémontré uit verschillende landstreken afkomstig waren, kan geen verwondering wekken. Het nabijgelegen Laon was een internationaal cultuurcentrum en ook bij de bouw van Prémontré werden Rijnlanders aangeworven[12]). De mobiliteit van de twaalfde-eeuwse mens was trouwens verwonderlijk groot en niet in verhouding met de primitieve wegen en vervoermiddelen. De uitvlakking van de sociale standen echter was een diepgaande inbreuk op de bestaande maatschappij-ordening, die vaak als door God gewild werd beschouwd.

Denken we maar aan het standsbewustzijn van een Bartholomeus van Laon, die zich beroemde op een koninklijke afkomst[13]). De invloed en het gezag dat mensen als Bernard van Clairvaux en Norbert uitstraalden, dankten zij niet alleen aan hun charismatische taalvaardigheid, maar ook aan hun edele afkomst, zelfs indien die van veel lagere rang was dan die van de bisschop van Laon.

De auteur van de *Vita B* ontsnapt trouwens zelf niet aan deze opvattingen waar hij de geestelijke beschrijft die Norbert in het gezicht spuwde. Hij weet deze niet beter te blameren dan door aan te stippen dat

[10]) *Luk.*10,1; *Mark.*6,7.

[11]) 826D, nr. 62: «Convenerat siquidem in eadem paupertate multitudo de diversis nationibus et diverso genere, nobiles et ignobiles, divites, pauperes, maioris minorisque aetatis, sapientes, simplices et idiotae, sicut vir ille recipere consueverat, in hoc Evangelii imitator effectus: Omnem qui venit ad me non ejiciam foras.» (*Joh.*6,37).

[12]) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, 825E, nr. 59.

[13]) Guibert van Nogent, *Moralia in Genesim, P.L.*, 156, kol. 19C; Herman van Doornik, *De miraculis..., P.L.*, 156, kol. 965; M. Parisse, *La noblesse lorraine, XIe-XIIIe s.*, Rijsel, Parijs, 1976, blz. 237, noot 34, en blz. 260; M. Bur, *La formation du comté de Champagne v.950-v.1150*, Nancy, 1977, blz. 486 (un maniaque de la noblesse).

hij van zeer lage afkomst en arm was[14]). Evenzo meldt hij dat Norbert zich te Maagdenburg minzaam gedroeg tegenover allen, voor zover de waardigheid van zijn ambt hem dat toeliet[15]).

Indien Norbert toch bewust die standenbarrière heeft willen doorbreken, dan deed hij dat nogmaals, zoals de auteur van de *Vita B* aanstipt, om letterlijk het evangelie te volgen. Hier werd voor het evangelie gekozen in weerwil van een diep-ingewortelde mentaliteit. Norbert zelf kende die mentaliteit van huis uit en ook in de Regel van Aken, die hij te Xanten had gevolgd, werd de scheiding tussen de sociale en religieuze rangorden nauwkeurig voorgeschreven[16]).

Uit de *Vita B* blijkt niet dat die standenbarrière onmiddellijk zou vervangen zijn door een scheiding tussen priesters en lekebroeders. Integendeel, terloops blijkt een *frater clericus* door Norbert belast te zijn met het dieren hoeden[17]). In dezelfde reeks van drie wolf-legenden wordt ook gezegd dat de confraters in het bos waren om hout te hakken[18]). Men kan inderdaad geredelijk aannemen dat de zorg voor het levensonderhoud in de beginperiode alle beschikbare krachten opeiste. Ook in de oudste statuten worden nog uitzonderingen gemaakt op de dagorde in de hooi- en oogsttijd[19]). Alleen kan men zich afvragen hoe de *frater clericus* het dieren hoeden kon combineren met een over de hele dag gespreid koorofficie, zoals dat in de andere orden geregeld was.

Ook uit de passage van de pad die op de bodem van een waterkruik werd gevonden blijkt dat heel wat soepelheid in de dagorde mogelijk was. Norbert predikte 's nachts voor de zieken en degenen die een aderlating hadden ondergaan en men ging water putten om te drinken[20]). In een latere periode werd 's nachts het *altum silentium* verplichtend gesteld en ook de tijd bepaald waarop mocht gedronken worden[21]).

Uit de *Vita B* blijkt ook dat de gewoonte bestond de zwaar-zieken de

[14]) 811F/812A, nr. 13 (vilis conditionis humilisque fortunae).

[15]) 842F, nr. 111:«...prout dignitas officii pati poterat, tam minoribus quam maioribus affabilem exhibens...».

[16]) Zie o.m. J.F. A.M. Van Waesberghe, *De Akense regels voor canonici en canonicae uit 816*, Assen, 1967, blz. 261.

[17]) 834F, nr. 84:«...frater quidam clericus in agro ad animalia custodienda...».

[18]) 834E, nr. 82.

[19]) Uitg. R. Van Waefelghem, blz. 39.

[20]) 834CD, nr. 81.

[21]) Uitg. R. Van Waefelghem, blz. 42: *De his qui voluerint bibere extra horam.*

ziekenzalving toe te dienen in aanwezigheid van alle confraters[22]), zoals dat in de oudste statuten werd voorgeschreven[23]), en tevens dat de stervenden, wanneer de dood naderde, op de grond werden gelegd[24]). Of dat ook gebeurde op een kruis van as, zoals soms het geval was[25]), wordt niet vermeld. Wel vinden we in de oudste statuten dat zij op de grond op een boetekleed werden gelegd[26]).

Opmerkelijk is tenslotte nog dat de confrater die de H. Mis wilde opdragen voor Norberts zielerust, daarvoor de toelating diende te vragen aan de prior[27]). Wellicht moet men hieruit besluiten dat de privaatmis voor de priesters-kloosterlingen nog niet vanzelfsprekend was. Deze toestand komt trouwens nog overeen met de statutenredactie uit het midden van de 12de eeuw[28]). Dit kan enige verwondering wekken aangezien over Norbert in dezelfde *Vita* wordt gezegd dat hij soms twee missen per dag las[29]).

Van minder belang tenslotte schijnt het op te merken dat het uitbatingssysteem met *curiae*, uithoven, reeds bestond op de dag van Norberts dood, nl. 6 juni 1134. Het eerste visioen, dat zogenaamd aan een *frater quidam* te beurt viel, doch in feite aan Hugo wordt toegeschreven, vond plaats terwijl deze laatste in een uithof van Prémontré verbleef[30]). Het is echter niet zo verwonderlijk dat een dertiental jaar na de stichting en na een zesjarig abbatiaat van Hugo het economisch uitbatingssysteem van Prémontré reeds definitief was uitgebouwd.

Dit zijn slechts enkele gegevens uit de *Vita B*, die ons weliswaar geen totaalbeeld bieden van de levensomstandigheden in het vroegste Prémontré, maar toch moesten worden aangestipt omdat ze enigszins inzicht bieden in het dagelijks leven van de eerste volgelingen van Norbert.

[22]) 826F, nr. 64: «Concurrunt fratres, sicut consuetudo est, ad inungendum eum».

[23]) Uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 25, waar gezegd wordt dat de *infirmarius* de confraters moet samenroepen.

[24]) 826F, nr. 64:«...unius horae spatio sic in terra jacens, ut statim morituris fieri solet...». Dit detail vindt men niet in de *Vita A*.

[25]) Daarover W.M. GRAUWEN, *De godsdienstigheid in de 12de eeuw*, in *Brabant in de twaalfde eeuw: een renaissance?*, Brussel, 1987, blz. 47 en noot 26.

[26]) Uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 25: «Cum vero morti aliquis eorum propinquaverit, ad terram super cilicium eum ponat...».

[27]) 844D, nr. 116: «Evigilans autem frater summo diluculo, cucurrit ad priorem suum, licentiam accepturus ut missam celebraret...». Hier is slechts sprake over één prior, in tegenstelling tot Norberts aanduiding van twee confraters in elke functie, 826B, nr. 61.

[28]) Uitg. Pl. LEFEVRE(†) en W.M. GRAUWEN, blz. 5: «...qui privatas missas cantare volunt...».

[29]) Aldus te Moustier-sur-Sambre, 818AB, nr. 32.

[30]) 844D, nr. 116.

30. De vertaling

Van de *Vita B* bestaat geen enkele recente vertaling. Een oude vertaling uit 1630 vindt men in het werk van Dionijs Mudzaerts[1]). Deze vertaling is op heden totaal onbruikbaar vanwege de zeer verouderde taal en de moeilijk leesbare druk. Voor enkele duistere of dubbelzinnige passages werd ze nagekeken, maar ze bracht nooit een oplossing. De vertaling is tamelijk vrij, omzeilt de moeilijkheden door woorden weg te laten, doch geeft hier en daar ook vrij uitgebreide toevoegingen[2]). D. Mudzaerts voerde ook een eigen indeling in hoofdstukken door, nl. van I tot LXI voor de *Vita B* en van LXII tot LXXI voor de *Additamenta* van Cappenberg. Het gedicht *Felix Norbertus...* wordt niet vertaald. Na de *Additamenta* volgen 27 hoofdstukjes over de *Vervoeringhe* van Norbert, waarmee de *translatio* van Maagdenburg naar Praag wordt bedoeld.

Bij de vertaling van *Vita B* die binnenkort in boekvorm zal worden uitgegeven, werden de titels van de hoofdstukken uit de *Acta Sanctorum* niet overgenomen, maar werd opnieuw teruggegrepen naar de titels die in de twaalfde-eeuwse handschriften voorkwamen. De basistekst voor de vertaling was wel die van de *Acta Sanctorum*, maar de belangrijke varianten werden zoveel mogelijk in voetnoot aangeduid en besproken.

Evenals voor de *Vita A* werd gepoogd zo dicht mogelijk bij de Latijnse tekst te blijven en tegelijk een zo leesbaar mogelijk Nederlands te bieden. Dit bleek echter veel moeilijker voor de *Vita B* wegens de slechtere stijl, de lange zinnen en de vage en onprecieze uitdrukkingen. Met deze vertaling, en vooral dan met het toegevoegde kritisch apparaat, hopen we toch de studie van deze belangrijke bron voor de ordesgeschiedenis enigszins te hebben bevorderd.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. Grauwen O. Praem.

[1]) D. MUDZAERTS, *Het leven ende vervoeringhe van den H. Norbertus, Sticht-Vader van de Witte Orde van Premonstreyt, Arts-bisschop te Meydenburgh, Apostel van Antwerpen, etc. Verduytscht uyt Oude Schriften door H. Dionijs Mudzaerts, Proost van S. Cathelijnendael te Breda, der Orde van Premonstreyt*, Antwerpen, 1630, in-4°, blz. 1-157. Zie over de auteur N.J. WEYNS, art. *Mudzaerts, Dionysius*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl.5, Brussel, 1972, kol. 621-627. Spijtig genoeg heeft D. Mudzaerts niet aangeduid welke handschriften hij voor zijn vertaling gebruikte.

[2]) B.v. een gebed van Antonius, 820AB.

The Origins of the Polish Premonstratensian Circary

Premonstratensians came to Poland at about the same time as Cistercians, but far less is known about them. Most of Polish monasteries have no documents from 12th nor from the first part of the 13th century, so we learn about some of the Polish monasteries only when they were suppressed.

Premonstratensians arrived in Poland later than in the Kingdom of Bohemia and later than in the eastern part of Germany[1]), but they had played an important role in Piast' state. First of all we should emphasize the fact, that Norbertines have popularized in Poland a type of convent for women, administrated by a prioress, but their monasteries were strictly subordinated to an abbey of canons. Those monasteries became an asylum for rich noble maidens and widows.

Anselm of Havelberg maintained that the Premonstratensian order had an influence in Poland at St. Norbert's time, and some of the historians suppose that the foundation of Premonstratensian abbeys began in Poland when Norbert of Xanten, archbishop of Magdeburg, was recognized by the pope as metropolian of the Polish dioceses in 1133[2]). We have no evidence that the movement of Premonstratensians reached Poland so early[2bis]). The well-informed biographer of St. Norbert, John Capgrave, didn't mention the Poles, but the Slavs[3]), so

[1]) *Annales Monasterii Strahoviensis*; Prague - Pamatnik Narodneho Pisemnictva, No. DJ III,2, p. 11; D. Ćermak, *Premonstrati v Ćechach a na Moravé*, Praha 1877; V. Novotny, *Ćeske dejiny*, Praha 1928, volume I, part 3, p. 77; Z. Fiala, *Prémyslovske Ćechy. Ćesky stát a společnost v letech 995-1310*, Praha 1975, p. 81-82, 245-246; N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, vol. I, 2nd ed. Berolini-Novi Eboraci 1983, p. 398-433; F. Prinz, *Böhmen in mittelalterichen Europa*, München 1984, p. 166-7; F. Winter, *Die Prämonstratenser der zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland*, Berlin 1865; *Der Prämonstratenserorden in den alten deutschen Metropolien*, Wien 1919; A.K. Huber, *Die Prämonstratenser*, Baden-Baden 1955.

[2]) T. Manteuffel, *Przyczynek do działalności norbertanów Polsce*, in: *Opuscula*, Poznań 1959, p. 225-231.

[2bis]) W. Grauwen, *Het Polenprivilege van Norbertus*, in: *Analecta Praemonstratensia*, vol. 48, 1972, fasc. 3-4, p. 223-231; the same, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg (1126-1134)*, 2nd ed., Hamborn, 1986, p. 387-398.

[3]) *The Life of St. Norbert by John Capgrave*, ed. C.L. Smetana, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto 1977, p. 116; compare A.L. Gabriel, *The Role of the Canons of Premontre in the intellectual Movement of the Twelfth and Thirteenth Century*, The Mediaeval Institute University of Notre Dame US, p. 203 and R.B. Brooke, *The Coming*

we can presume, that Anselm's words refer to West Pomerania, not to Poland. The monastery in Grobia in Uznam Island was founded by Anselm of Havelberg as a co-founder of this abbey[4]). The first foundations of Premonstratensian monasteries took place from the second half of the 12th century, according to sources of that time.

The Polish Premonstratensian circary had been shaped at the time, when the activity of Premonstratensian order already weakened. From studies of H. Kroll it appears, that 202 monasteries had been founded before 1150 over the whole of Europe[5]). Thus constituating the major part of all Premonstratensian monasteries existing in the Middle Ages.

The act from 1193, which had been given for St. Vincent abbey in Olbin near Wrocław and which is the first immediate testimony of the existence of this monastery, informs us, that the canons, who formed this abbey, had been recruited from St. Laurentius monastery in Kóscielna Wieś not far from Kalisz[6]). So we incidentally receive some information about enigmatic Premonstratensian monasteries in Poland.

At the time the above mentioned act was written, St. Laurentius monastery no longer existed and we do not have reliable information about it. In the forgery of the 13th century we read, that this monastery had been given the investiture of land by duke Mieszko the Old, duke of Poznań and Gniezno[7]). This information however doesn't provide any information about the probable time of its foundation nor its founder. A mysterious series of abbots' forenames, preserved in St.

of the Friars, London-New York 1975, p. 58-59; N. Backmund (review): H. Bengsch, *Bistum Berlin. Kirche zwischen Elbe und Oder mit tausendjähriger Vorgeschichte*, West Berlin 1985, in: *Analecta Praemonstratensia*, vol. 63, 1986, fasc. 1-2, p. 102; J.T. Lees, *Anzelm of Havelberg's «Banishment» to Havelberg*, ibidem, p. 5-18.

[4]) M. Fitzhum, *Anzelm von Havelberg als Vertreitiger der Einheit mit der Ostkirche*, ibidem, vol. 37, 1961, p. 139; S. Trawkowski, *Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964, p. 194-200; C. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce po r.1180 a reforma premonstrateńska. Z problematyki przemian polskiego kanonikatu regularnego w średniowieczu*, in: *Roczniki Humanistyczne*, vol. 17, 1969, No. 2, p. 19.

[5]) H. Kroll, *Expansion und Rekrutierung der Prämonstratenser 1120-1150*, in: *Analecta Praemonstratensia*, vol. 54, 1978, fasc. 1-2, p. 36-51, compare: T. Manteuffel, *Zakony kościoła katolickiego de połowy XIV wieku*, in: the same, *Szkice z dziejów papiestwa*, Warszawa 1956, p. 29-30; W. Knapiński, *Święty Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów cyrkarii polskiej i nieco z ich dziejów*, Warszawa 1884, passim; J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, in: *Kościół w Polsce*, vol. 1, Kraków 1966, p. 481, 438, 507.

[6]) *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, vol. 1-3, ed. K. Maleczyński and A. Skowrońska, Wrocław 1956-64, vol. 1, p. 163.

[7]) *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, vol. 1, ed. I. Zakrzewski, Poznań 1877, No. 35.

Vincent Abbey obituary book, made the historians suppose that those forenames refer to the superiors of St. Laurentius monastery[8]). These forenames have been probably inscribed in the obituary book by the first monks in Olbin. Henze, Faustinus, Haco, Lodewicus, Raulinus and Willerius had been abbots in St. Laurentius monastery before this abbey was dissolved and the community was transferred to Wrocław. The register of the abbots of this monastery authorizes us to make a hypothesis. If we suppose that each abbot of St. Laurentius was in authority for at least three years, and that this monastery existed for about twenty years before the foundation of the St. Vincent abbey about 1185 — this after the dissolution of the St. Laurentius monastery near Kalisz — we can conclude that St. Laurentius monastery should have been founded in the early sixties of the 12th century[9]).

The founder remains unknown, but we can assume with caution, that this monastery was founded by duke Mieszko the Old, because his investiture points at it. We would also like to mention, that St. Laurentius monastery in Kościelna Wieś near Kalisz had been a branch of the abbey in Steinfeld near Köln, as known from later sources[10]). This dependance could point at duke Mieszko as a founder, since we know his interest in keeping relationships with influencial political centres in the German Empire. His monastical foundations, for example abbey in Lad on Warta river, served that purpose.

We have also very scarce information about the second of the oldest Polish Premonstratensian abbeys in Witów near Piotrków Trybunalski. John Długosz wrote, that this monastery was founded in 1176 by Vitus of Chotel, the bishop of Płock. His opinion is based on a probably authentic document that therefore can be relied upon as a true one[11]). One should pay attention to the fact, already noticed by C. Deptuła — but it hasn't been related to the problem of foundation of the abbey in Witów — that the village «*Vitovo*» in archbishopric of Gniezno is

[8]) *Liber mortuorum Abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis*, ed. K. Maleczyński, B. Kürbis, R. Walczak, Warszawa 1971, p. XLIII and 10, 17, 48, 82, 27.

[9]) Otherwise: B. Kürbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, in: *Roczniki Historyczne*, vol. 40, 1974, p. 26; S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, in: *Osiemnaście wieków Kalisza*, vol. 3, Kalisz 1962, p. 19, 34-35, 50-51; C. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce*, p. 23-25.

[10]) *Catalogi circarium et ecclesiarorum saeculorum XIII et XIV*, ed. N. Backmund, in: *Monasticon Praemonstratense*, vol. 3, p. 396-397.

[11]) K. Głowacki, *Kośsiół św. Małgorzaty i dawny klasztor norbertanów w Witowie*, *Muzeum Okręgowe w Piotrkowie*, 1984, p. 5-15; N. Backmund, *Iter in Poloniam*, in: *Analecta Praemonstratensia*, vol. 52, 1976, fasc. 3-4, p. 179.

mentioned in Pope Innocent's III edict from the year 1211, adressed to the prioress of Premonstratensian nuns covent in Busko[12]). The document refers without any doubt to Witów, the place of a Premonstratensian abbey and it confirms the relation of Długosz about bishop Vitus' foundation, because it is known without any doubt, that the monastery in Busko had been founded by Vitus' brother, Dzierżko («*Derslaus*»). Both monasteries — Witów and Busko — were connected by the community of estate, which is deduced from the above mentioned papal edict, because both were founded by the members of the same family.

Witów, like St. Laurentius monastery in Kóscielna Wieś, was utraquist. This means, that there was a convent of canons and a covent of virgins administrated by the same abbot. C. Deptuła and S. Trawkowski presume that the convent of virgins was transferred from Witów to another monastery about 1210, but we have the testimony, that the nuns were still residing there in 1241, because it is well-known from that time, that they were killed by the Tartars during an attack upon the monastery. Only three nuns, who managed to hide in forest survived[13]).

An important remark concerning the character of the Polish circary in the second half of 12th century, is that both oldest Polish Premonstratensian abbeys represented the tendency to oppose to the reforms initiated in Premontre aiming at the formation of separate abbeys for canons and provostries for nuns.

Dzierżko's document from 1190 includes another example of the specific character of the Polish circary. Dzierżko, the founder of the monastery in Busko, states, that his wife would inherit the estate from him only provided she would enter this monastery and bring in the estate as a dowry[14]). And so she did, Dzierżko's widow entered the monastery in Busko disregarding the interdiction of the authority of the Premonstratensian order regarding the reception of widows and married women into convents.

The Polish Premonstratensian circary had till 1181 only two monas-

[12]) *Zbiór dokumentów małopolskich*, ed. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, vol. 1-8, Kraków-Wrocław 1962-1975, vol. 4, No. 870.

[13]) G. Labuda, *Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza*, Poznan 1983, p. 224.

[14]) *Kodeks dyplomatyczny Polski*, ed. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, vol. 1, Warszawa 1847, No. 6; R. Grodecki, *Dzieje klasztoru premonstrateńskiego w Busku w wiekacj średnich*, in: *Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wydział Historyczno-Folizoficzny, vol. 57, Kraków 1913-1914, p. 15-16.

teries, when in the last quarter of the 12th century a radical monastic reform, approved by the Polish episcopate, took place.

In the oldest official Premonstratensian catalogue from 1240, known as the catalogue from Ninove, two abbeys in Poland are noticed: St. Vincent's in Wrocław at the first place, and the abbey in Witów[15]). This catalogue doesn't mention nuns' monasteries and those abbeys, which position in the order was not established, because they had been under monastic reform at the beginning of the 13th century[16]).

While the catalogue of Ninove was completed, the abbey in Wrocław had the greatest weight in the Polish circary, because of its leading role in the Polish Premonstratensians monastic reform. Historians assign the beginning of the reform to the journey of Ciprianus, a member from the Czech abbey in Żeliv (*Abbatia Siloe*) in 1181 to Premontre[17]). According to K. Maleczyński, obituary notes of Benedictine provenience in St. Vincent Abbey ended about 1180: the date of Ciprianus' journey to Premontre. This enables us to suppose, that the removal of the Benedictines and their replacement by Premonstratensians from St. Laurentius monastery was the result of Ciprianus' journey. The rise of the new Premonstratensian house sould be dated after 1181, but before 1193, we notice that the abbey in Wrocław was already well organized in 1193. So it is possible, that Premonstratensians were introduced to Olbim immediately after Ciprianus' return from France. It had been done with the agreement of the bishop of Wrocław and knight Łabędź's consent[18]).

At Ciprianus' suggestion, who was the first abbot in St. Vincent monastery, a nuns' monastery was founded in Strzelno for the convent of nuns from St. Laurentius monastery in Kalisz. A similar solution was adopted by the Premonstratensians in Wrocław. In Strzelno St. Norberts order settled in an already existing church (St. Mary) absorbing the group of canons regular, which was probably related to the

[15]) *Catalogi circarium et ecclesiarum*, p. 385.

[16]) C. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstrateńskiego w Polsce w XII i XIII wieku*, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 22, 1971, p. 206-207.

[17]) *Fontes Rerum Bohemicarum*, vol. 2, Praha 1874, p. 477; B. Zientara, *Henryk Nrodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, p. 103; S. Trawkowski, *Między herezją a ortodoksją*, p. 197; the same, *Wprowadzenie zwyczajów arrowezyjskich w wrocławskim klasztorze na Piasku*, in: *Wieki Średnie*, Warszawa 1962, p. 111; C. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce*, p. 21; F. Göhrlich, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zu hl. Vinzenz vor Breslau*, vol. 1, Breslau 1836, p. 38; N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, vol. 1, p. 404-407.

abbey of canons regular of Trzemeszno. The monastery in Strzelno had been under powerful Wszeborowic family care, who erected the new magnificent church of Holy Trinity at the turn of the 12 and 13th centuries[19]).

Therefore the oldest Polish Premonstratentsian monastery, St. Laurentius provostry near Kalisz ceassed to exist. The convents were separated according the instructions of Premontre, and the newly created monastery in Strzelno became a direct branch of St. Vincent abbey.

We include also six other monasteries, created on the turn of the 12 and 13th century among those, which were founded under the influence of Ciprianus' monastic reform. The obituary book of the abbey in Premontre informs us that Ciprianus has been the founder of eight monasteries in Poland[20]), at the same time his role was not to found monasteries but to reorganize existing houses and to incorporate them in the Premonstratensian order[21]).

S. Trawkowski mentions among the Ciprianus' foundations the St. Vincent abbey in Wrocław, the nuns' monasteries of Strzelno, Kalisz, Płock, Żuków and an unsuccesfull foundation in Ołobok, also probably the monasteries of Krzyżanowice and Imbramowice[22]). We don't agree with this list as a whole, because the monastery in Kalisz came into existence before Ciprianus' mission, while the convents in Krzyżanowice and Imbramowice far after the death of Ciprianus.

The monastery of nuns in Rybnik, hasn't been taken into consideration by St. Trawkowski since it wxas founded by duchess Ludmiła, the wife of Mieszko «*Plątonogi*», prince of Opole and Racibórz before 1211, according to S. Pierzchalanka-Jeskowa and E. Lange[23]), but one

[19]) *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, vol. 1, No. 73.

[20]) B. Kürbis, *Dzieje fundacji strzeleńskiej w świetle dokumentów*, in: *Strzelno romańskie*, Strzelno 1972, p. 39-53; the same, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, p. 19-50; compare: W. Posadzkówna, *W sprawie fundatora i fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, in: *Roczniki Historyczne*, vol. 13, 1937, p. 25-37.

[20]) *L'Obituaire de l'abbaye de Premontré*, ed. R. van Waefelghem, Bruxelles 1912, p. 201.

[21]) C. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstrateńskiego w Polsce*, p. 203; see: *Norbert von Xanten. Adliger Ordenstifter. Kirchenfürst*, ed. K. Elm, Köln 1984.

[22]) S. Trawkowski, *Między herezją a ortodoksją*, p. 199-200.

[23]) S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru w Czarnowąsie na Śląsku w wiekach średnich*, in: *Roczniki Historyczne*, vol. 4, 1928, p. 30-84; E. Lange, *Kloster Czarnowanz*, Oppeln 1930; lately H.E. Canefeldt, *The Norbertines in Silesia*, in: *Analecta Praemonstratensia*, vol. 58, fasc. 3-4, p. 264-313 misdates the removal to Czarnowąsy.

should notice, that Ciprianus' name had been inscribed in monastic obituary book under the 23th of october: the same date we find in the obituary book of Premontre[24]). As the presumable date of foundation we point to 1207 and connect it to Ciprianus' activity — he was bishop of Lubusz at that time. In 1228 the nuns left Rybnik at their own request and moved to Czarnowąsy near Opole. The new monastery was subordinated immediately to the abbey of Premontre.

The nuns' monastery in Żuków near Gdańsk had been from its beginning a branch of St. Vincent's abbey[25]). In the papal edict from 1201 St. Jacob church in Żuków is mentioned among St. Vincent abbey's properties. Later sources don't refer to St. Jacob's church, but to St. John the Baptist's church. Therefore A. Czacharowski excluded the possibility, that Żuków mentioned in the papal edict, is Żuków near Gdańsk[26]), but this doesn't seem convincing, because it is weel-known, that St. Jacob wasn't very popular in the Premonstratensian order, in opposition to St. John the Baptist, whose worship was very important in the Premonstratensian spirituality[27]). We recognize as a possibility, that the patron saint of this church was changed when the Premonstratensians came to Żuków. We detect a similar case in Strzelno, where nuns resided near St. Mary's rotunda and where they added the Holy Cross to complete the title of the church, which was characteristic for the Premonstratensians.

The nuns' monastery in Żuków was founded by the dukes of Pomerania in the estate administered by St. Vincent's abbey. We notice a parallel situation in the case of Zwierzyniec and it's branch in Kazimierz Dolny, founded on the land of Zwierzyniec monastery. As I mentioned already, the common possession involved also Witów and the nuns' monastery in Busko.

The origin of the monastery in Żuków is dated around 1212-1214, at the time of Alard, abbot of Olbin. Some nuns from the convent in

[24]) W. Wattenbach, *Nekrolog des Klosters Czarnowanz*, in: *Zeitschrift des Ver. für Geschichte und Altertum Schlesiens*, vol. 1, 1855-56, fasc. 1, p. 228; compare with W. Schulte, *Das Todesdatum d. Bischof Cyprian*, in: *Zeitschrift für Geschichte Schlesiens*, vol. 41, 1907, p. 388.

[25]) *Catalogi circarium*, p. 443.

[26]) A. Czacharowski, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku*, in: *Roczniki Towarsystwa Naukowego w Toruniu*, vol. 68, 1963, fasc. 2, p. 1-14.

[27]) Ch. Dereine, *Les origines de Prémontré*, in: *Revue d'histoire ecclesiastique*, vol. 42, 1947, fasc. 3-4, p. 370; A. King, *Liturgies of the Religious Orders*, London 1955, p. 196.

Strzelno formed with his permission a new convent in Żuków. It cannot be excluded, that the idea of founding the monastery near Gdańsk originated at Ciprianus' time. Therefore this must be before 1207, since under his administration the abbey in Wrocław got the investiture of St. Jacob's church.

St. Margaret's abbey in Witów, older than St. Vincent's abbey provided also some evidence of organized activity, because it mannaged to found one or two branch monasteries. John Długosz made it known, that Vitus of Chotel, the bishop of Płock, founded as many as three Premonstratensian monasteries: Witów, Płock and Busko[28]).

His relation to the Premonstratensian order are confirmed by the note from the obituary book of Czarnowąsy (under 27th November)[29]), but Długosz's relation is not precise. The oldest document concerning Busko monastery from 1190 mentions, that Dzierżko — Vitus' brother — brought the convent from Witów to Busko and that he was the founder, not Vitus. The monastery in Busko was founded probably in 1180-1185. This can be deduced from the note of the papal edict of 1210, concerning the investiture for Busko by the predecessor of Fulco on the see of Cracow: bishop Gedeon who died in 1185[30]).

The Norbertine convent in Płock was set up near the already existing St. Mary's church, built by Dobiechna, the second wife of Wojsław who was the grandfather of bishop Gedeon of Płock from the Gryfita family. Near this church there was a chapter of Canons Regular, subordinated to the monastery of Canons Regular in Neuwerk near Halle about 1185, and at the beginning of the 13th century it was submitted to the abbey of Canons Regular in Czerwińsk[31]).

According to C. Deptuła, the Norbertine nuns' convent was brought to Płock not by Vitus, but by Gedeon, bishop of Płock, in the years 1206-1215[32]). It should be stressed, that the monastery in Płock was primarely a canonical foundation, not Premonstratensian. Analogical interpendence can be observed in Strzelno, Brzesko and Zwierzyniec.

[28]) Ioannis Dlugossi, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, Liber Quintus*, Warszawa 1973, p. 120.

[29]) W. Wattenbach, *Nekrolog des Klosters Czarnowanz*, p. 228.

[30]) R. Grodecki, *Dzieje klasztoru premonstrateńskiego w Busku w wiekach średnich*, p. 8.

[31]) *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, vol. 1, ed. by S.M. Szacherska, Warszawa 1975, No. 3 and 6.

[32]) C. Deptuła, *Początki klasztorów norbertańskich w Dłubni-Imbramowicach i Płocku*, in: *Roczniki Humanistyczne*, vol. 16, 1968, fasc. 2, pp. 21-34.

The new monastery in Płock quickly came into conflict with the cathedral chapter and was therefore banished to Promna on the Pilica river, where Ivo Odrowąż, the bishop of Cracow and a great patron of Premonstratensians and Cistercians built the monastery and St. Mary Magdalen's church. Later the convent returned to Płock. The subordination however of Płock's monastery to the abbey in Brzesko-Hebdów dates from the time of the settlement in Promna under Ivo Odrowąż's protection, because it's known from Długosz's relation, that bishop Ivo had extended this abbey's «*ius paternitatis*» over nuns' monasteries in Little Poland[33]).

The creation of nuns' monasteries in Busko and Płock was a fragment of Ciprianus' plan to suppress double-abbeys. This plan was successful in the case of St. Laurentius, but in Witów it was only realized çartially. In spite of the foundations of the convents in Busko and Płock a group of nuns still resided in Witów abbey in 1241.

At the beginning of the 13th century there came into being one more Polish Premonstratensian line descending from the Czech abbey in Strahov near Prague, the branch of which was the abbey in Brzesko and subordinated to its provostries of virgins in Zwierzyniec (near Cracow) and in Imbramowice[34]). The oldest document mentioning the foundation of the abbey in Brzesko is the edict of Pope Eugene IV which dates from 1441. There we read that knights Strzeżysław and Wrocisław founded the abbey with duke's Bolesław Kędzierzawy consent. This permits to date the foundation to the period before 1173, so before the duke's death, but nothing more precise can be said about it[35]).

The names of the founders who belonged to the Gerałt family are enigmatic. Wrocisław appears in a document from 1149, and from the

[33]) Ioannis Dlugossi, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, vol. 3, ed. by A. Przezdziecki, Kraków 1864, pp. 75, 104-107.

[34]) About abbey in Strahov see: *Statni Ustředni Archiv in Prague. Memoria Tabullares Monasterii Strahoviensis*, No. 205, book 103, (among other things: «*Cathalogus Abbatum Stahoviensium*»), ibidem, *Urbař strahovskeho klaštera*, No. 203, book 4207 (about this source see: Roztislav Novy, *Strahovsky urbar z r.1410*, in: *Zapisky katedry ćeskych dejin a archivniho studia*, vol. 7, 1963, p. 39); Pamatnik Narodneho Pisemnictva, *Chronologia Series Canonicorum Praemonstratensium Sioenorum*, No. DH V,16; D. Čermak, *Premonstrati v Čechach a na Morave*, p. 1-8; N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, vol. 1, p. 343-398; E.A. Weyrauch, *Geschichte des Prämonstratenser Chorherren Stiftes Strahov*, Prag 1863, p. 7; A. Merhautowa, *Rané středoveka architektura v Čechach*, Praha 1971, p. 245.

[35]) *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, vol. 4, ed. by F. Piekosiński, Kraków 1905, no. 1405.

18th century exists a version which tells us that the abbey had been created in that very year. It should be emphasized, that investiture of thithes for the abbey in Brzesko took place after the time of bishop Ivo Odrowąż's, this is around 1218-1229[36]). It can be assumed, that the foundation took place a short time earlier, because the investiture of thithes was as a rule the first and the most important succour for newly created monasteries and the Premonstratensians were especially sensitive to it[37]). John Długosz wrote down, that bishop Ivo had founded the abbey in Brzesko-Hebdów and he was not far from the truth if we assume, that this monastery had been primarily a canonical foundation, established at the time of duke Bolesław Kędzierzawy's, and where Premonstratensians were brought in, like in Strzelno and Płock. It is not known, when it took place, because the investigation in the archival materials of the abbey in Strahov shows, that it was not known in the mother abbey when the branch in Brzesko came into being[38]).

A number of reasons indicates that a Premonstratensian convent came to Brzesko when Henry was abbot in Strahov — he died in 1194 — and when in Cracow duke Kazimierz Sprawiedliwy reigned, whose wife, Helen from Znojem in Moravia, descended from the founding family of the Premonstratensian monastery in Louka near Znojem[39]). When Henry was abbot in Strahov, his monastery showed the greatest activity in founding new branch houses. Apart from the monastery in Louka, monasteries were founded in Geras and Kounice and probably in Brzesko.

The later date of the foundation of the Premonstratensian abbey of Brzesko can be proved also by the fact that the already mentioned catalogus of Ninove from about 1240 doesn't mention its existence[40]). Still we have to remember, that materials for this catalogue were

[36]) W. Semkowicz, *O początkach rodu Gerałtów i fundacji klasztoru Norbertanów w Brzesku*, in: *Miesięcznik Heraldyczny*, vol. 2, 1909, p. 17-23; S. Kuraś, *Katalog opatów klasztoru premonstrateńskiego w Brzesku-Hebdowie*, in: *Nasza Przeszłość*, vol. 9, 1959; p. 39-49; compare with I. Dlugossi, *Libere beneficiorum*, vol. 3, p. 75.

[37]) G. Constable, *Monastic Tithes from their Origins to the Twelfth Century*, Cambridge 1964, pp. 158-160, 189.

[38]) See the note No. 34.

[39]) The obituary book of Steinfeld in: *Statni Ustredni Archiv in Prague, Cathalogus Abbatum* (see the note No. 34) without the pagination; Pamatnik Narodneho Piesemnictva in Prague, *Annales Monasterii Strahoviensis* (see the note No. 1) p. 29; T. Wasilewski, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza II Sprawiedliwego Przyczynek do dziejów stosunków polsko-czeskich w XII wieku*, in: *Przegląd Historyczny*, vol. 69, 1978, fasc. 1, pp. 115-120.

[40]) *Catalogi circarium*, p. 385.

collected certainly far earlier, probably at the beginnings of the 13th century. The monastery in Brzesko was then in a period of reorganization according to the spirit of Norbertine rule, which didn't proceed without difficulties at all. From Czech sources it is known that the reform of the Premonstratensians in Poland was accompanied by strong perturbations connected probably with the defiance of old canonical congregations incorporating them into «*Ordinis Praemonstratensis*», and the letter of Gervais of Chichester, the abbot of Premontre to Ivo Odrowąż proves, that bishops of Cracow — except Ivo — didn't manifestate any fervour to propagate the idea of the Premonstratensian reform[41]). Only Ivo Odrowąż supported the new order by affiliation into it the monastery in Brzesko-Hebdów. It is probable, that his protection didn't limit only to organizational works, but he gave Czech Premonstratensians real assistance in building a new conventual church in Brzesko, which shows the influence of Cistercian architecture, especially of the abbey in Mogiła near Cracow, one of Ivo's foundations[42]).

We will return to Ivo's role in creating the Polish Premonstratensian circary, when discussing foundation of the monastery in Imbramowice, now we should pay attention to the fact, that Czech Premonstratensians achieved the reform of the monastery in Zwierzyniec near Cracow[43]).

There was also an old chapter founded before 1176 by Iaxa and probably subordinated to the commandory of the «*Fratres Sanctissimi Sepulchri*» in Miechów. From fairly credible sources, everybody knows that Wojsława, *magnat* Hroznata's sister — Hroznata was the founder of two Premonstratensian monasteries in Teplá and Chotiesov — stayed in Cracow towards the end of the 12th century. Wojsława was the wife of the governor of Cracow's castle and according to later monastical sources, she effected the reform in Zwierzyniec introducing into the chapter the Norbertine nuns from Czech provostry in Doxan on Ohra river, which, as the sources testify, had relations with Polish

[41]) S. Kutrzeba, *List generała Premonstratensów Gerwazego z Chichester do Iwona Odrowąża z roku 1218*, in: *Kwartalnkk Historyczny*, vol. 16, 1902, p. 587; compare with C. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstrateńskiego w Polsce*, p. 196-209; the same, *Monasterium Bethleem. Wokół misji biskupa Henryka Zdika i początków opactwa w Brzesku*, in: *Roczniki Humanistyczne*, vol. 18, 1970, fasc. 2, pp. 27-44, where there is quite pointlee supposition.

[42]) W. Łuszczkiewicz, *Komunikat o opactwie norbertańskim zwanym «de Brzesko»*, in: *Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce*, vol. 4, 1891, pp. LIII-LIV.

[43]) J. Rajman, *Klasztor norbertanek na Zwierzyńcu koło Krakowa w wiekach średnich* (a doctor's thesis), Wyższa Szkoła Pedagogoczna w Krakowie (Pedagogical College), pp. 77-87.

monasteries during the 12th century. The sources also prove Iaxa's donation for the monastery in Doxan[44]).

The procedure of Zwierzyniec's affiliation to the Premonstratensians ended at the beginning of the 13th century and it should be emphasized also, that there are some indications that Hroznata's family participated in the reorganization of the monastery in Brzesko (prior John Hroznata in the first part of the 13th century)[45]).

In the first half of the 13th century the Polish Premonstratensian circary was finally shaped into two lines: Steinfeld-Wrocław and Strahov-Brzesko. Apart from the above mentioned monasteries, there were also monasteries in Dłubnia-Imbramowice, Kazimierz Dolny and Krzyżanowice. The two first monasteries were founded at the initiative of the provostry in Zwierzyniec, which was one of the most important Premonstratensian monasteries in Poland in the 13th century.

Ivo Odrowąż established that a part of the nuns of Zwierzyniec, led by abbess Gertruda who was probably bishop Ivo's sister, moved into the monastery of Imbramowice. The story about this fact is preserved in John Długosz's works from the 15th century, which can be trusted[46]). According to the document of John of Rzeszów, bishop of Cracow, of the 7th of october 1477 which is neglected by the historians, the monastery in Imbramowice was founded by bishop Ivo Odrowąż[47]). It is hardly possible to verify if this notice is independent of Długosz's account of the fact, but it cannot be excluded, that bishop's chancellery still had the minute of the foundation document in the 15th century.

The other Zwierzyniec's branch monastery came into being in a nuns' estate in the district of Lublin, in Skowieszyn, which beared as early as in the 13th century the name Kazimierz in honour of duke Kazimierz Sprawiedliwy (the Rightous), the benefactor of the monastery in Zwier-

[44]) J. Emmler, *Necrologium Doxanense*, in: *Sitzungsberichte der Königl.-böhmischen Gesselschaft der Wissenschaften in Prag. Vorträge in den Sitzungen der Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie* 1884, pp. 94, 96, 104.

[45]) *The Registry of the Monastery in Zwierzyniec in Cracow, The Obituary Book*, No. 38.

[46]) *Siedemsetletnie dzieje klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach na podstawie klasztornego archiwum*, Przemyśl 1926, pp. 1-17; G. Deptuła, *Początki klasztorów norbertańskich w Dłubni-Imbramowicah i Płocku*, p. 17; N. Backmund, *Iter in Poloniam*, p. 181 mentions, that it had been the utraquist monastery; compare with Z. Kozłowska-Budkowa, *Uposażenie Klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach*, in: *Studia Historyczne ku czci S. Kutrzeby*, vol. 2, Kraków 1938, pp. 369-380.

[47]) The Registry of the Archiepiscopal Curia in Cracow, *Acta Episcopalia Cracoviensia*, vol. 3, p. 129v.

zyniec. The house in Skowieszyn was in 1249 according to the best authorities named as a provostry of virgins. It had a modest income, but was protected by Mazovian knighthood. The monastery in Kazimierz suffered from repeated Tartar and Russian invasions and ceased to exist around the end of the 13th century[48]).

The activity of the abbey in Brzesko in the 13th century seems have been modest. We practically know nothing about its activity in the field of monastic life, besides a very enigmatioc notice of a foundation of a Premonstratensian nuns' monastery in Ołobok, in the district of Kalisz, attributed to Valterus, abbot of Brzesko[49]). The monastery in Ołobok was known to the author of the second catalogue of Ninove, from about 1270, but it is known without any doubt, that the Cistercian nuns' covent from Trzebnica (in Silesia) was brought to Ołobok in 1211[50]). It is possible, that the information from the catalogue of Ninove is wrong, which seems to be probable since this source has got some important weaknessess (for example: monasteries in Imbramowice, Krzyżanowice and Kazimierz Dolny are not mentioned).

It is difficult to explain the origin of the monastery in Krzyżanowice on the Nida river, a monastery of Wrocław's branch[51]). It surely existed in 1247, but the information from duke Bolesław the Bashful's document in 1254, stating that the Cracow prince renewed his father's Leszek the White's foundation, seems rather enigmatic. Długosz wrote, that the monastery in Krzyżanowice had been founded by Iaxa, the same who founded the monastery in Zwierzyniec. The great chronicler was not able to point at the specific revenue of the foundation and this fact makes us doubt about the authenticity of his narrative. Some historians, as E. Wiśniowski and C. Deptuła, tried to reconcile the discrepancies in the sources and assumed, that Iaxa primarily had

[48]) C. Deptuła, *Cella de Skowiszin. Przyczynek do najstarszych dziejów Kazimierza Dolnego nad Wisłą*, in: *Rocznik Lubelski*, vol. 10, 1967, pp. 113-124; compare with J. Rajman, *Nadanie dóbr skowieszyńskich dla klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu*, in: *Rocznik Kazimierski* (in the press).

[49]) C. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstrateńskiego w Polsce*, p. 191.

[50]) H. Likowski, *Najdawniejsze dzieje klasztoru cystersek w Ołoboku*, in: *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, vol. 26, 1921, No. 7, p. 5; compare with: *The Registry of the Benedictine Nuns Monastery in Staniątki*, No. 26, p. 336-337.

[51]) E. Wiśniowski, *W sprawie początków klasztoru norbertanek w Krzyżanowicach*, in: *Roczniki Humanistyczne*, vol. 8, 1960, fasc. 2, p. 215; C. Deptuła, *Dwie fundacje klasztoru norbertańskiego w Krzyżanowicach*, ibidem, vol. 11, fasc. 2, p. 95-123.

founded the monastery of canons and that duke Bolesław only in 1254 brought in the nuns from Strzelno. The monastery in Krzyżanowice, like in Imbramowice and Kazimierz, isn't mentioned in the catalogue of Ninove from 1270, but only in the register from 1320, known as the catalogue of Tongerloo[52]). If we assume again, that one started to collect informations about the monasteries for the catalogue from 1270 on a much earlier date, which seems be right, considering the necessary visitations by the abbots. Therefore authors of the catalogue did not insert the notes about Imbramowice and Krzyżanowice because these monasteries were in a period of reorganization. It gives us a basis to suppose that the monastery in Krzyżanowice is coeval to Imbramowice and Kazimierz, which means that it was founded in the first part of the 13th century.

Lately N. Backmund has formulated the opinion, that this abbey had been founded between 1227 and 1247 as an utraquist monastery[53]). His dating may be right, but regarding to the character of this monastery one should be careful. The notes from 1247, 1293 and 1326 testify only about a provost in Krzyżanowice. However, we have no sources mentioning the abbot. This investigator of Premonstratensians history has quoted some enigmatic note about the abbot of Krzyżanowice from 1354, however the source of it's provenience is not known[54]). In the obituary book of Zwierzyniec we find only a list of forenames of the provosts of Krzyżanowice[55]). It seems therefore to be impossible, that the monastery depending of the masculin St. Vincent Abbey could have the nature of an utraquist house.

According to the sources there's no doubt, that the monastery in Krzyżanowice had been from it's origin a provostry of virgins.

In the middle of the 13th century existed in Poland twelve houses of St. Norbert's order. Among these as much as nine were monasteries of virgins, which can be considered as a specific characteristic of the Polish circary. All these had large estates, not smaler than the latifundia of the Benedictines and the Cistercians. The process of foundation of Polish Premonstratensian monasteries finished in the middle of the 13th

[52]) *Catalogi circarium*, p. 443.

[53]) N. Backmund, *Iter in Poloniam*, p. 183; compare with: J. Zdanowski, *Kościół pod wezwaniem św. Tekli i były klasztor norbertanek w Krzyżanowicach pod Pińczowem*, in: *Nasza Przeszłość*, vol. 17, 1963, pp. 103-122.

[54]) N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, vol. 3, Straubing 1956-1960, p. 598.

[55]) See the note No. 45.

century. After 1294, the St. Margaret's provostry of canons was founded in Bytom by the St. Vincent abbey; and at the beginning of the 15th century, the abbey in Nowy Sącz was founded near the St. Spirit poorhouse[56]).

The origin of eight monasteries can be attributed to the reform of abbot Ciprianus, as I have already mentioned: Wrocław, Strzelno, Żuków, Czarnowąsy, Busko, Płock, Brzesko and Zwierzyniec. These monasteries were the fundamental core of the Polish circary. Its development differed from Western Europe, but was similar to the Kingdom of Bohemia. We recognize as a specific nature of Polish Premonstratensians that the new order contributed very little to create new monasteries, but took over already existing ones.

In Strzelno, Płock, Zwierzyniec and Brzesko resided the Canons Regular or «*fratres S. Sepulchri*», who had given up their seat to Premonstratensians, like the Benedictines in St. Vincent's abbay in Wrocław.

The Premonstratensian monasteries in Poland were protected by powerful knight families. The *magnat's foundations predominate the duke's. We include families of the name Wszeborowic,* Łabędź, Gryfita, Odrowąż and knights bearing the Janina arm among the great protectors of the Premonstratensian order.

From the beginning, the movement of the Premonstratensians in Poland took different forms because, apart from the Steinfeld line, which was represented bt St. Vincent Abbey and it's branches, there existed also a Strahov line (Strahov was the branch of Steinfeld too). This diversity was expressed not only in hierarchic subordination. The line coming down from St. Vincent's abbey can be called the orthodoxe line of Polish Premonstratensians, where the basic postulate of the reform which was the suppresion of double abbeys was fully put into practice.

The foundation of the Brzesko group had difficulties about which the superiors of Czech monasteries informed Premontre. We observe various anomilies in the Brzesko line, e.g. the use of the title of abbess, which was forbidden among Premonstratensian nuns, by information

[56]) F. Göhrlich, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser*, vol. 1, p. 57; about abbey in Nowy Sącz see: N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, vol. 1, p. 417-418; the same, *Iter in Poloniam*, p. 182; B. Kumor, *Opactwo norbertańskie w Nowym Sączu*, in: *Currenda*, vol. 109, 1959, p. 86-90; the same, *Kopiarz opactwa nobertanów w Nowym Sączu*, in: *Studia Historyczne*, vol. 17, 1974, p. 474.

about prioresses or enigmatic abbots of Brzesko and Witów, which appeared sometimes as abbots of Zwierzyniec or of Busko[57]). We can point to the oldest seal of the monastery in Zwierzyniec, which has the inscription «*Ecclesia S. Augustini de Zverincia*», but it represents the abbot, not the provost. There aren't such examples in sphragistics of Czech monasteries[58]). The relations between the monastery in Zwierzyniec and the abbey in Brzesko-Hebdów were so close in the first half of the 13th century, that we could even guess an attempt of conserving the house of virgins into the old type of abbey, so the tendency quite opposed to Ciprianus' intentions[59]).

Finally it is worth to give some comments on titles of Polish Premonstratensian monasteries, because they may trace connections between Polish abbeys and the oldest monasteries in France and Germany. There is the characteristic title of St. Mary, in the case of the churches in Brzesko, Busko, Czarnowąsy and primarily in Płock. This might be an indication of a full relationship at the time of foundation with monasteries in Floreffe, Cuissy and Tongerloo, and first of all with the abbey in Strahov[60]).

There were numerous churches dedicated to St. John the Baptist: Żuków, probably Kazimierz Dolny and also Zwierzyniec. This dedication was secondary, the first patron being St. Augustine. The church took it surely from the monastery in Doxan, from where was recruited the first convent of Premonstratensian nuns, on the other hand, dedication to St. John the Baptist points at Prémontré, the mother-abbey of the order[61]). The dedications to the cult of the St. Mary, specially to the Virgin Mary, as well as to St. John the Baptist, arte the dominating titles of churches, which we find among the Premonstratensians. There is no evidence for the cult of the Holy Sepulchre and the Passion of Christ which was so characteristic for the order. Only once appeared

[57]) *Dokumenty Klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach (1228-1450)*, ed. by Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1948, No. 2; C. Deptuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstrateńskiego*, p. 195.

[58]) *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, vol. 1, ed. by F. Piekosiński, Kraków 1876, No. 39; compare with: P.F. Křivsky, *O pečetech a erbech v rade premonstratskem a cisterciakem*, Praha 1946, pp. 25, 42-43, 46, 52.

[59]) J. Rajman, *Klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu*, pp. 88-89.

[60]) F. Petit, *La spiritualité des Prémontrés aux XII et XIII s.*, Paris 1947, pp. 253-260.

[61]) See the note No. 27.

the invocation of the Holy Cross, as the second dedication, in Strzelno, although the cult of the Holy Cross was widespread among Premonstratensions (in Prémontré and Averbode)[62]).

os. Strusia 4, m. 84
31-807 Kraków
Polska

Jerzy RAJMAN

[62]) F. Petit, *La spiritualité des Prémontrés*, pp. 87-88.

Das «Opusculum compendiosum» des Wiltener Chorherren Michael Ausse, eine bisher nicht beachtete Darstellung der Gründungsgeschichte des Prämonstratenserordens

Einleitung:[1])

Nach L. Buzas[2]) gilt der Prämonstratenserorden als der «an mittelalterlicher Überlieferung ärmste Orden»; im Gegensatz etwa zu den Kartäusern waren die Prämonstratenser nie ein «schreibender» Orden, ihre Bibliotheken erreichten nie die Größe wie die anderer Klöster. Trotzdem gab es auch hier Kostbarkeiten, die den Vergleich mit anderen Bibliotheken nicht zu scheuen brauchten. Im allgemeinen stand bei den Prämonstratensern seit jeher die praktische Theologie, vor allem die Verkündigung des Gotteswortes, die Predigt, im Vordergrund[3]), entsprechend dem Vorbild des Gründers, des hl. Norbert, der ja nicht zuletzt ein berühmter Prediger gewesen war. Bei alledem wurde die Beschäftigung mit dem eigenen Orden, mit seiner Geschichte und seinen Heiligen, Historiographie und Hagiographie, nicht vernachlässigt, wie die verhältnismäßig große Zahl von erhaltenen oder zumindest bekannten Chroniken und Biographien zeigt. Dabei ist — bedingt durch Klosterstürme, Kriege, Säkularisation oder auch nur durch Verständnislosigkeit in früheren Jahrhunderten — vieles verloren gegangen

[1]) Mein Dank gilt Herrn Dr. P. Ludger Horstkötter (Abtei Hamborn) für die freundliche Einladung und Ermunterung zu diesem Beitrag sowie seine Unterstützung: er überließ mir ein Exemplar des von ihm übersetzten grundlegenden Werkes über den hl. Norbert von W.M. Grauwen (siehe Anm. 5), ferner der Schriftleitung der «Analecta Praemonstratensia» für die Aufnahme in diese Zeitschrift. Gedankt sei Herrn Univ.-Prof. Hofrat Dr. Fritz Steinegger (Stiftsarchiv Wilten) für seine Unterstützung bei der Benützung des Wiltener Archives.

[2]) L. Buzas, Deutsche Bibliotheksgeschichte des Mittelalters (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens 1). Wiesbaden 1975, 68.

[3]) Vgl. N. Backmund, Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 10). Averbode 1972, V: «Die Prämonstratenser hatten nie den Ehrgeiz, ein Gelehrtenorden zu sein». Vgl. aber die reiche Fülle an Autoren des Prämonstratenserordens, behandelt im Werk von L. Goovaerts, Écrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique. 4 Bände. Bruxelles 1899-1909.

oder nur in späteren Abschriften und Exzerpten bekannt[4]). Die Erfassung und wissenschaftliche Aufbereitung dieser oft über die Geschichte des Ordens hinaus wichtigen Quellen hat freilich erst in letzter Zeit verstärkt eingesetzt[5]). Trotzdem sind längst noch nicht alle Quellen ediert, und die Annahme Backmunds[6]), daß die Archive noch nicht vollständig durchforscht sind und daher noch weiteres Material zur Geschichtsschreibung des Ordens zu finden sein dürfte, ist sicher berechtigt. Mit einer in der Literatur zwar bekannten, jedoch noch nicht bearbeiteten und nicht edierten Quelle über die Gründung des Ordens will sich auch der vorliegende Beitrag befassen. Es handelt sich um einen bisher als freie Bearbeitung der Norbertus-Vita B bezeichneten Text[7]) des Wiltener Chorherren Michael Ausse (gest. 1443), der zwar weitgehend, doch nicht ausschließlich auf der genannten Vita aufbaut, sondern eine Kompilation aus verschiedenen Quellen darstellt. Diesem Text war bisher noch nie nähere Betrachtung geschenkt worden; er bringt für die Ordenshistoriographie einige interessante Aspekte und könnte zu weiteren Quellenforschungen anregen.

I. Die Bibliotheksheimat: Die Wiltener Bibliothek[8])

Der genannte Text wurde nicht nur von einem Wiltener Chorherren verfaßt, sondern auch jahrhundertelang in der Bibliothek des 1138

[4]) Backmund (wie Anm. 3), VI: «Wir können annehmen, daß die erhaltenen Werke nur ein kleiner Teil von dem sind, was verloren gegangen ist». Ähnlich Buzas (wie Anm. 2), 68: «... so daß man nicht mit Sicherheit sagen kann, ob dies an den Bibliotheken selbst oder an dem ungewöhnlichen Ausmaß der Vernichtung der Denkmäler liegt».

[5]) Zur Geschichtsschreibung des Prämonstratenserordens siehe vor allem die Monographie von Backmund (wie Anm. 3). Über die reiche Literatur siehe vor allem das ausführliche Literaturverzeichnis bei W.M. Grauwen, Norbert, Erzbischof von Magdeburg, 2., überarb. Aufl., übersetzt und bearb. von L. Horstkötter. Duisburg-Hamborn 1986, 465-519.

[6]) Backmund (wie Anm. 3), 311.

[7]) Editionen der Norbertus-Viten: Vita A: Ed. R. Wilmans, Monumenta Germaniae historica, Scriptores XII. Hannover 1856, 663-703. — H. Kallfelz, Vitae quorundam episcoporum saeculorum X, XI, XII. Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 22). Darmstadt 1973, 443-541 (lateinisch, mit deutscher Übersetzung). — Vita B: Grundlegend der Abdruck in PL 170, 1255-1344. Ältere Ausgaben: L. Surius, De probatis sanctorum historiis. III. Köln 1572, 517-547 u.ö. — J.C. Van der Sterre, Vita s. Norberti. Antwerpen 1656. — Acta Sanctorum, Juni I. Antwerpen 1695, 807-845 u.ö. — Eine kritische Ausgabe wird derzeit im Rahmen der Monumenta Germaniae historica vorbereitet.

[8]) Über die Bedeutung der Bibliothek für das Geistesleben des Stiftes siehe K. Schadelbauer, Zur mittelalterlichen Geistesgeschichte des Stiftes Wilten. Tiroler Heimatblätter 12 (1934) 83-89. — A. Haidacher, Studium und Wissenschaft im Stift Wilten in

gegründeten Prämonstratenserstiftes Wilten (Innsbruck) aufbewahrt. Seit 1808 befindet sich die Handschrift in der Innsbrucker Universitätsbibliothek, wo sie die Handschriftensignatur Cod. 120 erhalten hat.

Das Kloster Wilten besaß seit jeher eine ansehnliche Bibliothek, die vor allem in der Barockzeit eine Hochblüte erlebte. Die Bibliothek mußte zwar infolge der vorübergehenden Aufhebung des Stiftes durch die bayerische Verwaltung in der Zeit von 1807 — 15 manche Einbuße hinnehmen, doch blieb die Hauptmasse der Bücher im Stift erhalten und konnte nach der Wiederrichtung des Stiftes 1815 bei der Neuordnung der Bibliothek den Grundstock bilden[9]). Von der Aufhebung waren vor allem die Handschriften und Inkunabeln betroffen, sie mußten an die Innsbrucker Universitätsbibliothek abgetreten werden, wo sie trotz aller Bemühungen seitens der Äbte Markus Egle (1784-1820) und Alois Röggl (1820-1851) auch nach 1815 verblieben (dagegen wurde von den Drucken nach 1500 der größere Teil zurückgestellt). Als Ersatz hierfür kaufte Abt Alois Röggl[10]) von verschiedenen Antiquaren und Bibliotheken Handschriften und Inkunabeln in gröserer Zahl, so daß die heutige Wiltener Stiftsbibliothek heute einen Bestand von ca. 25 mittelalterlichen Handschriften (davon ca. zehn aus ursprünglichem Besitz) und von ca. 250 Inkunabeln aufweist, von denen etwa die Hälfte im 19. Jahrhundert erworben wurde. An der Innsbrucker Universitätsbibliothek befinden sich heute 36 Handschriften und ca. 75 Inkunabelbände (mit etwa 100 Titeln) aus ehemals Wiltener Besitz.

Die Zahl der erhaltenen mittelalterlichen Handschriften ist somit verhältnismäßig gering, sie dürfte auch früher nicht allzu groß gewesen

Mittelalter und Neuzeit. I. Veröffentlichungen des Museum Ferdinandeum 36 (1956), bes. 9-38 und 50-78. — Über die Geschichte der Wiltener Bibliothek und ihre Bestände siehe W. Neuhauser, Geschichte und Bedeutung der Wiltener Bibliothek. In: 850 Jahre Prämonstratenser Chorherrenstift Wilten. Innsbruck 1988, 269-292. — Dazu eine Monographie mit Kurzverzeichnis der Handschriften und Inkunabeln: W. Neuhauser, Bibliotheca Wilthinensis (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft 63). Innsbruck 1988. 278 S.

[9]) Über die Aufhebung und Wiederbegründung der Bibliothek siehe vor allem Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 34-42. Die heute in Wilten vorhandenen Handschriften sind katalogisiert bei D. Yates, Descriptive Inventories of manuscripts microfilmed for the Hill Monastic Manuscript Library I. Collegeville, Minnesota, 1981, 45-86.

[10]) Über diese Bücherkäufe Abt Röggls siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 43-49. Vgl. ferner R. Bacher, Prälat Alois Röggl und das Stift Wilten. Innsbruck, phil. Diss. 1984. Auszug erchienen in: R. Bacher, Zwischen katholischer Restauration und franziszeischem Staatskirchentum. Der Klerus im Vormärz, dargestellt am Beispiel Alois Röggls, Abt von Wilten. Innsbrucker historische Studien 7/8 (1985) 151-178.

sein, wie schon der Stiftschronist Tschaveller im 18. Jahrhundert feststellte[11]), und zur Zeit der Aufhebung 1807 etwa an die 100 betragen haben[12]). Ein großer Teil dürfte im Zuge der Aufhebung, wie dies auch bei den anderen Klöstern geschah, in andere Hände gekommen sein. Viele der Universitätsbibliothek Innsbruck zugesprochene Handschriften und Inkunabeln wurden nämlich von dieser bald wieder abgestoßen und gelangten über Antiquare in anderen Besitz[13]). Auch Wilten profitierte im nachhinein von dieser Politik: Durch die erwähnten Bücherkäufe Abt Röggls kamen auf diesem Weg Inkunabeln verschiedener Tiroler Klosterbibliotheken nach Wilten, z.B. aus der Bibliothek des Haller Jesuitenkollegs, des Zisterzienserklosters Stams, der Benediktinerklöster Fiecht und Marienberg, der Kartause Schnals, des Augustiner-Chorherrenstiftes Neustift usw.[14]). Anderes wurde gar nicht erst an die Universitätsbibliothek abgeliefert, sondern verschwand bei der Aufhebung in unbekannte Hände. So befinden sich auch einige Wiltener Handschriften heute in auswärtigem Besitz oder sind nur aus der Literatur bekannt[15]).

Bei den in Wilten verbliebenen Handschriften handelt es sich vorwiegend um Papierhandschriften des 14. und 15. Jahrhunderts, vom Inhalt her um homiletische und aszetische Texte in lateinischer Sprache. Von Bedeutung sind zwei Handschriften in deutscher Sprache (beide ohne Signatur): eine vom Wiltener Chorherren Oswald Peißer hergestellte Abschrift des bekannten Vocabularius Ex quo und ein Sammelband, enthaltend Übersetzungen des Compendium theologicae veritatis des Hugo Ripelin von Straßburg und des Lumen animae durch den späteren Brixner Bischof Ulrich Putsch, einen Bruder des Wiltener Abtes Heinrich Putsch[16]). Was wertvoll war, befindet sich heute in der Universitätsbibliothek Innsbruck[17]): die Pergamenthandschriften, die

[11]) A. Tschaveller, Annales canoniae Wilthinensis (ungedruckte Chronik im Stiftsarchiv Wilten), Bd. I, 1730, Bl. 381v, Kap. 54, Nr. 8.

[12]) Vgl. Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 61.

[13]) So befinden sich heute von den ca. 300 an die Innsbrucker Universitätsbibliothek abgegebenen Handschriften der Kartause Schnals in Südtirol nur noch knapp 200 an der Universitätsbibliothek, ca. 60 gelangten über Antiquare an die Universitätsbibliothek Padua, siehe W. Neuhauser, Die Schnalser Handschriften in Padua. (Analecta Cartusiana 113,2). Salzburg 1984.

[14]) Näheres siehe Neuhauser. Bibliotheca (wie Anm. 8), bes. 84-86.

[15]) Siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 161-164.

[16]) Siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anmn 8), 158-159.

[17]) Eine (nicht vollständige) Zusammenstellung dieser Handschriften an der Innsbrucker Universitätsbibliothek gibt A. Stara, Wiltner (!) Handschriften in der Innsbrucker

illuminierten Handschriften, alle älteren Handschriften sowie die Handschriften mit Werken bedeutender Autoren, vor allem der Kirchenväter und der Scholastik[18]). Hervorgehoben seien Cod. 62 (Augustinus, Enarrationes in Psalmos, und Hieronymus, Commentarii in Danielem), Cod. 300 (Honorius von Autun, Expositio in Canticum Canticorum), Cod. 329 (Vita s. Norberti), Cod. 470 (Augustinus, verschiedene Werke) und Cod. 243, ein großformatiges, prachtvoll ausgestattetes Homiliar[19]). Von besonderem Interesse sind natürlich die in irgendeiner Weise auf den Orden bezogenen Handschriften[20]); auch sie befinden sich mit Ausnahme einiger neuerer Liturgica an der Universitätsbibliothek. Auf diese Ordenshandschriften soll im Anhang noch kurz eingegangen werden. Vom Inhalt her nimmt neben Cod. 329 (Vita s. Norberti) und Cod. 661 (Vita s. Norberti und Vita b. Hermanni Joseph) vor allem Cod. 120, die hier zu behandelnde Kompilation des Chorherren Michael Ausse über die Gründung des Prämonstratenserordens, einen besonderen Rang ein.

II. Der Überlieferungsträger: Cod. 120 der UB Innsbruck

Unter den 36 heute an der Innsbrucker Universitätsbibliothek befindlichen ehemals Wiltener Handschriften kommt Codex 120 besondere Bedeutung zu[21]). Sie war mit den übrigen Handschriften 1815 nach der

Universitätsbibliothek. Analecta Praemonstratensia 18 (1942) 144-145. Einige dieser Handschriften sind behandelt bei Schadelbauer (wie Anm. 8).

[18]) Einige dieser Handschriften sind im ersten Band des gedruckten Handschriftenkataloges der UB Innsbruck eingehend beschrieben (Cod. 37, 58, 62, 64, 71): W. Neuhauser, Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck. T. 1: Cod. 1-100 (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe II, Bd. 4, T. 1 = Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl., Denkschriften 192). Wien 1987. In dem im Druck befindlichen zweiten Band werden an ehemals Wiltener Handschriften Cod. 103 (?), 104 und 120 behandelt.

[19]) H.J. Hermann, Die illuminierten Handschriften in Tirol (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 1). Leipzig 1905, 145 und 189 f. (zu Cod. 62 bzw. 300). — Zu Cod. 243: Th. Laußermayer, Die Entwicklung der Buchmalerei in Tirol. Innsbruck, Phil. Diss. 1965, 107-109. — Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 71-72 und 148.

[20]) Einige dieser Handschriften wurden bisher behandelt von Haidacher (wie Anm. 8), 31, und J.B. Valvekens, Formatio theologica in abbatia Wiltinensi. Analecta Praemonstratensia 34 (1958) 350-361. Ihnen ist bei Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 94-109 ein eigenes Kapitel gewidmet, welches — mit Ausnahme des Abschnittes über Cod. 120 — teilweise abgeändert im Anhang zu diesem Beitrag wiedergegeben wird.

[21]) Eine katalogmäßige Beschreibung wird demnächst im zweiten Band des Handschriftenkataloges der Universitätsbibliothek Innsbruck (siehe Anm. 18) erscheinen: eine äußerst knappe Beschreibung findet sich bei Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 147. In der übrigen Literatur wird die Handschrift zwar mehrmals erwähnt, jedoch nirgends beschrieben.

Wiedererrichtung des Stiftes an der Universitätsbibliothek verblieben. Hier erhielt sie eine heute radierte und nicht mehr erhaltene Signatur II..., später (zwischen 1830-50) die Signatur II 2 E 7 (beide Signaturen am Spiegel des Vorderdeckels). Schließlich wurde ihr etwa um 1870 im Zuge der Neuaufstellung der Handschriften die heute gültige laufende Signatur Cod. 120 gegeben.

Es handelt sich um eine Pergamenthandschrift von 94 Blättern im Format 31,5 × 23 cm. Das Pergament ist regelmäßig bearbeitet und weist trotz des großen Formates verhältnismäßig wenige Löcher und Risse auf. Diese waren, wie Nahtlöcher zeigen, ursprünglich mit Fäden, die heute nicht mehr erhalten sind, zusammengenäht. Das Pergament hat eher helle Farbe und durchschnittliche Stärke, so daß sich ein spezieller Hinweis auf den Ort der Herstellung nicht ableiten läßt. Der Lagenaufbau ist regelmäßig und auf die einzelnen Teile der Handschrift abgestimmt. Die drei in der Handschrift enthaltenen Texte sind zwar vom gleichen Schreiber eingetragen, aber möglicherweise unabhängig voneinander und zu verschiedenen Zeiten. Sie wurden schon früh, vielleicht gleich nach der Niederschrift, miteinander vereinigt, ihre Lagen überschneiden sich nicht. Leider stammt der heutige Einband (s.u.) aus späterer Zeit und gibt hierüber keinen Aufschluß.

Der erste Text beginnt mit einer Quinternio, deren erstes Blatt später herausgeschnitten wurde, es folgen bis Bl. 69 sechs vollständige Quinternionen und ein Doppelblatt (Bl. 70-71). Der zweite Text findet sich auf einer Quaternio (Bl. 72-79), erweitert um ein Einzelblatt (Bl. 80). Der dritte Text ist in zwei Quaternionen eingetragen, von denen die erste vollständig ist, während bei der zweiten die beiden letzten Blätter entfernt wurden. Der erste Texte ist also im wesentlichen aus Quinternionen, die beiden anderen Texte aus Quaternionen aufgebaut, die Lagenformel der Handschrift lautet somit: $(V\text{-}1)^{9} + 6.V^{69} + I^{71} + IV^{79} + (I\text{-}1)^{80} + IV^{88} + (IV\text{-}2)^{94}$. Die Handschrift umfaßte daher ursprünglich 97 oder 98 Blätter; die heute fehlenden Blätter dürften leer gewesen sein, jedenfalls sind die erhaltenen Texte vollständig. Diese Blätter wurden vielleicht schon bei der ersten Bindung, spätestens aber bei der Neubindung herausgeschnitten. Die Lagen sind nur im Bereich des ersten Textes (und auch hier nicht überall) miteinander verbunden und zwar durch Reklamanten (Bl. 19v, 39v, 49v, 69v; die übrigen könnten durch die Bindungen weggeschnitten worden sein) und vereinzelt durch Kustoden (nur Bl. 19v: römische rote Ziffer, und 39v: sowohl römische als auch arabische Ziffer, jeweils schwarz). Sowohl

Reklamanten als auch Kustoden wurden vom Schreiber selbst eingetragen.

Daß die drei Texte voneinander unabhängig sind, zeigt sich nicht nur im Lagenaufbau, sondern auch in der Gestaltung des Schriftspiegels. Dieser ist jeweils von Tintenlinien gerahmt; auch die Zeilen sind durchlaufend mit Tinte liniert. Der umfangreiche erste Text ist einspaltig geschrieben, der Schriftspiegel beträgt ca. 230/240 × 175 mm mit einheitlich 33 Zeilen pro Seite. Der zweite und dritte Text sind dagegen zweispaltig, beim zweiten Text (Bl. 72r-80v) hat der Schriftspiegel ein Ausmaß von 240 × 170 mm, beim dritten Text (Bl. 81r-94rb) ca. 240/250 × 170 mm, jeweils mit 39 Zeilen pro Seite. Die Spaltenbreite beträgt im Durchschnitt 7,5 mm, bisweilen ist bei den Rektoseiten die rechte, bei den Versoseiten die linke Spalte leicht bis merklich (mit einem Unterschied bis zu 5 mm) schmäler als die gegenüberliegende.

Die Handschrift ist durchgehend in einer schönen, regelmäßigen Textura von einer Hand, eben von Michael Ausse (über die Person des Schreibers siehe später), geschrieben. Lediglich der Schluß des ersten Textes (Bl. 71r) unterscheidet sich im Duktus und stammt wohl von einem anderen Schreiber. Der zweite Text (Bl. 72ra-80va) wurde von Ausse selbst verfaßt bzw. kompiliert, ist also ein Autograph. Die Wahl der Textura, also einer für besonders wichtige, vor allem für liturgische Texte, z.B. Missalien, Choralbücher, bevorzugten Schrift, zeigt wie auch das Format und die schöne Gestaltung der Handschrift im allgemeinen, welche Bedeutung Ausse dieser Handschrift bzw. den drei Texten zugemessen hat. Die Schrift verrät einen geübten Schreiber, der sein Metier verstand. Als Prior des Stiftes, als Pfarrer einer dem Stift inkorporierten Pfarre und als Kaplan des Tiroler Landesfürsten (s.u.) ist dies verständlich; es ist anzunehmen, daß er in diesen Funktionen auch mit anderen Schreibaufgaben betraut wurde, und daß Cod. 120 nicht der einzige von ihm geschriebene Codex war. Leider sind keine anderen Zeugnisse seiner Schreibtätigkeit erhalten oder bekannt.

So ist es weiter nicht verwunderlich, wenn ausgesprochene Verschreibungen relativ selten sind (über Ausses Stil und seine dem 15. Jahrhundert entsprechenden Lateinkenntnisse siehe später). An solchen Verschreibungen sind zu erwähnen z.B. Bl. 74ra, Z. 16 *spospondit* und bald darunter Z. 22: *sposponsione*; Bl. 75ra, Z. 22 *dei* statt ei oder deo; Bl. 77va, Z. 21 *dereliquid*; Bl. 77va, Z. 30 *effoso* statt effosso und Z. 33 *Coci* statt Conci (wohl nur fehlender Kürzungsstrich). Manche dieser Fehler könnten auch von flüchtigen Lateinkenntnissen herrühren, z.B. Bl.

74ra, Z. 30 *niveum* statt nivium; Bl. 77rb, Z. 37 *apperta* usw. Die Großschreibung wird uneinheitlich gehandhabt: so werden Eigennamen (auch die gleichen Namen) bald groß, bald klein geschrieben; dagegen werden die kirchlichen Funktionen häufig groß geschrieben, z.B. *Subdiaconus, Canonici, Apostolicae sedis*, das Wort *deus* jedoch durchwegs klein. Durch Großschreibung wird ferner (ohne vorangehendes Satzzeichen), meist in Verbindung mit einem senkrechten roten Strich, Satzbeginn angedeutet. Als Satzzeichen wird sonst, vor allem zur Kennzeichnung einzelner Satzabschnitte, also einem modernen Beistrich entsprechend, ein etwas über der Zeile liegender Punkt verwendet, seltener zur Kennzeichnung eines größeren Abschnittes, dem modernen Strichpunkt entsprechend, ein Doppelpunkt. Größere Abschnitte, etwa Absätze, werden durch ein rotes Paragraphenzeichen (nach rechts offener Halbkreis mit senkrechtem Strich) angezeigt. Interessant ist die Verwendung von Fragezeichen (Bl. 77vb mehrfach) in Form eines Punktes mit einem nach rechts offenen Halbkreis darüber, etwa in Form eines kleinen c. Die Verwendung von Kürzungen ist maßvoll und entspricht den Gepflogenheiten jener Zeit. Im ganzen zeigt die Schrift ein regelmäßiges Bild ohne stärkere individuelle Besonderheiten, jedoch mit gewissen Unterschieden: der erste Text und ein Teil des dritten Textes weisen einen etwas größeren und breiteren Duktus auf, sie sind wohl mit einer dickeren Feder geschrieben. auch die Buchstabenformen, z.B. das kleine a, entsprechen einander. Dagegen sind der zweite und einzelne Abschnitte des dritten Textes etwas kleiner und enger und mit dünnerer Feder (jedoch bei gleicher Zeilenzahl) geschrieben. Hier hat das kleine a eine eigene Form, die von der oben erwähnten abweicht. Laut Angabe zu Beginn des zweiten und dritten Textes wurden diese sicher von Michael Ausse geschrieben.

Die Verschiedenheiten sind wohl auf die unterschiedliche Schriftgröße und die Federn zurückzuführen, wahrscheinlich auch auf die verschiedenen Zeiten der Niederschrift der Texte. Auf Grund der Entsprechungen zwischen dem ersten Text und einem Teil des dritten Textes (große Schrift) kann auch jener Ausse zugewiesen werden, auch wenn der Schreiber dort nicht genannt ist. Im ganzen zeigen die Buchstaben ein eher längliches Aussehen und entsprechen mit ihren scharfen Brechungen der Schäfte der hochentwickelten Form der gotischen Buchschrift der Textura, also der Schrift, welche dann auch im Buchdruck Eingang fand. Die Abstände zwischen den Buchstaben sind unterschiedlich, bald enger, bald weiter. Als charakteristische Buchsta-

benformen von indidueller Prägung können die beiden erwähnten Arten des doppelstöckigen kleinen a sowie bei den Großbuchstaben besonders das A, G, Q und S hervorgehoben werden.

Die künstlerische Ausschmückung ist bescheiden. Durch die ganze Handschrift hindurch ziehen sich die roten Auszeichnungsstriche, auf deren Funktion als Satzbeginn schon hingewiesen wurde. Auch die Überschriften der Texte sind rot geschrieben, ebenso Bl. 79rb-80ra die Überleitungstexte der dort wiedergegebenen Bullen. Nur im zweiten und dritten Text finden sich zur Anzeichnung von Absätzen rote Paragraphenzeichen. Die im dritten Teil häufigen Notenlinien sind ebenfalls rot gezogen, die Noten dagegen schwarz eingetragen. Hier sind in den Musikzeilen die gerade für liturgische Handschriften charakteristischen sog. Cadellen zu finden, Bl. 89ra ausnahmsweise auch mit Fleuronnée in schwarzer Federzeichnung. Die Initialen sind einfach. Bl. 1r wird der erste Text mit einer sechszeiligen Initiale S in roter und schwarzer Federzeichnung eingeleitet, die mit braun und grün lavierten Blättern gefüllt ist und in Schnörkel in roter und schwarzer Federzeichnung ausläuft. Ähnliche vierzeilige Initialen finden sich Bl. 19v und 42r, beide gefüllt mit geometrischen Ornamenten. Sonst werden zwei- und dreizeilige rote Lombarden verwendet. Der zweite Teil weist nur wenige Initialen, diese in Lombardenform, auf: Bl. 72ra eine dreizeilige rote Initiale F mit einfacher Fleuronnéeverzierung in schwarzer Federzeichnung; Bl 73rb eine zweizeilige rote Initiale O ohne weiteres Beiwerk. Platz für eine dreizeilige Initiale ist ausgespart Bl. 79rb, hier angezeichnet für den Rubrikator durch ein vorgeschriebenes kleines h, und Bl. 79vb (jeweils H). Dazu kommt Bl. 80ra eine einzeilige Satzmajuskel in Lombardenform. Der dritte Teil (Bl. 81ra - Schluß) ist ausgestattet durch zusätzliche rote Unterstreichungen, rote und blaue Satzmajuskeln in Lombardenform und zwei- bis fünfzeilige rote und blaue Lombarden ohne Fleuronnée. Die für die Rubrizierung vorgeschriebene Buchstaben deuten an, daß diese nicht durch Ausse selbst, sondern eher im nachhinein durch einen eigenen Rubrikator erfolgte, der wohl in Wilten arbeitete. Dagegen wurden die roten Überschriften von Ausse selbst geschrieben.

Der ursprüngliche Einband ist nicht mehr erhalten, er wurde, wie bei vielen anderen Wiltener Handschriften und Inkunabeln, um 1600 durch einen neuen, künstlerisch wertvollen Renaissanceeinband ersetzt. Wir können auf Grund anderer noch erhaltener Einbände des 15. Jahrhunderts vermuten, daß Cod. 120 ursprünglich ein Liber catenatus gewesen

war. Die meisten Bücher der Wiltener Bibliothek wurden in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, wohl unter Abt Ingenuin Mösl (1458-64) bzw. Alexius Stoll (1470-92), in dieser für das ausgehende Mittelalter typischen Form einer Kettenbuchbibliothek verwahrt[22]). Die Erneuerung des alten Einbandes erfolgte um 1600 durch den Innsbrucker Buchbinder Leonhard Schuechl[23]). Damals wurden die Ketten abgenommen. Die Holzdeckel blieben und wurden mit braunem Kalbleder überzogen, das durch mehrere ornamentale Rollen sowie Einzelstempel in Blinddruck verziert wurde. Von den drei verwendeten Rollen[24]) (Neuhauser, Nr. 30-32) ist vor allem die für Schuechl charakteristische Putto-Rolle (Nr. 30) hervorzuheben. Bei den Stempeln handelt es sich um einen kleinen Blattstempel (Nr. 11) und einen großen herzförmigen Stempel mit reichen Schnörkeln (Nr. 26). Die Deckel werden durch zwei noch originale zarte Schließen aus Metall, die an Lederbändern befestigt sind, zusammengehalten. Die Kanten sind nach innen stark abgeschrägt und mit einer Rolle (Nr. 32) verziert. Der Buchblock ist durch fünf doppelte Bünde mit den Deckeln verbunden, die am Lederrücken deutlich hervortreten. Die Kapitale am oberen und unteren Ende des Rückens sind mit rotem Spagat umstochen. Für Schuechls Einbände typisch ist die blaue Färbung des Schnittes. Die Spiegel der Buchdeckel bestehen aus Papier, desgleichen ist zwischen Buchblock und Hinterdeckel ein Nachsatzblatt aus Papier eingefügt. Alle diese Blätter sind mit Ausnahme einiger auf den Spiegelblättern eingetragener Signaturen leer: am Vorderdeckel die der Innsbrucker Universitätsbibliothek, am Hinterdeckel die alte Wiltener Signatur (4) 26 aus dem frühen 17. Jahrhundert[25]). Da vor dem 18. Jahrhundert keine Kataloge erhalten sind und auch in den ältesten im 18. Jahrhundert angelegten

[22]) Siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 20 und 74.

[23]) Über den Buchbinder Leonhard Schuechl und seine Tätigkeit, besonders für das Stift Wilten, siehe W. Neuhauser, Die Rolleneinbände des Buchdruckers und Buchbinders Gallus Dingenauer. In: De libris compactis Miscellanea (Studia Bibliothecae Wittockianae 1). Bruxelles 1984, bes. 156-158, 189-191 und 244-249. Vgl. ferner Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 74 und 88. Von Schuechl gebundene Handschriften der Wiltener Bibliothek sind z.B. Innsbruck, UB, Cod. 104, 236, 238, 239, 243, 375, 458, 661 und Wilten, Stiftsbibliothek, XXXII B 7, XXXII C 7, XXXII C 9.

[24]) Bezeichnung der Rollen und Stempel nach Neuhauser, Dingenauer (wie Anm. 23), 206-207 und 211-212.

[25]) Über diese Signaturen siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 23-24. Da aus dieser Zeit kein Katalog erhalten ist, kann die Gruppenzugehörigkeit nur erschlossen werden. Die Gruppe (4) scheint die Kirchenväter umfaßt zu haben (bei Cod. 120 erfolgte die Zuordnung im Hinblick auf Isidor von Sevilla).

Katalogen die Handschriften nicht aufgenommen wurden[26]), kommt einer Eintragung aus dem 18. Jahrhundert im zweiten und dritten Feld des Buchrückens in schwarzer Tinte größere Bedeutung zu: «S. Isidori Epi. liber de summo bono. Vide Catalogum de Mss. Lit. J. No. 2 (?)». Nur aus dieser Eintragung kann nämlich ein im frühen 18. Jahrhundert angelegter, heute nicht mehr auffindbarer spezieller Handschriftenkatalog rekonstruiert werden, in welchem unsere Handschrift offenbar unter der Nummer J 2 (?) eingetragen war. Bei der Neuaufstellung der Bibliothek um 1750 erhielt die Handschrift sicher eine neue Signatur, wie sie üblicherweise in weißer Farbe auf rotem Feld im unteren Teil des Buchrückens angebracht war. Sie ist nicht mehr erhalten, sondern wurde wohl im frühen 19. Jahrhundert an der Universitätsbibliothek (wie auch bei anderen ehemals Wiltener Handschriften) abgelöst[27]). Da im 18. Jahrhundert alle Handschriften in der Aufstellungsgruppe XXXII zusammengefaßt wurden, muß auch Cod. 120 eine solche mit XXXII beginnende Signatur aufgewiesen haben. Ebenfalls aus dem 18. Jahrhundert stammt der wohl bei der damaligen Neuaufstellung auf Bl. 1r eingetragene Besitzvermerk «Ecclesiae Wilthinensis».

Auf den Inhalt der Handschrift soll hier (mit Ausnahme der Kompilation Ausses) nur kurz hingewiesen werden. Die Handschrift enthält drei Texte unterschiedlichen Umfangs. Den Haupttext (Bl. 1r-71r) bilden die Sententiarum libri tres des Isidor von Sevilla (Isidorus Hispalensis) (ediert bei Migne, PL 83, 537-738). Es folgt auf eine leere Seite (71v) die hier zu behandelnde Kompilation Ausses (72ra-80va), sodann (81ra-94ra) der Text der ebenfalls von Ausse geschriebenen feierlichen Profeßformel mit dem Titel: «Nota consuetudinem in capitulo generali approbatam sancte Premonstratensis ecclesie eorundem qui sollempniter profitentur solummodo fratrum canonicorum quam frater Michael Ausse canonicus et professus Wiltinensis diversis locis ordinis tunc in exilio existens collegit». Es handelt sich also um die vom Generalkapitel genehmigte feierliche Profeßliturgie («diversis locis» bezieht sich daher nicht auf verschiedene Quellen und Vorlagen wie bei der vorangehenden Kompilation, sondern auf den Aufenthalt Ausses «in exilio», s.u.), wie sie in Wilten gültig war. Auf Wilten wird im Text

[26]) Über die Kataloge im einzelnen siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 110-144, mit Edition einzelner Verzeichnisse des 19. Jahrhunderts; über den hier angesprochenen, nur erschlossenen Handschriftenkatalog siehe ebda. 33 und 121-123.

[27]) Hierüber und über die vermutete Ursache dieser Tilgung siehe Neuhauser, Bibliotheca (wie Anm. 8), 41-42.

der Liturgie mehrfach Bezug genommen. Ausse schrieb den Text zwar nicht in Wilten, wohl aber für Wilten, wie aus mehreren Textstellen ersichtlich ist (Näheres hierüber siehe im Anhangteil). Im einzelnen müßte diese Profeßliturgie noch näher untersucht und mit der anderer Klöster verglichen werden.

(*Fortsetzung folgt*)

Franz-Fischer-Straße 5
A-6020 Innsbruck

Walter NEUHAUSER

Nicolas Psaume et son portrait de l'Église

Au cours de l'année 1573, Nicolas Psaume publia son dernier ouvrage, *Vray et naïf portrait de l'Église Catholique* dont une deuxième édition parut, revue et corrigée, en 1574, chez Jean de Foigny, imprimeur du cardinal de Lorraine, à Reims. L'ouvrage nous est connu dans sa deuxième édition seulement[1]). Cet opuscule prend place dans l'ensemble de l'œuvre entreprise par l'évêque de Verdun en faveur des fidèles catholiques affrontés à l'hérésie. Dédié à la princesse Claude, duchesse de Lorraine, ce livre est présenté par Psaume, comme le fruit de ses travaux pour éclairer les catholiques, une explication de l'Église et une mise en évidence des erreurs des hérétiques.

> *De ma part, pour maintenir la religion en son entier et empescher que les vrais fidèles chrestiens et catholiques ne soient séduits et trompés par les doulces, emmiellées et décevantes paroles des hérétiques, et regaigner à Jésus-Christ et à son Église les errans et desvoyez, je ne voy moyen et expédient plus certain et asseuré que dempeindre et engraver aux cœurs et entendements des catholiques la vraye cognoissance de l'Église, de ses authorités, essence et qualitéz*[2]).

D'après l'épître dédicatoire, nous savons que Nicolas Psaume avait remis à la princesse Claude, de la part du cardinal de Lorraine, une «table contenant le portrait de l'Église catholique ... pour dédier à vostre Oratoire»[3]). Il s'agissait d'un tableau représentant l'Église sous forme d'allégorie: c'est ce tableau, ce «portrait» inconnu de nous et peint, au témoignage du chanoine Duchesneau dans le poème qui clôt l'ouvrage[4]), par le cardinal Stanislaw Hoskjusz ou plus communément

[1]) Bibliothèque Nationale: 65699. Une copie est conservée dans une bibliothèque privée.

[2]) N. Psaume, *Vray et naïf portrait de l'Église Catholique*, fol. 2.

[3]) *Ibid.*, fol. 3.

[4]) Nicolas Chesneau (1521-1581), né à Tourteron (Ardennes), chanoine de Reims, traducteur de Flodoard, du *Catéchisme* de Helding, des œuvres du cardinal Hosius et auteur d'épigrammes.

Voici la traduction que nous proposons de ce poème écrit en vers de onze pieds:

> Poème endecasyllabique de Nicolas Duchesneau,
> prêtre de Tourteron [au diocèse de] Reims,
> au lecteur.
>
> Raffinement, gloire et honneur,

Hosius (1504-1579), archevêque d'Ermland, nonce à la Cour impériale et légat au concile de Trente au cours de la dernière période, que Nicolas Psaume se proposait d'expliquer dans ces pages. Pourquoi notre évêque a-t-il recherché et obtenu un si haut patronage? pour donner à son œuvre plus de crédit.

> *M'asseurant que publié souz l'auctorité de vostre nom trèsillustre, il sera de tous, mesmement en vos païs de Lorraine et Barrois, de meilleur volonté et avec plus grande attention leu et receu ...* [5])

En quarante-huit articles, Nicolas Psaume résolut d'expliquer ce «por-

> Prélat de son troupeau glorieux, le célèbre vieillard,
> le Polonais Hosius offre à nos yeux le tableau
> qu'il avait peint avec goût,
> mais qui cependant demeurait muet.
> Aussi était-il nécessaire d'avoir recours à son explication
> dont le style suivît au plus près la main artistique du Peintre.
>
> Mais voici le Prélat Psaume, Lorrain,
> il ose se lancer dans une explication
> et explorer tout ce qu'il y a de profond dans ce tableau.
>
> Il montre dans son livret bien composé
> que cette peinture, loin d'être futile,
> a été l'objet d'un grand travail: de telle sorte
> que tu puisses penser qu'ils rivalisent l'un et l'autre,
> Psaume par la plume, le Polonais par la composition.
>
> Lequel des deux pourrait enseigner par un art plus adapté
> ce qu'est l'Église du Christ?
>
> Celui qui a peint le ventre jusqu'au mombril
> bénéficie des louanges d'approbation de tous,
> bien que sa peinture attire les yeux trompeurs
> et qu'elle excite un désir voluptueux et vilain
> dans le cœur de ceux qui la regardent.
>
> Celui qui dépeint dans un court livret l'épouse du Seigneur
> en entier et revêtue de joyaux variés, ne mérite-t-il rien?
> lui qui découvre les richesses de l'épouse et ses chastes seins
> et les vases sacrés et tout ce que son mobilier tient en fait de mystique?
>
> Le Peintre ne conduit honteusement personne à des pensées volupteuses,
> ni celui qui l'explique (belle réussite!)
>
> Lecteur, viens donc et vois: recherche ta mère
> sous la conduite de tels guides,
> si tu veux avoir Dieu pour Père.

[5]) N. PSAUME, *Vray et naïf portrait de l'Église Catholique*, fol. 3-4.

trait» de l'Église fondée sur Jésus-Christ, ayant pour chef visible le successeur de Pierre, annoncée et préparée par les prophètes de l'Ancien Testament, caractérisée par ses notes théologiques, par la puissance de lier et de délier. Église sainte parce que gouvernée par le Saint-Esprit et purifiée par le sang de Jésus-Christ, elle est indéfectible dans la foi. L'auteur insiste sur le fait que le sang de Jésus-Christ répandu sur la croix, est la source de l'efficacité de tous les sacrements et de toute justification. Après avoir expliqué la grandeur du sacerdoce dont l'objet principal est de pouvoir consacrer le corps et le sang du Christ, Nicolas Psaume montre que la communion eucharistique est participation aux mérites de Jésus-Christ. Au cours de l'ouvrage, il met en relief les vertus, puis les sacrements, leur efficacité, et explique comment le prêtre en est le ministre. En résumé, c'est toute la vie chrétienne, son sens, sa fin, que nous retrouvons dans ces pages, avec une insistance assez forte sur la communion des saints.

> *Car nous sommes tous liés du lien de paix et de charité, et sommes tous un corps en Jésus-Christ, et sommes membres chacun l'un de l'autre. Or la société des membres est de telle qualité que l'opération de chasque membre réussit à la commodité de tout le corps*[6]).

Cette société des sauvés est un bâtiment dont le fondement ne se trouve pas sur la terre mais au ciel, c'est Jésus-Christ qui s'est offert au Père dans la sacrifice de la croix, lui qui est l'unique prêtre, qui a voulu faire participer les apôtres et leurs successeurs à son sacerdoce éternel.

La conclusion de l'ouvrage est composée d'une série de conseils donnés aux catholiques: Ne pas accepter des explications personnelles de l'Écriture, mais bien l'enseignement de l'Église, croire ce que celle-ci croit, se comporter selon ce qu'elle enseigne dans sa morale, être prêt à souffrir la mort par fidélité à l'Église visible afin d'entrer dans l'Église triomphante, adhérer à Jésus-Christ qui est la tête et à l'Église qui est son corps mystique, afin de posséder la béatitude dans la Jérusalem céleste. De la sorte, la mort devient un passage à la gloire de Dieu pour la louange de son nom. Une dernière exhortation de l'auteur appelle à garder l'unité:

> *Crains Dieu et l'aime, et demeure feme et constant en l'Église catholique et romaine. Fuys et abhorre la doctrine des hérétiques, qui maintiennent et défendent avec pertinacité, opinions contraires à icelle; car Dieu abomine tous ceux qui par schismes et hérésies se séparent de l'union*[7]).

[6]) *Ibid.*, § 46.
[7]) *Ibid.*, «Exhortation finale», fol. 48.

Avec cet ouvrage, nous avons un exemple très intéressant du style allégorique en vogue dans la dernière partie du XVIe siècle:

> *Tu vois ceste pierre (par laquelle est entendu Jésus Christ) entre les flots maritimes, desquels est poussée et mouillée à l'environ; mais néantmoins elle demeure immobile. Sur ceste pierre est Saint Pierre, la pierre qui s'appuye sur la pierre qui est Jésus Christ et est fondée sur luy, a fin que nul fleuve, nul vent, nulle tormente élevée, ne puissent accabler la fermeté de la foy d'icelle*[8]).
> *Aussi l'Église est catholique: ce qui est signifié par le globe rond qu'elle tient en sa main dextre; car elle est répandue dans tout le monde*[9]).
> *Elle est gouvernée du Saint-Esprit, ce que montre le sceptre que porte la colombe sur la teste de l'Église, qui est cause qu'elle ne peut errer, entendu qu'elle est l'establissement et colonne de vérité*[10]).

Par ce procédé allégorique, Nicolas Psaume a su exprimer des réalités aussi spirituelles que le caractère sacramental. À propos du baptême, il explique:

> *La pierre carrée monstre qu'il ne peut être réitéré, car le charactère y est imprimé, par lequel les fidèle sont discernez des infidèles*[11]).

Pour montrer que le sacrement de pénitence a un lien avec la justice, il l'illustre ainsi:

> *Ce sacrement se rapporte à la vertu de justice: en signe de quoy tu vois la balance et une espée*[12]).

Le succès connu par ce livre a été grand, en particulier à la cour de France, comme l'apprit le cardinal de Lorraine à son auteur dès qu'il eût reçu un exemplaire de la première édition:

> *Monsieur de Verdun, j'ay reçu vostre Portrait de l'Église qui m'a été merveilleusement agréable et à plusieurs aultres personnages de ceste Cour auxquels je l'ay communiqué*[13]).

La deuxième édition ayant vu le jour à peine un an après la première, il semble que ce *Vray et naïf portrait de l'Église* ait bien répondu à

[8]) *Ibid.*, § 4.
[9]) *Ibid.*, § 5.
[10]) *Ibid.*, § 13.
[11]) *Ibid.*, § 22.
[12]) *Ibid.*, § 35.
[13]) Ch. N. GABRIEL, *Étude sur Nicolas Psaulme, Évêque et Comte de Verdun (1518-1575), donnée en Conférences publiques*, Verdun, L. Doublat, 1867. Réimpression: Genève, Slatkine Reprints, 1871, p. 121.

l'attente des catholiques de Verdun et de Lorraine et qu'il connût un réel succès.

Viale Giotto, 27
I-00153 Roma

Bernard Ardura, O. Praem.

ANNEXE

LE VRAI & NAÏF PORTRAIT DE L'ÉGLISE CATHOLIQUE

Avec l'Explication d'iceluy Portrait
Faite par Révérend Père en Dieu Monseigneur Nicolas Psaulme
Evesque & Comte de Verdun

Seconde édition reveuë & corrigée
outre la première.

A RHEIMS
Par Jean de Foigny Imprimeur de monseigneur
le Cardinal de Lorraine.
1574
Avec Privilège du Roy.

Extrait de Privilège
DU ROY
(daté de Verdun 28 avril 1569)

LE ROY a permis & permet à Jean de Foigny Imprimeur demeurant à Rheims, d'imprimer & d'exposer en vente un libre intitulé, le vray & naïf Portrait de l'Église Catholique. Avec l'explication d'iceluy Portrait, &c, & deffendu à tous autres Imprimeurs, Libraires & marchans de ce Royaume, d'imprimer, faire imprimer, ny exposer en vente ledit livre, sans le consentement dudit de Foigny, dans le temps & terme de dix ans, sur peine de confiscation desdits livres, qui autrement se trouveront impriméz, & d'amende arbitraire, comme plus à plein est contenu aux

lettres de privilège ottroyées de par ledit Seigneur Roy audit de Foigny, à Verdun, le vingt-huitiesme jour d'Avril, mil cinq cens soixante neuf. Par le Roy, Maistre Henry de Mesmes, Seigneur de Malassise, Maistre des Requestes ordinaire de l'Hostel, présent.

THIELEMENT.

A Très-Illustre, très-vertueuse et très Chrestienne Princesse, Madame Claude, fille & sœur des Rois de France, Duchesse de Lorraine, Bar, Gueldres, &c.

MADAME, comme en ce temps les hérétiques dressent tant d'embusches & entreprises pour altérer, desguiser & du tout corrompre & anéantir la vraie foy & sincère religion: aussi est il grandement nécessaire que ceux qui sont appeléz au gouvernement de l'Église cherchent songneusement & proposent à ceux qu'ils ont en charge moyens propres & convenables pour se préserver & donner garde de leurs astuces, cauteles & surprises: De ma part, pour maintenir la religion en son entier estat & empescher que les vrais fidèles Chrestiens & Catholiques ne soient séduits & trompés par les doulces, emmiellées & décevantes paroles des hérétiques, & regaigner à Jésus-Christ & à son Église les errans & desvoyez, je ne voy moyen & expédient plus certain & asseuré que d'empaindre & engraver aux cœurs & entendemens des Catholiques la vraye cognoissance de l'Église, de ses authorité, essence & qualitéz: d'autant que par cette cognoissance sont clairement découvertes les partialité, division, erreurs & impiétéz des hérétiques, lesquels aujourdhuy pour se sauver & n'abandonner leurs faulses opinions sans défense, se sont contraints jusques à rejetter tout ce qui n'estoit clerement contenu en l'escriture, qu'ils appellent la pure & expresse parole de Dieu: & rapporter la raison de l'asseurance que l'Escriture est de Dieu, à particulières inspirations & révélations, sans aucune chose attribuer au jugement universel de l'Église, de laquelle néantmoins, conduicte qu'elle est du saint Esprit, les Escritures saintes prennent leur approbation & auctorité: A ceste occasion, Ma Dame, comme en cest endroit je desiroie pour l'acquit de ma conscience donner quelque addresse familière pour parvenir à la claire congnoissance de la vraye Église, & par mesme moyen un préservatif contre les impostures & mensonges des ennemis de la foy, je me suis advisé de mettre en lumière en termes françois l'explication de la table contenant le Portrait de l'Église Catholique, que dernièrement je présentay à V.G. au Pont à Mousson, de la part de Monseigneur l'Illustrissime & révérendissime Cardinal de Lorraine, pour dédier à vostre Oratoire. Et pour avoir lors

veu qu'avec grand contentement, doulceur & bénignité, avez receu icelle table, comme aussi chacun coignoit par effect le zèle de vostre & affection grande à l'advancement de la religion & de combien vous vous ressentez de l'ancienne dévotion, piété & intégrité de voz aieuls pères & frères les Rois tres-chrestiens de France, & que prenez un singulier plaisir à la lecture des livres qui traitent de dévotion & salut de l'ame, j'ay pris la hardiesse de vous dédier encores & présenter cette explication & brief traité: M'asseurant que publié souz l'auctorité de vostre nom tres-illustre, il sera de tous, mesmement en vos païs de Lorraine & Barrois, de meilleur volonté & avec plus grande attention leu & receu, avec tel profit qu'ils y trouveront à la grande consolation de leurs ames, l'Église Catholique portraite & représentée au vif & la vérité, & y prendront pour se prémunir contre les hérétiques une instruction sommaire & neantmoins entière, de ce qui est nécessaire pour leur salut: Ce qu'ils comprendront plus vivement & de mémoire plus asseurée, rapportant les nombres de ladite table, 1.2.3.4. & ainsi des autres, à ceux du présent traicté, comme nous les avons à cest effect rapportés & accommodés. Le tout à l'honneur & louange de Dieu, lequel je prie confirmer en vous, Madame, ce qu'il y a opéré, & multiplier de jour en jour ses saintes grâces. De v(n)ostre maison de Verdun, ce 22 septembre, 1573.

Vostre très-humble Orateur N.
Évesque & Comte de Verdun.

EXPLICATION DU VRAY & NAÏF PORTRAIT DE L'ÉGLISE CATHOLIQUE

Article premier.

1. Si nous voulons parler en François de l'Église, selon le terme Grec, Église est une assemblée évoquée: car elle ne tire point son nom d'élection, mais de vocation. Ceste Église donc, de laquelle nous avons à parler maintenant, est l'assemblée de ceux qui sont appellez à une mesme foy de Jesus Christ, entre lesquels appellez, peu sont eleuz; lesquels il transporte en Paradis: & ainsi transportéz là sus, font l'Église triomphante. Or il y en a plusieurs appellez par la miséricorde de Dieu, mais par leur faute ils sont réprouvéz & vont à éternelle damnation. Ceste Église est semblable à une vierge, & l'est aussi: Car dit l'Apostre, je vous ay espouséz (c'est à dire l'Église & assemblée des ames fidèles) à un marit, pour vous présenter vierge & chaste à Jésus Christ.

Église

S.Matth.20.

2.Cor.11

2. Icelle Église est Une, & tient en sa main sénestre un Phénix.

Une.

3. Jesus Christ est le chef invisible & fondement unique d'icelle.

Fondement des fondements Jesus Christ

4. Mais pour ce qu'il avoit à soustraire sa présence corporelle ensemble & visible, il a constitué un chef & fondement visible, par le ministère duquel l'unité peut estre conservée: & en la chaire d'unité il a mis la doctrine de vérité. C'est donc qu'il a déclaré ce chef estre un saint Pierre, & tous ceux qui lui succèderont légitimement, & l'a voulu estre nommé tel, après l'avoir ordonné en la compaignie d'une unité inséparable: Tu es Pierre, lui a dit nostre Seigneur, & sur ceste pierre j'édifieray mon Église: Afin que quiconque présumeroit de se retirer de la fermeté de S. Pierre, s'asseurant qu'il est ignorant du divin mystère & n'appartient en rien à icelle Église qui est une. Tu vois ceste pierre (par laquelle est entendu Jesus Christ) entre les flots maritimes, desquels est poussée & mouillée à l'environ: mais néantmoins elle demeure immobile. Sur ceste pierre est saint Pierre, la pierre qui s'appuye sur la pierre qui est Jésus Christ, & est fondée sur luy: a fin que nul fleuve, nul vent, nulle tormente élevée, (ne) puissent accabler la fermeté de la foy d'icelle.

S.Pierre.

S.Mat.19

5. Aussi l'Église est Catholique: ce qui est signifié par le glob rond, que elle tient en sa main dextre: Car elle est répandue dans tout le monde. Elle s'estend à tous lieux, à toutes nations, à toutes sortes d'hommes & à tous temps: Car elle est autant ancienne que le monde & a prins son commencement en Adam. Au sommet du glob rond qu'elle

Catholique.

tient en sa main dextre, il y a une croix, par laquelle est signifié que
Rom.1. l'Évangile de la croix est annoncé par tout le monde universel: Car
1 Cor.1. l'Église ne presche & ne dit sçavoir autre chose sinon Jésus Christ crucifié.

6. Elle est esclarcie des raions du soleil, pour monstrer qu'elle n'est
Psal.18. point cachée mais claire & manifeste & exposée au regard de tous qui ne sont aveugléz de haine & malice: Car Dieu a mis son tabernacle,
S. Mat. c'est à dire son Eglise, au soleil, qui est la clarté du monde & est ceste cité mise sur la montaigne, laquelle ne peut estre cachée.

Apostolique. 7. Elle est Apostolique: ce qui est déclaré par les douze figures des Apostres, par lesquelles aussi est montré de quel genre de torment un chacun d'eux est décédé.

8. Les Prophètes sont mis au dessouz d'iceux, comme fondements, sur lesquels les Apostres sont poséz comme colonnes: & tous les saints Docteurs, qui sont venus après eux, tous appuiez sur la pierre: Car l'Église est édifiée sur le fondement des Apostres & Prophètes, lesquels Prophètes ont annoncé que Jésus Christ viendroit & les Apostres ont
Ephes.2. annoncé que Jésus Christ estoit venu.

9. Sous le Phénix tu vois un petit cordeau qui représente la puissance qui lui est donnée de lier & deslier.

10. Mais souz le glob rond elle tient les clefs pour signifier sa puissance d'ouvrir & fermer le royaume des cieux.

11. Or la propre marque de l'Église est spécialement la succession des Apostres, laquelle ores qu'elle défaille en toutes les autres Églises, elle demeure encor entière au seul siège Romain, duquel nostre Seigneur a
S.Mat.16. prédict, que les portes d'enfer ne lui pourront nuire.

12. Ceste succession est démonstrée par les effigies de quelques Évesques Romains, depuis S. Pierre jusques à Grégoire 13, lequel correspondant à son nom, fait le devoir d'un très vigilant pasteur de toute l'Église. Grand nombre de fidèles s'accorde à iceux & suit leur conduite: Tellement que ce qu'un bon saint Père a escrit long temps (y) a, est une chose trèsvraie: Là où est S. Pierre, l'Église y est.

13. Elle est gouvernée du Saint Esprit: ce que montre le scèptre que
1.Tim.3. porte la colombe sur la teste de l'Église, qui est cause qu'elle ne peut errer: entendu qu'elle est l'establissement, & colonne de vérité.

Sainte. 14. Finalement elle est Sainte, c'est à dire, teincte, lavée, nettoyée du sang qui est coulé du costé de Jésus Christ, hors lequel sang il n'y a aucune rémission des péchéz, nul mérite des bonnes œuvres, nul accès au royaume des cieux: Car tout ce que l'on peut voir de sainct & juste

ès hommes, s'il n'est arrosé du sang de Jésus Christ, il ne mérite d'estre appelé sainct ou juste. Tous saints & justes sont saints & justes par le sang de Jésus Christ. De ce sang, les Sacrements tirent leur justice & sainteté, & les Sacrifices aussi, & finalement toutes noz bonnes œuvres: Car si de toutes ces choses tu ostes ce sang, toutes noz justices sont *Esai.64.* comme un linge ord & sale. Certes, tout ce qui est de justice en nous, procède de ce sang. Parquoy l'erreur impieux de ceux là est intolérable, qui mesdisent des bonnes œuvres arrosées du sang de Jésus Christ, & qui sont faites en la foy vive d'iceluy: & ne leur attribuent aucune justice ny mérite: Car il semble qu'ils veullent anéantir la croix & la mort de Jésus Christ, comme s'il estoit mort en vain pour noz péchéz: & comme si par icelui sang il ne nous pouvoit laver ny nous faire dignes d'avoir part avec les bienheureux. Ce sang donc découlant du costé de nostre Seigneur en tous les sacremens (lesquels sont saints, à raison de ce découlement) & la communion des saints, est la participation des Sacremens, ausquels ce sang donne vertu de sanctifier le vin pour la sanctification du mesme sang, c'est à dire, consécration. Non que ladite consécration soit faite par tous Sacremens, mais c'est que la plupart d'eux ont quelque concurrence à ladite consécration: Car nul ne peut consacrer le précieux corps & sang de nostre Seigneur s'il n'est Prestre: Nul ne peut être Prestre de droit, s'il n'est de légitime mariage. Plus, celuy qui est nay en mariage ne peut estre Prestre, s'il n'est baptizé & confirmé. Combien donc que la puissance de consacrer le corps & sang de nostre Seigneur soit immédiatement donnée par le sacrement d'ordre, si est ce néantmoins, que sans le Baptesme & la Confirmation, ladite consécration ne peut estre faite. Voila comment il faut entendre, que le sang de nostre Seigneur donne vertu aux sacremens de sanctifier le vin: Lesquels Sacremens sont les vaisseaux de grâce & des mérites de Jésus Christ: car par l'application d'iceux, les mérites d'icelui nous sont communiquez.

15. Or sont ils sept en nombre, figurez en un chandelier, par sept yeux, sept estoilles, sept sceaux & sept lampes.

16. Et signifient aussi sept sortes d'hommes: C'est à sçavoir des intrans en l'Église: des combatans en icelle: de ceux qui se refreschissent après le combat: de ceux qui se relèvent, s'il advient qu'ils tresbuchent: de ceux qui gouvernent et administrent: de ceux qui introduisent nouveaux gensd'armes: & pour le dernier, de ceux qui décèdent de ce monde.

17. Aussi les hommes sont par iceux Sacrements préparez aux sept

vertus: desquelles les trois sont Théologales: Foy, Espérance & Charité: Les quatre sont Cardinales: Prudence, Force, Tempérance & Justice. Tu vois qu'à chacun Sacrement est appropriée une vertu.

Sept Sacrements. 18. Des sept Sacrements, les trois qui sont Baptesme, Confirmation & Ordination, ne peuvent estre plusieurs fois receuz d'une seule personne: ce qui est montré de la pierre carrée. Les quatre autres peuvent estre receuz d'une seule personne plusieurs fois, ce qui est déclairé par la roue. Le seul Évesque peut administrer les deux: C'est à sçavoir, Confirmation & Ordination. Quiconque est Prestre, peut administrer les cinq autres.

19. Mais il y a une chose digne d'estre remarquée: c'est que quand l'enfant est nouveau nay, un Ange luy est assigné & député pour le garder: duquel tu vois l'image pourtraite, & lequel descendant du Ciel en prend la charge & le conduit au Baptesme, tout nud & desgarny de toutes vertus.

20. Lequel estant baptizé est sanctifié & justifié de Dieu le Père, par le sang de Jesus Christ son fils, par le saint Esprit & par le ministère du Prestre, laquelle justification advient aux fidèles par le sang de Jesus Christ & la vertu d'iceluy sang, lequel tu vois couler dedans le calice de la passion de nostre Seigneur. Certes l'eau n'est autre chose qu'élément, auquel survenante la parole de Dieu proférée par le Prestre, le Sacrement est fait. Alors de sang de Jésus Christ par sa vertu & le ministère du Prestre par lequel tu vois ledit sang estre receu, purge de tous péchéz, justifie & sanctifie ceux qui sont baptizéz, desquelz les cueurs sont purifiéez par foy: pour laquelle cause le Baptesme est appelé sacrement, seaux & merque de la foy. Il s'appelle aussi la porte, pource que par le baptesme, l'entrée est donnée en l'Église militante & triomphante.

Baptesme. 21. Ceux qui sont venuz tout nudz au baptesme sans la justice originelle, incontinent qu'ilz sont baptizéz, sont vestus de Jésus Christ, qui est notre justice & entrent en l'Église vestus & ornez de toutes sortes de vertuz. Parquoy ceux là ont proprement exprimé la vertu du Baptesme qui l'ont appellé non seulement la mort des péchéz, mais aussi la vie des vertus, la splendeur des ames, le vestement blanc, le saint signacle & indélébile, la porte du royaume céleste, ou le chariot qui conduit au ciel, les délices de paradis & le don charitable des enfans de Dieu par adoption. Le ministre de ce sacrement est le Prestre, comme tu vois: Mais par nécessité & faute d'avoir un Prestre, l'homme lay peut baptizer.

22. La pierre carée monstre qu'il ne peut être réitéré: car le charactère y est imprimé, par lequel les fidèles sont discernez des infidèles.
23. Les parrins, que tu vois au baptesmes, promettent d'instruire le baptizé en tout ce qui appartient à la foy & l'exhorter à vivre dévotement & ne doivent estre plus de deux.
24. Ceux qui sont baptizéz ont entrée à l'Église & accès aux autres sacremens, ce qu'ils n'avoient devant le baptesme. Et deslors ilz sont appellés fidèles & le sont: Car aux enfans est infuse une nouvelle foy quand on les baptize: C'est pourquoy ledit baptesme est appellé sacrement de la foy. Et par ledit sacrement, ils font serment à Jésus Christ & sont enrollez en sa gendarmerie.
25. Le signal de ceci, est un calice que tu vois estre peint, dedans lequel coule le sang du costé de nostre Seigneur: par lequel nous croyons fermement que nous sommes lavez des ordures des péchez & mis au nombre des enfans de Dieu.
26. Mais considéré que les baptizéz ne sont appeléz à une foy oisive, mais un combat fort & périlleux, ilz ont affaire de la vertu du Saint Esprit, afin qu'ilz soient corroborez, pour estre plus forts au combat, & qu'ilz conçoivent une plus grande espérance d'obtenir la victoire du monde, de la chair, & du diable. Ils approchent donc de l'Évesque, qui est le propre ministre du Sacrement de Confirmation: ainsi que tu le vois icy marqué, & le reçoivent de luy, & s'appelle le Sacrement du Cresme & de l'imposition des mains: Car ils sont par l'Évesque oints du Cresme au front, qui est le lieu de la honte, à fin qu'eux, qui sont Chrestiens, ne soient honteux de l'opprobre de Jésus Christ: Mais qui plus est, ils le doivent porter avec foy & s'y glorifier, s'y confier & espérer qu'au combat pour lequel ils sont oints, ils seront victorieux: De laquelle chose ils en reçoivent un don de ce Sacrement. *Confirmation.*
27. Le signal de cecy, est une ancre: Car dit S. Paul: Nous avons l'espérance, comme un ancre ferme & seure de nostre arme. Ce sacrement ne se itère point, ce que monstre la pierre carrée, pour ce qu'il a un caractère empraint, comme le Baptesme. *Hébr.6.*
28. Mais pour ce qu'il faut à vivre à ceux qui doivent vaillamment batailler, (car autrement ils perdroient courage) nostre Seigneur y a voulu provoir par sa miséricorde. Or selon la vie que nous acquérons au Baptesme, & selon le combat pour lequel nous sommes oints du Cresme, tel est le vivre: Car en toutes ces choses, tout y est spirituel. Premièrement, le bon vouloir de Dieu est de nous nourrir, non par une chair veue, touchée & apperceue de quelque sens, mais de sa vraye & *Eucharistie.*

vive chair, laquelle a pendu en croix pour nous & laquelle on ne peut comprendre que par foy: & de son vif et vray sang, (qui de son costé est découlé:) souz les espèces de pain & de vin. En quoy il nous a monstré son amour indicible, donnant le mesme corps & le mesme sang (qu'il a offert à Dieu son père, mourant pour nous:) en viande & bruvage, en perpétuelle mémoire de soy mesme: A fin que par souvenance d'un tel bénéfice, nous fussions réciproquement enflambés pour l'aimer luy mesme, beuvans de bon cueur le bruvage amer de la mort & de toutes sortes d'affliction, s'il vient à point, quand le bon Dieu le permettra: car il a gousté le premier ledit bruvage. Donc ce Sacrement s'appelle le sacrement de charité, pource que principalement charité y reluit: charité, di-je, & de Dieu envers nous & de nous envers Dieu.

Esaie 49.

29. Le signal de ladite charité, est une mère qui porte des enfans, à fin que tu voies ce exprimé qui est dit par Esaye: La mère peut elle mettre en oubly son enfant, qu'il ne lui souvienne de l'avoir porté en son ventre? Certes, dit nostre Seigneur, parlant à nous, quand elle l'oubliera, je ne t'oublieray pas.

Révérence & humilité sont grandement nécessaires pour avoir pardon des péchez.

30. Et pource que ce Sacrement non seulement peut, mais doit aussi estre itéré, tu vois une roue, qui y est adjointe.

31. Tu vois aussi avec quelle dévotion on approche, les genoux pliez, pour le recevoir des mains du Prestre, qui est le propre ministre dudit Sacrement: Ce Sacrement a la vertu de nous faire estre un corps en Jesus Christ, & un aussi entre nous: duquel si nous sommes séparés, c'est une lourde cheute & une grande plaie que nous aurons receue de nos ennemis.

Scisme fort dangereux pour le salut. Pénitence.

32. Et pourtant, il faut s'efforcer par tous moiens, de recourir à celuy qui a le moyen de redresser ceux qui sont trébuchez, afin que nous soyons guériz de la playe receue. Et telle guérison ne se fait que par une vraie contrition de cœur, confession de bouche & satisfaction par œuvres: qui sont les trois parties de pénitence, comme tu les vois icy exprimées.

33. Car celuy qui se répend de son péché, estant prest à soy confesser, montre un cœur contrit, la teste nue, prosterné à deux genoux devant le Prestre, la face baissée en terre & les mains joinctes & autres signes d'humilité: & révére par le Prestre (qui est son juge légitime) la personne & puissance de Jesus Christ.

Le Prestre vray ministre de pénitence.

34. Et est disposé recevoir dudit Prestre (qui tient la verge à la main, comme on peut voir par l'ancienne coustume de l'Église Romaine:) telle

peine que bon luy semblera, pour satisfaire de ses péchez à fin qu'il puisse estre réconcilié à Dieu.

35. Ce sacrement se rapporte à la vertu de justice: en signe de quoy tu vois une balance & une espée.

36. Car il est raisonnable que celuy qui a offensé satisface pour son péché le mieux qu'il pourra: à fin que quand il se sera jugé soymesme, il ne soit jugé de Dieu. La roue que tu vois auprès, déclare que ce sacrement peut estre répété plusieurs fois: & d'autant est il plus salutaire, que souvent est itéré. Tu vois le Prestre estre le juge légitime de ce sacrement. *Satisfaction nécessaire*

37. Davantage, s'il faut tenir ordre pour bien combattre, c'est en ceste guerre qui se fait contre les ennemis invisibles: Car finalement, on leur feroit grande peur si le camp estoit bien rangé & en bon ordre. Tout ainsi qu'en la guerre profane, il faut premièrement estre soldat & puis Dizénier, puis après Centenier: & quand il aura quelque temps mené les bandes & compagnies, finalement s'il est trouvé capable, il sera déclaré Colonel & Empereur. Par ainsi, en ceste bataille Ecclésiastique, il n'est loisible de saulter tout subit au suprême dégré, mais faut avoir pratiqué les autres charges moindres, & petit à petit venir aux haults dégré. Il faut donc premièrement, qu'il se tienne à la porte, faisant l'office de portier: & après avoir bien fait cest office, il aura congé de lire les Prophètes, & s'appellera Lecteur. Un peu après il a puissance de chasser les diables, & s'appelle Exorciste. Et quand il est bien versé en iceux mystères, on le fait approcher plus près de l'Autel, où sont parachevez les mystères divins, en la consécration du précieux corps & sang de nostre Seigneur, pour estre présent aux Évesques & Prestres. Et ne peut-on l'empescher qu'il ne les puisse suivir: Mais quand il aura cogneu aucunement la façon de traiter les divins mystères, on luy donne accés aux ordres sacrées: à fin qu'il soit premièrement Soudiacre & que licitement il tienne les vaisseaux sacrés, le calice & la platine, & qu'il chante l'Épistre. Quelque temps après il a congé de chanter l'Évangile & faire l'office de Diacre. Après quelque temps raisonnable, ayant exercé honnestement tous ces offices, il reçoit la dignité sacerdotale, à laquelle se rapportent toutes les autres. Et a puissance de consacrer & offrir le précieux corps & sang de nostre Seigneur, & d'annoncer sa parole, d'administrer aux fidèles les Sacremens & d'absouldre les vrays pénitens de leurs péchés. Et en ceste façon l'ordre est en sa perfection pour la confection du Sacrement de l'Autel: Car l'acte le plus digne & parfait qui soit en l'Église, c'est de consacrer le corps & sang de Jesus Christ. *Ordre.*

Certes, en chasque ordre il y a des signes visibles, que tu vois: Car le Prestre est vestu de l'Évesque en homme nouveau. Et pour les autres ordres, il y a autres signes qui ne peuvent estre tous comprins en ce portrait: car la chose seroit trop longue de racompter tout par le menu & par nombre.

38. On présente le Calice avec la platine à celuy qu'on ordonne Prestre, auquel l'Évesque dit: Pren puissance d'offrir sacrifice: & ce qui s'ensuit. Ladite parole estant conjointe au signe visible, tantost par l'ordination, luy est conférée une grace invisible, par laquelle il est rendu capable d'exercer cest office légitimement: Cela se fait par l'imposition des mains & la sacrée onction. Saint Paul parle de ceste grâce, disant à Timothée: Ne sois négligent de resusciter la grâce qui t'a esté donnée par l'imposition de mes mains: cela s'entend de l'ordre, par lequel la grâce est conférée. Au reste, il y a aussi ordre entre les Ministres: car les uns soint moindres, les autres sont plus grands, jusques à ce qu'on vient à un chef: Car autrement unité ne pourroit estre conservée: Ils sont donc tous Ministres, disant S. Paul: Que l'homme estime de nous comme Ministres de Jésus Christ & dispensateurs des divins mystères: c'est à dire des Sacremens de l'Église. Mais lesdits Ministres ou dispensateurs ne sont pas tous de mesme dégré: de sorte qu'entre les Prestres il y a quelques dégrez: Tellement que l'Évesque préside à tous les Prestres & à tout le Clergé de son Évesché. A l'Évesque préside l'Archevesque, & à l'Archevesque le Patriarche: Mais l'Évesque Romain a un ministère plus excellent & une puissance plus grande que tous les autres, lesquelz seulement sont appellez en partie de sollicitude: mais il a de son costé la plénitude de toute puissance & de toute dignité. Partant, combien que par humilité il s'appelle serviteur des serviteurs, c'est comme si tu disais, Roy des Roys, Père des Pères, Évesques des Évesques: (Car le ministère des Évesques & Prestres est institué pour gouverner l'Église de Dieu qu'il a acquise de son sang:) toutesfois si est-ce que l'Évesque de Rome est le ministre & recteur de tous les ministres & Prestres, voire & de toute l'Église. Or qu'il ne semble étrange à personne si on appelle ministre celui qui est recteur: Car S. Paul appelle souvent les Roys, ministres: aussi fait bien Salomon au livre de Sapience: ce n'est pourtant à dire qu'ils ne soient Rois. Certes, il est ordonné de nostre Seigneur que quiconque voudra, disoit-il à ses Apostres, estre fait le plus grand d'entre vous, soit vostre serviteur. Et qui voudra estre le premier d'entre vous, soit vostre ministre. Et pour en parler à la vérité, d'autant plus

2.Tim.1.

1.Cor.4.

L'Évesque de Rome, Évesque de toutes les Églises.

Act.20.

Rom.13.

Sapien.6.

S.Luc.22.

qu'on a grande charge, c'est lors qu'on est le plus subject: spécialle-
ment de nostre saint Père le Pape, qui est chargé de tout le monde & de
toutes les Églises: veu qu'il n'est Évesque ne d'icy ne de là, mais de
toute l'Église Catholique. Donc, par tel ordre l'Église est conservée, &
s'il n'y en a un qui préside, l'unité ne peut subsister. Ce sacrement
d'Ordination se rapporte à la vertu de prudence: car le serviteur doit
estre prudent & loyal, que Dieu a constitué sur sa famille, pour luy *S.Mat.24.*
donner à manger la viande de la parole de Dieu, & la viande des
sacrements, en temps & saison.

39. Pour le signe de la vertu de prudence, tu vois un serpent, selon que
dit l'Évangile, Soyez prudens comme les serpens. Tu vois aussi un *S.Mat.39.*
miroër: car l'Évesque fait l'office d'un spéculateur, sçavoir & regarder
diligemment les mœurs d'autruy, & les corriger. Tu vois l'Évesque
Ministre de ce Sacrement, & la pierre carée qui signifie que ce Sacre-
ment ne s'itère point, par ce que le charactère y est imprimé, par lequel
les Clercs sont discernez des lais.

40. Mais à fin que puis après les gensdarmes ecclésiastiques & spiri-
tuels ne défaillent en l'Église, entendu que la vie de l'homme est briesve,
la grâce de Dieu y a pourveu: car il a institué le Sacrement de Mariage *Mariage.*
à fin que par procréations d'enfans, nouveaux gendarmes succédent aux
trespassez, & qu'il y ait en tous temps gens qui puissent vaillamment
resister & combattre à l'encontre des Princes, puissances, recteurs des
ténèbres du monde, & à l'encontre des malices spirituelles. *Ephe.6.*

41. Tu vois le Prestre Ministre de ce Sacrement, lequel joint l'homme
avec la femme par la tradition des joyaux, & par la conjonction des
deux mains dextres de l'un & de l'autre. A cest élément visible (qui sont
l'homme & la femme) sont conjoinctes quelques paroles que l'homme &
la femme disent l'un après l'autre, le Prestre parlant & disant le
premier: & lors le Sacrement s'accomplit, avec une infusion d'une grâce
invisible & don péculier du S. Esprit, qui sont infus aux deux parties: à
fin qu'ils soient plus fermes pour toujours vivre en paix, & garder la
chasteté conjugale, & pour estre plus robustes d'endurer toutes les
adversitez qui pourroient survenir de leur vivant: & aussi pour estre
mieux advisez d'instruire leurs petits enfans, pour lesquels avoir, le
mariage est institué. Et pourtant dit S. Paul, ce Sacrement est grand: *Ephe.5.*
lequel se rapporte à la vertu de tempérance: Car le mariage est permis à
l'homme pour éviter fornication.

42. Le signal de ce Sacrement est une bride ou frein que tu vois, qui
apprend à réfréner l'appetit désordonné. La roue démonstre qu'il peut

estre itéré. Cependant, qui ne se mariera pour la seconde fois, il sera digne de plus grande louange.

Extrême Onction.

43. Finalement Dieu a voulu provoir à ceux qui meurent: Car lors le combat est sur tout trescruel. C'est pourquoy il est appellé agonie. Et à fin que celuy qui meurt, puisse plus vaillamment avoir victoire de ce combat, il a constitué le Sacrement d'extrême Onction: auquel celuy qui doit combattre est oinct d'huile les principaux membres de tout le corps: à laquelle onction sont conjointes certaines paroles proférées par le Prestre, par forme de prières, par lesquelles quelque invisible grâce est infuse, c'est à sçavoir, le don de persévérance, & avec ce les péchez vénielz qu'il a commis sont pardonnez. Il advient aussi quelquefois que la santé du corps est restituée. Ce sacrement se rapporte à la vertu de force, une portion de laquelle est la persévérance. La roue monstre qu'il peut estre itéré, mais non légèrement: n'estoit que celuy qui a desja esté oinct, quelque temps après devint derechef fort malade.

44. Le signal de cecy est une colomne de pierre, qui monstre qu'il ne peut estre ébranlé de son estat.

45. Ainsi donc le gendarme sacré de Jésus Christ, après qu'il a bataillé une bonne guerre & a esté loyal en la foy & a fait son cours par la conduite de l'Ange, est de l'Église militante transporté en l'Église triomphante, là où Dieu le Père, Dieu le Fils & Dieu le saint Esprit, (un seul Dieu) est avec ses saints.

46. La chaine de laquelle tu vois toute l'Église triomphante & militante estre environnée, partie de laquelle chaine est en la main de la Vierge mère de Dieu assistant à la dextre de son fils: l'autre partie est en la main de S. Jean-Baptiste, assistant à la sénestre: ceste chaine (di-je)

1.S.Jean.1.

représente la société, de laquelle parle saint Jean: Nous vous annonçons ce que nous avons veu & ouy (disoit-il) à-fin que vous ayez société avec nous & nostre société soit avec le Père & son fils Jésus Christ: Représente aussi la communion des saints, laquelle nous recognoissons au symbole des Apostres: Car nous sommes tous liez du lien de paix &

Rom.12.

de charité, & sommes tous un corps en Jésus Christ, & sommes membres chacun l'un de l'autre. Or la société des membres est de telle qualité que l'opération de chasque membre réussit à la commodité de tout le corps. Telle est aussi la communion des Saints qui sont & ont esté depuis la création du monde, non seulement qui combattent en ceste vallée déplorable, mais aussi de ceux qui maintenant triomphent en paradis: Car ils sont membres de ce corps nostre. Leurs bienfaits nous secourent, nous aydent & nous édifient: Tellement que chacun de

nous peut dire ce que disoit David à Dieu: Je suis participant de tous ceux qui te craignent, & qui gardent tes commandements. Ils nous attirent donc à eux, ainsi que tu vois faire la vierge Mère & S. Jean-Baptiste, & les autres Saints, par leurs mérites & prières qu'ils emploient pour nous, afin que nous puissions estre participans de la mesme rétribution avec eux. *Psal.118.*

47. Mais spécialement celuy-là nous attire qui est le chef de ce corps mystique: C'est le saint des saints, nostre Seigneur Jésus Christ, qui est luy-mesme le fondement & la pierre angulaire, comme fort bien a esté dit par quelque saint Père. Tout ainsi que le fondement du bastiment corporel est en bas, aussi le fondement du bastiment spirituel est en hault. Si nous edifions en terre, il faudroit mettre en bas le fondement: mais pour ce que nostre bastiment est spirituel, nostre fondement est allé au ciel devant nous. Luy donc qui est la pierre angulaire, & les Apostres & les grands prophètes sont les montagnes qui portent le bastiment de la Cité; ils sont une manière de bastiment ensemble: Ce bastiment est l'Église militante & triomphante: Parquoy iceluy nostre chef, c'est à dire, nostre Seigneur, nous attire beaucoup plus efficacement pour monter en paradis: ainsi qu'il avoit promis luy estant visiblement en terre, disant en ceste sorte, Quand je seray exalté, c'est à dire eslevé en croix, j'attireray tout à moymesme: Car iceluy est le vray Prestre à tousjours selon l'ordre de Melchisedech, lequel est entré au ciel & apparoit devant Dieu pour nous, non par un sang estranger, mais avec le sien propre. Et ce qui se fait par le ministère du Prestre à l'Autel, il le fait par soymesme au ciel: Car le Prestre fait par son ministère à l'Autel, ce que nostre Seigneur feit le jour de la Cène. Et que fait-il donc? Il se sacrifia à Dieu son Père, & commanda à ses Apostres, (qui furent pour lors ordonnez Prestres:) à tous ceux qui leur succéderoient en ceste dignité de Prestrise, de le sacrifier ainsi: à fin d'avoir souvenance de luy & de sa mort. Ainsi donc en prenant du pain & du vin, & qu'en consacrant son corps & son sang souz les espéces dudit pain & vin, il s'est soy-mesme immolé & sacrifié à Dieu son Père: immolé, di-je, c'est à dire, occis, non de manière cruente & douloureuse, comme il le fut depuis par les bourreaux mais occis mystiquement, c'est à dire, par un mystère & par un occulte moyen à luy possible, & à nous incompréhensible; toutefois que devons croire, si nous voulons estre sauvez: Puis donc qu'il s'est soy-mesme ainsi immolé & occis mystiquement, & qu'il a commandé d'ainsi faire aux Prestres: il s'ensuit que les Prestres sacrifient & immolent le corps & le sang de Jesus

Psal.109. Heb.9.

Propos fort notable. S.Cyprian.à Cecil.li.2 Epist. 3.

Rupert livre 2.sur Exode c.6.et livre 6. des divins offices chapitre 22.

Christ, & espandent son sang mystiquement: Non point que le corps & sang de nostre Seigneur qu'ils immolent, soient seulement mystiques: car ils immolent le vray & naturel corps de nostre Seigneur: mais par mystère seulement, & sans lésion & douleur: Tellement que la sainte Messe est le vray sacrifice propiciatoire de Jesus Christ, aussi bien que quand ledit corps pendant en croix: car c'est une mesme chose offerte & présentée, qui est le vray corps & le vray sang de Jesus: Mais la manière d'estre sacrifié en croix, & la manière d'estre sacrifié à l'Autel sont différentes. Quand donc il est dit, que ce que fait le Prestre par son ministère, nostre Seigneur le fait par soy-mesme au ciel, c'est à dire, que le sacrifice du corps & sang de nostre Seigneur qui a esté fait en croix, en douleur & avec torment, n'a guère duré. Celuy sacrifice qui se fait à la sainte Messe, durera jusqu'à la fin du monde. Mais le sacrifice que fait Jésus Christ par soy-mesme au ciel, durera à tousjours: qui est la cause principale pourquoy il est appellé Prestre à tousjoursmais. Et la faute d'entendre ce discours a engendré & engendre à présent plusieurs scandales, contre notre mère sainte Église Catholique & Romaine. Il offre donc à Dieu le Père la croix & les cicatrices de ses plaies qu'il a souffertes pour nous. Il présente aussi le sang qui est coulé de son costé. Et ne faut entendre qu'il use des paroles qui s'ensuivent, Mon père fay miséricorde à ceux pour lesquels j'ay tant enduré de maux: Mon sang les attire qui a esté espandu, afin que ma mort ne soit inutile. Il ne parle donc point ainsi. Car par iceluy vray Prestre à tousjours, ceux qui combatent maintenant en terre spirituellement resistants aux vices, & les Saints de Paradis, qui triomphent és cieux, demandent tout cela, & sont exaucez, non tant pour leur révérence, que pour la révérence d'iceluy vray Prestre, à qui le père ne peut & ne veut rien dénier. Et pourtant toutes les oraisons qu'on appelle Collectes, sont conclues, comme tu oys, par nostre Seigneur Jésus Christ. Les prières d'iceluy, les mérites de sa croix & de son sang, qu'il nous communique par sa miséricorde & bénignité, nous secourent & nous attirent à l'Église triomphante & nous font participantz de la coronne céleste, laquelle il a proposée à tous ceux qui bataillent vaillamment.

Ephes.5.

48. Tu as donc, Amy Lecteur, le Portrait de l'Église Catholique, de laquelle ceux qui non sans commettre un grand sacrilège, se sont retranchez par une outrecuidance de leur jugement grossier & sensuel, & ont abandonné le chef, duquel tout le corps construit & entretenu par conjonctions & jointures, croist en grandeur de foy: Après donc qu'ilz ont esté agitez des flots de diverses opinions, finalement sans avoir siége

en quelque lieu que ce soit, avec leurs chaires brisées ont esté plongez au fond de l'abisme & accablez des eaus du fleuve infernal, souffrants les torments qu'ilz ont méritez par leur sacrilège. Ce qui doit te servir (Lecteur) d'un bon enseignement pour te garder plus songneusement à l'advenir, que tu ne te laisses desbaucher du giron de nostre tressainte mère l'Église Catholique & Romaine.

Si mille fois on te disoit, Jette toy en bas: Car il est escrit: Reçoys honnestement la sainte Escriture: Mais pour l'exposer, ne reçois l'opinion de quelqu'un en particulier; ainsi suy l'esprit de l'Église, son sens & consentement. Porte luy rérérence en telle dévotion qu'il appartient, preste luy obéissance, crédit & audience, la redoute selon Dieu, & croy hardiment qu'il faut croire de choses divines ce qu'elle en croit. Et quant aux choses humaines, il en faut faire ce qu'elle en délibère, & faut fuyr ce qu'elle prohibe & défend.

Et si la nécessité se présente, endure la mort en icelle & pour icelle Église: entendu qu'une telle mort n'est autre chose sinon un passage de ceste vallée de misères, à l'Église triomphante & à la couronne qui est proposée à ceux qui combatent courageusement contre les péchez. Tu vois estre accablez des flots des eaues infernales tous ceux qui sont hors d'icelle Église: ausquels ne reste autre chose sinon dueil & horreur perpétuelle. Mais ceux qui ont adhéré tout le temps de leur vie à Jésus Christ (qui est le chef) & à l'Église (qui est le corps du mesme Jesus Christ) ils se resjouissent tous en la céleste cité de Hiérusalem, triomphants avec leur chef: Tellement que leur mort n'est autre chose sinon un passage à la gloire éternelle. Or Dieu, qui est bénit éternellement, nous doit en fin ceste gloire & céleste béatitude, à la louange de son nom, Amen.

FIN.

CREDO UNAM, SANCTAM,
CATHOLICAM ET APO-
STOLICAM ECCLE-
SIAM.

Je vous prie, frères, de prendre garde à ceux qui font dissensions & scandales contre la doctrine que vous avez apprise, & vous retirez d'eux. *S. Paul Rom. 16.*

Crains Dieu & l''aime, & demeure ferme & constant en l'Église Catholique & Romaine. Fuys & abhorre la doctrine des hérétiques, qui maintiennent & défendent avec pertinacité, opinions contraires à icelle: car Dieu abomine tous ceux qui par schismes & hérésies se séparent de l'union.

NICOLAI QUERCULI
Presbyteri Turtronensis Rhemi
Phaleucium ad Lectorem.

Praesul deliciae, decusque, honorque
Gregis purpurei, Polonus ille
Senex Hosius affabrè tabellam
Quem depinxerat, exhibet videndam,
Elinguem tamen, explicatione
Ur certè sit opus stylum volenti
Pictorisque manum poliorem
Assequi proprius, sed ecce Praesul
Psalmeus, Lotarenus, audet alios
In sensus ruere, & profunda quaeque
Rimari tabula. Nec otiosum,
Quod tanto fuerit labore pictum
Ostendit, facili suo libello:
Ut certare simul putes utrumque,
Psalmeum calamo, stylo Polonum:
Uter commodiore possit arte,
Quid Ecclesia sit docere Christi.
Qui pinxit Ventrem usque ad umbilicum
Cosis, laudibus omnium probatur:

Quamvis ille oculos sua falaces
Pictura moveat, libidinemque
Foedam cordibus excitet videntum.
Qui sponsam Domini brevi tabella
Depingit, vario monili amictam,
Integramque, nihil meretur? aut qui
Sponsae divitias, sinusque castos
Pandit, sacraque vasa, mysticumque
Quicquid caetera continet supellex?
Nec pictor trahit ad libidinosas
Quenquam turpiter, ut nec explicator,
(ingens gloria!) cogitationes.
Lector, ergo veni, & vide: tuamque
sub tantis ducibus require matrem,
Si Deum cupias habere patrem.

FIN.

Miscellanea

Pedro de Alcantara Jiménez: a representative case of the election of bishops in Latin America during the XIXth century

Summary of: *Un representativo caso de la elección de la Jerarquia episcopal hispano-americana en el siglo XIX*, by Alfonso ESPONERA, O.P., Published in *Studium* (Revista cuatrimestral de filosofia y teologia), 29 (1989), 299-328.

This article would have given «immense pleasure» to the author of the biographic and bibliographic dictionary concerning the *writers, artists and scientists of the order of Prémontré*, since the «*representative case of the election of the episcopal hierarchy in hispanic America during the XIXth century*» is Pedro de Alcantara Jiménez, born in Cantalapiedra in 1782. In 1806, after his studies in the abbey of Valladolid, he was ordained premonstratensian priest. The only thing Goovaerts knew to write about him was that he was the last bisshop of Ciudad-Rodrigo, after 1835[1]).

The biography of Jiménez is used by the author of the article to illustrate the relations between Spain and the Holy See concerning the appointment of bisshops in Spain and in hispanic America.

Pedro de Alcantara Jiménez left Spain for Latin America in 1810 as a companion of Antonio de Orellana, the appointed bisshop of Còrdoba in Argentinia, who never reached the see he was appointed for and died as a bisshop of Avila in 1822. Jiménez worked first secretly as a missionary among the argentine Indians. Later he went to Rio where he served as a chaplain to the ambassador of Spain in Brazil. The latter probabily urged Jiménez to leave for Uruguay.

In 1817, the eastern part of Uruguay was occupied by Brazil. A congress was held in Montevideo in 1821 during which the incorporation of the occupied part of Uruguay was accepted by the local authorities. One of the conditions however was that the above-men-

[1]) Jimenez (Pedro-Alcantara), Prémontré, dernier évêque de Ciudad-Rodrigo, après 1835. Cet évêché fut supprimé par le concordat. Des renseignements sur ce fils de St. Norbert feraient un plaisir immense. (Léon GOOVAERTS, *Écrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, Bruxelles 1899, 421).

tioned territory should be separated from the diocese of Buenos-Aires and should be erected as a new diocese.

In 1828, Jiménez was sent to Europe. In June he arrived in Rome, where he pleaded with the ecclesial authorities for the erection of a new diocese. It was a hard case because of the resistance of the spanish king Ferdinand VII who considered the annexation of east-Uruguay as illegal. The author quotes from the letter written by Jiménez to pope Leo XII in which he argued in favor of the erection of the diocese of Montevideo. The Apostolic See however tried in its politics concerning the new Latin-American Republics not to offend against the spanish crown. The problem was clear, but difficult to solve. It was impossible to appoint diocesan bisshops without offending against Spain, since the crown claimed still its «*ius patronatus*». The appointment of titular bisshops as «apostolic vicars» or «apostolic delegates», could harm the relations with the local authorities. Meanwile the governments of the new Latin-American republics also claimed the «*ius patronatus*», which the Apostolic See refused to grant them.

In general the effect of these troubles was a paralysis of the ecclesiastical government of Spanish Latin-America. The solution preferred by the roman Curia in 1827 was the nomination «*motu proprio*» of diocesan bisshops, through which it denied the claims of both parties. From the end of 1828 onwards they preferred to appoint titular bisshops as «apostolic vicars».

The nounce at the imperial court of Brazil, Pietro Orsini, pleaded for the division of the diocese of Buenos-Aires, and suggested Jiménez as the candidate for the newly proposed see. Also Mariano Medrano, the bisshop of Buenos-Aires was in favor of the division of the territory, but did not consider Jiménez to be the most suitable candidate because of his spanish nationality. In 1830, Jiménez was nominated by pope Pius VIII as «apostolic vicar» for Uruguay, and was ordained titular bisshop of Cinna.

The Uruguayan government disagreed about the nomination of Jiménez, because of his spanish citizanship and because of his previous relations with the brazilian court. They recognized the right of the pope to appoint freely «apostolic vicars», but they argued that the Holy See should not appoint persons who were not wanted by the government. Since the resistance of the civil authorities of Uruguay could not be overcome, Jiménez stayed in Rome, waiting untill there would be a vacant diocese or an office in the roman curia, for which he could be appointed.

The author largely quotes from the correspondency between the Vatican secretary of state, Mons. Tommaso Bernetti and the nounce in Madrid during the year 1831, in which the former recommended Jiménez at the court for a diocese in the spanish empire. In the answer of the nounce Tiberi, Jiménez is described as a member of the Oratorians of St. Phillip Neri! After a long period of negotiations, he was presented in 1832 as a candidate for the diocese of Osma in Spain. Again he was rejected by the spanish government, probabily because he was a religious. From 1828 till 1834, Jiménez stayed in Rome as a responsable of the portugese church and its hospital.

In 1834 the archisshop of Valencia asked pope Gregory XVI to give him an auxiliary bisshop. This request furnished the roman authorities with a motive to send Jiménez back to Spain to exercise a worthy office. In the same year, however, the queen-widow Maria Christina, who ruled as regent after the death of Ferdinand VII, nominated Jiménez as bisshop of Puerto Rico. The reasons given for this unexpected nomination were the personal qualities of Jiménez, and the desire to foster the friendly relations between the spanish court and the Apostolic See, by appointing Jiménez to a higher office than the one he was recommended for by the pope. Because of political problems with Don Carlos, who pretended to be the heir of the spanish throne, and opposed against the nominations of bisshops by the court of Madrid, Jiménez was once more restrained of taking possession of his new office.

From 1835 till 1847 the relations between Spain and the Apostolic See were interrupted. After the death of the bisshop of Ciudad Rodrigo the chapter of canons of this diocese received a communication from Jiménez announcing his appointment by the queen-regent to the diocesan see. The canons did not react because of the lack of a pontifical communication. Under pressure of the court, the canons elected Jiménez as «ecclesiastical governor» in november 1836. In march of the following year, Jiménez took possession of his office under the protection of the civil authorities. Chronists described the period of his government, which covered six years, as confused and full of disorder, especially because he illicitely conferred holy orders and because of his intransigency as a defender of the cause of Isabel II. Jiménez deceased february 21 in 1843 and he was, in accordance with the wish of the canons, burried with the honor due to a bisshop who had died while passing through the city.

Esponera concludes his well-documented study stating that the case of Jiménez is exemplary as an illustration of ecclesiastical politics of the spanish court and the Apostolic See. The delay in the nomination of bisshops for vacant sees was an instrument of power, used by the spanish king to save what could be saved in the colonies, since he hoped that the catholics would revolt against their new governments, because of the lack of bisshops. The case also clearly shows the struggle between the roman Curia and the court for the primacy in matters concerning ecclesiastical politics. The whole conflict was slightly consealed by the theories of the «*Ius Publicum Christianum*». The actors in this diplomatical play however, frequently demonstrate their intrests for concrete and immediate results.

Abdijstraat 1
B-3271 Averbode

Jozef WOUTERS, O. Praem.

La translation du cœur de Nicolas Psaume
Abbé de Saint-Paul de Verdun
Évêque et Comte de Verdun (1518-1575)
Cathédrale Notre-Dame de Verdun
29 avril 1990

Rares sont les abbés prémontrés qui ont accédé à l'épiscopat, mais encore plus rares ceux qui se sont illustrés dans des circonstances aussi exceptionnelles que celles qui entourèrent la vie de Nicolas Psaume. J'ai acquis cette conviction en lisant l'ouvrage que le Confrère Bernard Ardura a récemment publié sur cette grande figure de la Réforme Catholique.

Depuis des années, notre Confrère a consacré un travail assidu à cette figure exceptionnelle qui est sans conteste l'une des plus prestigieuses de l'histoire de notre Ordre de Prémontré. Le 29 avril 1990, les célébrations du Millénaire de la Cathédrale de Verdun se sont ouvertes par la translation du cœur de l'Évêque Psaume, de l'ancienne chapelle du Collège fondé par lui en 1570, à la Cathédrale, où repose son corps.

Quelques jours auparavant, Monseigneur Henri Herriot, Évêque de Verdun, était allé exhumer le cœur, enfermé dans un cœur en plomb, qui avait été placé par testament de Psaume lui-même dans la chapelle du Collège, sous une dalle portant cette simple mention: «*Amicus Vester Dormit*». La chapelle étant désaffectée depuis de nombreuses années et vouée à toutes sortes de manifestations profanes, il convenait que le cœur de Psaume reposât dans une sépulture plus digne. C'est ce à quoi s'est employé notre Confrère, qui trouva auprès de Monseigneur Herriot et du Comité organisateur du Millénaire un écho très favorable.

Invité par l'Évêque de Verdun à participer à cette célébration, en tant qu'Abbé Général, j'ai résolu de donner un compte-rendu de cette cérémonie qui m'a permis de saisir l'importance de l'Ordre de Prémontré en Lorraine avant la Révolution Française et de comprendre le rôle qu'il avait joué dans l'histoire de cette région de frontière entre la France catholique et l'Empire protestant.

Le cœur de Nicolas Psaume, conservé dans la chapelle du Palais Épiscopal depuis son exhumation, placé dans une châsse, était porté par quatre jeunes élèves du Lycée qui a succédé au Collège des Jésuites. Il était précédé par un autre élève portant un portrait de l'évêque revêtu

de l'habit prémontré. Sur le perron du Palais, Mgr Herriot, revêtu des ornements du XVIIe siècle de notre ancienne abbaye Saint-Paul, introduisit ainsi la célébration:

«Nicolas Psaume, évêque de Verdun au XVIe siècle, a fondé un Collège tenu par les Jésuites. Ce fut une décision courageuse et prophétique, dictée par la volonté de l'Évêque de réformer la société de son temps par la promotion d'une culture humaniste et chrétienne. Nous écoutons le récit de la fondation de ce collège, qui est le lointain ancêtre de l'actuel Collège public Buvignier».

«S'il est vrai, comme on l'a souvent dit que l'histoire de Verdun se confond avec celle de ses Évêques, cela est particulièrement vrai au temps de Nicolas Psaume, pasteur et comte. Il a consacré son activité entière au service de ses sujets et il a manifesté sa sollicitude à travers son dévouement à la ville de Verdun. Il s'est non seulement employé à la défendre, dans la mesure de ses moyens, d'ailleurs limités, sur les plans militaire et économique, mais aussi en la dotant de structures propres à améliorer la qualité de la vie de ses habitants. L'un des aspects de son administration de la ville a été particulièrement bien illustré par la fondation du Collège de Verdun en 1570. Au cours des premiers mois de cette année-là, Psaume s'adressa aux Jésuites et leur demanda de venir à Verdun pour y tenir un Collège.

Pourquoi fonder ce Collège à Verdun? Parce que Verdun était un état indépendant de la France, du Barrois, de la Lorraine et de l'Allemagne. Il voulait en faire une place forte de piété et d'instruction, en donnant à la jeunesse une nourriture gratuite, faite de doctrine saine, d'exercices spirituels et de bonnes œuvres. Mais cette fortresse d'humanisme chrétien ne pourrait voir le jour que 'si est dressé un Collège comme pépinière de la République, officine des lettres humaines, grecques et latines, sources de toutes les vertus et comme fondateur de paradis terrestre, que les enfants de tous nos citoyens, en leur pays même, à l'œil de leurs parents, père et mère, sans aucun frais, apprennent la piété et les bonnes lettres dès leurs jeune âge, et avec douceur et amitié soient contenus en tout devoir et obéissance envers Dieu et leurs parents'.

Nicolas Psaume offrait au Collège une belle et grande maison avec grange et jardin, acquis de ses propres deniers, près de l'hôpital de Saint-Nicolas, qui devint le siège du Collège, Les Jésuites purent offrir un enseignement totalement gratuit. La renommée de cet établissement attira de nombreux étudiants, selon le vœu de l'Évêque. Ce Collège fut non seulement un centre intellectuel, mais, grâce aux religieux, une pépinière

de prédicateurs qui l'aidèrent avec zèle à l'évangélisation de son diocèse. Grâce aux dispositions prises par Psaume, l'instruction fut assurée gratuitement à Verdun jusqu'en 1792».

La procession s'organisa alors vers la Cathédrale comble de fidèles. Le cœur de Nicolas Psaume fut déposé au centre du sanctuaire et Monseigneur Herriot me demanda de lire cet extrait d'une allocution de Nicolas Psaume à son clergé et à son peuple:

«Après avoir invoqué le nom du Christ, nous vous engageons et nous vous exhortons, vous tous sans exception, ô vous qui partagez le sacerdoce du Christ et qui êtes ses compagnons d'armes. Par le Christ, notre Prêtre Suprême, nous vous en conjurons: menons la véritable pénitence qui convient à une vie élevée, améliorons nos mœurs anciennes peu chrétiennes et, à plus forte raison, peu sacerdotales, purifions-nous par les larmes, rachetons-nous par nos aumônes, expions par des jeûnes plus fréquents. A l'avenir, ne nous paissons pas nous-mêmes mais le troupeau de Dieu, de tout notre cœur, agissant selon Dieu, sans contrainte, mais au contraire spontanés et joyeux. Vivons en ce monde non pour en tirer un profit qui nous ferait honte, mais de bon gré, l'esprit humble, sobre, juste et pieux, attendant la bienheureuse espérance et la venue de la gloire de notre grand Dieu et Sauveur, Jésus-Christ.

Que maintenant et en tous temps, Dieu le Père permette que tout ce que le Christ, notre Seigneur, a souffert sur la croix en faveur de tous les hommes, serve et soit utile à nous tous, ses fidèles, pour notre salut et notre rédemption. Que plus fermement et plus étroitement unis au Christ comme ses membres, nous jouissions plus abondamment de sa grâce et de ses dons pour fortifier nos âmes».

Après la lecture de l'Évangile, le Confrère Bernard Ardura donna l'homélie, pour laquelle il puisa abondamment dans la pensée de Psaume. Il nous en transmit ainsi le message qui demeure toujours actuel. Je vous en propose quelques extraits:

«Il n'y a pas de chrétien sans Église. La pensée de Nicolas Psaume à cet égard est sans conteste très actuelle. 'L'Église, dit-il, est l'assemblée de ceux qui sont appelés par la miséricorde de Dieu à partager une même foi en Jésus-Christ sur cette terre, avant de partager la gloire du Ressuscité dans le Royaume des Cieux'. Cette Église tient son être et sa vie de son Sauveur. De fait, Jésus-Christ a donné sa vie pour elle et ne cesse de la nourrir en vertu de sa Passion et de sa Croix. Psaume écrivait en 1571: 'L'Église est Sainte, c'est-à-dire lavée, purifiée par le sang qui a coulé du côté de Jésus-Christ, hors duquel il n'y a aucune rémission des

péchés, nul mérite des bonnes œuvres, nul accès au Royaume des Cieux. Tous les saints et tous les justes sont saints et justes par le sang de Jésus-Christ'.

La réforme de l'Église passe par notre conversion personnelle. L'Évêque de Verdun participa à deux périodes du concile de Trente et il s'y illustra par son courage à défendre l'idéal de la réforme catholique. 'La vraie réforme, affirme-t-il, commence par la conversion des cœurs'. Il s'adressait un jour aux Évêques réunis dans la cathédrale de Trente, en ces termes vigoureux: 'Nous autres, pasteurs, devons commencer par réformer notre genre de vie et nos manières de nous comporter, si nous voulons que l'Église tout entière se réforme, sinon, nous serons la risée des protestants qui se font les champions de la réforme de l'Église'.

Psaume propose un idéal pastoral pour l'Évêque et ses Prêtres. L'évêque est l'élu de Dieu. A cet égard, Psaume est un précurseur. Il enseigne une doctrine qui a dû attendre le deuxième concile du Vatican pour entrer définitivement dans l'enseignement officiel de l'Église. En 1550, Nicolas Psaume se présentait ainsi au Synode diocésain de Verdun, dans cette Cathédrale qui nous réunit aujourd'hui: 'Nous voulons répondre aux exigences de la charge de pasteur et nous consacrer à l'ensemble du troupeau à la tête duquel le Saint-Esprit nous a placé pour conduire malgré notre indignité l'Église de Dieu que le Christ a acquise dans son propre sang, nous souvenant qu'un jour nous devrons rendre compte des âmes qui nous sont confiées, devant le juste Juge'. Les prêtres partagent son ministère, il les appelle ses «coopérateurs», ses «co-pasteurs» et ses «compagnons d'armes». Leur mission est claire: annoncer l'Évangile, former les jeunes, instruire les fidèles et célébrer les sacrements. Homme de prière et homme de réflexion, il ne recula devant aucun danger, devant aucune fatigue, pour paître le troupeau que Dieu lui avait confié. Il organisa missions et prédications, opéra une véritable réforme liturgique antérieure à celle du concile de Trente, favorisa l'établissement d'ordres religieux, réforma la vie de son clergé grâce aux synodes diocésains annuels et à la visite pastorale de toutes les paroisses de son diocèse. On sait que la mort l'empêcha de mener à bien la fondation de son séminaire diocésain, quelques 70 ans avant la création du premier séminaire de saint Vincent de Paul.

L'évangélisation passe par la promotion culturelle de l'homme. Chef d'État en même temps qu'Évêque, Nicolas Psaume sut mettre à profit son autorité séculière pour réaliser à Verdun une véritable «Cité de Dieu» où tous les fidèles, surtout les plus démunis, recevraient les moyens de vivre

décemment et dignement. Que l'on songe à ses réalisations: la fondation de l'«Orphanotrophe» pour l'éducation des orphelins, celle de l'Aumône publique, véritable système d'assurances sociales pour les pauvres, la réforme des hôpitaux, l'installation d'une imprimerie, la fondation d'une école dans chaque paroisse, et ici même du Collège des Jésuites, la publication de 23 livres ... Nicolas Psaume engagea ses prêtres à se cultiver. Il était convaincu, en cette période de grand renouveau intellectuel et artistique de la Renaissance, que la culture était le moyen nécessaire de promouvoir la vie des hommes et leur évangélisation».

À la fin de la Messe, la procession s'organisa au son du bourdon de la Cathédrale, pour conduire le cœur du grand Évêque jusqu'au sépulcre où son corps fut déposé en 1575 et qui est situé dans la chapelle du Saint-Sacrement. La cérémonie, émouvante, se déroula en suivant une adaptation du Rituel, «*Preces aliquot et Orationes*» prévu par Psaume lui-même en 1572, pour les services anniversaires de sa mort auxquels était tenu le chapitre de la Cathédrale. Le cœur fut déposé sur une crédence près de laquelle brûlait le cierge pascal. L'Évêque dit alors:

«Frères bien-aimés, prions Dieu le Père tout-puissant pour son serviteur Nicolas Psaume qu'il a daigné appeler à faire partie des successeurs des Apôtres et à conduire l'Église de Verdun. Que notre prière soit aussi une action de grâces pour celui qui fut «Père de son Peuple» et «Défenseur de la Cité», pour celui qui se dépensa sans compter afin que l'Église se réforme et soit plus fidèle à sa vocation et que tout le peuple chrétien puisse vivre dans la paix.

Seigneur notre Dieu, Créateur et Rédempteur de tous les fidèles, accorde le pardon de tous leurs péchés à ceux qui nous ont précédés. Qu'ils obtiennent, à notre prière, la miséricorde que sur cette terre ils n'ont jamais cessé d'espérer. Que la Vierge Marie, dont ton Fils a pris chair et que nous proclamons «Mère du Christ» et «Mère de Dieu», joigne sa prière aux nôtres et intercède auprès de Toi. Écoute ton Peuple de Verdun et son Pasteur qui te rendent grâce pour l'évêque Nicolas et conduis-nous tous au bonheur sans fin. Par Jésus, le Christ, notre Seigneur. Amen».

L'Évêque prit alors l'urne et descendit dans le sépulcre pour la déposer à côté du cercueil qui renferme le corps de Nicolas Psaume.

Cet événement ne fut pas seulement un hommage rendu à l'Évêque de Verdun, mais, à travers lui, à l'Ordre de Prémontré qui se doit d'en garder la mémoire. Puisse le zèle de Nicolas Psaume nous inspirer dans

l'accomplissement de notre ministère au service du Peuple de Dieu, à l'aube du troisième Millénaire!

Viale Giotto, 27
I-00153 Roma

Marcel VAN DE VEN,
Abbé Général de l'Ordre de Prémontré.

Recensiones

Jean-Michel LALANNE, *Le cartulaire de Valpriez (1135-1250 [a.st.]), Structure et exploitation d'une «court» de Prémontré aux XIIe et XIIIe siècles*, (Mémoires et Documents d'Histoire Médiévale et de Philologie publiés par la Section d'Histoire Médiévale et de Philologie du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques - 4) Paris, Éditions du C.T.H.S., 1990, 74 p., FF 100.

Si l'histoire des grandes abbayes est riche de documents et suscite l'intérêt de nombreux chercheurs, il n'en va pas de même pour les établissements de dimensions modestes dont l'histoire n'a pas retenu d'événements importants, pour lesquels trop souvent les sources sont plus restreintes et difficiles d'accès. Nous sommes reconnaissant à Jean-Michel Lalanne que nous connaissons depuis longtemps et dont nous savons tout l'intérêt pour Valpriez, de nous donner dans ce volume l'édition complète de vingt huit actes (l'un d'eux est reproduit deux fois) établis entre 1135 et 1250.

Dans une introduction (p. 11-22) bien documentée et riche de précisions sur ce cartulaire conservé aux Archives Départementales de l'Aisne, l'Auteur montre l'intérêt d'un tel document qui «*permet de préciser les limites et le contenu d'un domaine de l'abbaye [de Prémontré]; il contribue ainsi aussi à notre connaissance de l'occupation du sol du plateau entre Ains et Ailette*» (p. 11). La description du document édité est extrêmement précise: sa composition, le matériau de support, la décoration du texte, la numérotation des actes, les irrégularités ou les erreurs manifestes de transcription, l'étalement des actes dans leur chronologie, la matière des actes: avant 1209, donations et acquisition, après 1209, confirmations et règlements de contestations plaidées devant la cour du chapitre cathédral de Soissons. À partir de ces vingt huit actes, l'Auteur dégage trois phases dans l'évolution du domaine de Valpriez: l'acquisition d'un noyau de terres (1135-1152), la construction des bâtiments (1165-1173), l'agrandissement du domaine (1181-1250). L'Auteur attire notre attention sur l'acte n° 4, de 1165, qui constitue, plus de trente ans après la donation initiale, le véritable «acte de naissance» de la «court»: Prémontré reçoit une carrière, l'autorisation de construire un mur de clôture. L'exploitation est dotée d'un pressoir, «*ses occupants peuvent élever du bétail, s'intégrer dans le finage de Bieuxy et mêler leurs activités à celles de la communauté villageoise grâce à la codification ou au rappel des usages*» (p. 15). On constate que le «*magister curie*» reçoit un pouvoir de justice excepté pour les crimes de sang, ce qui laisse entrevoir l'importance de cette propriété de Prémontré. Le cartulaire permet de se faire une idée de la vocation de

Valpriez, avant tout céréalière. Il faut y ajouter la culture de la vigne (plantation, cession d'un pressoir, transport des produits de la vendange) et l'élevage. L'introduction se conclut par une présentation des donateurs: la petite aristocratie rurale. Il s'agit avant tout des seigneurs de Bieuxy qui ont permis la naissance et la croissance de Valpriez. «*Mais la période couverte par le cartulaire est aussi une époque de mutations qui voit l'appauvrissement des membres de la petite noblesse rurale, contraints d'aliéner leurs biens et leurs revenus en nature pour se procurer des espèces sonnantes et trébuchantes, puis réduits à contester les actes de cession de leurs propriétés*» (p. 22). Une carte (p. 23) permet de situer géographiquement Valpriez.

L'édition proprement dite du cartulaire (p. 27-65) donne dans l'ordre de leur transcription les actes copiés au cartulaire de Valpriez, avec mention, le cas échéant, des copies du cartulaire de Prémontré. Chaque acte est numéroté et précédé de sa date. Un bref résumé en français donne la substance du texte qui vient ensuite, avec les variantes de texte pour les actes figurant dans le cartulaire de Prémontré et dans le cartulaire de Valpriez. À cela, l'Auteur a ajouté de nombreuses notes en vue d'une plus facile identification des noms de personnes et de lieux. L'ouvrage se conclut par un index très détaillé des noms de personnes et de lieux (p. 67-72) et par un «*Index rerum*» (p. 73-74).

Sans aucun doute, cette édition se présente comme un modèle du genre. Nous espérons qu'elle suscitera de nouveaux travaux d'édition critique des sources historiques de l'ordre de Prémontré.

Viale Giotto, 27
I-00153 Roma

Bernard Ardura, O. Praem

Bruno Krings, Das Prämonstratenserstift Arnstein an der Lahn im Mittelalter (1139-1527) (= Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau, XLVIII), Selbstverlag der Historischen Kommission für Nassau, Wiesbaden 1990, XII + 738 Seiten, 13 farbige und 18 schwarz-weiße Abbildungen, 4 Landkarten, Leinen, Preis DM 68,00, ISBN 3-922244-84-X.

Diese bei den Professoren Dr. Paul Egon Hübinger(†) und Dr. Raymund Kottje erarbeitete und 1987 von der Philosophischen Fakultät der Universität Bonn angenommene Doktorarbeit liegt nun in erweiterter Form im Druck vor. Auffallend ist der ungewöhnlich lange Untersuchungszeitraum, nämlich das gesamte Mittelalter von der Gründung des Klosters Arnstein 1139 bis zum Tod des ersten bürgerlichen Abtes Adam Armbruster 1527, mit dessen Reformwerk das Kloster in die Lage versetzt wurde, trotz Einführung der Reformation in den Territorien ringsum weiterhin zu bestehen. In der Anlage der vorliegenden Arbeit drückt sich eine neue positive Wertung des Spätmittelalters aus, das von den meisten Untersuchungen in früheren Jahrzehnten als

unwichtig betrachtet und nur kurz gestreift zu werden pflegte, heute aber zunehmend in den Blick der Forschung gerät (siehe dazu in diesem Band die Rezension zu Kaspar ELM, *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Berlin 1990).

Die umfangreiche Arbeit gliedert sich in zwei große Bereiche: Zunächst wird chronologisch, ausgehend von den Grafen von Arnstein und dem Stifter Ludwig von Arnstein, die Geschichte des Klosters unter Einschluß wirtschaftlicher Fragen bis zum Jahre 1527 dargelegt. Danach folgen die Sachkapitel: zunächst Aussagen zum Archiv und zum Skriptorium, zur Bibliothek, zu den Handschriften und zu den frühen Drucken mit handschriftlichen Zusätzen. Das Kapitel «Das Leben im Kloster» informiert über Abt, Konvent, die übrigen Mitglieder der Klosterfamilie (Brüder und Schwestern ad succurrendum), Donaten, Präbendare, Mitglieder der Bruderschaft, Familiaren, Bedienstete), die Klosterschule, das Infirmarium, das Hospital und die Armenpflege. Das umfangreiche Kapitel «Frauenklöster» bringt zunächst grundsätzliche Überlegungen zum Verhältnis des Prämonstratenserordens zu seinen Schwestern, um danach die Rechtsstellung und Verfassung der Arnsteiner Schwestern zu untersuchen und schließlich auf die Ordnung der Schwesternklöster nach den Visitationsrelikten des Abtes Armbruster (1489-1527) einzugehen. Die Beziehungen Arnsteins zu seinen Frauenklöstern Gommersheim, Beselich und Keppel werden nochmals im Zusammenhang dargestellt, wobei auch auf die «Inklusen» in Arnstein hingewiesen wird. Das Kapitel «Seelsorgstätigkeit» stellt Materialien zu neun Pfarreien und zur Propstei auf dem St. Petersberg bei Gau-Odernheim zusammen. Bei den «Herrschaftsrechten des Stiftes» werden die landesherrlichen Rechte über den Arnsteiner Burgfrieden und die Dörfer Seelbach und Bubenheim (bei Worms) sowie über das Kirchspiel Winden-Weinähr von den grundherrlichen Rechten über die Grundherrschaft Kördorf und die Dörfer Obertiefenbach und Münster unterschieden.

Die «Baugeschichte» wendet sich vor allem der romanischen Klosterkirche und ihrer Ausstattung zu, aber auch den einzelnen Häusern im Klosterbereich und den Wirtschaftsgebäuden am Fuß des Klosterberges. Ein eigenes Kapitel informiert über *Denkmäler* (Glasmalerei, Reliquiare, Paramente, Altäre), Abbildungen, Grundrisse und Lagekarten des Stiftes und seiner Besitzungen. Die *Siegel* des Stiftes und seiner Tochterklöster werden vorgestellt, ebenso das Arnsteiner Wappen. Die Güter und Einkünfte des Klosters werden in einer *Besitzliste* erfaßt. Das Schlußkapitel bilden *Personallisten* (Äbte, Konventualen, Weltgeistliche in Diensten des Stiftes, Inhaber der Klosterämter, die Pröpste des St. Petersberges bei Gau-Odernheim, die Geistlichen der Stiftspfarreien, die Prioren und Amtsinhaberinnen der Arnsteiner Frauenklöster Gommersheim, Beselich und Keppel, die Pröpste und Amtsinhaberinnen der benachbarten und in besonderer Beziehung zu Arnstein stehenden Benediktinerinnenabtei Brunnenburg). Das umfangreiche Quellen-

und Literaturverzeichnis umfaßt über dreißig Seiten. Das vorbildliche Register, das unter Mitarbeit von Frau Monika Gartner erstellt wurde, nimmt die Seiten 663-736 in Anspruch. Danach folgen 31 Abbildungen (Buchmalerei, Glasmalerei, Ansichten, Siegel usw) sowie vier Landkarten mit Eintragung des Klosterbesitzes.

Insgesamt gesehen ist es ein gewaltiges Werk, das sich in seiner Anlage an das Konzept der Germania Sacra anlehnt, jedoch zu einer umfassenderen Darstellung der einzelnen Themenbereiche zu gelangen versucht. Es gibt bisher keine Darstellung über ein deutsches Prämonstratenserkloster, die man mit dieser Pionierarbeit über Arnstein vergleichen könnte. Das liegt einmal an der Thematik «Arnstein», weil sich hier nahezu alle theoretisch aufzählbaren Gegebenheiten für ein mittelalterliches Kloster nicht nur vorgefunden haben, sondern durch die glückliche Quellenüberlieferung auch noch nachweisbar sind. Es liegt aber auch am Autor, der sich mehr als zehn Jahre lang mit bewundernswerter Zähigkeit dieser Forschungsarbeit widmete und der sich auch in Detailfragen nicht mit vordergründigen, harmonisch klingenden Aussagen zufrieden gab. Dadurch gewinnt diese Arbeit den Rang eines Prototyps und Nachschlagewerks, ja sie wird unentbehrlich und wegweisend werden bei der Erstellung paralleler Darstellungen anderer Abteien.

Was ist an Arnstein für die Ordensgeschichte so bemerkenswert? — Da ist zunächst das kinderlose Stifterehepaar Ludwig III. von Arnstein und Guda von Baumburg, von denen im Unterschied zu anderen Klosterstiftern eine *Vita* überliefert ist. Ludwig war mit dem sächsischen Grafen Otto von Röblingen und mit Herzog Friedrich von Schwaben verwandt. Ein Verwandter Herzog Friedrichs war Gottfried von Cappenberg, der 1122 seine Burg Cappenberg in ein Prämonstratenserkloster umwandelte, in das er als Ordensmann eintrat. Otto von Röblingen stiftete 1131 das Kloster *Gottesgnaden* bei Magdeburg, das er dem hl. Norbert während dessen Magdeburger Zeit als Prämonstratenserkloster auftrug und in das er als Ordensmann eintrat. Entsprechend diesen Vorbildern ließ auch Ludwig von Arnstein ab 1139 seine Burg in ein Prämonstratenserkloster umwandeln und unterstellte es als Tochterkloster dem Stift *Gottesgnaden* und damit jener Ordensrichtung, die vom hl. Norbert in seiner Spätzeit gegründet worden war und die vom ersten Entwurf in Prémontré in manchen Punkten (Ordenskleidung, Choralmelodie) abwich. Ludwig trat als Konverse ins Kloster Arnstein ein, Guda lebte dort als Inkluse. Die *Gesta Ludowici* ermöglichen es, die Gründung des Klosters und seine Entwicklung durch die ersten Jahrzehnte bis zum Tod Ludwigs, der erst 1185 starb, gut zu verfolgen, vor allem den konsolidierenden Einfluß, den ein so lange im Kloster lebender Stifter bei den Auseinandersetzungen mit benachbarten Dynasten und mit dem Trierer Erzbischof haben konnte. Angemessene Beachtung finden bei KRINGS die Konversen im 12. und 13. Jahrhundert; in der Folgezeit läßt deren große Zahl und damit auch ihr

manchmal beherrschender Einfluß nach. Aus Mangel an Laienbrüdern kommt es dann zur Umstrukturierung der Landwirtschaft.

Wegen seines Gründungszusammenhangs mußte Arnstein, das geographisch zum Rheinland gehört, in die erbitterte Auseinandersetzung um die richtige Lebensweise geraten, die zwischen Prémontré und der Magdeburger Gruppe geführt wurde. Dies wird S. 120-127 gut beschrieben. Nach einer längeren Übergangsphase löste sich Arnstein im Jahre 1224 formell aus der Magdeburger Gruppe und unterstellte sich Prémontré unmittelbar als Tochterkloster. Arnsteiner Prämonstratenser reisten nach Prémontré, um dort von 1225 bis 1228 Musterexemplare der verschiedenen liturgischen Bücher abzuschreiben (S. 126) und sie dann im Arnsteiner Skriptorium weiter zu kopieren. Davon blieben bis auf den heutigen Tag im Hessischen Hauptstaatsarchiv Wiesbaden erhalten: ein Antiphonale des Chorgebets mit Hymnar (von Karsamstag bis zum letzten Sonntag nach Pfingsten), ein Graduale (mit Kyriale und den Antiphonen zu den Gesängen zur Prozession und zur Statio an Sonn- und Festtagen und mit den Antiphonen zu den Horen der hohen Feiertage, ausgenommen Matutin und Laudes), ein Missale (vom Advent bis zur Ostervigil), ein Kapitelsbuch (Martyrologium, Augustinusregel, Nekrolog, Einkleidungsritus, Ritus der Fußwaschung im Kapitelsaal an den Samstagen der Fastenzeit, Mandatum am Gründonnerstag usw), ein Processionale (mit Segnungen, Einkleidungs- und Profeßritus) und eine Statutenausgabe (geschrieben wohl unmittelbar nach dem Generalkapitel vom 11. Oktober 1228, so daß diese Statuten zwischen den von Martène publizierten Statuten der 70er Jahre des 12. Jahrhunderts und den von P. Lefèvre 1946 publizierten Statuten von 1236-1238 einzuordnen sind). In der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt befindet sich ein Arnsteiner Antiphonale Missarum aus der Zeit 1225-1228. Alle diese Codices sind S. 254-261 sorgfältig beschrieben. Wer also beim Studium der Prämonstratenserliturgie und des prämonstratensischen Chorals authentische Quellen sucht, die mit Sicherheit auf Prémontré zurückgehen, ist hier bestens beraten.

Aus dem Arnsteiner Skriptorium haben sich neben vielen anderen Schriften auch noch weitere liturgische Texte des 14. bis 16. Jahrhunderts erhalten: Epistolar, Evangeliar, Breviarium, Missale, Rituale, Rituale abbatis, Confessionale und Lektionar in Deutsch; außerdem ein Manuale für die Abtswahl, ein Direktorium für die Visitation in Frauenklöstern, eine Ausgabe der 1505 erneuerten Statuten, ein Ordinarius von 1510, Consuetudines liturgicae von ca. 1515, ein Marien- und Totenoffizium von ca. 1515, ein Missale und Rituale aus dem 1. Drittel des 16. Jahrhunderts, ein Ordinarius novus von 1516, eine Statutenredaktion von 1619 und vieles andere (dazu siehe S. 224-301). — Seit dem Zweiten Weltkrieg verschollen ist eine Arnsteiner Vita Norberti B, geschrieben am Ende des 12. oder zu Anfang des 13. Jahrhunderts, die in der Hessischen Landesbibliothek Wiesbaden als Handschrift 37 aufbewahrt wurde (S. 296).

KRINGS berichtet über die 1445 auf Veranlassung des Trierer Erzbischofs in Arnstein durchgeführte Reform, die keine nachhaltige Wirkung zeigte, sowie über die Reform von 1480, welche unter anderem mit der Abschaffung der Adelsexklusivität die Weichen fürs Überleben in der Zeit der Glaubensspaltung stellen sollte.

Beachtenswert ist das 6. Kapitel über die Frauenklöster, insbesondere der Abschnitt über das Verhältnis des Prämonstratenserordens zu seinen Schwestern vor allem im 12. und 13. Jahrhundert. Dabei veröffentlicht KRINGS S. 334-336 bereits 12 Dekrete der Generalkapitel über die Schwestern von insgesamt 101 Generalkapitelsdekreten der Jahre 1180-1230, die sich in der Handschrift 308 892 der Mitchell Library in Glasgow erhalten haben, die aus einem französischen Prämonstratenserstift stammt. In derselben Handschrift findet sich eine Statutenredaktion aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts, auf die A.H. THOMAS in *Anal. Praem.* 55, 1979, S. 153ff aufmerksam machte und die weithin identisch ist mit jener Arnsteiner Statutenredaktion, die 1228 in Prémontré abgeschrieben wurde (S. 260f und 334). Es handelt sich also im Unterschied zur Einschätzung durch A.H. THOMAS durchaus um eine eigenständige Statutenfassung, die weit über den Stand bei Martène hinausgeht. KRINGS hat sowohl eine Veröffentlichung der Arnstein-Glasgower Statutenredaktion als auch der 101 Generalkapitelsdekrete angekündigt. Beachtenswert sind auch KRINGS' ausgezeichnete Ausführungen über die Rechtsstellung und Verfassung der Arnsteiner Schwesternklöster.

Revidiert wird das immer wieder zu hörende Vorurteil, die Prämonstratenser als ein Orden von Seelsorgspriestern seien in Deutschland von Anfang an in der Pfarrseelsorge tätig gewesen. KRINGS, der S. 307ff mit Recht die Bedeutung der Laienbrüder für die Frühzeit des Ordens betont hat, zeichnet S. 369ff in vielen Einzelschritten die Entwicklung von der Ablehnung der Pfarrseelsorge (zur Gründungszeit des Prämonstratenserordens) bis zur bereitwilligen Übernahme von Pfarreien auf, wobei er in einem Exkurs die ermittelbaren Seelsorgstätigkeiten durch Mitglieder des *ordo novus* (Springiersbach und Prämonstratenser) in den Bistümern Trier und Köln zusammenstellt.

Bemerkenswert sind die landesherrlichen bzw. grundherrlichen Rechte Arnsteins über bestimmte Dörfer und die damit verbundenen Rechte und Pflichten. Sie sollen hier ebensowenig im einzelnen vorgestellt werden wie die ausführliche Bau- und Kunstgeschichte der Kirche und der Klosteranlage.

Ein kunstgeschichtlich einmaliges Denkmal sind fünf von ursprünglich 15 Glasscheiben aus dem Westchor der Arnsteiner Stiftskirche, die sich heute als Leihgabe des Grafen Kanitz (Schloß Cappenberg) im Landesmuseum in Münster befinden. Sie stammen vom Arnsteiner Konversen Gerlach und dürften die ältesten erhaltenen Glasgemälde Westdeutschlands sein (nach 1150). Auf einer der Scheiben bildet sich Gerlach selbst ab; er trägt zum weißen Habit den blauen Mantel der

Magdeburgischen Prämonstratensergruppe (S. 474-484), wohl das einzige Bilddokument dieser Gruppierung im Prämonstratenserorden.

Eine Fleißarbeit des Verfassers ist die alphabetisch nach Ortsnamen geordnete, fast 80 Seiten umfassende Besitzaufstellung des Klosters, in die mit Quellenbeleg alle Angaben des Untersuchungszeitraums eingetragen sind. Dem hohen Standard der Germania Sacra entsprechen die Personallisten Arnsteins und der ihm zugeordneten Frauenklöster.

Alles in allem: eine gründlich aus den Quellen erarbeitete umfassende Darstellung, die höchsten Ansprüchen gerecht wird, bestechend in der präzisen Formulierung und in der Gründlichkeit ihrer Anmerkungen, übersichtlich in der Gliederung (wobei Überschneidungen und Wiederholungen gern in Kauf genommen werden), ein unentbehrliches Nachschlagewerk zur Geschichte des Prämonstratenserordens! — Als lobenswerte Ausnahme auf dem Büchermarkt ist auch der günstige Preis für solch ein fundamentales Werk besonders hervorzuheben!

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Barbarossa und die Prämonstratenser, hrsg. von der Gesellschaft für staufische Geschichte Göppingen (= Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst, Band 10), Göppingen 1989, Preis DM 18,00, 124 Seiten.

Am Sonntag, dem 1. Mai 1188, weihte Bischof Hermann II. von Münster (in Westfalen) den Hochaltar des etwa zehn Jahre zuvor gegründeten Prämonstratenser-Klosters Adelberg in Gegenwart von Kaiser Barbarossa und dessen Söhnen König Heinrich VI., Herzog Friedrich V. von Schwaben und Philipp. Am gleichen Tag wurde auch ein Frauenkloster Adelberg ins Leben gerufen, und die ersten Schwestern empfingen den Schleier. Die Gesellschaft für staufische Geschichte Göppingen und der Geschichts- und Altertumsverein Göppingen nahmen das 800 jährige Jubiläum zum Anlaß, um vom 29. April bis zum 1. Mai 1988 in Adelberg eine gemeinsame Tagung unter dem Thema «*Barbarossa und die Prämonstratenser*» auszurichten. Die dort gehaltenen Vorträge über den geschichtlichen Hintergrund, vor dem sich das Ereignis der Adelberger Altarweihe zutrug, liegen nun in Buchform vor.

Walter ZIEGLER, *War Barbarossa 1188 in Adelberg?* (S. 10-24) setzt sich mit der Frage auseinander, ob der Adelberger Überlieferung zu glauben sei, die das Jahr 1188 nennt, oder ob man mit einigen neueren Forschern, die sich vorwiegend auf das Itinerar des Kaisers stützen, lieber den 1. Mai 1187 als Datum der Kirchweihe annehmen solle. Ziegler entscheidet sich aufgrund der Überlieferung und aufgrund des Itinerars aller bei der Weihe genannter Personen für das Jahr 1188.

Ferdinand OPLL, *Aspekte der religiösen Haltung Kaiser Friedrich Barbarossas* (S. 25-45), schildert Barbarossa als einen gottesfürchtigen

Menschen, von dem der Autor anhand vieler kleiner Einzelbeobachtungen meint, er habe politische Handlungen und religiöse Überzeugungen in enge Verbindung zueinander gebracht. Kritisch sei gefragt, ob der Autor nicht zu wörtlich den Geschichtsquellen folgt, ohne zu fragen, ob das Herrscherbild, das sie zeichnen, der Wirklichkeit entspricht oder vorgegebenen Idealtypen folgt. Das gilt auch für die lokalen Quellen über die Wirkmacht der dort verehrten Reliquien. In einem Exkurs über die Frage der Datierung 1187 oder 1188 entscheidet sich Opll trotz der Argumentation Zieglers für den 1. Mai 1187. (Siehe dazu bereits *Anal. Praem.* LXVI, 1990, S. 99).

Odilo ENGELS, *Die Herrschaftsleistung Friedrich Barbarossas im Licht seiner letzten Lebensjahre* (S. 46-66), stellt als Grundanliegen der Politik Kaiser Barbarossas dessen Bemühen um die Bewahrung bzw. Rückgewinnung des «*honor imperii*» (Rechtsstand des Reiches) und um die Superiorität der Königsgewalt über die vielen aufstrebenden Kräfte im Reich heraus. Engels bietet hier eine weit ausholende ideengeschichtliche Begründung der Königsherrschaft aus der Sicht der Staufer und schildert in deren Kontext die Auseinandersetzung um das Lehnswesen in dieser Zeit des Umbruchs.

Stefan WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens* (S. 67-100), befaßt sich erneut und ausführlich (mit 100 umfangreichen Anmerkungen) mit der von ihm geprägten These über Norbert als Eigenkirchenherr. Dabei geht es um die ersten Organisationsstrukturen der Gemeinschaft von Prémontré, des späteren Prämonstratenserordens. Siehe zu diesem Aufsatz die kritische Würdigung von W.M. GRAUWEN, *Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde*, in *Anal. Praem.* LXVI, 1990, S. 48-53.

Hugo STEHKÄMPER, *Hermann II. von Münster (1174-1203). Ein Bischof im Dienst für Kaiser und Reich* (S. 101-118), stellt Leben und Werk dieses Bischofs aus der Familie der Katzenelnbogener vor, der den Kaiser im Jahre 1188 begleitete und den Adelberger Altar weihte. Dieses Lebensbild steht gleichsam exemplarisch für alle Reichsbischöfe, deren politische Aufgabenstellung weit über die Seelsorgstätigkeit in ihrem Bistum hinausging.

Das Buch ist mit zahlreichen Abbildungen ausgestattet, um die Persönlichkeiten anschaulich vorzustellen. Die Kleidung der Prämonstratenser aus der Ulrichskapelle in Adelberg (Fresko, 16. Jahrhundert) ist von ordensgeschichtlichem Interesse (S. 18/19), ebenso die bekannte Augustinus und Norbertdarstellung aus dem Schäftlarner Codex in München (S. 75). Die geschnitzte Büste aus dem Xantener Märtyreraltar dürfte den Märtyrer Viktor von Xanten darstellen, nicht Norbert von Xanten — wie hier S. 81 und schon öfter in früherer Literatur behauptet.

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

THOMAE DE WRATISLAVIA, *Practica medicinalis*. A critical edition of the «practica medicinalis» of Thomas of Wroclaw, Prémontré bishop of Sarepta (1297-c. 1378), by Theodore James ANTRY O. Praem. (= Studia Copernicana XXVII, edited by the Polish academy of sciences, the institute for the history of science, education and technology, centre for Copernican studies), Wroclaw Warszawa Kraków Gdańsk Lódź, Ossolineum, the Polish academy of science press 1989, XXXIV + 518 Seiten, 14 Abbildungen, Leinen, ISBN 83-04-02678-3, Preis 45 US $.

Es handelt sich um die textkritische (lateinische) Ausgabe des bedeutenden medizinischen Werkes *Practica medicinalis* des Breslauer Prämonstratensers und dortigen medizinischen Lehrers und Arztes Thomas von Breslau (1297-circa 1378), der bei seinen Zeitgenossen ein solches Ansehen genoß, daß er zum Titularbischof von Sarepta geweiht wurde. Diese Textausgabe wurde aus verschiedenen Handschriften kompiliert und in englischer Sprache eingeleitet sowie in Fußnoten kommentiert von Theodor J. Antry, Prämonstratenser der Abtei Daylesford (Pennsylvania, USA). Er widmet diese in den Jahren 1976 bis 1979 von Prof. Astrik L. Gabriel an der University of Notre Dame (Indiana, USA) betreute Doktorarbeit, deren Drucklegung so lange auf sich warten ließ, seinem Abt J. Neitzel und den Daylesforder Mitbrüdern.

Der Herausgeber hält Thomas für den bedeutendsten schlesischen Arzt des Mittelalters (S. VII), dessen Bücher in den großen Städten Zentraleuropas abgeschrieben und benutzt wurden, wie die erhaltenen Manuskripte in Krakau, Danzig, Breslau, Dresden, Erfurt und Leipzig ausweisen.

Die Einleitung stellt Leben und Werk des Thomas von Breslau vor, wobei die wenigen bekannten Stationen seines Wirkens anhand einer geographischen Karte Schlesiens verdeutlicht werden. Im Schlußwort seines hier edierten Werkes sagt Thomas (S. 483), daß er im Jahre 1360 im Alter von 63 Jahren in Breslau mit dem Niederschreiben begonnen habe, nachdem er dort seit 24 Jahren als Arzt tätig gewesen sei. Daß er zuvor in Südfrankreich gewesen sein dürfte, läßt sich aus inhaltlichen Kriterien (Nennung des Papsthofes zu Avignon) erschließen. Er zitiert gern Lehrer der Medizin aus Montpellier, so daß man vermuten kann, er selbst habe sich dort zum Studium oder zu Weiterbildung aufgehalten. Thomas, auch Peter oder Telleberi genannt, war zunächst Dominikaner und trat nach 1336 in Breslau in die dortige Prämonstratenser-Abtei St. Vinzenz ein, die S. XVIf vorgestellt wird. Er ist 1350 als Hofkaplan des Herzogs Boleslaw III. von Schlesien bezeugt. Auch nachdem er am 14. Mai 1352 zum Bischof von Sarepta und Weihbischof in Breslau erhoben wurde, sind noch zahlreiche Kontakte zu seiner Abtei urkundlich belegt. Das letzte Dokument stammt vom 15. April 1378. Das Nekrologium der Zisterzienserabtei Heinrichau erwähnt Thomas zum 24. September als Wohltäter dieses Klosters.

Thomas schrieb mehrere medizinische Werke, die S. XVIIff kurz

vorgestellt werden. Das umfassendste ist das *Mihi competit*, das aus vier Bänden besteht, wovon der vierte das hier edierte «Handbuch für die medizinische Paxis» ist. Es ist erstaunlich, daß aus diesem Buch bisher erst einige Kapitel in entlegenen Ausgaben ediert wurden (S. XX). Drei Handschriften in Leipzig, Danzig und Dresden enthalten alle 112 Kapitel der *Practica medicinalis*, während zwei Breslauer Handschriften nur Teile enthalten. Theodor J. Antry wählt die Leipziger Handschrift aus dem 15. Jahrhundert als Leithandschrift für seine Edition und führt die Varianten der anderen Quellentexte in den Anmerkungen auf. Zum Schluß seiner Einleitung stellt der Bearbeiter die medizinischen Autoritäten kurz vor, die Thomas in seinem Werk zitiert.

Die Abbildungen zeigen eine Initiale mit einem Lehrer der Medizin, eine Skizze des Klosters St. Vinzenz in Breslau und einige erhaltene Steinreliefs von der Klosterkirche St. Vinzenz in Breslau-Elbing, die sich heute im Nationalmuseum Breslau befinden. Außerdem werden sechs Seiten aus den Manuskripten vorgestellt, darunter als Abbildung 8 die anatomische Zeichnung eines Mannes. Eine Urkunde, die Thomas 1354 zugunsten seines Klosters St. Vinzenz ausstellte, wird als Abbildung 14 gezeigt.

Die Darstellung selbst folgt in ihrem Aufbau von Kapitel 1 bis 87 den einzelnen Krankheiten, die den menschlichen Organismus vom Scheitel bis zur Fußsohle befallen können, um anschließend jenen Krankheiten nachzugehen, die den gesamten Leib treffen (Abszesse, Infektionen, Fieber). Jedes Kapitel beginnt zunächst mit einer Beschreibung des Krankheitszustandes, um danach die medizinischen Mittel zur Abhilfe zu nennen. Dabei werden die damaligen medizinischen Autoritäten ausgiebig wörtlich oder zusammenfassend zitiert.

Ein gewaltiger Arbeitsaufwand steckt in den Anmerkungen zum Quellentext, wenn es galt, die kargen Hinweise auf zitierte Werke zu verifizieren. Daß es nicht ausbleibt, das eine oder andere Mal «not found» oder «not available» zu schreiben, ist verständlich. Das Latein der Quelle ist recht einfach gehalten, wie es einem Handbuch angemessen ist. Der Wert der Darstellung für die Medizingeschichte ist von einem Fachfremden nicht sachgerecht zu ermitteln. Deshalb habe ich das Buch älteren Ärzten vorgelegt, die aufgrund der früher üblichen gymnasialen Ausbildung noch des Lateinischen mächtig waren und die zugleich auf eine jahrzehntelange allgemeinärztliche Praxis zurückblickten. Sie konnten mit den Aussagen dieses Handbuchs durchaus etwas anfangen und waren erstaunt über das hohe Erfahrungswissen der damaligen praktischen Medizin, die ja immer noch mit dem Odium des finsteren Mittelalters, mit seinem Geister- und Wunderglauben und mit seiner Quacksalberei behaftet ist. Nichts von all den unergründlichen Vorurteilen der Aufklärung würde sich durch dieses Handbuch belegen lassen.

Im Anhang findet sich neben dem Quellen- und Literaturverzeichnis ein Glossarium, in dem einige lateinischen Begriffe ins Englische über-

setzt werden. Malgorzata GOLINSKA-GIERYCH und Marek TROSZYNSKI haben das Orts- und Personenregister erarbeitet sowie einen ausführlichen «Index of simplicia and composita» (S. 494-515). Gerade dieser letztgenannte Stichwortkatalog schlüsselt das praktische Handbuch der Medizin in seiner unerschöpflichen Aussagefülle erst auf und macht es dem interessierten Leser leichter zugänglich.

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

H. VAN BAVEL, *Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne 1400-1500*. Uitgave Abdij van Berne, Heeswijk, 1990. XXII + 127 pp.; prijs: Fl. 125,–.

Bij de verschijning in 1984 van het eerste deel van de regesten uit het archief van de abdij van Berne werd al aangekondigd, dat er een vervolg zou komen met daarin de oorkonden uit de vijftiende eeuw. Goede voornemens worden lang niet altijd werkelijkheid, maar hier heeft de archivaris van de abdij, H. van Bavel, zijn belofte gestand gedaan. Deel II bevat 477 regesten van oorkonden uit de periode 1400-1500 en is op dezelfde wijze opgezet als het eerste deel, dat wil zeggen opgenomen zijn alle teksten die zich bevinden in het abdijarchief en die in stricte of ruime zin betrekking hebben op de abdij van Berne. De gebruiker treft hier dus ook stukken aan die behoren tot de archieven van geïncorporeerde parochies en retroacta van later verworven goederen zoals het Bossche Fraterhuis en het Refugiehuis in Vilvoorde. Niet opgenomen zijn echter de stukken die behoren tot de archieven van de thans niet meer bestaande kloosters Mariënweerd (bij Beesd in de Betuwe), Zennewijnen (nabij Tiel, aan de Waal) en Maria Magdalena te Nijmegen.

Geografisch gezien weerspiegelt de regestenlijst de samenstelling van het goederenbezit van de abdij van Berne. We treffen er derhalve veel stukken aan over Heeswijk, Dinther en Berlicum, over Heusden en omringende dorpen en over verder verwijderde plaatsen, waar Berne uithoven of belangrijke goederen bezat: Altforst in het Land van Maas en Waal, Honswijk nabij Woudrichem, Gaal onder Schaijk, maar vooral Maarsbergen in het Nedersticht (thans gemeente Maarn).

Zoals te doen gebruikelijk handelen de meeste stukken over grondrenten, maar in dit deel zijn ook de testamenten goed vertegenwoordigd. Deze werden verleden ten overstaan van notarissen die in de vijftiende eeuw in Den Bosch reeds talrijk waren, maar ook voor parochiegeestelijken of Bernenses. Notariële testamenten waren, zoals onlangs door A.H.P. van den Bichelaer in zijn voortreffelijke scriptie over Bossche notarissen in aangetoond, duur. De plaatselijke pastoor, vice-cureit of vicaris nam met minder genoegen. Voor mensen die wat minder vermogend waren, was inschakeling van de plaatselijke geeste-

lijke, die toch de Laatste Sacramenten kwam toedienen, daarom aantrekkelijk. De «pastoorstestamenten» lijken sociaal gesproken vooral gesitueerd te moeten worden in het milieu van de gezeten boeren en ambachtslieden. De legaten bestaan uit kleine, eenmalige sommen gelds en een bescheiden rente voor de kerk of een jaargetijde.

Oorkonden van politieke of rechtshistorische aard zijn betrekkelijk zeldzaam. Ik noem hier onder meer drie oorkonden van graaf Willem VI van Holland uit 1407 (nr's 523-525) waarin de abdij enige fiscale en andere voorrechten krijgt, en een aanvulling door hertog Reinoud IV van Gelre op het landrecht van het Land van Maas en Waal uit 1403 (nr. 500).

Bij het doorlezen van de lijst komt men her en der interessante of curieuze oorkonden tegen. Het zijn de krenten in het brood, die overigens slechts op juiste wijze kunnen worden geïnterpreteerd, wanneer ze worden vergeleken met gegevens uit andere bronnen. Ik noem hier ter adstructie onder meer de oorkonden over Jan Oom, heer van Bokhoven (nr's 713-715 en 718) die zich vergrijpt aan de bezittingen van de abij. Wanneer abdijheer Hendrik van den Broek hem vraagt, waarom hij dit doet en zinspeelt op een proces, laat heer Jan weten voor niets of niemand bang te zijn. Hij erkent alleen God en zijn leenheer, de keizer van het H. Roomse Rijk, boven zich. Dit laatste was trouwens onjuist, want de heerlijkheid Bokhoven was een Luiks leen. Jan wordt vervolgens door de officiaal van Luik bedreigd met excommunicatie, maar onbekend is, of het ook zover gekomen is. In 1449 belet Jan Oom dat niet om op zijn sterfbed een door Berne uit te voeren jaargetijde te stichten. Een vermelding van een hoptiend in Heeswijk uit 1422 (nr. 600) wijst erop, dat de teelt van dit handelsgewas toen al van belang was. Een aantal stukken handelen over de twee kapellen die behoorden tot het kasteel van Heeswijk, een gelegen buiten de poort en gesticht in 1417 door Hendrik van der Lek, heer van Heeswijk, en de Huiskapel die slechts eenmaal, in 1457, vermeldt wordt. Over de buitenkapel schreef G.M. van der Velden een artikel in het tijdschrift Brabants Heem 39 (1987), 23-32.

De samensteller van de regesten koos in deel I voor het traditionele regest gekenmerkt door lange zinnen, een archaïsch taalgebruik en een consequente verwijzing naar vindplaatsen van de oorspronkelijke tekst en later gemaakte afschriften en uittreksels. Archivarissen maken tegenwoordig zelden meer regesten. Als er al regesten gemaakt worden, gebeurt dat bijna nooit meer volgens de traditionele, door Muller c.s. uitvoerig beschreven wijze. Afgaand op de tekst van de regesten en op mijn eigen ervaringen bij het maken van regesten op de oorkonden uit de archieven van de Bossche Godshuizen heb ik de indruk, dat Van Bavel zeer nauwkeurig te werk is gegaan. Aantekeningen op de rug of onder de vouw van het stuk (z.g. dorsale en sub plica aantekeningen) worden uitvoerig besproken en in de tekst wordt ook aangegeven, welke informatie niet, bijvoorbeeld omdat het regest anders te lang zou

worden, is opgenomen. Aan het slot van het boek zijn toegevoegd indices op de namen van abdijleden, andere personen, plaatsen en percelen en lijsten van abten, proosten, pitanciers, pastoors, e.d. Veel hulp ondervond Van Bavel van zijn Bernse confrater, G.M. van der Velden, die onder meer, voor zover dat al niet door oud-archivaris Hoevenaars gedaan was, de teksten transcribeerde. Een tijdrovend karwei, dat, wil het tot zijn recht komen, op uiterst consciëntieuze wijze dient te geschieden.

Het traditionele regest is sterk juridisch gericht. In zekere zin is dit te rechtvaardigen, omdat oorkonden op de eerste plaats werden opgesteld met het oog op de juridische gevolgen. Zo bevatten de laat-middeleeuwse transportakten in deze streken zelden of nooit gegevens over de koopsom en de wijze, waarop deze betaald werd, bijvoorbeeld ineens of in termijnen, in geld of in natura. Het Bosch' protocol wemelt van zogenaamde betalingsbeloften («promissiones»), waarin de ene persoon belooft een som geld te betalen aan de ander. Nooit wordt echter vermeld, hoe deze verplichting is ontstaan. Dat neemt niet weg, dat de opsteller van deze regesten wel wat meer aandacht had kunnen besteden aan de maten en muntsoorten, een niet te onderschatten economisch aspect, dat in de oorkonden wel zeer nauwkeurig wordt aangeduid. Nu wordt er voortdurend gesproken over ponden (een geldsoort) en over mudden (een graanmaat). Vermoedelijk ging het in de meeste gevallen over resp. het pond Bosch' payment en de Bossche mud. Het pond Bosch' payment was een rekenmunt, waarvan de koers oorspronkelijk dagelijks op de Bossche markt werd vastgesteld. De bij tijd en wijle optredende geldontwaarding en de prijsinflatie van de zestiende en vroege zeventiende eeuw leidden derhalve tot een ernstige waardevermindering van de geldrenten, waarvan de meeste kloosters en liefdadige instellingen in hoge mate afhankelijk waren. Afgezien van dit ene punt mag de abdij van Berne zich gelukkig prijzen met een dergelijke ontsluiting van een goed bewaard archief. Het boek vormt bovendien door zijn vormgeving (linnen band) een sieraad voor de boekenkast.

Muntelbolwerk 1
NL-5213 SZ 's-Hertogenbosch

dr. A.C.M. Kappelhof
archivaris Godshuizen

Kaspar Elm (Hrsg.), *Reformbemühungen und Observanzstreben im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (= Berliner Historische Studien, Band 14; Ordensstudien, Band 6), Verlag Duncker und Humblot Berlin 1989, XV + 643 Seiten, Preis DM 228,00, ISBN 3-428-06693-6.

Die in der Mitte des 14. Jahrhunderts einsetzenden und sich im 15. Jahrhundert verstärkenden Reformbestrebungen in vielen religiösen Orden wurden sowohl in der kirchengeschichtlichen Forschung als auch in der profangeschichtlichen Darstellung bis vor kurzem kaum beachtet oder gewürdigt. Die Gründe dafür werden bei Kaspar Elm in seiner

Einleitung (S. 3f) überzeugend aufgewiesen. Wenn sich seit nunmehr zwei Jahrzehnten immer mehr Forschungsarbeiten mit einzelnen spätmittelalterlichen Reformklöstern, mit observanten Bestrebungen innerhalb einzelner Orden und mit Erneuerungstendenzen im gesamten Ordenswesen befassen, dann liegt dem unter anderem ein wachsendes Gespür für die wesensimmanente Notwendigkeit von Reformen im historischen Ablauf und eine vertiefte Kenntnis ihrer Mechanismen zugrunde, aber auch generell das Streben nach einer positiveren Bewertung des Spätmittelalters gegenüber der allgemein verbreiteten Meinung von einer Zeit des Verfalls vor der Erneuerung durch Luther beziehungsweise durch das Trienter Konzil.

Der vorliegende Sammelband enthält außer der von Kaspar ELM geschriebenen *Einleitung*, welche einen umfassenden Überblick über die Thematik vermittelt, 29 Beiträge (sechs davon in englischer und zwei in italienischer Sprache), welche aus der Beschäftigung des Arbeitskreises für Vergleichende Ordensforschung am Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin mit diesem Thema erwachsen sind, insbesondere bei drei in den Jahren 1978, 1979 und 1981 veranstalteten *Kolloquien*, deren Tagungsprogramme S. XIII bis XV mitabgedruckt werden. Die Fülle der Gesichtspunkte und Einzelbeobachtungen schärft den Blick für die Vielschichtigkeit der Reformbewegung in ihren Voraussetzungen, Initiativen, Hintergründen und Zielen.

Die Beiträge gruppieren sich inhaltlich in den ersten vier Kapiteln um die Mönchsorden, Kanoniker, Ritter- und Hospitalorden sowie Bettelorden. Danach folgen vier weitere Kapitel: Ordensneugründungen, der Zusammenhang «Papsttum, Konzilien, Episkopate und Ordensreform», aber auch «Landesherren, städtische Obrigkeit und Ordensreform» und «Ordensreform und Reformation». Erst die Hinzunahme der letztgenannten Themengruppe ermöglicht es, die anhand von Einzelbeispielen und in einzelnen Ordensgemeinschaften beobachteten Phänomene als eine Gesamtbewegung des Spätmittelalters zu erkennen und zu würdigen. Der Sammelband ist sechs Wissenschaftlern gewidmet, die in Verbindung mit dem Herausgeber an der Erforschung der Ordensreformen mitgearbeitet haben, das Erscheinen des Bandes aber nicht mehr erlebten, darunter der im Jahre 1987 verstorbene Windberger Prämonstratenser Dr. Norbert Backmund.

Bei den Benediktinern setzten am Ende des 14. Jahrhunderts diesseits und jenseits der Alpen Reformbemühungen ein, die im Laufe des 15. Jahrhunderts zur Bildung vor Kongregationen führten. Petrus BECKER, *Erstrebte und erreichte Ziele benediktinischer Reform im Spätmittelalter* (S. 23-34), berichtet darüber, insbesondere über den Trierer Abt Johannes Rode und über die Mittel zur Wiederbelebung der alten benediktinischen Lebensweise (größere Schlichtheit der Gottesdienste, Wiederbesinnung auf die geistige Funktion des Abtes, Zurückdrängung des Adelsprivilegs, neues Interesse an den Studien). Heinrich RÜTTING untersucht spätmittelalterliche Ordensreformen bei den Karthäusern

(S. 35-58) mit dem sprichwörtlichen Ergebnis, daß in diesem Orden Reformen niemals notwendig geworden seien. Vielmehr sei die Ordensregel und die in reicher Schriftstellerei verbreitete Spiritualität der Karthäuser befruchtend für andere Reformzentren geworden, wie zum Beispiel für Windesheim. Einige Karthäuser seien vom Papst und von den Bischöfen zur Reform anderer Orden herangezogen worden.

Auch im Kanonikerorden setzen schon in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts diesseits und jenseits der Alpen Bemühungen um eine Reform ein, die sich in Kongregationsbildungen aufweisen läßt (beginnend mit dem Stift Raudnitz an der oberen Elbe über S. Giorgio in Alga bei Venedig bis zu Windesheim bei Deventer und S. Frediano in Lucca bzw. S. Salvatore in Laterano). Ludo MILIS zählt Reformversuche bei mehreren Chorherrengemeinschaften auf. Pieter VAN DEN BOSCH untersucht Urheber, Zielsetzung und Verlauf der Kreuzherrenreform des 15. Jahrhunderts. Er ist der Auffassung, die *Devotio moderna* der Windesheimer und deren Klosterreform sei von den Kreuzherren beeinflußt (S. 80). Wilhelm KOHL stellt die Windesheimer Kongregation vor: den Gründer Gerhard de Groote, die schnelle Ausbreitung, Ziele und Konzepte der Reform, die Organisation und die Auswirkungen der Windesheimer Reform. KOHL sieht keinen unmittelbaren Zusammenhang zwischen der Erneuerung des geistlichen Lebens durch die *Devotio moderna* und der Reformation Luthers (S. 105).

Außer den hier genannten Beiträgen erinnert Kaspar ELM in seiner *Einleitung* (S. 8f) an weitere Reformbestrebungen innerhalb der Gemeinschaften der Chorherren, unter anderem an den Prämonstratenserorden, für den er auf die Reformen in England, Böhmen und Ungarn verweist, welche auch andernorts Entsprechung fanden. Unter Berufung auf Norbert BACKMUND, *Spätmittelalterliche Reformbestrebungen im Prämonstratenserorden* (Anal. Praem. 56, 1980, 194-204; es handelt sich um das Referat, das der Autor im Februar 1979 beim Kolloquium des Friedrich-Meinecke-Instituts gehalten hat), sieht ELM in diesen spätmittelalterlichen Erneuerungstendenzen die Vorboten der im 16. und 17. Jahrhundert im Prämonstratenserorden eintretenden Veränderungen. Wenn trotz der Materialfülle dieses Sammelbandes so wenig zu den Prämonstratensern gesagt wird, liegt das in erster Linie daran, daß es im Unterschied zu anderen Orden kaum Vorarbeiten und fundierte Einzeluntersuchungen gibt, die zu einer zusammenfassenden Darstellung herangezogen werden können. Hier liegt nach wie vor ein Desiderat der Forschung. Erfreulich sind in diesem Zusammenhang die Ausführungen von Bruno KRINGS über *Arnstein an der Lahn*, wo die Reformen von 1445 und 1480 eingehend vorgestellt werden (siehe Rezension in diesem Band). Erfreulich ist auch der Hinweis von F.W. SAAL auf Reformbestrebungen in Knechtsteden (Festschrift: *850 Jahre Klosterkirche Knechtsteden 1138-1988*, S. 42), der Hinweis von Otto R. REDLICH auf die Visitation und Reformation in Hamborn (*Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 50, 1917, S. 115ff) sowie der Hinweis

von Tore NYBERG auf das Reformstatut der Prämonstratenser der sächsischen Zirkarie vom Jahre 1424 (im hier rezensierten Buch, S. 388). Aber dies bleiben Einzelstimmen, welche die Erforschung des Gesamtzusammenhangs um so dringlicher machen.

Vier informative Beiträge befassen sich mit den Ritter- und Hospitalorden, und zwar mit den Johannitern, dem Deutschen Orden und den Antonitern (S. 107-169). Auf sie wird hier nur hingewiesen, ebenso wie auf die acht lesenswerten Beiträge über die Reformen bei den Bettelorden (S. 171-370). Bei den Franziskanern gewinnt eine Reformbewegung gleichsam von unten die führende Rolle, während man bei den Dominikanern eher von einer Reform durch die Ordensleitung (also von oben) sprechen kann. Was die Breite der Reformansätze angeht, können es die Augustiner-Eremiten noch am ehesten mit den Franziskanern aufnehmen, — in dieser Breite unerreicht von der gleichfalls besprochenen Reformbewegung der Serviten und von der zur Bildung der Kongregation von Mantua führenden Observanzbestrebung der Karmeliten.

Als Beispiel für eine Ordensneugründung im Zeitalter der Ordensreformen stellt Tore NYBERG den *Birgittenorden* vor, der sich bewußt als Reformbewegung gegenüber den bestehenden Orden ansah (S. 373f). Kaspar ELM macht S. 17 darauf aufmerksam, daß sich innerhalb der bestehenden Orden (vor allem der Bettelorden) im 15. Jahrhundert durch Bildung von Kongregationen und Erneuerung der Observanz praktisch neue Orden gebildet haben, die vom ursprünglichen Augustiner- und Franziskanertum fast soweit entfernt sind, wie es die monastischen und kanonischen Reformen des 12. Jahrhunderts vom Mönchtum Benedikts und Augustins waren; das werde durch die neuen Organisationsformen der Regionalisierung und Demokratisierung bestätigt.

Nicht zu unterschätzen sind die Anstöße, die von den Päpsten, Konzilien und Bischöfen auf die Reform der Orden ausgingen. Das zeigt Bernhard SCHIMMELPFENNIG exemplarisch am Beispiel des Zisterzienserordens und seiner Reform. Dieter MERTENS weist auf die Reformkonzilien und ihr Bemühen um die Kirchenreform hin, die auch bei den Orden ansetzen sollte. Hans-Joachim SCHMIDT verfolgt am Beispiel der Trierer Erzbischöfe die Versuche eines Bischofs und Landesherrn, die Klöster und Stifte in seinem Sprengel zu reformieren, wobei sie trotz aller Exemtionen mit Hilfe von päpstlichen Spezialverfügungen in die Vielfalt der Orden eingreifen, um daraus eine ordensübergreifende Klosterreform nach eigener Vorstellung erwachsen zu lassen: Dazu wird ein fähiger Karthäuser zu einem Benediktinerabt gemacht, die Franziskaner-Minoriten in Koblenz werden durch observante Franziskaner ersetzt, kleinere Klostergemeinschaften aufgelöst und deren Gebäude und Besitzungen anderen Zwecken zugeführt, von den Bettelordensbrüdern in Trier wird verlangt, sich der Windesheimer Kongregation anzuschließen und deren Ordensregel zu übernehmen. Daß die Orden ihre Autonomie zäh verteidigten und daß manche Appellation nach Rom erst nach langem kostspieligem Ringen Erfolg hatte, sei nur am Rande erwähnt.

Hatte schon Eugen HILLENBRAND in seinem Beitrag über die deutsche Ordensprovinz der Dominikaner mit Nachdruck auf den Einfluß der politischen und sozialen Umwelt auf die Klosterreformen hingewiesen (S. 239ff), so wird dieser Gesichtspunkt im 7. Kapitel eigens thematisiert, wobei es um den Einfluß des Landesherrn und der städtischen Obrigkeit auf die Klosterrreform geht (S. 515ff). Musterbeispiele sind der Landesherr von Brandenburg, der die Prämonstratenser-Domkapitel von Brandenburg und Havelberg mit päpstlicher Erlaubnis in Säkularkapitel umwandelt, das Baseler Stadtregiment, das bei der Reform verschiedener Baseler Konvente mitwirkt, und die italienischen Fürstenhöfe und ihr Engagement für reformorientierte Orden. Der äußerst kurzbemessene Artikel von Felix ESCHER, *Landesherr und Reformen in brandenburgischen Prämonstratenserklöstern* (S. 515-519), der sich stark auf ältere Literatur stützt, ist übrigens der einzige spezielle Artikel dieses Sammelbandes zum Thema Prämonstratenser.

Lothar GRAF ZU DOHNA zeichnet ein interessantes Bild vom Augustiner *Johann von Staupitz*, der an der Schwelle der Ordensreform der deutschen Augustiner zur Reformation Luthers steht (S. 571-584). Wichtig ist der ordensgeschichtliche Vergleich von Walter ZIEGLER im abschließenden Beitrag «*Reformation und Klosterauflösung*» (S. 585-614). Man erkennt darin, wie unterschiedlich sich die jeweiligen Orden gegenüber den Versuchen reformatorischer Klostersäkularisation verhielten. Hier finden sich einige Hinweise auf Prämonstratenserklöster, zum Beispiel S. 592 Lorsch und S. 597 Adelberg (beide fehlen im Register), S. 599 Magdeburg, S. 600 Stade, S. 604 Broda; auf die Bedeutung der Prämonstratenser als Verbreiter des evangelischen Gedankengutes macht S. 600 Anm. 53 aufmerksam. ZIEGLER ruft S. 592f in Erinnerung, daß es schon in den Jahrhunderten vor Luther seitens der Landesherren Klosterauflösungen und Umwidmungen gab, daß also der Zugriff der reformatorischen Landesherren auf die Klöster in einer ununterbrochenen Tradition stand. ZIEGLER arbeitet gewisse Gesetzmäßigkeiten heraus, wie zum Beispiel S. 606: «Wenn die reformatorische Predigt nicht offiziell gefördert, ihre Forderungen nicht staatlich durchgesetzt wurden, so war dies gleichbedeutend mit der Aufrechterhaltung eines großen Teils der Klöster.»

Im ordensgeschichtlichen Vergleich hier und auch anderwärts bisher nicht erwähnt ist der Einfluß der Literatur des 15. Jahrhunderts auf die Durchsetzung der Reformideen in eine breitere, des Lesens bereits kundige Öffentlichkeit. Ich erinnere dazu an das nach 1438 entstandene Arnt Buschmans Mirakel, dessen Handlung in (Duisburg-)Meiderich spielt: eine lehrhafte Erzählung, in der jene Ziele besonders herausgestrichen werden, wie sie zum Beispiel H.J. SCHMIDT in dem hier rezensierten Buch S. 477f als Beschluß der Trierer Provinzialsynode vom Jahre 1423 zusammenfaßt: Treue gegenüber der kirchlich sanktionierten Glaubenslehre, Verbot der Würfel- und Glücksspiele, Vermeidung von Prunk in Kleidung und Lebensstil, Aufforderung zur Teilnahme am Gottesdienst.

Der aktuelle Wert des Sammelbandes besteht in der Fülle der Informationen und Gesichtspunkte, die dem Forscher den Blick weiten, ja die ihn erst auf bestimmte Phänomene aufmerksam machen, die ihm bisher in der Untersuchung seines Detailbereichs entgangen sind oder die ihm weniger wichtig schienen.

An der Abtei 4 Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.
D-W 4100 Duisburg 11

Winfried MÜLLER (Bearb.), *Im Vorfeld der Säkularisation: Briefe aus bayerischen Klöstern 1794-1803 (1812)*, (= Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, Heft 30) Böhlau-Verlag Köln Wien 1989, VII + 379 Seiten, Leinen DM 78,00, ISBN 3-412-21388-8.

Es handelt sich um eine gediegene Quellenpublikation von 214 Briefen, deren Veröffentlichungswert von mir als sehr hoch eingestuft wird. Dennoch beginne ich mit einer harten Kritik, die sich auf den Titel des Werkes und auf die formalen Aspekte der Einleitung bezieht.

Beim Lesen des Titels dachte ich zunächst an nichtamtliche Briefe von Ordensschwestern, Laienbrüdern und Priestern der unterschiedlichsten Orden und Kongregationen im damaligen Bayern aus den Jahren 1794 bis 1803, also «im Vorfeld der Säkularisation» und damit aus einer Zeit, unmittelbar bevor diese Ordensleute aus ihren Klöstern vertrieben wurden und zusehen mußten, ob sie von ihren jeweiligen Verwandten aufgenommen wurden oder wo sie sonst eine Bleibe fanden. Aus solchen Briefen hätte ich mir Aufschluß über die alltägliche Lebenswelt des Klosters mit seinen Freuden und Leiden, Hoffnungen und Enttäuschungen erwartet. Doch nichts von alledem! — Schier unüberwindbar scheint das Aufspüren solcher privater Briefe zu sein, sei es in Nachlässen (selbst wenn sie inzwischen in öffentliche Archive gelangt sind) oder sei es in altüberlieferten geschnürten Briefbündeln in den Schubladen ungezählter Bauernhäuser und Stadtwohnungen.

Tatsächlich handelt es sich bei den 214 publizierten Briefen um Schreiben von insgesamt 75 repräsentativen Persönlichkeiten aus dem Ordensbereich, die an andere Repräsentanten aus dem Ordensbereich gerichtet sind. Empfänger wie Absender der Briefe sind meist Äbte, Pröpste und der Sekretär des Münchener Generalstudiendirektoriums der Klöster. Nur drei Briefe (N° 49, 56 und 100) stammen von einer Frau, und zwar von der Äbtissin Mutschelle vom Benediktinerinnen-Kloster Kühbach. Die übrigen 74 Korrespondenten verteilen sich auf die Benediktiner (55), Augustiner-Chorherren (9), Zisterzienser (7), Prämonstratenser (2) und Dominikaner (1). Pater Placidus Scharl vom Kloster Andechs OSB, der Leiter des Studiendirektoriums, ist an 90 Briefen als Absender bzw. Empfänger beteiligt; Abt Carl Klocker von Benediktbeuern OSB an 79 Briefen.

Die Briefe, die bei der Publikation nicht nach Sachbetreffen, sondern

chronologisch geordnet sind, befinden sich heute fast ausnahmslos in den Aktenbeständen des Bayerischen Hauptstaatsarchivs München (übrigens: der Bestand Altbayerische Landstände wird entgegen dem im Abkürzungsverzeichnis ausgewiesenen Kürzel ABL in der Publikation nur als AL zitiert), wenige in der Abteilung Hoeckeriana der Bayerischen Staatsbibliothek München, einige im Archiv der Abtei Metten und nur einer im Besitz des Bearbeiters (N° 213). Dieser letztgenannte Brief war 1985 auf einem Flohmarkt in der Nähe von Landshut angeboten worden (S. 15). Alle 75 Korrespondenten werden S. 339-356 mit Kurzbiographie und Literaturverweis vorgestellt. Der größte Teil der publizierten 214 Briefe — der Herausgeber sagt S. 29, daß ihm 1400 Briefe bekannt seien — stammt aus dem Schriftverkehr des Generalstudiendirektoriums. Er wurde zwischen den beteiligten Klosteroberen und dem Sekretär dieser Institution in den Jahren 1794 bis 1803 geführt, wobei neben den dienstlichen Angelegenheiten auch ganz selten persönliche Eindrücke und Ansichten ausgetauscht werden.

Bei diesem Sachverhalt hätte der Titel der Briefsammlung nicht so allgemein formuliert werden dürfen, wie er gewählt wurde, sondern hätte um der wissenschaftlichen Redlichkeit willen weit enger gefaßt werden müssen, zum Beispiel «Die bayerischen Abteien in ihrer Sorge um den Erhalt ihrer Klöster und Schulen im Vorfeld der Säkularisation, dargestellt anhand von Briefen von 75 führenden Ordensleuten 1794-1803 (1812)».

Der zweite Punkt der Kritik richtet sich gegen das Formale der Einleitung. Es geht nicht um das Inhaltliche, denn es enthält fast alles Wissenswerte zur Textausgabe. Aber weil die Einleitung ohne Gliederung bzw. Zwischenüberschriften geschrieben ist, wird dem Leser zugemutet, in den 31 Seiten solange zu suchen, bis er etwas zu seiner Fragestellung findet. Das muß bei einem solchen Werk nicht sein! — Wie leicht ließe sich der vorhandene Text zum Beispiel in folgende Abschnitte aufgliedern: Die geistigen Strömungen im ausgehenden 18. Jahrhundert in Bayern, die Kritik an Ordensleuten und Klöstern außerhalb der eigenen Reihen, Weltabgeschiedenheit (Chorgesang, Meditation) und Weltzuwendung (Pfarrseelsorge, Schule), die Wirtschaftsführung der Klöster und ihr Beitrag zu den bayerischen Staatsfinanzen, der maßgebliche Einfluß der bayerischen Regierung auf die Bestimmungen über die Vermögenssäkularisation der Klöster beim Reichsdeputationshauptschluß, die Gründe für eine Publikation gerade dieser Briefe in Ergänzung zur Aktenpublikation, die Schwierigkeiten bei der Zusammenstellung einer solchen Briefsammlung, das Generalstudiendirektorium der bayerischen Prälaten (1781-1803), die erfolgreiche Gegenwehr der bayerischen Klöster gegen die veranschlagte Besteuerung mit 15 Millionen Gulden seitens der Staatsregierung in den Jahren 1798 und 1799, kaum Briefe von Belang im Zusammenhang mit der Aufhebung der Klöster (1803), einige Briefe aus der Zeit von 1803 bis 1812, Selektionskriterien für die Veröffentlichung gerade dieser 214 Briefe

(unter den bekanntgewordenen 1400 Briefen), Editionsgrundsätze, Dank an einzelne Mitbeteiligte dieser Edition.

Das Kernstück der Briefsammlung bildet die Registratur des Generalstudiendirektoriums der Prälaten. Damit hat es folgende Bewandtnis: 1776 hatte Kurfürst Max III. Joseph das Vermögen des aufgehobenen Jesuitenordens schulischen und kirchlichen Zwecken überschrieben, dies aber 1781 rückgängig gemacht und das Jesuitenvermögen dem neugegründeten bayerischen Zweig des Malteserordens zur Verfügung gestellt. Die dadurch entstandene Lücke im Bildungswesen wurde den Orden aufgebürdet, wofür die Prälaten das Recht erhielten, die von ihnen finanzierten Lehrämter mit Ordensleuten zu besetzen. Die Rekrutierung des klösterlichen Lehrpersonals, seine Verteilung auf die Lehranstalten und die Erhebung und Verwaltung des Schulbeitrags war die Aufgabe des Generalstudiendirektoriums der Prälaten.

Ein weiterer Teil der Korrespondenz der Jahre 1798 und 1799 ist thematisch der Abwehr des Steueranschlags von 15 Millionen Gulden gewidmet. Die Fülle anderer Themen läßt sich in einer Rezension nicht aufzählen. Ein Sachindex, dessen Erarbeitung zugegebenermaßen schwierig gewesen wäre, fehlt.

Obwohl die gesamten Verhältnisse in Bayern, insbesondere das Generalstudiendirektorium, auch den Prämonstratenser-Orden berühren, erwecken die zwei publizierten Briefe des Abtes Gilbert Michl von Steingaden und die acht Briefe des Abtes Godefrid Spindler vom Kloster Schäftlarn das besondere Interesse des Rezensenten. Sie sind weniger für die Geschichte des Gesamtordens als für die spezielle Geschichtsschreibung dieser beiden Prämonstratenser-Klöster von großem Nutzen, insbesondere für Schäftlarn, wo die Umwandlung eines Klosterflügels in ein Militärlazarett und die finanziellen Nöte des Klosters ausführlich geschildert werden. Brief 197 handelt vorwiegend über den Klosteraustritt des Siard Fuhrmann (1802) aus dem Prämonstratenser-Kloster Neustift (Freising), das übrigens in der Briefsammlung wie auch Schäftlarn, Windberg und Steingaden mehrfach erwähnt wird (siehe Register). Brief 181 zeugt davon, daß man 1800 in Schäftlarn die äußere Feier des Norbertfestes wegen des Freitags vom 11. Juli auf Sonntag, den 13. Juli, verlegte. Erwähnung finden: Abt Joachim Eggmann von Windberg (S. 236), Abt Joseph Gaspar von Neustift (S. 58), Milo Kriegseis von Schäftlarn (1804 Rektor des Gymnasiums Straubing S. 323), Philipp Nerius Puell von Neustift und seine Preisschrift über die Grafen von Andechs und Tirol (S. 120), Abt Kastulus Wohlmuth von Neustift (S. 164) sowie mehrfach die schon genannten Äbte Gilbert Michl und Godefrid Spindler (Register).

Von lobenswertem Fleiß zeugen die vielen ausführlichen redaktionellen Anmerkungen zu den Personen und Sachverhalten, die in den Briefen genannt werden. Lobenswert sind auch die Kurzbiographien, das Quellen- und Literaturverzeichnis sowie das Personen- und Ortsregister.

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger Horstkötter, O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

Ordo canonicus

94. — Jean BECQUET, *Vingt-cinq ans d'études canoniales en France (1959-1984)*, dans *Liber amicorum. Etudes historiques offertes à Pierre Bougard*, (*Mémoires de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, t. XXV), (*Revue du Nord*, hors série, collection Histoire, t. III), Arras, 1987, p. 65-71. L'auteur se demande comment ont évolué les études françaises sur la vie canoniale organisée pour et par le clergé médiéval, un quart de siècle après la première réunion de la Mendola en 1959. La production n'a pas été considérable, aussi, l'auteur a-t-il renoncé à recourir de manière systématique aux périodiques régionaux ainsi qu'aux ouvrages de vulgarisation. Surtout sur le plan des études générales un bon nombre d'études ont été réunies. On ne saurait les négliger si on veut étudier les ordres canoniaux et la mentalité de base de leurs maisons particulières. (H.J.)

PARTICULARIA

Aisne

95. — Ghislain BRUNEL, *L'implantation des ordres religieux de Prémontré, Cîteaux et Fontevrault dans la région de Villers-Cotterêts au XIIe siècle: une réponse à de nouveaux besoins?*, dans *Mémoires. Fédération des sociétés d'histoire et archéologique de l'Aisne*, XXXII, 1987, p. 197-224. En ce qui concerne l'ordre de Prémontré, on y parle de Vivières/Valsery et Lieu-Restauré. (H.J.)

Allerheiligen

96. — Hansmartin SCHWARZMAIER, *Die Gründung des Prämonstratenserklosters Allerheiligen. Ein Beitrag zum Thema «Staufer - Welfen - Zähringer»*, in Gerd. ALTHOFF, u.a. (Hrsg.), *Person und Gemeinschaft im Mittelalter. Karl Schmid zum fünfundsechzigsten Gebutstag*, Sigmaringen, 1988, S. 433-454. (H.J.)

Antonigartzem (Zülpich)

97. — Harald HERZOG und Norbert NUSSBAUM, *Denkmäler im Rheinland*, Band 9,5: *Stadt Zülpich*, Rheinland-Verlag Köln 1988. Der Stadtteil Zülpich-Enzen, in dem die immer mehr verfallenden Gebäude des Klosters Antonigartzem liegen, wird S. 131-139 vorgestellt; vieles davon

bezieht sich auf das ehemalige Kloster der Prämonstratenserinnen. (L.H.)

Antwerpen, Sint-Michiel

98. — Michel CLOET, *Het decanaat Leuven in 1732-1734. Visitatieverslag van deken Rombout van Kiel*, (*Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*), Brussel, 1990. Een visitatieverlag met uitgebreide beschrijving volgens een vast schema van de inrichting van elke bezochte parochie. P. 31 vermeldt dat de Antwerpse Sint-Michielsabdij de voornaamste tiendheffer was in Korbeek-Dijle (nu gem. Bertem), de abdij had er geen patronaatsrechten. (H.J.)

99. — P. LOMBAERDE, *De Antwerpse pakhuizen en het «Koninklijk Stapelhuis»: stedebouwkundige en bouwconstructieve aspecten* in *Monumenten en Landschappen*, 9/4, juli-augustus 1989, p. 53 e.v. (L.V.D.)

Arnstein

100. — Het artikel van Bruno KRINGS, *Ein Brief Papst Innozenz' II. vom Jahre 1140 zugunsten des Generalkapitels der Prämonstratenser*, verschenen in dit tijdschrift, 1988, LXIV, blz. 342-348, werd vermeld door Rudolf Schieffer in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1989, 45, afl. 2, blz. 646, die de bewijsvoering «*überzeugend*» noemt. (W.M.G.)

Averbode

101. — Anne Marie POLLET, *Paneelstempels op boekbanden uit de Nederlanden (XVe-XVIe eeuw). (Verzameling Universiteitsbibliotheek Gent)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, richting Plastische Kunsten, Gent, Rijksuniversiteit, 1990, promotor: Prof. Dr. Albert Derolez. Op p. 17-19 bespreekt de auteur *De paneelstempelmatrijs van de norbertijnerabdij te Averbode* (bewaard te Averbode). Deze stempel bestaat uit een massieve blok gegoten geelkoper (23 mm hoog), 131 bij 89 mm afmeting en is gemonteerd op een (eike)houten steunblok. Na nauwkeurige vergelijking van vele details uit de auteur als haar mening dat de bewaarde matrijs origineel is, d.w.z. uit dezelfde tijd als de twee in de abdij bewaarde banden waarop de afdruk ervan voorkomt (midden 16de e.). Een stempelmatrijs van die afmeting uit de 16de eeuw zou zeer zeldzaam zijn. (H.J.)

102. — Mathieu BOUHON, *De premonstratenzer abdij van Averbode (ca. 1550-1797). Een bijdrage tot de studie van de kloosterdemografie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1989, 157 p., promotor: Dr. L. VAN BUYTEN. Deze studie werd gemaakt naar het model van de verhandelingen over de abdijen Antwerpen, Sint-Michiel en Park, o.l.v. dezelfde promotor (cfr. *APraem.*, LVIII, 1982, p. 346 en 357). Steunend

op rijk bronnenmateriaal en degelijk begeleid door zijn promotor bestudeert de auteur zeer vele en verschillende aspecten van de kloosterdemografie. Het meest opvallend is de groei van de gemeenschap van Averbode van gemiddeld 40 leden ca. 1550 naar meer dan 80 leden in de 18de eeuw. (H.J.)

103. — Jos PHILIPPEN, *De Limburgse devotiemedailles*, in *Jaarboek. Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, 1988, p. 131-179, geeft negen verschillende typen van medailles uit Kortenbos bij Sint-Truiden uit de periode 17de e.-20ste e. (p. 152-157). Het oudste type (2 var.) vertoont een afbeelding van de H. Norbert. (H.J.)

104. — M. CLOET, *Het decanaat Leuven in 1732-1734*, Brussel, 1990. (Zie nr. 98). Tot het decanaat Leuven behoorden de parochies Rotselaar (p. 171-177) en Wezemaal (p. 196-201) (nu gem. Rotselaar), bediend door norbertijnen van Averbode. Van het *Necrologium Monasterii S. Mariae Sanctique Joannes Baptistae in Averbode Ordinis Praemonstratensis*, ed. G. SLECHTEN, in *APraem.*, LIV-LX, 1978-1984, 426 p. in afz. pag., werd geen gebruik gemaakt bij het identificeren van de genoemde norbertijnen, het komt evenmin voor in de bibliografie. Aldus bleven de helpers van de pastoor zonder toelichting. (H.J.)

105. — Frans CLAES, *Oostbrabantse priesters en kloosterlingen, door de Fransen gevangengenomen of gedood (1793-1800)*, in *Oost-Brabant*, XXV, 1988, p. 148-152. De auteur vermeldt voor de abdij van Averbode: Mattheus Claes (1757-1812), in oktober 1799 aangehouden maar ontsnapt en ondergedoken; Eustachius Mommeyer (1731-1805), opgesloten van 1799 (drukfout bij G. SLECHTEN, *Necrologium*, in *APraem.*, LIX, 1983, ed. text., p. 325, noot 3) tot januari 1800; Claudius Mondelaers (1745-1815), in november 1798 aangehouden maar ontsnapt; Antonius Robyns (1764-1824), in september 1799 aangehouden en opgesloten tot 1800. (H.J.)

Beaumont-les-Nonains

106. — *Beaumont-les-Nonains*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 80. (H.J.)

België

107. — C. VAN DE WIEL, *Archivalia over de bisdommen Antwerpen, Brugge, Doornik, Gent, Ieper, Luik en Namen in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen (1516-1916)*, in *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, LIX, 1989, p. 165-208, vermeldt archiefstukken i.v.m. Beauregard (abdij van Terwaan) te Proven (nr. 194: verkoop van een huis, 1614-1615), Floreffe (nr. 268: oprichting van het bisdom Namen, 1556) en Ninove (nr. 196: visitatieverslag van abt J. David van Ninove in de abdij van Waasten (Arrouaise), 1621). (H.J.)

Berne

108. — A.W. VAN DEN HURK, W. VAN DER HEIJDEN, e.a., *Berne en Berlicum, gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van de viering van 750 jaar pastorale zorg van Berne over Berlicum* (Berlicum, 1990), 139 blz., Fl. 15.

De parochiële viering van dit zeldzaam jubileum is terecht gebaseerd op de overdracht van de «curtis in Berlanchem», incluis het patronaatsrecht, door het kapittel van Oudmunster (St. Salvator) te Utrecht aan de Abdij van Berne op 15 juni 1240, waarbij Berlicum de oudst geïncorporeerde parochie van Berne werd. Deze overdracht is destijds vastgelegd in twee gelijkluidende en gelijkgezegelde oorkonden in de vorm van een chirograaf, die beide bewaard zijn gebleven, nl. in het abdijarchief van Berne en in het Rijksarchief te Utrecht. Het gedenkboek begint dan ook met een afbeelding van het gaaf bewaarde en rijk gezegeld charter van Berne, vergezeld van een deskundige tekstvertaling van dr. H. CAMPS en een toelichtende schets over het Berlicum in de 13de eeuw, eveneens van diens hand (blz. 12-19).

De twee hoofdauteurs beschrijven in omvangrijke schetsen resp. de geestelijke en materiële wederwaardigheden van parochie, kerk en kapellen gedurende zeven en een halve eeuw. Het omvangrijk feitenmateriaal, afkomstig uit de archieven van de abdij en plaatselijke heemkundekring, zijn door hen helder en prettig verteld.

Als kort tussenspel tussen de twee hoofdschetsen (blz. 21-53 en 59-92) staat H. VAN BAVEL O. Praem. even stil bij de dramatische ommezwaai in het jaar 1648, toen vlak voordat de oude katholieke kerk in handen van de hervormden overging pastoor Joachim Keijzers de relieken uit de drie altaren haalde en in veiligheid stelde. Merkwaardigerwijze zijn deze kleine relieken met de bijbehorende processen-verbaal betreffende het lichten ervan tot heden bewaard gebleven.

Aan het slot van het rijk geïllustreerd en netjes gedrukt gedenkschrift volgt nog veel informatie over de jongste geschiedenis van de parochie en van de in 1950 gestichte dochter-parochie Middelrode.

Het schrijven en uitgeven van zo'n feestbundel verdient zeker een compliment; het ontbreken van annotatie is voor de geschiedschrijving beslist een manco, maar is wel begrijpelijk bij deze populair bedoelde en goedkoop gehouden uitgave. (H.V.B.)

Beselich

109. — Über die geschichtlichen Forschungen zum Kloster Beselich im Kreis Limburg-Weilburg informieren regelmäßig die «*Beselicher Schriften*», Informationen des Vereins zur Erhaltung der Klosterruine Beselich e.V., hrsg. von Ch.W. MARTIN, Fussinger Weg 12, D-W 6251 Waldbrunn-Lahr. Das Heft 8 (Juli 1989) ist der Rückerinnerung an die 825-Jahrfeier am 29. Mai 1988 gewidmet (siehe *Anal. Praem.* 64, 1988, 373). (L.H.)

Braine

110. — *Aiguisy*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 116. «L'abbaye Saint-Yved de Braine y avait au XIVe siècle une maison, peut-être dirigée par un prieur.»

Boucquy, dans *o.c.*, p. 118. Boucquy a été un prieuré de l'abbaye. La mention «BACKMUND l'ignore» est fautive, voir BACKMUND, t. II, p. 484-485. (H.J.)

Csorna

111. — Am 12. Juni wurde E.L. Horváth (° 1929) zum Abt gewählt von der ungarischen Abtei Csorna, wovon der letzte Abt E. Simonffy starb in 1954. Die Abtsbenediktion fand statt in der Abteikirche am 6. September 1990. E. Horváth war während 18 Jahre Professor im bischöflichen Seminar in Györ, seit dem 3. Mai 1989 ist er zugleich Vikar des Generalabtes für die ungarische Zirkarie. (H.J.)

Dielegem (Jette)

112. — Wim VERDOODT, *De geschiedenis van een dorpskerk (Sint-Amanduskerk, Denderleeuw)*, in *Het Land van Aalst*, XXXIX, 1987, p. 255-280. Artikel n.a.v. een proefschrift met dezelfde titel aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas te Gent o.l.v. Dirk Van de Perre en Paul Kongs. Deze kerk, waarvan de oudste delen dateren uit de 12de-13de eeuw, werd eeuwenlang bediend door kanunniken van Dielegem. (H.J.)

113. — Leo J. VANDEWIELE, art. *Wynhouts, Bernard*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. XIII, Brussel, 1990, kol. 891-895. De norbertijn B. Wynhouts (1588-1662) was een zeer bekwaam botanicus. Hij legde een belangrijk herbarium aan — thans bewaard in de R.U.Gent — en organiseerde in 1651 «vermoedelijk als eerste in de geschiedenis, een openbare veiling van planten en gewassen». (H.J.)

Dolní Kounice

114. — Jan BISTŘICKÝ, *Gefälschte Urkunden auf die Namen von Olmützer Bischöfen aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, in *Fälschungen im Mittelalter*, Band IV, (*MGH. Schriften*, Band XXXIII, 4), Hannover, 1988, S. 575-596. Der Schriftsteller bespricht die Urkunde Bischofs Konrads für das Prämonstratenserfrauenkloster in Unterkanitz von angeblich 1321, wobei der Bischof die Pfarrkirche zu Ressnowitz dem Kloster inkorporiert. Er setzt die Zeit ihrer Entstehung fest am Ende des 14. oder am Anfang des 15. Jahrhunderts, ohne die wahren Gründe der Fälschung sowie die näheren Umstände der Entstehung erklären zu können (S. 583-588, Text S. 594-595, Abb. IV). (H.J.)

Drongen

115. — A. RAMBAUT, *De refuge van de Drongense Norbertijnen in het Gentse Patershol en de herwaardering van de resterende kapel (1327-1987)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, 1987. (H.J.)

Dryburg

116. — Robert SOMERVILLE, *Scotia Pontificia. Papal Letters to Scotland before the Pontificate of Innocent III*, Oxford, 1982, XIII-177 p. Nos. 47 (1162, JL 10784), 52 (1164, JL 11044), 64 (1170-1172, JL 11936), 122 (1184, JL 14998), 162 (1196, JL 17342). (H.J.)

De Essenburgh (Harderwijk)

117. — Bij de Uitgeversmaatschappij J.H. Kok te Kampen verscheen in 1990 de bundel *Omnes Circumadstantes*, Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy. Presented to Herman Wegman ...; ed. by Charles Caspers and Marc Schneiders.

Marc SCHNEIDERS O. Praem. schreef in deze bundel op blz. 78-100 de bijdrage *Acclamations in the eucharistic prayer*.

Marc SCHNEIDERS, *The Drummond martyrology and its sources*, in: *Analecta Bollandiana*, 108 (1990), blz. 105-145.

Marc SCHNEIDERS, *Zur Datierung und Herkunft des Karlruhes Beda*, in: *Scriptorium*, 43 (1989), blz. 247-252, plaat 19. (A.V.D.H.)

Flabémont

118. — Jean-François MICHEL, *Les fêtes mariales à Flabémont en 1644*, dans *Le pays lorrain*, LXVIII, 1987, p. 221-224. (H.J.)

France

119. — Jean-Loup LEMAÎTRE, *Répertoire des documents nécrologiques français. Supplément*, (*Recueil des historiens de la France. Obituaires*, t. VII), Paris, 1987, VIII-151 p. (cf. *APraem.*, LVII, 1981, p. 259-260).

Pour notre ordre, ce supplément n'indique que les extraits de textes de *Marcheroux* (n° 371, p. 14) et de *Silly-en-Gouffern* (n° 506, p. 18) édités par E. BROUETTE dans les *APraem.*, LV, 1979, et LVI, 1980. (H.J.)

Frigolet

120. — Jean-Loup LEMAÎTRE, *Note sur les manuscrits conservés de l'abbaye de Conques*, dans *Scriptorium*, XLI, 1987, p. 264-271. L'auteur décrit 24 numéros, dont six se trouvent aujourd'hui au trésor de l'abbaye à Conques et cinq au presbytère. Ces manuscrits d'hagiographie, de théologie et surtout les livres liturgiques datent des XIe au XVIIIe siècles. La liste contient également un pontifical romain imprimé

en 1542. Aujourd'hui, l'abbaye de Conques est une maison dépendante de l'abbaye de Frigolet. (H.J.)

121. — Cum beneplacito Secretariae Status, R.D. Bernardus ARDURA, S.T. et Hist. Dr., Archivarius Curiae Generalitiae, die 19 mensis Martii 1990 ad officium Periti apud Pontificum Consilium de Cultura nominatus est. (D.D.C.)

122. — Le 1er avril 1990 le père M. Vaillant, prélat de l'abbaye de Frigolet depuis 1980, a démissionné. Le même jour l'abbé-général M. van de Ven a nommé administrateur *ad nutum abbatis generalis* le père T. Secuianu de l'abbaye d'Averbode, pour un terme de deux ans. T. Secuianu (° 1933) était prieur de l'abbaye d'Averbode de 1968 jusqu'à 1980. Depuis 1981 il est directeur de la maison d'édition de l'abbaye. Il continue à remplir cette fonction à mi-temps. (H.J.)

Füssenich (Zülpich)

123. — Harald HERZOG und Norbert NUSSBAUM, *Denkmäler im Rheinland*, Band 9,5: *Stadt Zülpich*, Rheinland-Verlag Köln 1988. Darin finden sich im allgemeinen Teil mehrere Aussagen über das Kloster Füssenich. Der Stadtteil Füssenich wird S. 144-153 vorgestellt; das meiste bezieht sich auf das ehemalige Kloster der Prämonstratenserinnen. (L.H.)

Geras

124. — Joachim F. ANGERER, *Caeremoniae regularis observantiae sanctissimi Patris nostri Benedicti ex ipsius regula sumptae, secundum quod in sacris locis, scilicet specu et monasterio Sublacensi practicantur* und *Breviarium caeremoniarum monasterii Mellicensis*, (*Corpus consuetudinem monasticarum*, T. XI, 1-2), Siegburg, 1985-1987, CCXCVIII-332 und XVIII-306 S. (H.J.)

125. — Johann FIGL und Erwin WALDSCHÜTZ, *Ganzheitliches Denken. Festgabe für Augustinus K. Wucherer-Huldenfeld zum 60. Geburtstag*, Wien, 1989, 204 S. Mitbruder A.K. Wucherer-Huldenfeld ist Ordinarius am Institut für Christliche Philosophie an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Wien. S. 197-203: *Veröffentlichungen von Augustinus Karl Wucherer-Huldenfeld*, mit einer kurzen Biographie. (H.J.)

Gödöllö

126. — Reviews of A.L. GABRIEL, *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Notre Dame, Frankfurt am Main, 1986 (cfr. *APraem.*, LXV, 1989, p. 191, no. 49), by William J. COURTENAY, in *Speculum. A*

Journal of Medieval Studies, LXIV, 1989, p. 427-428, and by Emmanuel POULLE, in *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, CXLVI, 1988, p. 215. (H.J.)

127. — Der Heilige Stuhl billigte am 30. November 1989 die Selbständigkeit der Priorei von Gödöllö (Ungarn), seit 1947 abhängig von der Kanonie von Magnovarad (Rumänien). Otto Fényi (° 1917) ist *Prior de regimine* der neuen Kanonie. (H.J.)

Gottesgnaden

128. — Jutta FLIEGE, *Die lateinischen Handschriften der Stadtbibliothek Dessau*, (*Deutsche Staatsbibliothek. Handschrifteninventare*, T. X), Berlin, 1986, XI-156 S.

Georg Hs. 12: *Epistolae S. Pauli cum glossa*, Pergament, 192 Bl., 26 × 17 cm, Gottesgnaden?, 12. Jh., 2. Hälften. «Auf dem vorderen Spiegel der Besitzvermerk *In gratia dei*, d.i. das Praemonstratenserkloster Gottesgnaden bei Calbe an der Elbe» (S. 8-10).

Georg Hs. 16a. 2°: *Apocalypsis*, Pergament, 75 Bl., 22 × 15,5 cm, Gottesgnaden?, 13. Jh. «Bl. 1^{r} am oberen Rand der Besitzvermerk: *Liber apocalipsis iohannis in gratia dei*» (S. 13-14). (H.J.)

Great-Britain

129. — Lionel BUTLER and Chris GIVEN-WILSON, *Medieval Monasteries of Great-Britain*, 2nd impression of the 2nd edition, London, 1987 (first ed. 1979), 416 p. The book starts with a general introduction about monasticism in Britain, until the dissolution in the 16th century (p. 11-129). It is followed by a short comment on each house, with a lot of pictures. Following premonstratensian monasteries are mentioned: Bayham, Dryburgh, Easby, Egglestone, Leiston, Shap and Titchfield. At the end there's a list of *Monastic Sites in Britain not Discribed in the Text* (p. 401-407), which also contains a great number of premonstratensian sites. (J.J.W. and H.J.)

Grimbergen

130. — Karl VERDICKT, *Het «Kort begrijp» van Norbertus Heylen, een kroniek van een Grimbergs norbertijn voor de jaren 1780-1806*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1987, XIII-151 p., promotor: Dr. L. VAN BUYTEN.

N. Heylen (1753-1825) was in de genoemde periode onderpastoor te Strombeek (1779-'86), onderpastoor te Meise (1790-'95) en pastoor te Grimbergen (1795-1818). Hij schreef de nederlandstalige kroniek *Histoire de la suppression de l'abbaye de Grimbergen* (GRIMBERGEN, Abdijarchief, Kl. II, nr. 39, 255 en 85 p.). Het werk ontstond ca. 1799-1801, waarbij gesteund werd op aantekeningen gemaakt sedert 1790. Vanaf 1802 tot 1806 volgden aanvullingen, met nog een korte nota uit 1817.

Deze kroniek probeert naast de zelf beleefde plaatselijke gebeurtenissen ook de algemene politieke en vooral kerkelijke ontwikkeling in de genoemde periode te schetsen, gezien door de steeds met overleg handelende norbertijn-pastoor. Het eerste hoofdstuk van de verhandeling bevat de biografie van Heylen, een beschrijving van het handschrift en een bespreking van de bron. Dan volgt vnl. een commentaar van K. Verdickt op de door Heylen neergeschreven feiten en beschouwingen vanuit een vergelijking met andere bronnen en met de visies van de recente geschiedschrijving, waarbij de auteur zich beperkt tot de periode 1780-1801. Aldus blijkt deze kroniek een kostbaar getuige van feiten en belevenissen en meer nog van de mentaliteit van een handig en plichtsbewust geestelijke in een zeer moeilijke overgangstijd.

In *Van revolutie tot concordaat (1787-1801). Verzet en collaboratie in Brabant*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, LXXIII, 1989, p. 121-162, met meerdere vervolgen in de volgende nummers van hetzelfde tijdschrift, maakt J. VERBESSELT in zeer ruime mate gebruik van de kroniek van Norbertus Heylen. (H.J.)

Grobe (Usedom)

131. — Kazimierz BOBOWSKI, *Zur Frage der Echtheit westpommerscher Urkunden bis zum Ende des 13. Jahrhunderts*, in *Fälschungen im Mittelalter*, Band IV, (*MGH. Schriften*, Band XXXIII, 4), Hannover, 1988, S. 523-530. Der Schriftsteller betont die Notwendigkeit der erneuten Prüfung des ganzen Urkundenmaterials Westpommerens im Mittelalter. Der Hyperkritizismus hat bisher zuviel Urkunden unter die Fälschungen gezählt. Zur Gruppe der Usedomer Fälschungen aber, die schon früher erkannt worden sind, kann er noch mindestens eine weitere Urkunde hinzufügen. (H.J.)

Hamborn (Duisburg)

132. — Otto H. BECKER: *Das Gut Hamborn*, ein ehemaliger Besitz des Hauses Hohenzollern-Sigmaringen am Niederrhein, in: Hohenzollerische Heimat, 40. Jg. Nr. 1, D-W 7480 Sigmaringen 1990, S. 12-15. (L.H.)

Houthem

133. — *Vita Beati Gerlaci Eremytae. De heilige van het Geuldal*, Houthem-Sint Gerlach, 1990, 96 p. Dit boekje geeft de Nederlandse vertaling van de Latijnse *vita* (ca. 1225) van de heilige Gerlach van Houthem († 1164 of 1165), zoals deze gepubliceerd werd in *Acta Sanctorum*, januari, dl. I, Brussel, 1863, p. 306-320. Een wetenschappelijke inleiding bij de vertaling ontbreekt, wel zijn er verklarende voetnoten. (H.J.)

134. — In *Limburg, Limburg's Jaarboek*, deel 33 (1988), bevattende studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, publi-

ceert drs. Esther KOCH een studie over: *Aspecten van de kloosterintrede van adellijke vrouwen in de late middeleeuwen; het Norbertinessenklooster van Sint-Gerlach te Houthem, ca. 1202-1600*, blz. 1-61. In het samenvattende hoofdstuk 9 constateert zij, dat deze Norbertinessen afkomstig zijn uit de regionale, lage adel; vermoedt, dat ook zij op jonge leeftijd zijn ingetreden of door hun ouders zijn ondergebracht; en toont aan, dat het goederenbezit grotendeels bestond uit het «peculium», vrij privé-bezit, dat dan later soms weer aan het klooster verviel, vaak echter naar de familie terugkeerde. Intrede voorkwam aldus eerder dan het huwelijk fragmentatie van familiebezit.

Als Bijlage wordt een alfabetische lijst gegeven van 84 monialen uit de besproken periode met biografische data, blz. 37-57. (H.V.B.)

135. — *De kerk van de H. Gerlachus* (Houthem-St. Gerlach 1989) is de titel van een klein maar uiterst verzorgd en deskundig geschreven boekje van 72 bladzijden, dat uitgegeven is na de voltooide restauratie van het rococo-interieur van het voormalige Norbertinessenklooster in Houthem. Verlucht, beter gezegd gedocumenteerd met een honderdtal foto's, meest in kleur, worden vijf studies voorgelegd, die de geschiedenis van het stift en de kerk betreffen, vooral de restauratie van het kerkinterieur met de voor Nederland unieke plafond- en muurfresco's. De teksten zijn geredigeerd en deels geschreven door J.G.M. NOTTEN, die kon steunen op meerdere deskundigen o.a. van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Achteraan tenslotte een korte literatuurlijst over kerk en klooster. Een eerdere melding over de restauratie, die in de jaren zestig is begonnen, vindt men in *Anal. Praem.* 49 (1973), blz. 346, s.v. Houthem. (H.V.B.)

Jasov

136. — Am 19. Juni 1990 wurde der 57jährige Thomas Bartal zum Abt gewählt von der Abtei Jasov. Die Abtsbenediktion fand statt am 18. August in der Kathedrale von Trnava. (H.J.)

Jerichow

137. — Als im Sommer 1982 das Niveau des Kreuzganginnenhofes im Kloster Jerichow um knapp einen Meter abgesenkt wurde, kam vor dem westlichen Kreuzgangflügel ein kleines Glasmalereifragment mit drei männlichen Köpfen zu Tage, das noch aus der Anfangszeit des Klosters im 12. Jahrhundert stammen dürfte und vielfältiges Interesse gefunden hat. Es wird beschrieben und gewürdigt von Karl-Joachim MAERCKER, *Das Glasfragment mit drei Köpfen in Kloster Jerichow*, in: *Neue Forschungen zur mittelalterlichen Glasmalerei in der Deutschen Demokratischen Republik*, hrsg. vom Institut für Denkmalpflege in der DDR, Berlin 1989, S. 7-18. — In derselben Schrift S. 19-27 untersuchen Wolfgang MÜLLER und Georg BOCHYNEK «*Möglichkeiten der Altersabschätzung mittelalterlicher Gläser an Hand der chemischen Zusammen-*

setzung», illustriert am Beispiel von neun im Klosterbereich Jerichow gefundenen Glasfragmenten. Abgesehen vom Drei-Köpfe-Fragment als dem bisher ersten entdeckten deutschen Sodaglas des 12. Jahrhunderts läßt die Analyse der übrigen Fragmente auf eine Verglasung im 12./13. Jahrhundert und im 15./16. Jahrhundert schließen, wobei das äußere Erscheinungsbild diese Vermutung erhärtet. (L.H.)

138. — Matthias UNTERMANN, *Überlegungen zur Einführung des Backsteinbaues an der Stiftskirche zu Jerichow*, in: Ernst ULLMANN (Hrsg.), *Der Magdeburger Dom*, ottonische Gründung und staufischer Neubau, Leipzig 1989, S. 210-213 und Abb. 149-152. Der Autor begründet die Verwendung des Backsteins in Jerichow mit der Materialverknappung der Plötzkyer Grauwacke, aus der das Grundmauerwerk bis circa 1,30 m Höhe hergestellt ist. Diese Materialverknappung trat ein, nachdem um 1150 mit dem Bau des Havelberger Doms begonnen wurde. Der Weiterbau geschah durch eine italienische oder durch eine italienisch geleitete Bauhütte. In der Beweisführung spielt die Kirche Santa Maria in Betlemme in der Vorstadt von Pavia eine entscheidende Rolle; hier sieht der autor alle technischen und formalen Elemente, die in Jerichow anfallen, in der Mitte des 12. Jahrhunderts vorhanden. (L.H.)

139. — Reinhard SCHMITT, *Baugeschichtliche Untersuchungen in der Klausur des Klosters Jerichow*, in: *Magdeburger Blätter 1989*, hrsg. von der Pädagogischen Hochschule Erich Weinert, Magdeburg 1989, S. 75-81 mit zwei lose beigefügten Blättern (Ansicht Kloster Jerichow 1853/57 und zwei Grundrisse von Kirche und Kloster mit Erläuterung). Der Verfasser gibt aufgrund der von ihm seit 1982 durchgeführten archäologischen, baugeschichtlichen und archivalischen Forschung einen Überblick über die Entstehungsphasen und die mögliche Funktion der einzelnen Klausurräume, wobei der Kirchbau immer wieder mit in die Überlegungen einbezogen wird. (L.H.)

Keizersbosch

140. — Peter J.A. NISSEN, *Onbekende handschriften met werk van Pelgrim Pullen*, in Elly COCKX-INDESTEGE en Frans HENDRICKX (ed.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, dl. I, Leuven, 1987, p. 273-292 (cfr. *APraem.*, LXIV, 1988, p. 187, nr. 23). Dit artikel bevat tevens de beschrijving van een handschrift dat voor het klooster van Keizersbosch was bestemd (p. 277-279). Het droeg nl. volgende bezittersaantekening op het eerste schutblad: «*Desen boeck hoort toe en is tot behoef van Maria Verwilt ende maeckt den selven naer haer doet aen de eerweerdige en godtvruchtige religieusen clooster van Keijsersbos bij Remunt tot een eeuwige gedachtenisse. Bidt voor haer om godts wil dat sij mach godt behagen 1649 den 16 julius*». Of dit handschrift na de dood van Maria Verwilt werkelijk aan het norbertinessenklooster is geschonken,

is niet duidelijk. Het berustte in de karmel van Boxmeer tot het aan prof. Titus Brandsma werd uitgeleend. Mej. G. Feugen, de assistente van Brandsma, vervaardigde er in 1938 een afschrift van. Het handschrift zelf werd vermoedelijk verbrand in 1944 toen de nazi's brand stichtten in de karmel aan de Doddendaal te Nijmegen. Het bevatte o.a. een uit 53 hoofdstukken bestaand traktaat, nog onuitgegeven en vermoedelijk van Pullen, enkele kapittels ervan komen voor in andere gekende handschriften. (H.J.)

Knechtsteden (Dormagen)

141. — Matthias UNTERMANN, *Zur früheren Geschichte und Baugeschichte des Prämonstratenserstifts Knechtsteden bei Köln*, in: *Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege* 33, 1989, S. 143-172. Nach einer kurzen Würdiging der wenigen Tatbestände, die aus archivalischen Quellen für das 12. und 13. Jahrhundert bekannt sind, werden die Ergebnissen der Bauuntersuchung vorgestellt und in den größeren Rahmen der rheinischen Baugeschichte eingeordnet. Das Ergebnis: Das Bauwerk läßt zumindest einen (wenn nicht mehrere) Planwechsel erkennen, und die Formen der ersten Bauperiode (= Ostchor und Querschiff) sind nicht der kölnisch-niederrheinischen Architektur zuzurechnen, sondern von einer französischen Werkstatt geschaffen. Bemerkenswert ist die Kapitellplastik der Ostteile vor 1140, die in der Ile-de-France ihr Vorbild hat, z.B. in Urcel bei Laon oder in Berzy-le-Sec südlich von Soissons, also in der Nähe von Prémontré. (L.H.)

Leitzkau

142. — Jutta FLIEGE, *Die lateinischen Handschriften der Stadtbibliothek Dessau*, Berlin, 1986.

Georg Hs. 71: *Hildebertus Cenomanensis. Guillelmus de Sancto Theodorico. Hugo de Sancto Victore*, Pergament, 111 Bl., 21 × 13,5 cm, Leitzkau?, 12./13. Jh. «Wahrscheinlich gleichzeitige Besitzvermerke des 1133 gegründeten Praemonstratenserklosters Leitzkau» (S. 74-76).

Georg Hs. 71a: *Ps. Augustinus. Augustinus*, Pergament, 65 Bl., 21,5 × 14,5 cm, Leitzkau?, Ende 12./13. Jh. «Wahrscheinlich gleichzeitige Besitzvermerke des Praemonstratenserklosters Leitzkau» (S. 76-77). (H.J.)

Lieu-Restauré

143. — *Lieu-Restauré. Abbaye Notre-Dame, Bargny, Houdrival* et *Macquelines*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 76-78. (H.J.)

Marcheroux

144. — *Marcheroux. Abbaye Saint-Nicolas, Beaumont-les-Nonains* et

Sainte-Geneviève, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 78-80. (H.J.)

Mariënweerd

145. — G.C. HUISMAN, *Het Zutphens-Groningse Maerlant handschrift*, in *De wereld aan boeken. Een keuze uit de collectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek tentoongesteld ter gelegenheid van de opening van het nieuwe bibliotheekgebouw, 21 mei - 31 augustus 1987*, Groningen, 1987, p. 15-16.

Het betreft hier een handschrift uit het tweede kwart van de 14de eeuw, JACOB VAN MAERLANT, *Rijmbijbel, Die Wrake van Jherusalem*, en verscheidene andere teksten (GRONINGEN, Universiteitsbibliotheek, hs. 405). «Het handschrift moet rond 1339 zijn geschreven, omdat de paastafel in het kalendergedeelte met dat jaar begint. Vroeger werd algemeen aangenomen dat het boek was vervaardigd in de Praemonstratenzer abdij Mariënweerd te Beesd aan de Linge. Nieuw onderzoek heeft echter aangetoond dat het waarschijnlijk in opdracht van de abt van Mariënweerd in een lekenatelier te 's-Hertogenbosch is geschreven. De abt wilde het boek aan Reinout II, die in 1339 hertog van Gelre was geworden, bij diens officiële bezoek aan de abdij aanbieden. Er ontstonden echter moeilijkheden tussen de abt en de hertog, het bezoek vond geen doorgang en het boek werd nooit aan de hertog geschonken.

Als bemiddelaar tussen de abt van Mariënweerd en het atelier in Den Bosch is waarschijnlijk Jacob van Zuylichem opgetreden. Het handschrift is in bezit van de familie Van Zuylichem geweest, zoals blijkt uit later bijgeschreven aantekeningen in de kalender, waarin het overlijden van de leden van deze familie wordt vermeld.» (H.J.)

Mondaye

146. — François PETIT, *Les Augustines hospitalières de Bayeux. La communauté de la bienheureuse mère Catherine de Saint-Augustin*, Caen, 1989, 66 p. (H.J.)

Mont-Saint-Martin

147. — Frans WATTÉ, *Bijdrage tot de geschiedenis van Strijpen en St. Goriks-Oudenhove*, Zottegem, 1990, 319 p. In beide Belgische parochies (gem. Zottegem) bezat de abdij van Mont-Saint-Martin vanaf 1162 resp. 1172 tot aan de Franse Revolutie het patronaatsrecht en de grote tienden. De laatste norbertijner pastoor leefde er in het begin van de zeventiende eeuw. De uitgebreide bezittingen werden tot in de zestiende eeuw beheerd vanuit een priorij ter plaatse. Tegen het einde van de achttiende eeuw liep het grondbezit van de Franse abdij aldaar erg terug, maar het bleef nog aanzienlijk.

Oorspronkelijk hing Zottegem eveneens af van de kerk van Strijpen. Reeds in de veertiende eeuw was het patronaat van Zottegem echter

opnieuw in handen van de plaatselijke heer, cfr. Danny LAMARCQ, *De bouwgeschiedenis van de O.L.V.-Hemelvaartkerk te Zottegem*, in *Zottegems genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde. Handelingen*, IV, 1989, p. 142. (H.J.)

Nederland

148. — P. HAGEMEIJER, *Samen maar wel apart; vrouwen en dubbelkloosters in de Noordelijke Nederlanden, 1100-1400*, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1984), blz. 111-130, gaat in op de vraag, in hoeverre vrouwen zich in de erkende vormen van monastiek leven een eigen plaats hebben verworven, en schetst de gang van zaken aan de hand van overigens schaarse gegevens achtereenvolgens bij de Benediktijnen, de Norbertijnen (blz. 121-122), de Regulieren en de Cisterciënzers. Hierna gaat de schrijfster de reacties van autoriteiten na, voor de Norbertijnen op de blz. 126-129. Hagemeijer kent en benut de in onze orde hierover beschikbare literatuur van A. ERENS (1929), N. BACKMUND (1949/50) en T. VAN SCHIJNDEL (1971). (H.V.B.)

Newhouse

149. — R. SOMERVILLE, *Scotia Pontificia. Papal Letters to Scotland before the Pontificate of Innocent III*, Oxford, 1982, No. 120 (1182-1183, JL 14769), with a new edition of the text. (H.J.)

Ninove

150. — G. VAN BOCKSTAELE, *Bronnen voor de studie van kloostergemeenschappen van het Land van Aalst, bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Een verkenning*, in *Het Land van Aalst*, XL, 1988, p. 309-332. Per fonds van het Algemeen Rijksarchief geeft de auteur aan welke nummers op het betreffende klooster betrekking hebben. Hij verwittigt de lezer dat het onderzoek niet exhaustief is. Voor de abdij van Ninove geeft hij: *Rekenkamers*: nr. 46896 (algemeen overzicht, 1787); *Oorkonden van Vlaanderen, Iste reeks*: nrs. 1577 (renten St.-Antelinks, 1654), 1599 (bezittingen, 13de e.), 1650 (molens, 1503), 1666 (eigendommen in St.-Antelinks en Woubrechtegem, 1633); *Verzameling kaarten en plans*: nr. 401 gr. (abdijgebouwen in vogelperspectief); *Raad van financiën*: nrs. 2637 (18de e.), 2638 (1793); *Raad van State en Audientie*: nrs. 909, 915, 921, 924, 950 (16de e.); *Geheime Raad, Spaanse periode*: nr. 1169/17 (1583-1695); *Regentieraad van State*: nr. 364 (1712 en 1713); *Koninklijke Raad van Filips V*: nr. 243 (1702); *Junta voor de amortisaties*: nr. 608 (1754-1755); *Geheime Raad, Oostenrijkse periode*: nrs. 744-745 (1785), 872 (1754-1784); *Koninklijke Regeringsraad*: nr. 2286 (abtsbenoeming). (H.J.)

151. — J. VAN DER SPEETEN en R. STEYAERT, *Inventaris van het archief van de dekenij Ninove*, in *Het Land van Aalst*, XXXVII, 1985, p. 185-

195. Dit archief bevat o.a. stukken over de abdijkerk, de oude parochiekerk, dekenale visitaties (1774 en 1803/1806) en een lijst met norbertijnen beschikbaar voor de parochiedienst (1802). (H.J.)

152. — W. MEURIS, *Verspreide kunstwerken uit de voormalige Norbertijnerabdij van Ninove*, in *Kontaktblad verbond van de kringen voor heemkunde Oost-Vlaanderen*, XII, 1988, nr. 1, p. 6-11. (H.J.)

Park

153. — Sandra HEINLEN, a.o., *Important western medieval illuminated manuscripts and illuminated leaves*, Akron (Ohio), 1987, 206 p.

No. 47: ALDOBRANDINUS DE TOSCANELLA, *Sermones de tempore*, in latin, manuscript, on vellum, (Italy, c. 1400). «Several factors argue in favor of an italian provenance for this manuscript, particularly the characteristics of the script and the nature of the parchment ... It is recorded in the 1636 catalogue of manuscripts at Parc Abbey. The binding was made at Parc in the eighteenth century and the erased arms are those of the Abbey. It has the characteristic Parc Abbey shelfmark inside the upper cover «J. theca X.». In 1829, it was bought by John Lee (1783-1866), the present manuscript has his signature. It was lot 400 in his sale at Sotheby's, 7 April 1876» (p. 74-75). Never is said to whom the manuscript belongs now. (H.J.)

154. — Michelle HENRY, *Bulletin codicologique*, dans *Scriptorium*, XL, 1986, p. 46*, n° 229, analyse le *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures ... Which will be sold by Auction by Sotheby Parke Bernet & Co. Day of Sale: Tuesday, 3rd July, 1984*, Londres, 1984. «N° 53, Processionnal provenant de l'abbaye de Parc-lez-Louvain (J. theca XI), copié par François Montfort de Weert en 1525 (ne figure pas dans le catalogue de la vente des mss de l'abbaye en 1829 ni dans E. VAN BALBERGHE, *L'ancienne bibliothèque des manuscrits de l'abbaye de Parc. Essai de reconstitution*, mémoire inédit, Louvain, 1968) aux armes de Crayenheim et Van Griecken (fol. 77^{v}) accompagnées de la devise '*Spes mea deus*', latin, parchemin, Louvain, 1525.» Ce manuscrit a réapparu dans *Wertvolle Bücher, Manuskripte und Autographen. Versteigerung, 11.-13. Juni 1987*, Hamburg, F. Dörling, 1987, n° 9.

M. HENRY, *art. cit.*, p. 137*, n° 600, il y a *Western Manuscripts and Miniatures ... Day of Sale: Tuesday, 26th November 1985*, Londres, Sotheby's, 1985. «N° 119, Psautier de l'abbaye de Parc-lez-Louvain (J. theca XI), latin et néerlandais, parchemin, Pays-Bas méridionaux, fin XVe s.» L'exemplaire a été acheté par la Bibliothèque Royale de Bruxelles (n° IV 1233). (H.J.)

155. — M. CLOET, *Het decanaat Leuven in 1732-1734*, Brussel, 1990. (Zie nr. 98). Tot het decanaat Leuven behoorden de parochies Archennes (gem. Grez-Doiceau) (p. 1-5), Korbeek-Lo (gem. Bierbeek) (p. 35-

38), Kortrijk-Dutsel (gem. Holsbeek) (p. 38-42), Lubbeek (p. 130-134), Sint-Pieters-Rode (gem. Holsbeek) (p. 166-171) en Sint-Joris-Winge (gem. Tielt-Winge) (p. 206-209), alle bediend door norbertijnen van de Parkabdij. Bovendien bezat deze abdij alle tienden in Heverlee (gem. Leuven) (p. 72) en zekere windrechten in Herent (p. 62), Rotselaar (p. 173) en Vossem (gem. Tervuren) (p. 189).

In de parochie Sint-Joris-Winge was het norbertinessenklooster Gempe gelegen, de pastoor woonde er trouwens in. Het bezat twee derden van de tienden in die parochie, evenals de tienden te Kortrijk-Dutsel.

Bij het identificeren van de genoemde norbertijnen werd geen gebruik gemaakt van R. VAN WAEFELGHEM, *Le nécrologe de l'abbaye du Parc*, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, I-IV, 1905-1908, 577 p. in afz. pag., het werk komt evenmin voor in de bibliografie. (H.J.)

156. — Frans CLAES, *Oostbrabantse priesters en kloosterlingen, door de Fransen gevangengenomen of gedood (1793-1800)*, in *Oost-Brabant*, XXV, 1988, p. 148-152. Voor Park wordt vermeld: Carolus Blockx (1765-1840), in 1798 over de Rijn verbannen. (H.J.)

157. — Le 14 mars 1990 le pape Jean-Paul II a nommé évêque de Leopoldina (Etat du Minas Gerais), le père Richardus Petrus Chaves Pinto Filho (° 1938), supérieur de la communauté de l'abbaye du Parc au Brésil. L'ordination épiscopale a eu lieu le 21 avril 1990. (H.J.)

Postel

158. — Rudolf Schieffer vermeldde in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1989, 45, afl. 2, blz. 635/6, het artikel van W.M. GRAUWEN, *Twee onuitgegeven oorkonden over Norbert van Gennep*, verschenen in *Anal. Praem.*, 1988, LXIV, blz. 273-287. (D.D.C.)

159. — A.-J. BIJSTERVELD, *De hof van Lierop. De oudste bezittingen van de abdij van Floreffe en de priorij van Postel in Lierop en Asten, 1155-1306*, in T. MAAS (ed.), *Lierop 'n beeld van een dorp*, Lierop, 1989, p. 17-26. W. VAN HEUGTEN, *De bezittingen van de abdij Postel onder Lierop*, in *o.c.*, p. 43-54. (H.J.)

160. — A. VERHEUL en E.G. FEYS, *Eensgezind volharden in gebed. Een oecumenisch gebedenboek*, Turnhout, Boxtel, 1988, 968 p. Jos VAN DER VEKEN maakte deel uit van de vaste medewerkers van het redactieteam. (H.J.)

161. — Bonaventura Jos VAN DER VEKEN, *Christus in dir, Christus in mir, Christus in euch. Erfahrt ihr nicht an euch selbst, dasz Jesus Christus in euch ist?*, Postel, 1989, 92 S. Dieses Buch erhält die Vorträge der Konventsexerzitien während der Karwoche 1989 im Stift Schlägl. Es ist

«seiner gnaden Diplomingenieur Florian Josef Pröll, alt-Abt des Stiftes Schlägl zum goldenen Priesterjubiläum 1939-1989» gewidmet. (H.J.)

162. — Le 20 avril 1990 Mgr. Ignace Joseph Waterschoot est décédé à Mol. Il naquit en 1911, il entra à l'abbaye de Postel en 1928, il fut ordonné prêtre en 1934 et en 1936 il partit pour le Congo belge. Pendant des années il dirigeait le diocèse de Lolo, d'abord en tant que Préfet apostolique (depuis 1949) ensuite en tant que premier évêque (1962-1987). En 1988 il rentra à l'abbaye pour profiter d'un repos bien mérité. (H.J.)

163. — Onder het thema *Hoopvol gedenken* vierde de abdij van Postel in 1990 dat 850 jaar geleden de eerste norbertijnen op deze plaats kwamen wonen. Doorheen het hele jaar werden vele manifestaties gehouden. Een hoogtepunt was de officiële viering op zaterdag 30 juni, waarbij mgr. P. Van den Berghe, bisschop van Antwerpen, voorging in de eucharistieviering en de homilie uitsprak. Op dit feest waren abt-generaal M. van de Ven en vele prelaten aanwezig, meerdere medebroeders evenals enkele prominenten. Op 15 augustus werd de pontificale hoogmis rechtstreeks uitgezonden door de BRT-televisie.

Met het oog op dit jubeljaar liet de abdijgemeenschap het boek verschijnen: *Bezinningen bij Gods Woord van dag tot dag*, Turnhout, Boxtel, Postel, 1990, 750 p. «Beter dan een historische studie, zo dachten we, kan een reeks bezinningen bij het Woord van God de zin en de actuele betekenis uitdrukken van een gemeenschap als de onze. Zulke gemeenschap wil open oor en oog houden voor wat zich achter en in de diepte van de dingen en de mensen afspeelt. Daarvan wil ze dankbaar en blij getuigen in gebed, woord en werk» (*Voorwoord*, p. 7bis). Voor elke gewone weekdag werd een commentaar (ca. 2 p.) geschreven, voor de dagen doorheen het jaar bij de evangelielezing, voor de sterke tijden bij beide schriftlezingen tesamen. Deze teksten zijn van de hand van abt Peter Marcel Broeckx, Filip André De Wilde, Albert Folens en Jos Van der Veken. (H.J.)

Ressons

164. — *Ressons, Abbaye Notre-Dame* et *Nouveau-Lieu*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean Becquet, *Province ecclésiastique de Reims. Diosèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 91-93. (H.J.)

Rüti

165. — Jean-Pierre Bodmer und Martin Germann, *Kantonsbibliothek Zürich 1835-1915. Zwischen Bibliothek des Chorherrenstifts Grossmünster und Zentralbibliothek. Zentralbibliothek Zürich. Ausstellung 12. November 1985 bis 10. Januar 1986*, Zürich, 1985, 116 S. «Ausser drei Codices, die an die Stadtbibliothek kamen, und einem Zinsbuchfrag-

ment des 14. Jahrhunderts im Staatsarchiv Zürich sind vielleicht aus Rüti die als Einbandmakulatur überlieferten Bruchstücke mittelhochdeutscher Epik zu erwähnen: 'Tristan' von Gottfried von Strassburg im Staatsarchiv Zürich und 'Parzival' von Wolfram von Eschenbach» (S. 12).

N. 4. ZÜRICH, Zentralbibliothek, Ms. Car. C182: WOLFRAM VON ESCHENBACH, *Parzival*, 14. Jh., 32/21 cm, 1 Doppelblad, Pergament. «Dieses Bruchstück einer vielleicht im Kloster Rüti aufbewahrten mittelhochdeutschen Handschrift wurde 1582 als Einband der Rechnung des Rüti-Amtes verwendet» (S. 17-18). (H.J.)

Ste.-Marie-au-Bois

166. — Michel MAZERAND, *L'abbaye de Sainte-Marie-au-Bois. Architecture et sculpture*, dans *Le pays lorrain*, LXVIII, 1987, p. 5-20. (H.J.)

Saint-Feuillen du Roeulx

167. — Christiane PIERARD, *Xylotypes, incunables, post-incunables conservés à la Bibliothèque de Mons*, (*Editions universitaires de Mons. Répertoires*, t. II), Mons, 1989, p. 117, n° 198 (1197-107). Un incunable de L.C.F. LACTANTIUS, *Opera*, Venise, 1493 (Polain 2423, Hain 9816) provient de l'abbaye de Saint-Feuillen du Roeulx. Les frères Jean Populus, clerc, et Pierre Jolit de Mons (XVe-XVIe s.) possédaient le livre. Voici une note à la première page: «*Hic liber pertinet ad fratrem Petrum Jolit Montensem/quidem vitali potitur aura a qua accidente ad manus/pervenit dono fratris Joannis Populi/in ecclesia domini/Foillani Martiris professi sacerdotis*» (écriture du XVe-XVIe siècle). (H.J.)

Saint-Just-en-Chaussée

168. — *Saint-Just-en-Chaussée*, avec *Morangle*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 94-96. *Bury*, dans *o.c.*, p. 203. (H.J.)

Schäftlarn

169. — G. DIEPOLDER, *Schäftlarn. Nachlese in den Traditionen der Gründerzeit*, in I. EBERL, W. HARTUNG und J. JAHN (Hrsg.), *Früh- und hochmittelalterlicher Adel in Schwaben und Bayern*, (*Regio. Forschungen z. schwäbische Regionalgeschichte*, T. I), Sigmaringendorf, 1988, S. 161-188. (H.J.)

170. — In *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1989, 45, afl. 2, blz. 669, bespreekt Rudolf Schieffer een boek van Rudolf PÖRTNER, *Eine Sammlung lateinischer Gedichte in der Handschrift Wien ÖNB 806 aus dem 12. Jahrhundert, Diss. phil.*, Tübingen, 1989, 509 blz. Hierin worden verzen uitgegeven uit een verzamelhandschrift dat vol-

gens de auteur van de verhandeling (blz. 431) wellicht in Schäftlarn zou zijn ontstaan. (W.M.G.)

Steinfeld (Eifel)

171. — Wilfried Hartmann bespreekt in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1989, 45, afl. 2, blz. 666/7, een artikel van Nora GÄDECKE, *Eine Karolingergenealogie des frühen 10. Jahrhunderts*, in *Francia*, 1987, XV, blz. 777-792, waarin het handschrift Londen, British Museum, Add. 21109 wordt bestudeerd, dat een stamboom van de Karolingers bevat en in het midden der 12de eeuw te Steinfeld is ontstaan. (W.M.G.)

Strahov

172. — Johanna VON HERZOGENBERG, art. *The Strahow Monastery*, in: *Prague*, edited by Joachim CHWASZCZA, Orchard Point, Singapore, 1989, pages 92-95. Text and colored photographs to the Mount Zion cloister, Assumption of the B.V.M. abbeychurch, Saint Roch's chapel, walking park and formal garden, a 2 page spread, in vivid color, of the library's Theological Hall round off this article nicely. (J.J.W.)

Teplá

173. — Sáša DUŠKOVÁ, *Fälschungen böhmischer Königsurkunden im 13. Jahrhundert*, in *Fälschungen im Mittelalter*, Band IV, (*MGH. Schriften*, Band XXXIII, 4), Hannover, 1988, S. 597-615. Eine Urkunde König Přemysls aus dem Jahre 1213 wird seit lange für eine Fälschung aus dem anfangenden 14. Jahrhundert angesehen. Der Schriftsteller kommt zum Schlusse dass es sich hier handelt um eine Verfälschung einer ursprünglich echten Urkunde Přemysls. «Eine Beurteilung der ganzen Sachlage lässt den im grossen und ganzen positiven Schluss zu, der zweite Teil des Falsums sei für das Stift in den Jahren 1217-1219 besonders wünschenswert gewesen, und zwar im Hinblick auf einen Streit mit dem Prager Bischof Andreas. Dabei konnte dem Kloster nur eine Königsurkunde helfen. Alles, worauf sich die Mönche in diesen Händeln hätten stützen können, war aber in der echten Urkunde aus dem Jahre 1213 nicht enthalten. Deshalb fügte man zu der ursprünglichen Immunität noch den zweiten Teil hinzu.» Eine vom König Wenzel II. am 10. Januar 1298 aufgestellte Urkunde bestätigte diese von 1213, aber in einer abgeänderten Form. Für spätere Bestätigungen in 1333 und 1353 machte Tepl wieder von der Fälschung Gebrauch, nicht von dieser Urkunde von 1298 (S. 610-615). (H.J.)

174. — Mitbruder Wenceslaus F. Lobkowicz (° 1948) von der Abtei Tepl wurde am 17. März 1990 zum Weihbischof in die Erzdiözese Prag ernannt. Die Bischofsweihe fand statt am 7. April. (H.J.)

Tongerlo

175. — Het nieuwsbulletin van het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch 6 (1990), nr. 22, vermeldt, dat het schilderij «Gezicht op het huis Moerenburg nabij Tilburg», dat voorheen in particulier eigendom was, thans door het genoemd museum is aangekocht. Het schilderij, vervaardigd omstreeks 1700 vermoedelijk door een plaatselijke schilder, vertoont het fraaie landgoed, bestaande uit een groot omgracht huis met daaromheen een formele tuin, lanen en boomgaarden. Een groot aantal details, variërend van duiventillen tot klassieke tuinbeelden, verlevendigen het schilderij, evenals de erop afgebeelde personen en dieren.

Aanvankelijk een particuliere hoeve, kwam Moerenburg in 1384 in het bezit van de abdij Tongerlo en werd vanaf het begin van de 16de eeuw tot aan de Vrede van Munster in 1648 bewoond door de Norbertijner pastoors van Tilburg. In 1750 werd het voor afbraak verkocht. Een afbeelding van het schilderij (82 × 115 cm) illustreert de studie van A.J.A. VAN LOON, *De huizinge Moerenburg en haar bewoners*, in: *De Lindeboom*, gepubliceerd in twee afleveringen, deel 2 (1975), blz. 81-126 en deel 5 (1981), blz. 119-157, en wel op blz. 137. (H.V.B.)

176. — Jean BASTIAENSEN, *Karel Frederik Van den Bogaert (1829-1874)*, in *Calmpthoutania*, XLII, 1990, p. 34-39. Deze norbertijn van Tongerlo was vanaf 1859 tot aan zijn dood organist in de abdij van Averbode. (H.J.)

177. — Johan DE PAUW, *Het ontwaken der leken. Het kerkbeeld in het tijdschrift Universitas 1950-1970*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL), Leuven, 1990, 136 pp.

Met deze verhandeling, waaraan hij reeds voor zijn intrede in onze abdij begonnen was, promoveerde onze confrater Johan de Pauw tot licentiaat in de Moderne Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Dit onderzoek is een poging om de mentaliteitsomslag in de jaren 1950-1970 in beeld te brengen. De auteur schetst vooreerst de evolutie in de Belgische Kerk, om vervolgens het studententijdschrift *Universitas* (1933-1970) in zijn structuur en ontwikkeling te belichten. Zo heeft hij de basis gelegd voor een thematisch-chronologische behandeling van de artikelen uit dit tijdschrift rond geloof en wereld, het ontwaken der leken, liturgie, oecumene en tenslotte missionering. In zijn besluit stelt de auteur dat *Universitas* de ontwikkeling in de progressieve, 20ste-eeuwse theologie heeft gevolgd en zelfs door haar proosten als A. Dondeyne en A. Vergote mee heeft opgebouwd. In Vlaanderen heeft het tijdschrift ongetwijfeld een pioniersfunctie vervuld. (L.V.D.)

Tussenbeek

178. — G. VAN BOCKSTAELE, *Bronnen voor de studie van kloostergemeenschappen van het Land van Aalst, bewaard in het Algemeen Rijksar-*

chief te Brussel. Een verkenning, in *Het Land van Aalst*, XL, 1988, p. 309-332. (Zie nr. 150). Voor het norbertinessenklooster te Serskamp worden vermeld: *Rekenkamers*: nrs. 1036-1040 (patentbrieven verkoop goederen, passim), 46468 (bezittingen); *Verzameling kaarten en plans*: nrs. 4574 en 4578 (globale en detailplannen van gebouwen en grond) (gezicht op het klooster, tekening van J. Vander Meulen, 28.1.1784, in *art. cit.*, p. 313), inv. in hs. (1786); *Raad van Financiën*: nrs. 8057, 8182 (gedetailleerde gegevens over eigendommen); *Koninklijke Raad van Filips V*: nr. 343 (rekwest, 1707); *Geheime Raad, Oostenrijkse periode*: nr. 834 A; *Comité van de Religiekas*: nrs. 55 (kerkornamenten), 68 (schilderijen), 70 (schilderijen), 114 (verkoopprocedure), 246 (eigendommen), 307 (eigendommen en bouw pastorij Serskamp), 508 (bezittingen, 7); *Koninklijke Regeringsraad*: nrs. 1444 (verkoop van goederen), 1445, 1492. (H.J.)

Valsery

179. — *Pieumelle*, dans *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XVIII: Jean BECQUET, *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Beauvais*, Ligugé, 1989, p. 121: «Maison de l'abbaye des Prémontrés de Valsery». (H.J.)

Verdun, Saint-Paul

180. — Bernard ARDURA, O. Praem. (Frigolet), *Un précurseur de la Réforme catholique en Lorraine. Nicolas Psaume, évêque et comte de Verdun (1548-1575)*, dans *Revue d'histoire de l'église de France*, LXXV, 1989, p. 35-43. (H.J.)

Veurne, Sint-Nicolaas

181. — Frank BECUWE en Johan TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij van Veurne. Een bouwhistorische en topografische benadering*, Koksijde, 1986, 40p.; overdruk uit *Gidsenkring*, 1986, nr. 5. Een vrij technisch maar duidelijk overzicht van de bouwgeschiedenis van deze abdij, welke twee maal volledig verplaatst werd. (H.J.)

Vicoigne

182. — D. VAN DE PERRE, *Taalproblemen in 1734-1735 bij pastoorsbenoeming te Denderwindeke*, dans *Het Land van Aalst*, XXXIX, 1987, p. 251-254. L'abbaye francophone de Vicoigne jouissait depuis le 15e siècle du droit de patronage de l'église paroissiale de Denderwindeke. Elle a essayé toujours de recruter quelques candidats flamands afin de desservir elle-même cette paroisse. Si cela n'était pas possible, on nommait un curé d'une autre abbaye flamande ou brabançonne. En 1734, l'abbé de Vicoigne présenta comme curé le père Andreas Le Cocq, depuis vingt ans prévôt de la prévôté de Vicoigne à Denderwindeke. L'archevêque de Malines ne l'accepta que pour une desserviture

d'un an, sans doute parce que sa connaissance de la langue flamande était insuffisante. (H.J.)

Wittewierum

183. — T.E. MUSSCHENGA, *Kroniek van Wittewierum*, in *De wereld aan boeken*, Groningen, 1987, p. 13-15. Achtereenvolgens situeert de auteur het klooster Bloemenhof te Wierum en de abten Emo en Menko. Vervolgens bespreekt hij kort de inhoud, het belang en het auteurschap van de kroniek. Na een korte verwijzing naar een aanvulling hiervan (cfr. nr. 184) worden de bezitters van het handschrift opgesomd. Tenslotte volgt een litteratuurlijst. (H.J.)

184. — Jos. M.M. HERMANS, *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters*, Groningen, 1988, 80 p.

Nr. 37. GRONINGEN, Universiteitsbibliotheek, hs. 116: *Kroniek van Wittewierum*, Latijn, verschillende stadia in de 13de eeuw. «Van dit handschrift wordt algemeen aangenomen dat het gedeeltelijk is geschreven door Emo van Huizinge, de eerste abt van het klooster. Hij begon de kroniek in 1219 en hield deze geregeld bij. Na Emo's dood, in 1237, werd het werk met een biografie van Emo en het relaas over de jaren 1249 tot en met 1273 voortgezet door zijn opvolger Menko.» (Twee afbeeldingen worden bijgevoegd). T. Musschenga (cfr. *supra*, nr. 183) haalt tevens een tweede theorie aan, waarbij de hele kroniek door abt Menko zou geschreven zijn, voor het eerste deel steunend op aantekeningen van abt Emo. Het handschrift — van twee handen die onderling vele overeenkomsten vertonen — zou dan dat van de jonge en de oude Menko zijn.

Nr. 38. GRONINGEN, Universiteitsbibliotheek, hs. 117: *Kroniek van Wittewierum*, Latijn, eind 16de eeuw. «Dit handschrift is een slordig en deels verkort afschrift van het hiervoor genoemde. Het is echter interessant, omdat het een vervolg (tot 1296) van de kloostergeschiedenis bevat. Dit is van de hand van een onbekende. Er is wel gesteld dat Folkerd, de vijfde abt van het klooster (1284 - vóór 1317), de pen ter hand heeft genomen, maar dat is niet zeker. Hoe dan ook gaat het hier om een later afschrift.» (H.J.)

Wrocław, S. Vincentius

185. — Heinrich APPELT, *Urkundenfälschungen in Schlesien*, in *Fälschungen im Mittelalter*, Band IV, (*MGH. Schriften*, Band XXXIII, 4), Hannover, 1988, S. 531-573. Der Schriftsteller erwähnt mehrere Urkundenfälschungen des Prämonstratenserstiftes St. Vinzenz in Breslau (S. 565-567). (H.J.)

Želiv

186. — During Graduation Ceremonies on May 13, 1990 at Saint Norbert College, De Pere, Wisconsin, (U.S.A.), Abbot Vít Bohumil

Tajovsky, O. Praem., Prelate of *Želiv Premonstrátský klášter*, Bohemia, (F.R.C.S.), was awarded the academic degree of «Doctor of Humane Letters» (honoris causa).

Prelate Dr. Tajovsky, besides being Abbot of Želiv, in the Diocese of Hradec Kralové, (Bohemia) is also «*Pater Abbas*» of the Abbey of Geras, Austria and Vicar of the Abbot-General for the Bohemian Circary. (J.J.W.)

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.V.D.H. (A. van den Hurk, Berne); D.D.C. (D.F. De Clerck, Bois-Seigneur-Isaac); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.V.B. (H. van Bavel, Berne); J.J.W. (J.J. Waldmer, Milwaukee, USA); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn); L.V.D. (L.C. Van Dijck, Tongerlo); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

INDEX

(Numeri indicantur marginales)

Aalst: 150, 178
Aarschot: 11, 59
Adelberg: 4
Adriaenssen, Leo: 9, 47
Adrianus (S.): 47
Aerts, Hubert: 31
Aiguisy: 110
Aisne: 40, 63, 95
Aithal: 2
Albuquerque: 2
Aldobrandinus de Toscanella: 153
Allerheiligen: 96
Alphen: 87
Althoff, Gerd.: 96
Andreas von Prag: 173
Angerer, Joachim F.: 35, 124
Anna (Křtiny): 92
Antonigartzem: 97
Antwerpen: 6, 82, 99, 107, 163
Antwerpen, Sint-Michiel: 5, 6, 98, 99, 102
Appelt, Heinrich: 185
Archennes: 155
Ardura, Bernard: 121, 180
Arenberg: 11
Arnold van Tuldel: 9
Arnsberg: 51-54, 68
Arnstein: 7, 100
Arrouaise: 107
Asam: 57
Aschoff, Diethard: 70
Asten: 159
Aubert, R.: 1
Augustinus (S.): 91, 142
Australia: 2
Averbode: 2, 3, 5, 6, 8-15, 24, 38, 60, 83, 101-105, 122, 176

Backer, Chr. de: 19
Backmund, Norbert: 2, 32, 91, 110, 148
Badstübner, Ernst: 45
Baeten, A.: 20
Baiersröderhof: 37
Balberghe, E. Van: 154
Bamberg: 56, 90
Bargny: 143
Bartal, Thomas: 136
Barthélemy de Jur: 40
Bastiaensen, Jean: 176
Bavel, B. van: 46
Bavel, H. van: 108
Bayern: 56
Bayeux: 146

Bayham: 129
Béarn: 2
Beaumont-les-Nonains: 106, 144
Beauregard: 107
Bebert, Aline: 33
Becker, Otto H.: 132
Becquet, Jean: 94, 106, 110, 143, 144, 164, 168, 179
Becuwe, Frank: 181
Beda Venerabilis: 21, 117
Beesd: 145
Bel, J.L. Van: 83
België: 2, 107, 154, 177
Belgique: 2, 107, 154, 177
Belzig: 26
Bendorf: 69
Benedictus (S.): 124
Berg (Rohrbach, Oberösterreich): 72
Berghe, P. Van den: 163
Berlicum: 108
Berne: 2, 16-24, 47, 108, 117
Bertem: 98
Berzy-le-Sec: 141
Beselich: 109
Bielen, J.: 3
Bierbeek: 155
Bistřický, Jan: 114
Bladel, Godfried van: 87
Blasius (S.): 29
Blockx, Carolus: 156
Bobowski, Kazimierz: 131
Bochynek, Georg: 137
Bockstaele, G. Van: 150, 178
Bodmer, Jean-Pierre: 165
Böhringer, Letha: 71
Boeren, P.C.: 17
Bogaert, Karel Frederik Van den: 176
Bohemia: 50, 173
Bohemiae circaria: 2, 186
Bois-Seigneur-Isaac: 2
Bombay: 2
Bonaparte, Napoléon: 6
Bonifatius (S.): 76
Bonlieu: 2
Bonneuil-en-Valois: 43
Borst, A.: 70
Boucquy: 110
Bougard, Pierre: 94
Bouhon, Mathieu: 102
Boxmeer: 140
Brabant: 85, 130, 182
Brabantse circarie: 2, 24
Braine, Saint-Yved: 25, 40, 63, 74, 110
Braine-l'Alleud: 2
Brandenburg: 26, 45
Brandsma, Titus: 140
Brasil: 2, 38, 157
Brasschaat: 2
Brno: 92
Brockfeld, Uli: 51
Broeckx, Petrus Marcel: 60, 163
Brouette, E.: 119
Brugge: 107
Brunel, Ghislain: 74, 95
Brussel: 12, 14, 150, 154, 178
Bruxelles: 12, 14, 150, 154, 178
Bucilly: 40, 63
Budapest: 36
Bury: 168
Buta: 2
Butler, Lionel: 129
Buyten, L. Van: 102, 130
Bijsterveld, A.-J.: 159

Caen: 2
Calbe: 128
Camps, H.: 108
Canada: 2
Čapka, Fr.: 92
Cappenberg: 27, 71
Caspers, Charles: 117
Catherine de Saint-Augustin: 146
Čechy: 50, 173
Československo: 2, 32, 50, 79
Chaam: 87
Champagne: 1
Chartreuve: 40, 63, 74
Chaves Pinto Filho, Richardus Petrus: 157
Chicago: 2
Chile: 2
Chwaszcza, Joachim: 172
Ciferni, Andrew D.: 55
circaria Bohemica: 2, 186
circaria Brabantica: 2, 24

circaria Hungarica: 2, 28, 111
circaria linguae Anglicae: 2
circaria linguae Gallicae: 2
circaria linguae Germanicae: 2
Cîteaux: 95
Claes, Frans: 83, 105, 156
Claes, Mattheus: 105
Claymont: 2
Clemens Wenzeslaus (Trier): 65
Clerck, Donatien De: 13
Cloet, Michel: 98, 104, 155
Cockx-Indestege, Elly: 140
Cocq, Andreas Le: 182
Concepcion: 2
Congo belge: 162
Conques: 120
Coppens, E.C.C.: 18
Corthouts, Jan: 81
Coucy: 40
Courtenay, William J.: 126
Crayenheim: 154
Csorna: 2, 28, 36, 111
Cuissy: 40, 42, 63

Dael, Paulus van den: 19
Daems, W.F.: 81
Danmark: 2
David, J.: 107
Daylesford: 2, 55
Degenhardt, J.J.: 52
Denderleeuw: 31, 112
Denderwindeke: 182
De Pere: 2, 55, 186
Derolez, Albert: 101
Deschamps, Jan: 140
Dessau: 128, 142
Deurne (Diest): 14
Deutschland: 2, 35
Dielegem: 29-31, 63, 112, 113
Diepolder, G.: 169
Diest: 83
Doddendaal: 140
Dörling, F.: 154
Dolní Kounice: 32, 114
Dondeyne, A.: 177
Dormagen: 141
Drongen: 115
Drummond: 117
Dryburg: 116, 129
Düsseldorf: 34
Duisburg: 132
Dušková, Sáša: 173
Dyck, L.C. Van: 85, 86

Easby: 129
Eberl, I.: 169
Ecuy, Jean-Baptiste l': 42, 62, 63
Egglestone: 129
Elbe: 39
Emele, Jakob: 73
Emo (Wittewierum): 183, 184
England: 2, 58
Enguerrand de Coucy: 40
Eravipuram: 2
Erens, A.: 148
Erlangen: 57
Esbeek: 9, 47
Eschenbach: 165
España: 2
Essenburgh, De: 2, 24, 117
Eyken, K. Julien Vander: 5, 6

Felhofer, Martin: 72
Felipe V (España): 150, 178
Fényi, Otto: : 36, 127
Feugen, G.: 140
Feys, E.G.: 160
Figl, Johann: 125
Filips V (Spanje): 150, 178
Fischer, Benedikt: 72
Fischer, Cyrill: 72
Flabémont: 118
Fliege, Jutta: 128, 142
Floreffe: 107, 159
Folens, Albert: 163
Folkerd (Wittewierum): 184
Fontevrault: 95
France: 2, 40, 94, 119
François I (France): 126
François, Jean-Luc: 43, 44
Freiburg i.B.: 8
Freislebens, Franz: 72
Friedrich Barbarossa: 4
Frigolet: 2, 33, 120-122, 180

Fritzlar: 35
Füssenich: 34, 123
Fulda: 35

Gaal, 't: 22
Gabriel, A.L.: 126
Gädecke, Nora: 171
Gailliaerde, B.A.: 60
Galle, Th.: 91
Geertruidenberg: 82
Geerts, Joannes (Tongerlo): 80
Gelre: 145
Gempe: 155
Genlis: 63
Genot, Bernard: 64
Gent: 101, 107, 112, 113, 115
Genthin: 39
Georgius Alumpnus: 32
Geras: 2, 28, 35, 124, 125, 186
Gerits, J.: 10, 12
Gerlacus (B.): 133
Germann, Martin: 165
Geuldal: 133
Given-Wilson, Chris: 129
Godefridi, N.: 29
Gödöllö: 7, 28, 36, 126, 127
Göttingen: 89
Goez, W.: 70
Gorcum: 5, 47
Gottesgnaden: 128
Gottfried von Cappenberg: 27
Gottfried von Strassburg: 165
Grauwen, W.M.: 158
's-Gravenhage: 16, 17
Great-Britain: 2, 129
Green Bay: 2
Gregorius IX: 92
Grez-Doiceau: 155
Griecken, van: 154
Griedl, Theodor Franz: 72
Grimbergen: 2, 24, 130
Grobe: 131
Groningen: 145, 184
Groot, A.J. de: 18
Groß Wusterwitz: 26
Grundmann: 27
Guillaume de Saint-Thierry: 142
Guyot, Gladys: 31
Györ: 111

Haacht: 11
Hagemeijer, P.: 148
Halle (Saale): 39
Hamborn: 2, 7, 37, 132
Hammersbach: 37
Handgrätinger, Thomas: 28, 36
Hapert: 87
Harderwijk: 117
Hartig, Michael: 75
Hartmann, Boniface Joseph: 38
Hartmann, Wilfried: 171
Hartung, W.: 169
Hartwig von Regensburg: 1
Haslach: 72
Haute, R. Van den: 30
Havel: 39
Havelberg: 39, 45, 138
Hayes, Eugene J.: 55
Heeswijk-Dinther: 19
Heinlen, Sandra: 153
Helvoirt, Jan van: 9
Hemiksem, Sint-Bernard (O. Cist.): 82
Hendrickx, Frans: 140
Henry, Michelle: 154
Herent: 155
Hermann Joseph (S.): 5, 58
Hermann von Scheda: 70, 71
Hermans, Godfried: 85
Hermans, Jos. M.M.: 184
's-Hertogenbosch: 16-18, 87, 145, 175
Herzog, Harald: 97, 123
Herzogenberg, Johanna von: 172
Hessen: 37
Heugten, W. van: 159
Heverlee: 155
Heijden, W. van der: 108
Heylen, Norbertus: 130
Hierden: 2
Hildebert de Lavardin: 142
Hilvarenbeek: 9, 47
Hohenzollern-Sigmaringen: 132
Hohmann, Johannes: 53
Holsbeek: 155
Holzhey: 67

Hoogeloon: 87
Horstkötter, Ludger: 7
Horváth, Edmund Lóránt: 28, 111
Houdrival: 143
Houthem, Sint-Gerlach: 133-135
Hradec Kralové: 186
Hugues de Saint-Victor: 142
Huisman, G.C.: 145
Huizinge: 184
Hungaria: 2, 28, 36, 126, 127
Hungariae circaria: 2, 28, 111
Hurk, A.W. van den: 108

Ieper: 107
Ilbenstadt: 37
Ile-de-France: 141
Imbramowice: 2
Imre (Csorna): 28
India: 2
Indira-Mirpur: 2
Innocentius II: 100
Innocentius III: 116, 149
Innozenz (Csorna): 28
Ireland: 2, 21
Italia: 17, 48, 153

Jacobus (Zábrdovice): 92
Jacob van Maerlant: 145
Jacob van Zuylichem: 145
Jahn, J.: 169
Jamtara: 2
Jansen-Sieben, R.: 81
Janssens, Luc: 11
Jasov: 2, 136
Jaú: 2, 38
Jerichow: 39, 137-139
Jette: 29-31, 112, 113
Joannes Evangelista (S.): 128
Joannes de Friburgo: 8
Joannes Geerts (Tongerlo): 80
Joannes Paulus II: 38, 157
Jolit, Pierre: 167
Jordan von Neusess: 76

Kampen: 117
Kamphaus, Franz: 7
Karlsruhe: 21, 117
Katharina (Křtiny): 92
Keizersbosch: 140
Keszthely: 28
Keijzers, Joachim: 108
Kiel, Rombout van: 98
Kilian, Augustinus: 7
Kilmarnock: 2
Kilnacrott: 2
Kinshasa: 2
Knechtsteden: 141
Koch, Esther: 134
Kommetjie: 2
Kongs, Paul: 112
Konrad von Olmütz: 114
Kopičková, Božena: 50
Korbeek-Dijle: 98
Korbeek-Lo: 155
Kortenbos: 103
Korteweg, A.S.: 17
Kortrijk-Dutsel: 155
Kraków: 2
Krings, Bruno: 7, 100
Kroupa, Jiří: 92
Křtiny: 92
Kynčil, Jiří: 93

Lactantius, L.C.F.: 167
Lalanne, Jean-Michel: 61
Lamarcq, Danny: 147
Lamberti, C.: 29
Laon: 13, 25, 33, 40-43, 46, 49, 61-64, 74, 141
Laon, Saint-Martin: 40-42, 63
Lavardin: 142
Lee, John: 153
Leenders, K.A.H.W.: 82
Lefèvre, Jean: 42
Leffe: 2
Leinsle, Ulrich G.: 72
Leiston: 129
Leitzkau: 142
Lemaître, Jean-Loup: 119, 120
Leopoldina: 157
Leuven: 11, 58, 80, 98, 102, 104, 130, 154, 155, 177
Lickleder, Hermann: 56
Liechtenstein: 32

Liège: 8, 84, 107
Lierop: 159
Lieu-Restauré: 43, 44, 63, 74, 95, 143
Lima: 2
Limburg (B): 103
Limburg (NL): 134
Limburg an der Lahn: 7, 109
Lobkowicz, Wenceslaus F.: 174
Lohmer, Christian: 77
Lolo: 2, 162
Lombaerde, Piet: 6, 99
London: 58, 171
Loon, A.J.A. van: 175
Lorraine: 180
Louis VI (France): 40
Louis VII (France): 40
Louis XII (France): 126
Lubbeek: 155

Maas, T.: 159
Macquelines: 143
Mächtel, Norberta: 66
Maercker, Karl-Joachim: 137
Maerlant, Jacob van: 145
Magdeburg: 45, 138
Magnovarad: 2, 127
Malsen, Coenraad van: 16, 17
Mananthavady: 2
Marcheroux: 119, 144
Maria (S.): 58
Mariënweerd: 46, 145
Marköbel: 37
Martin, Ch.W.: 109
Martinet, Suzanne: 62
Mascarenhas Roxo, Paulo Antonino: 38
May, Johannes: 73
Mazerand, Michel: 166
Mechelen: 107, 182
Meise: 130
Melk: 124
Mendola: 94
Menko (Wittewierum): 183, 184
Menne, Gottfried: 37
Mertens, Jozef: 14
Messelbroek: 11
Mester, Aldericus: 28
Meulen, J. Vander: 178
Meuris, W.: 152
Michel, Jean-François: 118
Michel, Willfried: 51
Middelburg: 47
Middelrode: 108
Minas Gerais: 157
Mistele, Karl Heinz: 90
Moerenburg: 175
Mörtl, Adolf: 77, 78
Mogi das Cruzes: 38
Mol: 162
Mommeyer, Eustachius: 105
Mondaye: 2, 48, 49, 63, 146
Mondelaers, Claudius: 105
Mons: 167
Montes-Claros: 2
Montfort, François: 154
Mont-Saint-Martin: 40, 147
Morangle: 168
Morava: 50
Motyka, Gustl: 75
Müller, Wolfgang: 137
Münster: 175
Münsterland: 89
Musschenga, T.E.: 183, 184

Namur: 107
Napoléon I (France): 6
Natal Juán, Presentación Consuelo: 88
Naumann, Rolf: 39
Nederland: 2, 18, 148
Neheim-Hüsten: 52
Německý Brod: 32
Neusess, Jordan von: 76
Neuwied: 65
Newhouse: 149
Niederrhein: 132
Ninde: 59
Ninove: 107, 150-152
Nissen, Peter J.A.: 140
Noisy-le-Grand: 2
Norbertus (S.): 1, 35, 42, 91, 103, 158
Notten, J.G.M.: 135
Nová Říše: 2, 50, 79, 92
Nussbaum, Norbert: 97, 123
Nijmegen: 140

Obermedlingen: 2
Obernhof: 7
Oelinghausen: 51-54
Oesterreich: 2
Olenius, Godefridus: 92
Oliver, J.: 58
Olomouc: 50, 114
Oosterhout: 2, 24
Opava: 50
Opitter: 8
Oppl, Ferdinand: 4
Opsomer-Halleux, C.: 8, 84
Orange: 2, 28, 55
Osterhofen: 56, 57
Osterwick: 89
Otto I. (Bamberg): 56, 90
Oyen, Lambert: 12

Paderborn: 52
Paraná: 2
Paris: 126
Park: 2, 11, 58, 59, 102, 153-157
Parker, Ladislas K.: 55
Paskai, László: 28
Pau: 2
Paulus (S.): 128
Pauw, Johan De: 177
Pavia: 138
Perre, Dirk Van de: 112, 182
Peru: 2
Pesl, Renate: 66
Petit, François: 49, 146
Petrópolis: 2
Petrus (Želiv): 32
Philadelphia: 2
Philippe V (Espagne): 150, 178
Philippen, Jos: 103
Pichler, Isfried Hermann: 72
Pierard, Christiane: 167
Pieumelle: 179
Piket, G.: 17
Piracicaba: 2
Pirapora do Bom Jesus: 2, 38
Plas, Michel van der: 24
Pörtner, Rudolf: 170
Polenz, Harald: 51
Pollet, Anne Marie: 101
Polska: 2
Pommern: 131
Populus, Jean: 167
Poschs, Franz: 72
Postel: 2, 24, 60, 158-163
Poulle, Emmanuel: 126
Praha: 72, 93, 172-174
Prémontré: 40, 42, 61-63, 74, 86, 95, 141
Přemysl (Čechy): 173
Pröll, Florian Josef: 161
Proven: 107
Psaume, Nicolas: 180
Pühringer, Norbert: 72
Pullen, Pelgrim: 140
Pune: 2

Queen's Park: 2
Quellinus, Jan Erasmus: 5

Rambaut, A.: 115
Rathenow: 39
Raymundus de Peñafort: 8
Regensburg: 1, 76, 77
Reinald II (Gelre): 145
Rengeval: 64
Resmini, Bertram: 65, 69
Ressnowitz: 114
Ressons: 164
Rhein: 156
Rheinland: 97, 123
Rieger: 66
Robyns, Antonius: 105
Roermond: 140
Roeulx, Le: 167
Roggenburg: 2
Rohrbach (Oberösterreich): 72
Roma: 121, 127
România: 2, 127
Rommersdorf: 65
Rosanowski, Hans: 1
Rot: 66, 67
Roters, Dorothea: 89
Rotselaar: 11, 59, 104, 155
Rubint, Johannes: 7, 36
Rüti: 165
Rumbeck: 68

Saint-Constant: 2
Saint-Denis, Alain: 41
Sainte-Geneviève (Marcheroux): 144
Sainte-Marie-au-Bois: 166
Saint-Feuillen du Roeulx: 167
Saint-Just-en-Chaussée: 168
Salm-Horstmar: 89
Saltmann, Avram: 71
Santa Ana: 2
Santiago de Chile: 2
São Paulo: 2, 38
Sayn: 69
Schäfer, Dirk-Jürgen: 37
Schäftlarn: 169, 170
Schaffen: 83
Schaijk: 22
Scheda: 70, 71
Schieffer, Rudolf: 100, 158, 170
Schildt-Specker, Barbara: 34
Schindler, Daniel Antonín: 93
Schirge, Alfred: 26
Schlägl: 2, 72, 161
Schmid, Karl: 96
Schmitt, Reinhard: 139
Schneiders, Marc: 21, 117
Schnieder: 27
Schreckenberg, H.: 70
Schulze Wischeler, Fritz: 27
Schussenried: 73
Schwarzmaier, Hansmartin: 96
Schijndel, Th.M. van: 2, 148
Scotland: 2, 116, 149
Secuianu, T.: 122
Selm: 27
Serskamp: 178
Sévère, Gildas: 48
Shap: 129
Silly-en-Gouffern: 119
Simon van Leuven: 58
Simonffy, E.: 111
Sint-Antelinks: 150
Sint-Bernards-aan-de-Schelde (O. Cist.): 82
Sint-Goriks-Oudenhove: 147
Sint-Joris-Winge: 155
Sint-Pieters-Rode: 155
Sint-Truiden: 58, 103
Śląsk: 185
Slechten, G.: 104, 105
Smith, James G.: 55
Soissonnais: 74
Soissons: 40, 141
Somerville, Robert: 116, 149
Sotheby: 153, 154
Souchon, Cécile: 40
South Africa: 2
Speeten, J. Van der: 151
Speinshart: 2, 75-78
Spierinck van Well, Theodericus: 16
Steger, Michelle: 25
Steinfeld: 58, 171
Sterre, I.C. vander: 91
Steyaert, R.: 151
Storrington: 2
Strahov: 2, 79, 172
Strasbourg: 165
Strombeek: 130
Strijpen: 147
Subiaco: 124
Symon (Nová Říše): 50
Szalay, Albin: 28
Székesfehérvár: 36

Tajovsky, Vít Bohumil: 186
Tancsics, Adrian: 28
Tangermünde: 39
Teplá: 2, 79, 173, 174
Termote, Johan: 181
Tervuren: 155
Tessenderlo: 12
Testelt: 10, 11
Thenailles: 40, 63
Therouanne: 107
Thibaud de Champagne: 1
Thüringen: 90
Tielt-Winge: 155
Tilburg: 2, 23, 175
Timmermann, Fritz: 54, 68
Titchfield: 129
Tongerlo: 2, 24, 80-87, 175-177
Torino: 48
Toro: 2, 88
Tournai: 107
Tremelo: 11
Trichy: 2

Trier: 65
Trnava: 136
Tübingen: 170
Tuldel, Arnold van: 9
Tulder: 9
Turek, Adolf: 32
Turnhout: 82, 85
Tussenbeek: 178
Tyl, Hermann-Joseph: 79
Tytgat, Jean-Pierre: 59

Ullmann, Ernst: 45, 138
United States of America: 2
Untermann, Matthias: 138, 141
Urcel: 141
Usedom: 131
Utrecht: 108

Vaclav II (Čechy): 173
Vaclav IV (Čechy): 50
Vaduz: 32
Vaillant, M.: 122
Valchrétien: 40, 63, 74
Valenciennes: 91
Valkenswaard: 87
Valpriez: 61
Valsecret: 40, 63, 74
Valsery: 63, 74, 95, 179
Vandenghoer, Carl: 80
Vandewiele, Leo J.: 113
Varin-Chanot: 64
Varlar: 89
Veerle: 2
Vejle: 2
Veken, Bonaventura Jos Van der: 160, 161, 163
Ven, Marcel van de: 28, 35, 36, 122, 163
Verbesselt, J.: 130
Verbík, Antonín: 92
Vercuylen, Joannes: 16
Verdickt, Karl: 130
Verdoodt, Wim: 112
Verdun: 180
Verdun, Saint-Paul: 180
Vergote, A.: 177
Verheul, A.: 160
Vermand: 40, 63
Verwilt, Maria: 140
Vessra: 90
Veurne, Sint-Nicolaas: 181
Vicoigne: 91, 182
Villers-Cotterêts: 40, 63, 95
Villoria de Orbigo: 2
Vivières: 74, 95
Vlaanderen: 82, 150, 177, 182
Vleugt (Schaffen): 83
Volberg, Ute: 57
Volk, Otto: 37
Vossem: 155

Waefelghem, R. Van: 155
Wakkerzeel: 11
Waldschütz, Erwin: 125
Warneton: 107
Washington: 55
Waterschoot, Ignace Joseph: 162
Watté, Frans: 147
Weert: 154
Wegman, Herman: 117
Werchter: 11, 59
Westfalen: 70
Wezemaal: 11, 104
Wickede (Ruhr): 70
Wiel, C. Van de: 107
Wien: 125, 170
Wierum: 183
Wiesenburg: 26
Wilde, Filip André De: 163
Willemstad: 82
Wilten: 2
Windberg: 2, 28, 77
Wittewierum: 183, 184
Wolfram von Eschenbach: 165
Woubrechtegem: 150
Wrocław, S. Vincentius: 185
Wucherer-Huldenfeld, Augustinus K.: 125
Wijnhouts, Bernard: 29, 113
Wyzuntus (Nová Říše): 50

Zábrdovice: 92
Zaïre: 2, 162
Želiv: 2, 32, 93, 186
Zemek, Metoděj: 32
Ziegler, Walter: 4

Ziesar: 26
Zottegem: 147
Zsámbék: 36
Zülpich: 34, 97, 123
Zürich: 165
Zuylichem, Jacob van: 145
Zwierzyniec: 2

INDEX TOMI LXVI, 1990

ARTICULI

B. ARDURA, Nicolas Psaume et son portrait de l'Église ... 232-253
W.M. GRAUWEN, Inleiding tot de Vita Norberti B 123-202
H. JANSSENS, De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw 5-47
W. NEUHAUSER, Das «Opusculum compendiosum» des Wiltener Chorherren Michael Ausse, eine bisher nicht beachtete Darstellung der Gründungsgeschichte des Prämonstratenserordens 220-231
J. RAJMAN, The Origins of the Polish Praemonstratensian Circary 203-219

MISCELLANEA

B. ARDURA et C. CAALS, Le rétablissement de la procure de l'Ordre à Rome au XIXe siècle 83-86
K. DOLISTA, Nochmals über die Beziehungen zwischen Speinshart une Tepl im späten Mittelalter 65-69
W.M. GRAUWEN, Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde 48-53
D. VAN DE PERRE, De schenkingsoorkonde van het altaar van Denderwindeke aan de abdij van Vermand 54-59
K.J. VANDER EYKEN, Vier schilderijen i.v.m. de Antwerpse Sint-Michielsabdij van P. Col(l)in 79-82
G.M. VAN DER VELDEN, Praemonstratensia in een kroniek van de stad en de meierij van Den Bosch 70-78
M. VAN DE VEN, La translation du cœur de Nicolas Psaume, abbé de Saint-Paul de Verdun, évêque et comte de Verdun (1518-1575) 258-263
L.C. VAN DIJCK, L'existence chimérique de l'abbé Henri II de Tongerlo (1207/1209) 60-64
J. WOUTERS, Pedro de Alcantara Jiménez: a representative case of the election of bishops in Latin America during the XIXth century 254-257

RECENSIONES

Barbarossa und die Prämonstratenser, hrsg. von der Gesellschaft für staufische Geschichte Göppingen (L. Horstkötter, O. Praem.) 270-271

La Christianizzazione della Lituania. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 Giugno 1987 (L. Horstkötter, O. Praem.) 92-93

P. DINZELBACHER und D.R. BAUER (Hrsg.), *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter* (L. Horstkötter, O. Praem.) 93-95

Les Ecclesiastica Officia cisterciens du XIIème siècle, ed. D. CHOISSELET et P. VERNET (C.L. Caals, O. Praem.) 87-89

K. ELM (Hrsg.), *Reformbemühungen und Observanzstreben im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (L. Horstkötter, O. Praem.) 276-281

E.J. HAYES, *Rightful Autonomy of Life and Charism in the Proper Law of the Norbertine Order* (B. Ardura, O. Praem.) 95-96

Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica, in occasione dell'VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186-1986), Roma, 24-25 Giugno 1986 (L. Horstkötter, O. Praem.) 91-92

B. KRINGS, *Das Prämonstratenserstift Arnstein an der Lahn im Mittelalter (1139-1527)* (L. Hortskötter, O. Praem.) 265-270

J.-M. LALANNE, *Le cartulaire de Valpriez (1135-1250 [a.st.]). Structure et exploitation d'une «court» de Prémontré aux XIIe et XIIIe siècles* (B. Ardura, O. Praem.) 264-265

Lexikon des Mittelalters, Band IV, Lieferung 5 bis 10 (L. Horstkötter, O. Praem.) 89-90

W. MÜLLER (Bearb.), *Im Vorfeld der Säkularisation: Briefe aus bayerischen Klöstern 1794-1803 (1812)* (L. Horstkötter, O. Praem.) 281-283

THOMAE DE WRATISLAVIA, *Practica medicinalis*. A critical edition of the «practica medicinalis» of Thomas of Wroclaw, Prémontré bishop of Sarepta (1297-c. 1378), by T.J. ANTRY O. Praem. (L. Horstkötter, O. Praem.) 272-274

H. VAN BAVEL, *Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne 1400-1500* (A.C.M. Kappelhof) 274-276

Chronicon 97-122, 284-306
Index 306-315
Index tomi LXVI, 1990 316-318

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

edita a *Commissione Historica Ordinis Praemonstratensis*, cuius:
Abbas moderator:

C. STAPPERS, abbas em. Averbodiensis, Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Praeses:

W.M. GRAUWEN, Phil. et Litt. Dr., tabularius apud Archiva generalia Regni, Mankevosstraat, 71, B-1860 Meise.

Secretarius:

D. DE CLERCK, I. Can. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Membra:

A. VAN DEN HURK, Litt. Dr., Abdijstraat, 49, NL-5473 AD Heeswijk-Dinther.

N. WEYNS, S.T. Dr., Abdijstraat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

H. VAN BAVEL, archivarius abbatiae Bernensis, Abdijstraat, 49, NL-5473 AD Heeswijk-Dinther.

L.C. VAN DIJCK, I.C. Dr., archivarius abbatiae Tongerloensis, Abdijstraat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

L. HORSTKÖTTER, S.T. Dr., Abtei Hamborn, An der Abtei, 4, D-W 4100 Duisburg 11.

H. JANSSENS, Phil. et Litt. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Socii:

J.C. RESCH, St. Joseph Church of Alverno, 2411 South Alverno Road, Manitowoc, Wisconsin 54220-U.S.A. — A.L. GABRIEL, Prof., P.O. Box 578, University, Notre Dame, Indiana 46556-U.S.A. — B. LUYKX, S.T. Dr., Monastery, 17001 Tomki Road, Redwood Valley, Mt. Tabor California 95470-U.S.A. — C. CAALS, S.Lit.Drs., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — I.H. PICHLER, S.T. Dr., Stift Schlägl, A-4160 Aigen i.M. — Th. ANTRY, M.A. et Ph. Dr., Daylesford Abbey, 220 South Valley Road, Paoli, Pennsylvania 19301 - U.S.A. — B. ARDURA, S.T. ac Hist. Dr., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — U. LEINSLE, S. Th. et Phil. Dr., Friedrich-Ebert-Str., 12, D-W 8900 Regensburg. — A. KOVÁCS, S.T. Dr., Czollner tér, 5, H-6000 Kecskemét. — R. ROMMENS, Prämonstratenser-Kloster, Klosterstrasse, 5, D-W 7911 Roggenburg. — C. Leighton, M.A. et B.Div., Holy Trinity Abbey, Kilnacrott, Ballyjamesduff, Co. Cavan, Ireland.

Tarif d'abonnement pour 1990:
1200 fr. belges pour la Belgique
1300 fr. belges pour les autres pays.

Utilisez de préférence:
Analecta Praemonstratensia, Averbode, Chèque Postal (Brussel) 000-0401110-15.

Pour la France: Analecta Praemonstratensia, Crédit Commercial de France, 104 rue Nationale, F-59800 Lille, n° 150/371 0410 (tarif pour 1990: 220 FF).

ORIENTALISTE, P.B. 41, B-3000 Leuven